DR·FRA·OTON·KNEZOVIĆ

HRVATSKA POVIJEST

DR FRA OTON KNEZOVIĆ

HRVATSKA POVIJEST

OD NAJSTARIJEG DOBA DO GODINE 1918.

JERONIMSKA KNJIŽNICA
UREĐUJE DR JOSIP ANDRIĆ
IZDAJE HRV. KNJIŽ. DRUŠTVO SV. JERONIMA
KNJIGA ČETIRISTA SEDAMDESET OSMA

1937.

TISAK NADBISKUPSKE TISKARE U ZAGREBU

Povijest nam daje krupne političke istine, koje su važne za sve narodne i za sva vremena. Ona nam proširuje u prvom redu duševni pogled, pa možemo lakše da razumijemo sadašnjost sa mnoštvom događaja, ideja, pokreta, zahtjeva i brojnih potreba njezinih. Nadalje povijest nam oštri smisao za stvarnost, obogaćuje naše mišljenje o životu i poglede na nj, omogućuje poznavanje ljudi, pokazuje snagu misli i važnost jakih pojedinaca bilo u narodnoj, bilo u ljudskoj cjelini. Povijest nam daje razumijevanje za društveni život, otkriva nam nerazrešljivu vezu u svemkolikom ljudskom djelovanju i radu. Ona oštri spoznaju odgovornosti, budi osjećaj pravičnosti i ulijeva poštovanje prema svačijem pravu.

Zadaća je povijesti, da iznosi samo istinu. Ona treba da iznese svijetle i tamne strane ljudske uopće ili narodne napose, da za potomstvo bude pravo ogledalo. Hrvatska je prošlost doduše slavna, ali je burna i krvava kao malo kojega naroda. Naši djedovi bili su veliki junaci, znali su prodičiti ime hrvatsko, ali su imali i velikih pogrešaka, upravo rakrana, koje su razarale tijelo i dušu hrvatskoga naroda, pa mi i danas mnogo patimo od toga. Tih pogrešaka treba da se oslobodimo, ako hoćemo, da nam bude sretnija hrvatska budućnost, nego što je bila prošlost. A u tom nam daje kažiput poznavanje hrvatske povijesti, koja jača i narodnu svijest i narodni ponos.

PRIJE DOLASKA HRVATA

ZEMLJOPISNI POLOŽAJ NAŠIH ZEMALJA

Položaj bilo koje zemlje i prilike njezina podneblja mnogo utječu na život, ćud i značaj naroda, koji stanuje u toj zemlji. Tu dolazi u obzir: je li zemlja gorovita ili je ravnica; je li zemlja primorska ili je daleko od mora; jesu li pojedini krajevi povezani dobrim putevima kao rijekama, dolinama, željeznicama, cestama, ili su ti krajevi sami za se, te je zemlja teško prohodna; da li je zemlja kakva međa ili most, kojim drugi narodi hoće da prolaze sa sjevera i juga, s istoka i zapada; ima li zemlja blago podneblje ili nema; je li plodna ili je gola; ima li dovoljno kiše ili nema; ima li sunca ili magle. Sve je to odlučno za povijest jednoga naroda.

Da dakle pravo razumijemo povijest hrvatskoga naroda, treba da znamo i za položaj naših zemalja. Baš radi položaja svojih zemalja nijesu se Hrvati odmah ujedinili u jednu državu hrvatsku nego tek kasnije. Tako je bilo i kod Srba. A položaj zemlje nije Slovencima uopće dao da osnuju svoju narodnu državu.

Kad su Hrvati, Srbi i Slovenci došli u današnju postojbinu, napučili su prostrane zemlje od Alpa do Egejskoga mora i Bojane, od rijeke Raše u Istri do Timoka i gorja Balkana (kasnije su se i od Raše pomicali prema Soči i Taljamentu) te su se smjestili u zapadnom dijelu toga područja među ograncima gorja Alpa. Srbi su zaposjeli istočni dio tog područja među neulančanim tračkim gorjem i balkanskim ograncima. A Hrvati se smjestiše u sredini između Slovenaca i Srba u krajevima, koji su dijelom goroviti (Kras), dijelom u nizini, dijelom uz istočnu obalu Jadranskoga mora.

Te tri skupine zemalja nemaju među sobom jakih zemljopisnih veza, nemaju većih plovnih rijeka, zgodnih prijelaza, a prije nije bilo ni dobrih cesta ni željeznica, brzojava, telefona, da te zemlje jače povežu. To je velik razlog, da se kod Hrvata, Slovenaca i Srba nije od davnine razvila svijest zajednice.

Srbi su pali pod utjecaj Bizanta i grčke kulture, tražili su izlaz na Solun, osnovali posebnu državu, imadu posebnu povijest. Kasnije su se odcijepili od jedinstvene kršćanske Crkve te su se razvili u poseban narod s posebnom državom, crkvom i kulturom (bizantskom).

Hrvati i Slovenci naprotiv potpali su pod Zapad, pod utjecaj Rima i katoličke Crkve. Slovenci su i politički došli pod Nijemce, a Hrvati su se također razvili u poseban narod sa hrvatskom državom, posebnom poviješću i zapadnom katoličkom kulturom.

Hrvatska se nalazi na međi srednje i južne Evrope, te su preko nje prodirali drugi narodi (Nijemci i Madžari) na Balkan i Jadransko more.

Osim toga Hrvatska i Dalmacija imadu mnogo otoka i zgodnih luka za brodove, a susjedna Italija nema od toga gotovo ništa. Zato je Venecija vodila krvave ratove s Hrvatima kroz vjekove, da se ugnijezdi na našoj obali.

Sve to nije dalo Hrvatima, da provode miran život. Zato je hrvatska povijest burna i krvava kao malo kojega drugog naroda.

No uza sav taj nezgodni položaj naših zemalja bilo je ipak više pokušaja, da se sve te zemlje stope u jednu državu moćnu i jaku. Ali nijesu nikada prije uspjeli nego tek za naših dana.

Da dakle pravo i istinito razumijemo hrvatsku povijest, treba pred očima imati zemljopisni položaj naše zemlje. Ona se nalazi na međi srednje i južne Evrope, ona se nalazi u sredini između evropskog Istoka i Zapada, i konačno u njoj se nije mogao razviti jači primorski život, jer visoke planine rastavljaju more od zaleđa. Sve to treba imati pred očima kao prirodni putokaz i danas.

PRVI STANOVNICI NAŠIH ZEMALJA

TRAČANI. Prvi nama poznati stanovnici u ovim zemljama, u kojima sada živimo mi Hrvati, bili su Tračani. Oni su nastavali svu zemlju od Crnoga do Jadranskoga mora. Njihovih tragova ima po svim našim zemljama.

ILIRI. Poslije Tračana provališe oko 1300 godina prije Krista sa sjeverozapada Iliri i otisnuše Tračane dalje na istok preko Morave i Vardara. Iliri zapremiše zemlju od Beča, duž Dunava sve do grčkih međa, a na zapad se protegoše sve do rijeke Pada u sjevernoj Italiji.

KELTI. Oko 400 godina prije Krista stadoše provaljivati sa sjeverozapada Kelti. Zauzeše Posavinu, pokoriše panonske Ilire i osnovaše više jakih naseobina. Glavno im je mjesto bilo Sisak (Segestika, Siscia). Oko 350 godina prije Krista provališe na Balkan, te jedna grana dopre do ušća Neretve, a druga do Morave i dalje na jug. Ta nova provala Kelta prouzroči među Ilirima veliko komešanje. Iliri se pomiješaše s Keltima, a iz te mješavine iziđoše ova glavnija ilirsko-keltska plemena: Ardijeji od rijeke Vojuše do donje Neretve sa središtem najprije u Risnu, a kasnije u Skadru (Skodra); Dalmati od Neretve do Krke sa središtem u tvrđavi Delminiju na Duvanjskom polju i lukom u Saloni (Solin); Liburni od Krke do Raše, Dinare i Velebita sa središtem u Skradinu; Japudi u današnjoj Lici i Krbavi i sjeverozapadnoj Bosni; u bosanskoj Posavini snažni Breuci; oko Save i Dunava do Morave keltski Skordisci s glavnim gradom Singidunom (današnji Beograd). U Bosni i Hercegovini bilo je mnoštvo tih plemena, a u Crnoj Gori bili su Dokleati.

ZNAČAJ ILIRA. Iliri bili su visoki i stasiti, crne kose i tamnih očiju, slobodni i hrabri. Na moru su bili drski gusari, osobito Liburni, a na kopnu smioni hajduci. Mane su im bile požudna odanost pijanstvu, strasna nesloga i krvna osveta. Pojedina ilirska plemena bila su među sobom u ljutim borbama. Ove međusobne borbe

natjerale su Ilire, da na visokim mjestima grade nebrojene utvrde (gradine). Primorska plemena zvala bi vješte grčke graditelje, da im prave te utvrde.

Iliri su bili kao i Tračani stočari, lovci, a ponešto i ratari. Nijesu poznavali privatnog vlasništva. Dalmati su na primjer svake osme godine iznova dijelili među sobom pašnjake. Žene su veoma poštovali, jer su bile vrijedne, radljive i sposobne, a neke su bile i vladarice. Živjeli su u jadnim potleušicama kao i današnji naši seljaci u nekim krajevima.

GRCI. Krajem 5. vijeka dolaze i Grci na našu obalu. Grčke su naseobine bile najprije duž obale današnje Albanije: Valona, Drač i Lješ. Godine 385. prije Krista naselili su vinorodni Vis, zatim Korčulu, Hvar, Brač; osnovali su Trogir, Epepitij (danas Stobreč na istok Splitu) i druga mjesta. Trgovina ih je dovukla sve do ušća rijeke Pada u sjevernoj Italiji. Grčkih je naseobina bilo na Mljetu i drugim otocima; Grci su osnovali Boku Kotorsku, Risan, Cavtat, Naronu (danas selo Vid kod Metkovića). Radi trgovine zalazili su i u nutarnjost naših zemalja, ali se ne zna, da li su imali stalnih naselja. Grčke naseobine na Visu i Hvaru bile su zadugo tako moćna i bogata središta, kakvih Iliri nijesu mogli ni izdaleka da podignu.

BORBE S RIMLJANIMA. Iliri su prodirali iz unutrašnjosti na more. Oko 250 godina prije Krista osnovaše ratoborni Ardijeji prvu nam poznatu saveznu državu ilirskih plemena. Ta je država obuhvatala južnu Hercegovinu i Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju, a središte joj je bilo u gradu Risnu u Boki Kotorskoj. Ta je država bila jaka na kopnu i moru za kralja Agrona, koji je zaglavio u pijanstvu, a naslijedila ga žena mu Teuta, vrlo spretna i puna barbarske lukavosti.

Pod vladom te ilirske kraljice Teute procvalo je veoma ilirsko gusarstvo, od kojega su najviše stradale grčke lijepe i bogate naseobine. Tako je Teuta poslala svoju vojsku u Epir, gdje Iliri zauzeše grad Fojniku, a s brodovljem navališe na bogatu grčku naseobinu Vis.

Grci zatražiše pomoć u Rimljana. Rimljani sve dotada nijesu marili za našu obalu. Ali kad su i mnogi rimski trgovci bili opljačkani i poubijani, stanu se i Rimljani zanimati za naše krajeve. Rimski senat pošalje Teuti poslanike, braću Gaja i Lucija Korunkanija, da zatraže odštetu i da Teutu odvrate od gusarenja. Teuta ih oholo primi i reče im, da je gusarstvo ilirski narodni običaj i da ga ona u pojedinim slučajevima ne može zapriječiti. Poslanici rekoše, da su kod Rimljana drugi običaji i da će oni promijeniti ilirske zakone. To razljuti Teutu, te pošalje svoje ljude, koji ubiše rimske poslanike. Tako je Teuta prekršila međunarodno pravo i zaplela se u rat s Rimljanima. Ta je borba između Ilira i Rimljana trajala punih 200 godina. Konac te žestoke borbe bio je taj, da su Rimljani napokon pokorili nesložne Ilire, a Dunav do Beča učinili granicom ogromnoga rimskoga carstva.

Borba Ilira s Rimljanima svršila se 9. godine po Isusu. Ilira nestade, malo pomalo se pretvoriše u Romane i kasnije u Slavene, a ostalo ih tek nešto u današnjoj Albaniji.

Eto kako napokon propade veliki i snažni ilirski narod, a sve radi svojih krupnih narodnih mana: pijanstva, nesloge, nepromišljenosti i pomanjkanja svijesti o zajednici!

Borba za naše zemlje i naše more nastavlja se i kasnije sve do naših dana: s jedne strane Rimljani, kasnije Talijani, a s druge strane Iliri i njihovi baštinici Hrvati, Srbi i Slovenci. Ta je vjekovna borba sudbonosna, na život i smrt, tko će imati Istru i Dalmaciju.

RIMSKO VLADANJE

Konačno je pokorenje ilirsko-keltskih plemena jedan od najvažnijih događaja u prošlosti hrvatskih zemalja. Te se posljedice osjećaju još i danas, a osjećat će se i dalje. Rimljani su došli u ove divlje krajeve sa svojom kulturom, s novim idejama (mislima) u upravi, sudstvu, porezu, civilizaciji (obrazovanosti), ratu, te je

Ilira i Kelta nestajalo pretvarajući se u Latine. S Rimljanima dolazi kasnije i kršćanstvo u naše krajeve te ih je preobrazilo i dalo životu Hrvata i Srba stalan i određen pravac za sva buduća vremena.

DIOBA ZEMALJA. Kad su Rimljani ugušili zadnji ustanak Ilira (6. do 9. godine po Kristu), odmah su podijelili ilirske zemlje na dvije pole: Panoniju i Dalmaciju. Panonija obuhvatala je današnju zapadnu Ugarsku do Dunava, istočni dio Donje Austrije s Bečom i Štajerske, zatim čitavu Kranjsku i Hrvatsku od Kapele i Risnjaka na istok, čitavu Slavoniju i bosansku Posavinu. Glavni je grad bio današnji Ptuj. Dalmacija je zapremala svu zemlju od Raše do albanske rijeke Mat, pa od Jadranskoga mora do rijeke Kolubare i Ibra u današnjoj Srbiji. Glavni je grad bio Salona (Solin).

Ali kad se rimska vlast utvrdila na desnoj obali Dunava od Beča do Soluna, car je Dioklecijan iznova razdijelio oko 300 godina poslije Krista cijelo rimsko carstvo na četiri velika dijela (t. zv. prefekture), na 13 dijeceza (okruga) i 116 pokrajina. Pri toj diobi današnje su hrvatske zemlje došle u jedan okrug, a srpske u drugi.

Konačno je car Teodozije Veliki godine 395. podijelio carstvo na dvije pole među svoja dva sina: na istočno i zapadno rimsko carstvo. Tom su diobom hrvatske i slovenske zemlje došle pod Rim (Zapad), a srpske pod Bizant (Istok). Bizant je bio grčki, a Rim latinski. To su dva oprečna svijeta. Bizant ima grčki jezik, grčku kulturu, posebne nazore na politički, crkveni i državni život. Stvorio je i posebnu državu i otimao se za prvenstvo sa Rimom. Tu nije mogla ništa da promijeni ni Crkva, koja je uzalud nastojala da sačuva crkveno jedinstvo. Ta se dva carstva nijesu više nikada sastala u jednoj ruci.

Hrvatske i srpske zemlje ležale su na granici istočnoga i zapadnoga rimskoga carstva. U njima su se ukrštavale dvije sile, koje su htjele da zagospoduju našim zemljama; tu je ležao ključ Istoka i Zapada. Ali ni Rim ni Bizant nije mogao da trajno zavlada našim krajevima.

Dakle pored zemljopisnog položaja evo dolaze dva kulturna utjecaja, koji određuju tok povijesti Hrvata i Srba. Hrvati se priključiše Rimu, katoličkoj Crkvi i latinskoj kulturi, a Srbi odoše k Carigradu, grčkoj Crkvi i grčkoj kulturi.

RIMSKA MJESTA. Kad su Rimljani konačno pokorili ilirsko-keltska plemena, kad su razmaknuli granice svoje države, nastojali su da te nove zemlje urede kao i ostale pokrajine svoga carstva. Prije svega trebalo je zapriječiti i onemogućiti, da se Iliri bune i dižu protiv Rima. To su Rimljani postigli na razne načine. Najprije su ilirsku momčad uzeli u vojsku. Ta je vojska služila izvan domovine. Zatim su Rimljani razmjestili svoju vojsku po raznim mjestima Ilirije. Cijela je zemlja bila izgrađena dobrim cestama, te se vojska mogla lako kretati iz mjesta u mjesto.

Vojska nije samo držala red u zemlji i branila granice carstva, nego je širila i rimsku kulturu i dizala gospodarsku snagu zemlje. Tako su vojnici sušili bare i močvare, pravili opeke, gradili ceste, mostove i utvrde i sadili vinograde. Kad bi odslužili svojih 20 ili 25 godina vojne službe, onda se ne bi u domovinu ni vraćali, nego bi dobili komad zemlje kod svog logora. Tu bi se naselili.

Za vojskom dolazilo bi mnogo svijeta radi prometa i trgovine, te su od vojničkih logora nastajala veća mjesta i gradovi.

CESTE. Najvažnije djelo rimskih vojnika bez sumnje su ceste, koje su vezale sva važnija mjesta među sobom, a onda su glavne ceste vezale naše zemlje sa središtima carstva. Ceste su služile u prvom redu, da se vojska može brzo otpremiti u sve krajeve carstva, a onda su služile prometu i trgovini. Što su nama danas željeznice, to su u ono doba bile Rimljanima ceste. Ishodište tih cesta za naše zemlje bilo je u Akvileji, blizu rijeke Soče. Odatle su vodile na sve strane uz more i preko kopna, a bile su povezane sa glavnim gradovima i drugim većim mjestima rimskih pokrajina. Te su ceste ostale još dugo poslije Rimljana, te su jedna od najdragocjenijih baština iz doba njihova vladanja.

UPRAVA I BLAGOSTANJE. Rimska upravna vlast bila je rastavljena od vojničke vlasti. Sud je obilazio zemljom i rješavao sporove. Rimljani su kušali da stvore jednake interese i građana i seljaka, da dakle ne bude staleških razlika. To im je olakšavalo upravu.

S vojskom je dolazilo u sve krajeve rimskoga carstva mnogo trgovaca i obrtnika iz Italije i primorskih dalmatinskih gradova. Trgovina se svuda jako razvila. Nestalo je svađa i zadjevica između pojedinih plemena, nego svak prihvatio za rad. Blagostanje naših zemalja bilo je u to doba tako veliko i općenito kako nikada ni prije ni poslije.

Taj se bogati život najviše očitovao u gradovima. U Splitu i Mitrovici (Sirmiju) živjelo se razuzdano kao i u samome Rimu. Kada bi se rimski državnici i velikaši naživali Rima, tada bi došli na promjenu u Split i Sirmij (Mitrovicu). Radi toga se mnogo rimskih careva rodilo u našim krajevima (Decije, Klaudije II, Aurelijan, Probo, Maksimijan i Grocijan). Car Dioklecijan najposlije se odrekao prijestolja i nastanio se u Splitu. Njegova veličanstvena palača ostala je sve do danas kao najveći i najdragocjeniji spomenik rimske moći i umjetnosti u našim krajevima. Latinski jezik dopro je s rimskim vojnicima i trgovcima do najzabitnijih krajeva. Posljedica je bila ta, da su se i Grci u primorskim gradovima i Iliri u dalekim krajevima romanizirali (polatinili).

RIMSKI MIR. Kad su Rimljani 9. godine poslije Krista skršili zadnji ustanak Ilira, nastao je mir u ovim našim stranama. Punih 400 godina taj je mir cvao nesamo u Iliriji, nego i po svim krajevima ogromnoga rimskog carstva. Taj opći mir po svem rimskom carstvu zvali su Rimljani »rimskim mirom« (latinski: pax romana).

KRŠĆANSTVO. Za vrijeme »rimskoga mira« čovječanstvo je bilo u ćudoređu najdublje palo te je u svojoj duševnoj bijedi najjače osjetilo potrebu Boga. I eto baš u to doba pošalje Bog svoga Sina Isusa Krista na ovaj svijet. Isus se rodio za rimskoga cara Augusta u gradu Betlehemu kao potomak kralja Davida.

Rođenje Kristovo najveći je događaj u povijesti čovječanstva poslije stvorenja svijeta. Nauka Kristova (kršćanstvo) preporodila je javni i privatni život ljudi i dala je novi tok povijesti čovječanstva. Rimsko je carstvo propalo radi moralne trulosti, ali ga je kršćanstvo preporodilo i pomladilo na nov i bujan život doseljenjem novih i svježih naroda.

Rimski carevi kušali su svim sredstvima spasiti staro poganstvo, a da zatru kršćanstvo u samom zametku. No nijesu ga mogli zatrti, jer je kršćanstvo djelo Božje. Kršćanstvo se širilo uza sve progone te je najposlije prodrlo i u palače rimskih careva.

Kršćanstvo je došlo i u naše krajeve dosta rano. Dalmacija i Panonija nijesu bile obične rimske kolonije nego su spadale među najodličnije pokrajine carstva. Blagostanje i kultura bila je tu kao i u Rimu. Trgovina, obrt i društveni život bio je silno razvijen. Tu se nađoše svi razredi rimskoga stanovništva, od najviših do najnižih. Rimski jezik, vjera, nošnja i običaji doprli su, naročito uz ceste, do najzabitnijih dolina. Iliri su se polatinili, a ostalo im je nešto tragova tek po gorskim pašnjacima današnje Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Hrvatske.

Prvi se tragovi kršćanstva javljaju u primorskim gradovima Dalmacije pod kraj prvoga stoljeća, ali tek mjestimice. Istom u drugoj polovici trećega stoljeća združile su se kršćanske općine u biskupiju sa sijelom u Saloni (Solin). Kršćanstvo su širili osobito vojnici i trgovci, te je bilo više biskupija u našim zemljama. Kako su rimski carevi silno mrzili i progonili kršćane, dali su i naši krajevi lijep broj svetih mučenika. Prvi nam se spominje sv. Venancije, biskup u Duvnu, koji je mučenički poginuo 257. godine. Zatim sv. Dujam, biskup solinski, koji je poginuo g. 304., a s njime više njegovih drugova.

Sijelo kršćanstva u današnjoj Hrvatskoj (Panoniji) bilo je u Sirmiju (Mitrovici), Vinkovcima, Sisku, Osijeku i Basinama. Za vrijeme progonstva poginulo je mnogo mučenika u Panoniji. Ali kad je car Konstantin izdao

godine 313. ukaz u Milanu za slobodu kršćanstva, otada se kršćanska vjera brzo raširila u Panoniji. Glava Panonske crkve bio je sirmijski biskup metropolit, a poda nj je spadala i sjeverna Srbija s biskupom u Beogradu.

Naše su zemlje dale najučenijega čovjeka tadašnjeg vremena sv. Jeronima, koji je preveo Sv. Pismo na latinski jezik. Rođen je u Stridonu u tadanjoj Dalmaciji.

SEOBA NARODA

Prvih nekoliko stotina godina iza Kristova rođenja bio je cijeli poznati tadanji svijet jedno carstvo. Sve zemlje od Engleske do sjeverne Afrike, od Španije do srednje Azije, do rijeka Eufrata i Tigrisa, do Rajne i Dunava skučili su Rimljani pod svoju vlast. Bilo je međutim i drugih naroda, koji su stanovali iza tih granica rimskih. Za njih povijest nije znala sve dotle, dok nisu počeli provaljivati u rimsko carstvo.

Najbliži susjedi rimski bili su Germani, koji su stanovali u današnjoj Njemačkoj sve do Skandinavije. Germani su se silno množili, pa kako su usto bili većinom pastiri, brzo im je postalo tijesno u domovini. Oni su pošli da traže zemlje u rimskome carstvu. Njih su opet potiskivali drugi narodi iz Azije i istočne Evrope. Taj veliki pokret naroda zove povijest seobom naroda.

Prvi su stali u rimsko carstvo provaljivati Markomani, Goti i Gepidi. Goti zauzeše Panoniju i Dalmaciju te provališe konačno u Italiju. Ali najstrahovitija je provala divljih Huna iz Azije u Evropu g. 375. i s njima počinje zapravo seoba naroda.

Izmiješaše se Goti, Huni, a valjda i Slaveni. Od tih raznih naroda stvorio je daroviti i poduzetni vođa hunski Atila, jedan od najvećih osvajača u povijesti svijeta, ogromnu državu od azijskih stepa do Rajne. Pred njom su drhtala oba rimska carstva. Bez naročita povoda provali Atila god. 441. iz današnje madžarske ravnice na Balkan. Huni osvoje današnju Slavoniju sa Sirmijom (Mitrovicom). Tom je zgodom uništena i Crkva u Panoniji. Atiline čete opustošiše zatim Italiju i istočno rimsko carstvo. Za njima dođoše Istočni Goti, Gepidi i Vandali, te nastade novo pustošenje. Goti se nastaniše u Italiji i njihov vođa Odovakar zbaci s prijestolja zadnjega rimskoga cara Romula, a sam se prozove kraljem.

T a k o p r o p a d e z a p a d n o r i m s k o c a r s t v o g o d i n e 476. p o I s u s u.

Istočno se rimsko carstvo u Bizantu (Carigradu) još dugo održalo, ali u vječitoj borbi s tuđim narodima. Bizantski su carevi upotrebljavali druge narode jedne protiv drugih i tako su se nekako održali. Ali su najposlije morali dopustiti tim narodima, da se nasele u opustošenim zemljama rimskoga carstva. Tako bizantinski car Zenon nagovori vođu zapadnih Gota Teodorika, da udari na Odovakra. Zametne se krvava borba, u kojoj Odovakar pogibe g. 443., a Teoderik postane kraljem Italije i osvajalačkoga gotskog naroda.

Poslije smrti Teoderikove upusti se vrsni bizantski car Justinijan (vlado od g. 527. do 565.) u borbu s Gotima. On je pokušao da obnovi jedinstveno rimsko carstvo u svojoj ruci. Goti su bili više puta potučeni, a Panonija i Dalmacija dođu u Justinijanove ruke. Zatim su prodrli u Italiju Langobardi i protjerali Gote. Sve su zemlje bile opustošene. Bizantinski je car naselio u praznim krajevima nove narode.

Time se svršava seoba naroda, za koje dolaze na pozornicu svijeta i Slaveni. Južni se Slaveni spustiše iz svoje pradomovine, koja je bila negdje u sadašnjoj Poljskoj ili Ukrajini, u današnje naše krajeve.

JUŽNI SLAVENI

Danas su tri glavna naroda u Evropi: G e r m a n i, R o m a n i i S l a v e n i. Germani se dijele na: Nijemce, Engleze, Dance, Švede i Norvežane. Romani su: Francuzi, Španjolci, Talijani i Rumunji. Slaveni se dijele u: Ruse, Ukrajince, Poljake, Lužičane, Čehe, Slovake, Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare.

INDOEVROPLJANI. Svi su ti narodi nekada živjeli u zajednici s Indima, Iranima, Jermenima, Baltima, Grcima, Italcima, Tračanima. Ilirima i Keltima i govorili jednim jezikom. To je bilo oko 3 tisuće godina prije Krista. Dakle svi su oni bili jedan narod, koji se zove indoevropski pranarod. Domovina toga pranaroda bila je, čini se, u sjevernom dijelu srednje Evrope (Poljska, Ukrajina, Danska, zapadna Rusija i južna Skandinavija). Taj se pranarod napokon počeo seliti u Aziju, zapadnu i južnu Evropu. Koji je razlog bio toj seobi, nauka još nije utvrdila. Bit će, da se narod umnožio.

SLAVENI. Kad su indoevropski narodi otišli u Aziju i zapadnu Evropu, ostali su Slaveni još dugo u pređašnjoj postojbini. Pradomovina Slavena bila je po svoj prilici današnja Poljska i Ukrajina. Na zapadu su im bili susjedi Germani, na sjeveru Balti (Litavci, Leti i Prusi), na sjeveroistoku Čudi (Fini), na jugoistoku u crnomorskim stepama Irani (Skiti), a na jugu u Karpatima Tračani.

Slaveni su ostali još dugo na okupu i govorili jednim praslavenskim jezikom. U tome praslavenskome jeziku počeše se razvijati tri različita narječja ili govora, te se malo pomalo poče i praslavenski narod dijeliti na tri glavne grane: zapadnu (Česi, Slovaci, Poljaci, Lužičani i Polapski Slaveni), istočnu (Rusi i Ukrajinci) i južnu (Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari) Slaveni su bili na okupu i govorili jednim jezikom još oko 200 godina poslije Krista.

Slaveni se javljaju u povijesti dosta kasno. Granice rimske države dopirale su do Rajne i Dunava, a između Rajne i Slavena stanovali su Germani, pa zato grčki i rimski pisci nijesu mogli ni znati za Slavene. Prve vijesti o Slavenima doznali su rimski pisci (Plinije, Tacit i Ptolomej) od germanskih trgovaca. Oni ih zovu Venedima (Veneti, Venedi) i kažu, da im se domovina stere od Crnoga do Baltičkoga mora. Šta znači ime »Venedi«, nauka ne zna. Zna se samo to, da se njim Slaveni nijesu nikad nazivali.

Domaće ime bijaše im Slovêne, koje nam je prvi zabilježio neki bizantski pisac na početku V. stoljeća poslije Krista.

Ima i treće ime za Slavene, a to je »Anti«. Tim imenom zovu neki bizantski pisci iz V. i VI. stoljeća Slavene, koji su stanovali oko ušća Dunava.

Dakle o Slavenima nemamo povjesnih podataka zapravo sve do IV. i V. stoljeća po Kristu.

SEOBA SLAVENA je u vezi sa velikom seobom narodâ. Ta je seoba naroda počela provalom divljih Huna iz Azije u Evropu godine 375. po Isusu. Za te seobe naroda stali su se Slaveni kretati širinama današnje Poljske i Rusije na istok i jug, a na zapad prema Odri i Labi.

Prvi narod, s kojim su Slaveni došli u doticaj, bili su S k i t i. Ti su stanovali na obalama Crnoga mora sve do ruskih stepa. Kako su bili većinom lovci, pastiri i okrutni nomadi, širili su se po ogromnim ravnicama sjeverno od Crnoga mora. Šta više neke su Slavene Skiti i pokorili, te su im Slaveni obrađivali zemlju kao kmetovi. Grčki povjesničar Herodot razlikuje Skite lovce i Skite ratare. Ovi su Skiti ratari zacijelo pokoreni Slaveni.

Prvi Germani, s kojima se sukobiše Slaveni, bili su B a s t a r n i. Oni pođu od obale Baltičkoga mora jugoistočnim pravcem i dopru do Crnoga mora. Germani su bili vještiji ratu, te Slaveni podlegoše.

Veliki se dio Bastarna iseli kasnije na Balkanski Poluotok, a za njima dođoše drugi Germani t. zv. Goti. G o t i zavladaju također Slavenima i osnuju državu oko godine 230. po Isusu između rijeke Dona i dunavskog ušća. Država se raspadala na dvije polovine: istočnogotsku i zapadnogotsku.

Uto navališe H u n i g. 375. na istočne Gote, potuku ih i razvale im državu, a Slaveni dođu pod Hune. Zapadni Goti umaknu preko Dunava na Balkan u istočno rimsko carstvo. Iz južne Rusije provale Huni preko Karpata u Ugarsku i učvrste se oko Debrecina. Tu je

udario prijestolnicu voda im Atila, nazvan »Bič Božji«. On osnuje golemu državu od Rajne do ruskih stepa, a bila je sastavljena od raznih naroda finskih, germanskih i slavenskih. Kad su Franci potukli Atilu g. 453., pogine Atila, a s njim nestade i hunske države. Gepidi i Istočni Goti protjeraše Hune iz Ugarske natrag u ruske stepe. Tu su se izmiješali sa srodnicima Avarima, Bugarima i Kazarima, i tako ih je nestalo.

Čim su Goti potisnuli Hune iz Ugarske, počnu se Slaveni spuštati prema Dunavu. Dakle **rasulo hunske države početak je slavenske povijesti**. Time svršava tamno doba slavenskoga praživota, a počinje seoba južnih Slavena u današnje krajeve.

AVARI. Južne Slavene prisilili su zapravo na seobu u ove današnje naše krajeve Avari. To je bio narod, kojemu je pradomovina bila u Aziji, u Turkestanu. Odatle su Avare potisnuli njihovi južni susjedi Turci (nazvani po zemlji Turkestan) na zapad.

Oko 550 godina poslije Krista stigoše Avari pod vodstvom hagana Bajana na zapadnu obalu Kaspijskog Jezera i zamoliše susjedne Alane, da ih upoznadu i sprijatelje s Rimljanima. Po ugovoru s rimskim carem Justinijanom krenu Avari na zapad: pregaze neka hunska plemena, pobijede Ante i dopru oko godine 562. u današnju Dobruču i vlašku ravnicu. Tako postadoše neposredni susjedi bizantskoga carstva.

Doskora je umro bizantski car Justinijan, a naslijedi ga Justin (vladao od 565. do 578.). S njime se zavade Avari. Avari pomognu Langobardima u ratu protiv Gepida, koji su stanovali u današnjoj Ugarskoj. Gepidi bješe potučeni, ali ni Langobardi ne mogoše ostati uz Avare, nego se isele u Italiju. Avari zauzmu cijelu Panoniju i utemelje g. 568. državu od raznih, ponajviše slavenskih plemena. Središte joj je bilo u srednjem Podunavlju. Ta se država neko vrijeme prostirala od Dona do Alpa, od Save i donjeg Dunava do Labe i Baltičkoga mora.

Avara je bilo isprva samo oko 20.000, a većinu pučanstva i ratne avarske snage činila su razna slavenska

plemena, bilo pokorena bilo savezna. Avari su se raspadali na plemena i rodove. Na čelu im je bio kao vrhovni vladar hagan. Taj se istočni časni naslov održao i do danas kod Turaka i Mongola kao hagan ili kân.

Slaveni su mnogo trpjeli od tih silovitih Avara. Avari su bili gospodari, a Slaveni robovi. Slaveni su obrađivali zemlju, hranili svoje gospodare, služili im u vojsci, hranili im stoku u zimi i s užasom u duši morali im davati svoje žene i kćeri. Osim toga morali su im graditi lađe i mostove. U ratu bili su Slaveni uvijek u prvim redovima, i to većinom bez oklopa i pješaci. Glavni cilj Avara bio je pljačkanje, a najveća im je bila želja oplijeniti i razrušiti slavni i bogati Carigrad, glavni grad istočnorimskog (bizantskog) carstva.

DOLAZAK HRVATA I SRBA. Avari su pokušali da zauzmu grad Sirmij (Mitrovicu). Sirmij bio je vrlo važno vojničko mjesto. Iz njega bi mogli Avari provaliti u Dalmaciju, a cestom lako i na sam Carigrad. Prvi su put navalili na grad, ali su ih carevci potisnuli, te je bitka ostala neodlučna. Hagan se svojski spremao za novu navalu. Tako otpočeše bizantsko-avarski ratovi, a za tih se ratova dovršava seoba južnih Slavena na Balkan.

Car Tiberije bio je previše zabavljen s perzijskim ratovima pa nije mogao dati dovoljno voljske za obranu Sirmija. Avari su podsijedali Sirmij dvije godine. U gradu zavlada silan glad i grad se morade predati Avarima g. 582. Godinu dana iza toga nastane u njem veliki požar, koji ga uništi do temelja. Tako propade nekada toliko slavni grad Sirmij, koji se sjajem i ljepotama mogao da mjeri i s najvećim gradovima rimskoga carstva.

Avari su zatim sa Slavenima provaljivali u bizantsko carstvo sve do Crnoga Mora i Carigrada. Tom su prilikom zauzeli današnji Beograd (Singiduni). Car Maurikije ratovao je s Avarima i mirio se s njima više puta. U isto doba Slaveni su s Avarima i Langobardima navaljivali na Istru i primorske gradove dalmatinske te su zaprijetili i samoj Italiji.

Godine 601. zametne car Maurikije ponovo rat s Avarima. No domala ubiju cara njegovi vojnici, koji proglase carem surovoga Foku (602. do 610.). Otada započe padati bizantsko carstvo. U isto to doba naseliše se južni Slaveni trajno u sadašnjim krajevima.

Južni Slaveni prodirali su na Balkan zajedno s Avarima, koji bi se poslije svake takve provale s pljačkom i plijenom vraćali u svoje prekodunavsko središte, a Slaveni bi tu ostali. Tako Slaveni naseliše oko toga vremena Panoniju, Dalmaciju, Meziju, Ilirik, Trakiju i druge krajeve do grčkoga Peloponeza i carigradskih vrata. Tom su prilikom pali u slavenske i avarske ruke mnogi gradovi, a među njima u Dalmaciji rimski grad Salona (Solin) god. 614. Kod toga je taj nekad divni grad sav izgorio sa krasnim crkvama i palačama. Jadni rimski stanovnici izginuše od barbarskoga noža, a samo ih se manji dio spase po otocima Braču, Hvaru, Visu i Korčuli.

PODSADA CARIGRADA I SLOM AVARSKE SILE. Bizantski car Heraklije (vladao od 610. do 641.) uvidio je svu pogibao, koja prijeti carstvu od Avara. Dok su Avari pred vratima Carigrada, nije mogao car pomišljati na uspješan rat protiv Perzijanaca. Zato se Heraklije nagodi s Avarima, dade im bogate darove i 200 hiljada zlatnika, a usto mnoštvo talaca iz najodličnijih porodica carigradskih. No Avari su bili lukavi i nezasitni te su tim htjeli samo cara zavarati, da u zgodan čas navale na njega i na Carigrad. Doista Perzija nagovori Avare, da oni udare s kopna na Carigrad, a Perzijanci će s mora. Perzijsku vojsku imali su Slaveni da prevezu na svojim brzim čamcima.

Krajem lipnja g. 626. stigoše Perzijanci na azijsku stranu, a avarske čete na evropsku pred Dugi Zid kod Carigrada. Avarski hagan je doveo preko 80.000 vojske i stao udarati na carigradske zidine. Vojsku je razdijelio u dvije skupine: u jednoj su bili Avari s Bugarima, a u drugoj Slaveni. Avarski juriši ostadoše uzaludni, a bizantsko brodovlje velikim dijelom potopi slavenske čamce, kad su pokušali da prevezu Perzijance. Hagan je bio ljut i bijesan kao zvijer, te je došao pohvatati i poubijati one Slavene, koji se spasiše na obalu. Poslije toga neuspjeha odvede hagan vojsku ispod Carigrada i vrati se u Ugarsku. Još prije njega odoše slavenske čete kipeći osvetom na Avare.

Neuspjeh Avara pod Carigradom otvorio je oči njihovim pokorenim podanicima, u prvom redu Slavenima. Pokoreni se narodi stanu dizati, a u tom ih je pomagao car Heraklije, koji je išao zatim, da onemogući daljnju provalu Avara na Balkan. Još 623. digao je Frank Samo zapadne Slavene protiv Avara i osnovao **prvu slavensku državu** (od 627. do 658.). Ta je Samova država obuhvata i dio južnih Slavena u Noriku (Slovence). Car Heraklije nagovori i Bugare između ušća Dunava i Dnjestra, te se i oni oslobode avarskoga gospodstva g. 635. Tako ga se oslobodiše i Slaveni u Noriku, Dalmaciji, Iliriku i Meziji. Avari se održaše još samo u srednjem Podunavlju, to jest u ugarskoj nizini i današnjoj Slavoniji. No i tu je njihova vlast brzo propala i više se i ne spominju u povijesti.

Padom avarske sile svršilo se sredinom 7. stoljeća konačno doseljenje južnih Slavena, u prvom redu Hrvata i Srba.

NESLAVENSKO STANOVNIŠTVO. Kad su Hrvati i ostali južni Slaveni konačno dovršili svoju seobu i stalno se naselili u današnjim našim zemljama, zatekli su tu još drugih naroda, a neki su i kasnije došli, pa su i svi ti neslavenski stanovnici u našim krajevima uvelike utjecali na život i povijest Slavena.

BUGARI su bili prvi takvi neslavenski došljaci. Stari Bugari bijahu naime ogranak one srednjoazijske turske gomile, koja nam je poznata pod imenom Huna. U V. stoljeću po Kristu stanovali su istočno od Azovskoga Mora i rijeke Dona. Tada su se rastavili na dvije skupine. Jedna se skupina odijelila od svoje braće i naselila se na obalama Crnoga Mora. Godine 679. prevede ih preko Dunava njihov vođa Asparuh i osvoji zemlju između Iskera, Balkana, Dunava i Crnoga Mora. Bilo ih je svega valjda oko 25.000. Bili su vojnički narod i dobro organizirani. Bavili su se stočarstvom i pljačkom.

Kad su došli na Balkan, našli su tamo neka slavenska plemena u srednjoj i južnoj Makedoniji. Slaveni su se bavili ratarstvom. Te Slavene su Bugari pokorili. Bugari su imali velik smisao za državnu zajednicu te su se doskora pomirili sa Slavenima. Slaveni su i dalje ostali dobri ratari, a Bugari su preuzeli državnu i vojničku vlast. Slavena je bilo puno, a Bugara malo, pa su se Bugari tijekom vremena pretopili u Slavene, ali su zato Slavenima dali svoje bugarsko ime. Današnji Bugari su Slaveni, ali imadu eto narodno ime, koje su uzeli od hunskog plemena Bugara. Posve slično je i germansko pleme, koje se zvalo Rusi, zavladalo nad Slavenima, pretopilo se u Slavene i ostavilo svoje ime današnjim Rusima i Rusiji.

ROMANI. Od ostaloga žiteljstva u sadašnjim hrvatskim krajevima ostalo je nešto Grka po Istri i Srijemu i nešto romaniziranih starosjedilaca Ilira i Latina po primorskim gradovima i otocima. Do XII. stoljeća zovu ih Romani, a kasnije Latini. Govorili su latinskim jezikom, ali ne pravim nego nekim narječjem. Tek u XV. stoljeću počeli su govoriti talijanskim jezikom, i to mletačkim narječjem. Slaveni su ove Romane zvali V l a s i m a. Ime dolazi od keltskoga plemena »Volcae«. Od toga su Germani načinili riječ »Welsch« (čitaj: Velš) i prozvali tako sve Kelte, a onda i Romane. Od imena »Welsch« postalo je ime »Vlah«. Postoje i t. zv. Crni Vlasi ili Morlaci. To su Romani, koji su živjeli u unutrašnjosti naših krajeva kao pastiri. Nosili su crno odijelo, pa su ih Bizantinci prozvali Morovlasi.

BAN. Nešto je Avara ipak ostalo u našim zemljama. Njih je najviše ostalo u današnjoj sjevernoj Dalmaciji, Lici, Krbavi, Gackoj i sjeverozapadnoj Bosni, pa je gdjekoja hrvatska županska porodica bila jamačno avarskoga podrijetla. Još u X. stoljeću znade bizantski car Konstantin, da »u Hrvatskoj ima i nekih od Avara i poznaju se, da su Avari.« U ličko-krbavskim krajevima ti su Avari živjeli pod svojim osobitim glavarom, koga su zvali b a j a n. Od toga je naziva postao kasnije hrvatski naziv »b a n« za najviše pokrajinske poglavare i zamjenike vladara.

ŽIVOT JUŽNIH SLAVENA PRIJE DRŽAVNOG UREĐENJA

Stari južni Slaveni bijahu većinom neobično visoki i snažni, a puti ne suviše bijele niti plave kose, niti sasvim crnjomanjasti, već crvenkasti, kako kaže bizantski pisac Prokopije. Taj krepki ustroj tijela pun zdravlja činio ih je sposobnim, da lako podnose nepogode vremena, oskudicu hrane i odijela. Bili su lovci, pčelari, ratari i stočari — već prema kraju, u kojem su stanovali. Živjeli su priprosto i jednostavno u drvenim kolibama ili u kućama sa krovom i zidovima, koji su bili oblijepljeni ilovačom. Siju većinom proso i raž, a oru drvenim plugom. Jedu divljač, domaće životinje, ribe i ptice, mlijeko, kruh i sir. Piju slatku medovinu i pivo svareno od ječma. Troše preko mjere, osobito za svečanosti i pogrebe. Gostoljubivi su nada sve i veliki su prijatelji glazbe. Bili su vrlo radljivi i pitomi, a u nekim prilikama znali su biti i okrutni. Bračni život bio im je vrlo čist. U običaju je bilo jednoženstvo. Žene su bile vjerne muževima, te je ta vjernost bila daleko poznata, pa je ističu svi tadanji pisci. Ženu otimaju, kupuju, ili je sporazumom odvedu. Najstariji je običaj otmica.

Pored tih svijetlih strana našega davnog života ističu pisci još i tamne strane njegove. Naše je stare točila teška nesloga i svađa. Bizantski car Maurikije piše: »Kako kod njih ima mnogo glavara (župana), a jedan s drugim ne živi u slozi, nije nezgodno neke od njih predobiti obećanjima i darovima, napose one, koji najbliže međúaše (bizantskom carstvu uz Dunav), a onda na ostale napasti, da ih ne bi mržnja na nas (Bizantince) sve ujedinila, pa da ne postanu jedna država«. Ta nesloga naših starih slavenskih pređa imala je teških posljedica, a car Maurikije veli: »Nevjerni su do kraja i nepouzdani u ugovorima i većma popuštaju od straha nego poradi darova. Ako se naime razilaze u mišljenju ili se uopće ne mogu složiti, ili ako se i slože, brzo jedni od njih prestupaju zaključke, jer su jedni drugima krvni neprijatelji i nijedan ne će da popušta drugomu.« Naj-

poslije bijaše veliko zlo kod starih južnih Slavena velika odanost piću; ta strast bila je često kobna. U ratu su ih zarobljavali polupijane.

DRUŠTVENI I DRŽAVNI ŽIVOT. O državnom životu uopće kod starih Slavena ne može biti ni govora. Njihov se život osnivao na zadruzi ili svojti. Očevina se nije dijelila, nego je cijela porodica ostala na okupu, dokle god su mogli stati u domu ili zadruzi. Rodom ili zadrugom upravljao je domaćin, obično najstariji, a svakako najrazboritiji među njima. Njega bi ostali članovi zadruge izabrali ili priznavali za domaćina. Glavno blago ili imovina roda bijaše stoka. Zemlja se manje cijenila, jer je zemlje u to doba bilo svakome napretek. Pohlepa za umnožavanjem stoke dovodila je često do krvavih svađa među rodovima i plemenima, jer se potrošeno blago dalo najlakše namaknuti pljačkom. Zato među južnim Slavenima nije moglo biti ni velikoga bogatstva ni velike sirotinje. Tko nije htio raditi, toga bi istjerali iz zadruge i zvali ga h u d i, t. j. siromah, nevaljalac bez kuće i kućišta. Dalja posljedica zadružnog života bila je ta, da je domaći život i moral (ćudoređe) bio visoko razvijen. Baš taj zadružni život starih Slavena proveo je to, da su bili svi jednaki: nije bilo raznih staleža, nego su živjeli u demokraciji. Tu demokraciju (vladu naroda) crta pisac Prokopije ovako: »Nad tim plemenima, Slavenima i Antima, ne vlada jedan čovjek, nego od davnine žive u demokraciji, pa zato rješavaju vazda i korisne i štetne poslove u zajednici.« To znači: kod starih Slavena niko nije mogao doći do vlasti i samovlade radi prejakog otpora drugih. Oni su živjeli slobodno ne trpeći nad sobom vladalačke vlasti, ili kako car Maurikije veli još za VI. stoljeća: »Plemena Slavena i Anta živu na jednak način, jednake su ćudi i slobodna, i nikako se ne dadu sklonuti d a r o b u j u ili da b u d u p o d a n i c i.«

Stoga i nijesu imali uređenih država. Kad bi se rod umnožio, jedan bi se dio odijelio i podigao nov dom negdje u blizini staroga, s kojim ne bi kidao veza. Više takvih domova sačinjavali su selo ili vâs. Takvo selo

naseljeno jednim rodom, zvalo se b r a t s t v o, a njime je upravljao kao starješina č e l n i k, koga bi svi domaćini izabrali između sebe. Bratstvo je imalo zajedničko prezime, a obično ga je uzimalo po pradjedu onoga roda, iz kojega je poteklo. Zatim je bratstvo imalo zajedničko groblje, zajednički žrtvenik, paše i šume. Šteta, sramota ili uvreda nanesena jednome članu bratstva držala se zajedničkom, pa stoga cijelo bratstvo bijaše dužno da osveti svoga člana, naročito kod ubijstva: to je krvna osveta.

Kad se bratstvo umnožilo i razdijelilo u više drugih bratstava pa naselilo više sela, onda su sva ta srodna bratstva činila p l e m e. Zemljište jednoga plemena zvalo se župa, a ta je dobila svoje ime ili po plemenu ili po riječi ili po mjestu. Glavar plemena zvao se ž u p a n. On je bio ujedno sudac i vojskovođa čitavoga plemena. Obično su ga birali iz onoga bratstva, koje se istaklo ispred ostalih hrabrošću, starinom ili veličinom. Na taj se način događalo, da je čast župana ostajala u jednom te istom bratstvu i prelazila s oca na sina. U tome je zametak kasnijeg plemstva, što su ga Slaveni uzeli po izgledu germanskom (njemačkom). U sredini mnogih župa bio je g r a d, građen većinom u barama ili na brdima. Bio je zaštićen utvrdama od nasipa, rova, plota i brvna, da se narod može u nj skloniti, kad navali neprijatelj. Isprva u gradu nije niko stanovao osim župana, koji je tu prinosio žrtve i sudio po priznatim običajima i zdravom razumu. U gradu bi se sastajali glavari cijeloga plemena na vijećanje. U gradu se nalazio također i trg, gdje se kupovalo i prodavalo. Kasnije su počeli praviti predgrađa, a u njima su se naseljivali trgovci i obrtnici.

Svako je pleme živjelo za se posve samostalno. Kad bi zaprijetila viša pogibao od jakoga neprijatelja, tada bi se složio s a v e z v i š e p l e m e n a, izabrali bi vojskovođu ili kneza. Tako bi radili katkada, kad bi išli pljačkati u tuđu zemlju. Čim bi nestalo pogibelji, ili kad bi se vratili iz pljačke, opet bi se savez razvrgao i svako pleme živjelo za se. U takvim prilikama Slaveni nijesu mogli da stvore jednu zajedničku državu slavensku. Ako

bi se slučajno i održao taj plemenski savez, onda bi nastao slavenski n a r o d, p u k ili j e z i k. To bi se dogodilo, kad bi koje jače pleme pokorilo susjedna slabija plemena, ili kad bi koje pleme okupilo druga plemena svojom moći i ugledom. Tako su učinili Hrvati i Srbi.

VJERA. Slaveni su, dok su bili pogani, vjerovali kao i ostali narodi (Arijevci), da svijetom upravljaju božanstva, za koja su mislili, da imadu ljudsku priliku i ljudske osobine, samo mnogo savršenije od ljudi. Uglavnom su vjerovali i obožavali prirodne sile. Pisac Prokopije piše za njih: »Vjeruju samo u jednoga boga, tvorca strijela, gospodara svega, a žrtvuju mu goveda i svakojake žrtve. O udesu ne znaju ništa niti dopuštaju, da ima kakvu moć nad ljudima, nego kad god im zaprijeti pogibao smrti, bilo da obole, bilo da polaze u boj, zavjetuju se, ako izmaknu, da će odmah žrtvovati bogu žrtvu za život, pa kad izmaknu, žrtvuju, što su obećali, i drže, da su to žrtvom kupili svoj spas. Poštivaju mimo to i rijeke i vile (nimfe) i druga neka božanstva, pa i njima prinose žrtve i kod tih žrtava vračaju.« Vrhovni bog javlja se ljudima u svijetlom svodu nebeskom i na njem stoluje. To je svijetli bog, valjda Perun, koji vlada svijetom i pobjeđuje svoje dušmane u oluji munjom, a tvorac je svega živoga, dakle i manjih bogova i ljudi. Od manjih božanstva ističu se Sunce (možda Dajbog), koje bijaše izvor svakom dobru na zemlji te sve obasipaše blagotvornom svjetlošću svojih zraka. K tome dolaze još zmajevi i vile, koji su tobože dušmani čovjeku. Svim se tim božanstvima obraćahu stari Slaveni molitvama i žrtvama. Žrtvovali su goveda, ovce i razne plodove. Pri žrtvovanju pazili su na znakove, po kojima su vješti ljudi proricali budućnost. Odatle dolazi ime v j e š t a c i v j e š t i c a. Vjerovali su zatim u rođenice ili suđenice, koje prisustvuju rođenju djeteta i određuju mu tobože budućnost. Vjerovali su, da je duša čovječja besmrtna, a nastavlja po tjelesnoj smrti pokojnikovoj u raju onakav život, u kakvom se nalazio čovjek, kad je umro. Zato su se Slaveni radije ubijali, da umru kao slobodni ljudi, nego da zapadnu u ropstvo i u takvom stanju da umru. Još su mislili, da se

čovjek može po smrti pretvoriti u vuka, povukodlačiti se. Takav vukodlak luta svijetom, ima nadčovječnu snagu: goni i vodi oblake, a kad sunce ili mjesec pomrače, to ga vukodlaci žderu. Sahranjivali su mrtve dvojako: ili su ih pokopali ili spaljivali. U grob stavljali bi, što je pokojniku bilo najmilije, i nad grobom bi podigli gomilu, na kojoj se davahu junačke igre i daća.

Sav život starih Slavena pratila je pjesma. Pjevali su ih uz gusle i tamburu.

Tek kad znamo za ovakav život starih Slavena, bit će nam jasno, zašto je njihova seoba išla lagano i nije bila kao seoba ostalih, osobito germanskih ili azijskih naroda. Slaveni su bili tihi i mirni baveći se većinom ratarstvom ili stočarstvom. Nijesu imali svijesti ni smisla, da su jedan narod i da im treba jedna jača zajednička država. Nijesu bili kao udružen narod pa se nijesu ni selili kao velik narod. Dakle na početku svoje povijesti Slaveni ne izlaze kao jedinstven narod, nego u omanjim plemenskim skupinama. Oni ne sele, da nađu koju zemlju i da u njoj urede svoju državu. Njihova se seoba vršila polagano i postepeno, posve protivno od germanske. Povjesničar Peisker veli: »Slaveni su posvojili i gusto naselili beskrajne prostore, a da ljetopisci za to nijesu ni saznali, pa se i danas uzalud pitamo, kako se to moglo desiti bez buke i otkud dođoše bezbrojni milijuni Slavena.«

RAZDIOBA HRVATSKE POVIJESTI

Hrvatsku povijest možemo razdijeliti na pet doba.

PRVO DOBA ide od doseljenja Hrvata u današnju domovinu do godine 1102., kada su naši pređi izabrali ugarskoga kralja Kolomana i okrunili ga za hrvatsko-dalmatinskoga kralja.

DRUGO DOBA ide od godine 1102. do 1526., to jest od krunisanja Kolomanova za hrvatskoga kralja pa do pogibije Madžarske na Mohačkom polju, kada je poginuo posljednji zajednički hrvatsko-ugarski kralj iz samostalne ugarske dinastije.

TREĆE DOBA ide od godine 1527. do 1790., to jest od izbora habsburške dinastije na hrvatski prijesto do smrti cara Josipa II.

ČETVRTO DOBA zaprema vrijeme od g. 1790. do 1918. Cijelo ovo doba vode Hrvati borbu za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i za obnovu ustava starodrevnoga kraljevstva hrvatskoga.

PETO DOBA ide od 1918. pa do danas. Narod hrvatski kao ni ostali Slaveni u bivšoj Habsburškoj Monarhiji nijesu mogli da dođu do ujedinjenja svojih zemalja ni do svoje slobode. Raspalila se velika narodna i ustavna borba. Veliki svjetski rat 1914. do 1918. oborio je Austro-Ugarsku i Slaveni su došli do svojih država. Hrvatski sabor u Zagrebu raskinuo je 29. listopada 1918. sve veze s Austro-Ugarskom i izjavio se za zajedničku državu sa Slovencima i Srbima.

U ovoj novoj povijesti izgubili su Hrvati i Slovenci Trst, Goricu, Istru i grad Rijeku i još uvijek vode borbu s Italijom, koja teži i za Dalmacijom.

PRVO DOBA

HRVATSKA POD SAMOSTALNIM VLADARIMA

Od VI. stoljeća do g. 1102.

Krajevi, u kojima su se Slaveni naselili, bili su pusti, a nestalo je najvećim dijelom i staroga žiteljstva. Zato bizantsko carstvo nije ni pomišljalo, da tjera doseljenike. Baš naprotiv carevi su išli za tim, da pomoću Slavena podignu i obnove gospodarsku i vojničku snagu carstva. Carevi su se zadovoljili, da ih doseljenici priznadu svojim gospodarima barem po imenu. Tako su dakle Hrvati kao i ostali južni Slaveni znali samo to, da žive u bizantskome carstvu i da su podanici istočnorimskoga cara, ali zapravo njegove moći i vlasti nad sobom nijesu osjećali. Takav odnos između carstva i Slavena potrajao je sve do god. 678., kad su i Avari i Slaveni u Dalmaciji poslali poslanstvo caru Konstantinu Bradatome, pobjedniku nad Arapima, »noseći mu darove i zatraživši, da bi im dao mir i sporazum (ljubav).« I doista »car popusti njihovim molbama i dade im mir kao gospodar«, to jest Slaveni priznaše cara svojim gospodarom, a on njima naselja na rimskoj zemlji.

Slaveni su nastavili svoj plemenski život i u novoj postojbini. Svako je pleme živjelo za se pod svojim županom tukući se sa susjednim plemenima radi mjesnih interesa. Nijesu imali smisla za državnu organizaciju. Bizantski carevi išli su za tim, da izigravaju pojedina slavenska plemena huckajući jedne protiv drugih, samo da se sva ne bi složila protiv carstva.

PRVE OBLASTI. Dok su naši pređi živjeli starim plemenskim životom, stadoše se oko njih zbivati važni događaji. Na prvom mjestu dolaze borbe za carsko prijestolje u Carigradu, zatim borbe s Arapima i napokon teški sukob između cara u Carigradu i pape u Rimu. Građanske borbe u bizantskom carstvu veoma su rasklimale carstvo. Usto su Arapi i Bugari ugrozili i sam

Carigrad. Uto se pope na carigradsko prijestolje Leon III. Isaurijac (vladao od 717. do 741.). On je nesamo obnovitelj carske moći i ugleda, nego i prvi bizantski car u pravome smislu: sad su naime Grci posve prevladali u javnom životu, a car je uzeo svu državnu vlast u svoje ruke i postao car samodržac (autokrat).

Car je odlučio preurediti i sve pokrajine carstva, ali je ujedno odlučio postati glava i Crkvi. Radi toga počeo je da provodi neke reforme u Crkvi, od kojih je najvažnija zabrana štovanja svetačkih slika ili ikona. Ta je borba imala sudbonosne posljedice. Papa Grgur II. osudio je cara na rimskom saboru. Papa je čvrsto stajao na načelu, da su Crkva i država dvije različite vlasti, te da se država ne smije miješati u vjerske stvari. Razvila se borba između pape i Carigrada, koja je potrajala preko sto godina. U toj borbi Bizant je izgubio Italiju, jer se papa stavio pod zaštitu franačkoga kralja Pipina (754. godine). Već prije toga bizantski car je godine 732 izuzeo ispod papine vlasti mnoge zemlje, a među njima i Dalmaciju. Car je odlučio, da sve zemlje njegova carstva imadu slušati patrijarha u Carigradu, a ne papu.

Ta odluka careva urodila je teškim i žalosnim posljedicama kasnije i za Hrvate, te će i to biti jedan od glavnih uzroka propasti hrvatske države.

Sve te borbe i kasnije s Francima, Bugarima, Arapima i Latinima utjecale su i na Hrvate. Hrvati, da se održe protiv pretežnih neprijatelja, uvidjeli su napokon da njihov stari razdrobljeni život po plemenima ne valja. Radi toga počeli su se udruživati u prve oveće vlasti, koje će se kasnije sjediniti u veliku i moćnu državu.

HRVATI I SRBI. Južni su Slaveni došli u današnje svoje zemlje ne kao jedinstven i udružen narod, nego u omanjim skupinama po plemenima. Ta su plemena imala sigurno svoja imena, ali su ih drugi narodi zvali njihovim općim imenom S l a v e n i. No među tim plemenima počelo se već zarana isticati pleme Hrvata i pleme Srba. To su bila dva najjača plemena, jer su okupili sva druga plemena oko svoga imena.

Već prije 800. godine osnovali su Hrvati neke oveće oblasti. Između ušća Raše (u današnjoj Istri) i ušća rijeke Cetine, zatim od Jadranskoga Mora preko rijeke Vrbasa na istok do rijeke Bosne prostirala se Hrvatska, koja se dijelila na Liburniju i Dalmaciju. To je B i j e l a H r v a t s k a, a od Cetine do rijeke Drima prostirala se C r v e n a H r v a t s k a, koju su sačinjavale manje oblasti, i to: Neretljanska od Cetine do Neretve, Zahumlje od Neretve do Dubrovnika, Travunjska ili Trebinjska oblast od Dubrovnika do Kotora i napokon Duklja ili Crna Gora od Kotora do Drima. Plemena, koja su nastavala te oblasti, imala su svoje rođene vladare. U području gornje Bosne sterala se oblast Bosna, a Srbija se sterala oko rijekâ Pive, Tare, Lima i gornje Drine. Sva zemlja između Drave i Save do Kapele i Gvozda zvala se Slavonija, Slovinska zemlja ili Panonska Hrvatska. Imena »Panonija« nestalo je, a »Dalmacijom« zvao se ostatak bizantskoga posjeda, koji se službeno zvao »Thema Dalmatia«, t. j. oblast Dalmacija, koja je obuhvatala samo primorske gradove: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, zatim otoke Krk, Osor, Rab i Vrgadu.

To stvaranje većih oblasti te istup Hrvata i Srba na povjesno poprište u tijesnoj je vezi s napredovanjem njihovih susjeda Franaka na zapadu, a Bugara na istoku.

Tako se dakle zgodi, da se najveći dio južnih Slavenâ okupio oko dva imena: Hrvata i Srba i stadoše živjeti i razvijati se kao dva posebna naroda pod utjecajem dvaju svjetova: grčkoga i rimskoga.

PANONSKA HRVATSKA

KNEŽEVINE. Od svih spomenutih hrvatskih oblasti razviše se doskora dvije u veće državne organizacije, kojima na čelu stoje knezovi. To su Panonska Hrvatska i Dalmatinska Hrvatska. P a n o n s k a H r v a t s k a bila je pod vlašću Avara, a knez joj je stolovao u Sisku. D a l m a t i n s k a H r v a t s k a priznavala je vrhovnu vlast Bizanta, a knez joj je bio u Bijaćima kraj Splita.

BAN. Dalmatinska Hrvatska protezala se iz početka od Cetine do Zrmanje, ali je njezin knez kasnije protegao svoju vlast sve do Raše u Istri i do Kapele u Lici. U tim stranama bio je glavar ban. Taj ostade odsada knežev namjesnik, a poslije je postao zamjenik kneza u cijeloj kneževini.

FRANCI. Domala Hrvati promijeniše gospodare. To je prouzročio dolazak Franaka u naše krajeve, propast Avara i prestanak bizantske vlasti.

U polovici VIII. stoljeća stala se vlast franačke države naglo širiti prema sjeverozapadnim okrajcima Balkanskog Poluotoka. Najznamenitiji vladar franački Karlo Veliki pokori Langobarde u Italiji i Bavarsku, zauzme zatim Furlansku te postade susjed Hrvata i bizantskog carstva. Kad je pokorio Bavarsku, došli su Slovenci pod Franačku. Jer je avarski hagan pomagao Bavarce protiv Karla, odluči Karlo da učini kraj avarskoj vlasti i da svoju državu proširi sve do Dunava. Dva je velika rata vodio Karlo protiv Avara (g. 791. i 795. do 796.). Avari su potučeni, pokršteni i nestalo im je traga. Panonska je Hrvatska sada mjesto hagana avarskoga dobila za gospodara franačkoga kralja Karla Velikoga. Knez Panonske Hrvatske ovoga vremena bio je V o j n o m i r. On je priznao Karla i obvezao se, da će mu biti vazal (podložnik). Karlo ga je podredio u političkom pogledu furlanskom markgrofu, a u crkvenom patrijarhu akvilejskomu. Slovenci su prvi primili kršćanstvo, jer su prvi pali pod Franke, a krajem VIII. stoljeća Franci su pokrstili i Panonsku Hrvatsku. Slovenci i Hrvati u Panoniji imali su i nadalje svoje domaće vođe, a svi su priznavali vrhovnu vlast franačku i obvezali se pored davanja počasnih darova i na vojnu službu.

SVI HRVATI POD FRANCIMA. Kad je Karlo Veliki zauzeo Furlansku i primakao se bizantskoj Istri, došao je domala u sukob sa bizantskim carstvom. Kako su u bizantskome carstvu opet bile nastale smutnje oko prijestolja, Karlu je pošlo za rukom, da je bizantsku vlast uništio u Italiji i zauzeo Istru. U takvim prilikama dođoše pod franačku vlast i dalmatinski Hrvati. Furlanski

markgrof Erih provalio je u Dalmatinsku Hrvatsku god. 799., ali je u bici kod Trsata izgubio glavu. Hrvati su ovaj put Franke pobijedili. Ali kad se Karlo Veliki okrunio u Rimu za rimskoga cara godine 800., i kad je nestalo bizantske vlasti, ni Dalmatinskoj Hrvatskoj nije preostalo drugo, nego da se dragovoljno pokori franačkoj vlasti. Bizantu su ostali jedino gradovi: Zadar, Trogir i Split, zatim otoci Krk, Cres, Lošinj i Rab. To je odsada oblast Dalmacija. I dalmatinski Hrvati dođoše pod furlanskoga markgrofa u političkim stvarima, a u crkvenim pod patrijarha akvilejskoga. U ovo doba pada glavno i konačno pokrštenje i Dalmatinske Hrvatske. Knez Dalmatinske Hrvatske u ovo doba bio je V i š e s l a v.

BORBA HRVATA PROTIV FRANAKA. Car Karlo Veliki umre g. 814., a naslijedi ga slabić sin Ludovik Pobožni (od 814. do 840.). Njemu se poklone oba hrvatska kneza u gradu Paderbornu, knez panonski L j u d e v i t i dalmatinski B o r n a. Čini se, da je Borna bio sin Višeslavov.

Za slabe vlade cara Ludovika uzeše u franačkoj državi sve više preotimati maha neredi. Naročito se osilile velika gospoda, koja su stala narod strašno mučiti i globiti. Furlanski markgrof Kodolah bio je prava zvijer za panonske Hrvate. Hrvatski knez Ljudevit pošalje caru poslanike, da se potuže na ta nedjela markgrofa. Kada to ne pomaže, diže se knez Ljudevit s narodom svojim na oružje. Na glas o ustanku pođe odmah ljeti god. 819. furlanski markgrof Kodolah na Ljudevita. Ali bio poražen te umre od groznice. Knez Ljudevit opet pošalje poslanike caru i kaže mu, pod kojim će uvjetima biti caru vjeran. Ali car ga odbije. Zato je knez Ljudevit Posavski nakanio, da srednje Podunavlje oslobodi od franačke vlasti i da podigne mjesto avarske države n o v u s l a v e n s k u d r ž a v u. Znao je, da ne će moći sam izdržati borbu s jakim franačkim carstvom. Zato pozove u Savez Slovence, dalmatinske Hrvate i Timočane, koji su stanovali oko rijeke Timoka u sjeveroistočnoj Srbiji. Doista uza nj pristanu i Slovenci i Timočani, ali dalmatinski knez Borna ostade vjeran caru.

3

Pravi razlog tom Borninu držanju nije nam poznat. Čini se, da bi mogao biti ovaj: Dalmatinski Romani nijesu se mogli da nagode s Hrvatima za zemljišta, pa su tražili od bizantskoga cara, da posreduje u njihovu korist. Bizant je slao dva poslanstva caru Ludoviku Pobožnomu, da se urede ta sporna pitanja. Bit će da su Romani previše tražili, te je car Ludovik bio više za Hrvate. Knez Borna htio se po svoj prilici pokazati caru zahvalnim i vjernim za to.

Kodolahov nasljednik markgrof Balderik skupi novu vojsku i krene na Slovence, da ih pokori. Njima pohita u pomoć knez Ljudevit, ali ga Balderik potisne. U isto vrijeme provali i dalmatinski knez Borna kao carev vazal u Panonsku Hrvatsku. Na Kupi kod Siska dočeka Ljudevit Bornu i razbije ga. Za boja prijeđu Bornini podanici Gačani — koji su stanovali u porječju Gacke oko današnjeg Otočca — na stranu Ljudevita Posavskoga, a Ljudevitov je tast Dragomuž naprotiv prešao k Borni. Borna je jedva iznio živu glavu. Za njim pođe Ljudevit, provali u Dalmatinsku Hrvatsku te je popali i oplijeni.

Glas o Ljudevitovoj pobjedi na Kupi odjeknuo je nadaleko. Sad uza nj pristanu svi Slovenci tamo do Soče. Franci su slali deset vojska na Ljudevita, ali bez uspjeha. Tek kad je krenula deseta vojska u kolovozu 822., ostavi Ljudevit Sisak iz nepoznatih nam razloga i ode s odabranom četom u Srbiju. Franci opet pokore Panonsku Hrvatsku pokorivši još prije toga Slovence. Ljudevit se utekao k jednom srpskom županu, kome ne znamo za ime. Kad mu je taj župan počeo raditi o glavi, po naputku Franaka, Ljudevit ga ubije i krene u Dalmatinsku Hrvatsku k Borninu ujaku Ljudemislu. No ovaj podmićen od Franaka dade ga mučke ubiti. To je bilo g. 823. Ime Srbin dolazi ovom prigodom prvi put zabilježeno u jednom suvremenom spomeniku iz godine 822., koji nam opisuje te događaje.

Knez Ljudevit nije uspio da skrši franačku prevlast nad narodom hrvatskim, ali ipak on ide u red najjačih vladara stare hrvatske povijesti. On je jedini **hrvatski vladar, koji je oko sebe okupio velik dio Hrvata, Slovenaca i dio Srba** (Timočana). To je bio prvi snažniji pokušaj u povijesti južnih Slavena, da se osnuje zajednička država južnih Slavena, koja bi mogla s uspjehom suzbiti svaki pokušaj Bizanta i Franaka, da postanu gospodari naših zemalja. Svojim hrabrim istupom Ljudevit Posavski je snažno potresao temeljima franačke države te je Panonsku Hrvatsku spasio od kobi, koja je stigla u to doba braću Slovence. Slovenci su trajno potpali pod Franke, dotično Nijemce, te nijesu mogli nikada osnovati svoju narodnu državu.

KNEZ RATIMIR. Kad su Franci skršili ustanak Ljudevita Posavskoga, dođoše u sukob s Bugarima. Radilo se o tome, tko će imati vrhovnu vlast nad Panonskom Hrvatskom, a isto tako i nad srpskim plemenom Braničevcima. Bizant je vodio žestoke ratove punih pedeset godina sa Bugarima, ali su se Bugari sretno odhrvali svim tim navalama i utvrdili se na Balkanu kao jaka država. Otkad im stade na čelo kan Krum (od 803. do 814.), stadoše se Bugari snažno dizati i širiti. Imajući u rukama današnju Vlašku lako se raširiše poslije propasti avarske države i po bivšoj i južnoj i istočnoj Ugarskoj i sjeveroistočnoj Srbiji. Krum krene na jug, zauzme Sofiju i podsjedne i sam Carigrad.

Krumov sin Omurtag (od 814. do 831.) sklopi mir sa Bizantom, jer ga zabrinu naglo širenje franačke vlasti sve do granica njegove države. Ništa stalno ne znamo, kako se držao za ustanka Ljudevita Posavskoga. Znamo samo to, da je godine 827. došlo do rata među Bugarima i Francima. Bugarske čete provale u Panonsku Hrvatsku, protjeraju knezove, koje su Franci postavili, i zamijene ih Bugarima. Bugari su zadržali za se Srijem, a u ostaloj zemlji vladao je hrvatski knez Ratimir kao njihov podložnik (od 829. do 838.).

DIOBA FRANAČKE DRŽAVE. Ljudevit Pobožni htio je još za svoga života da uredi pitanje nasljedstva pa je radi toga razdijelio državu među svoje sinove. Starijeg sina Lotara zapala je Italija, a Njemačka je pripala mlađemu sinu Ljudevitu Njemačkom. Tom je prilikom razdijelio i markgrofiju furlansku na Furlan-

diju, Istru, Karantaniju i prekodravsku Panoniju oko Blatnog jezera. Furlanska, Istra i Dalmatinska Hrvatska pripale su Lotaru kao kralju Italije, a Panonija i Karantanija (slovenačke zemlje) Ljudevitu Njemačkomu. Tako se jedinstveno vrhovno gospodstvo franačko razdvojilo, a to je olakšalo Hrvatima i u Dalmaciji i Posavskoj Hrvatskoj, da ga se u zgodan čas posve oslobode.

Kad su se prilike u Franačkoj nešto smirile, pošalje Ljudevit Njemački podunavskoga markgrofa Radboda na panonskoga kneza Ratimira. Radbod protjera kneza, a Panonskom Hrvatskom zavlada Ljudevit Njemački. Bugarima ostane samo Srijem.

PRIBINA. Tko je naslijedio protjeranoga kneza Ratimira u Panonskoj Hrvatskoj, ne zna se. Sve do pod kraj IX. stoljeća ne spominje se nijedan knez. Vjerojatno je Ljudevit Njemački Panonsku Hrvatsku predao donjopanonskom knezu Pribini. Pribina je bio prije knez u Slovačkoj Njitri, a odatle ga je protjerao moravski knez Mojmir. Pribina se utekao Ljudevitu Njemačkome, a ovaj ga nagovori, da se pokrsti. Poslije Ratimirove smrti dade mu Ljudevit Njemački u vlast Donju Panoniju, gdje sagradi na ušću Sale u Blatno Jezero Pribingrad. Taj se kasnije prozove Blatno. Njega je naslijedio sin mu Koceli (od 861. do 876.). On se zajedno s Nijemcima digao na Dalmatinsku Hrvatsku, ali je u boju pao.

BRASLAV. Oko godine 880. do 900. javlja se u Panonskoj Hrvatskoj knez Braslav kao vjeran i odan vazal (podložnik) franački. Kad se njemački car Arnult zaratio sa moravskim knezom Svatoplukom, Braslav je ostao vjeran caru. Za toga ratovanja pojavi se iznenada u ravnicama oko Tise i Dunva nov narod turanske rase — Madžari. Oni su iz početka bili carevi saveznici, no doskora mu postanu veliki neprijatelji. Da bi se Arnulf što bolje obranio od Madžara, preda Braslavu i prekodravsku Panoniju s Blatnim gradom. U boju s Madžarima međutim nestane Braslava.

POKRŠTENJE HRVATA

Hrvati su došavši u ove naše današnje krajeve ostali još oko 200 godina pogani. U novoj domovini zatekli su romanske kršćane i uređene crkve, ali su sve to porušili. Romani su pobjegli na otoke i tvrde primorske gradove, u prvom redu u Dioklecijanovu palaču, iz koje se razvio današnji grad Split. Ti su Romani kušali više puta da se vrate na svoja selišta i da obrađuju svoje zemlje, ali su ih Hrvati u tome smetali i progonili ih. To je trajalo dugo vremena. Ne mogući dalje podnositi bijedu Romani se obraćahu na cara u Bizantu, da ih zaštiti od poganskih Hrvata. Kako su Hrvati u prvi kraj bili podanici carevi, to ih car nagovarao na miran život s Latinima. Odsada su nastali bolji odnošaji, te su Romani stali s Hrvatima trgovati, općiti i ženiti se. Sve je to djelovalo, da su se Hrvati počeli pomalo da upoznaju s kršćanstvom. Međutim je i papa poslao u Dalmaciju i u Hrvatsku opata Ivana rodom iz Ravene, da obađe i opomene tamošnje kršćane spasonosnim opomenama. Nastojanjem Ivana Ravenjanina obnovljena je solinska nadbiskupija, koja je propala g. 614., kad su Avari i Hrvati zapalili Solin. Solinska nadbiskupija dobila je sada sjedište u Splitu. Tu je hram poganskoga boga Jupitera (zapravo grobnica ili mauzolej cara Dioklecijana) pretvoren u crkvu sv. Marije. Prvi nadbiskup splitski bio je sam taj Ivan Ravenjanin oko godine 750.

No to bi mogli biti tek prvi počeci kršćanstva kod Hrvata, i to dalmatinskih Hrvata, koji su općili sa kršćanskim Romanima. Kad su Hrvati godine 800. priznali cara Karla Velikoga i vrhovnu franačku vlast, tek tada su se Hrvati uglavnom pokrstili. Franci su naime bili kršćani te su sa širenjem svoje države širili ujedno i kršćanstvo. Tako su krstili Polapske Slavene i Sase, pa su sigurno krstili i Hrvate. No kako su god narodi nerado primali franačko državno gospodstvo, tako su se često bunili i protiv kršćanstva, jer im je dolazilo iz franačkih ruku, pa su se vraćali u staro poganstvo. To su činili i naši Neretljani, a tako i Srbi protiv Bizanta.

Poganstvo se bez sumnje najduže održalo u gorskim krajevima i u današnjoj Slavoniji.

Prvi kršteni hrvatski knez bio je Višeslav (oko god. 800.), a sjedište mu je bilo Nin, koji Hrvati obnoviše na rimskim temeljima. Još godine 1746. nalazila se u ninskoj crkvi stara krstionica svećenika Ivana iz vremena Višeslava (danas je u gradskom muzeju u Veneciji), a to je prvi važan hrvatski spomenik iz onog davnog doba. Oko toga vremena sagradio je crkvu sv. Križa u Ninu hrvatski župan Godeslav. Na njoj je uklesan najstariji poznati nam natpis hrvatski, a glasi: »Župan Godeslav sagradi ovaj dom Božji«. Čitavo obraćenje Hrvata na kršćanstvo vršilo se pod naročitim uplivom papa. Pape su u to doba stajali u najtješnjim vezama s franačkim carskim dvorom. Pape su jamačno slali i neke svećenike u Hrvatsku i Dalmaciju, da narod uče i krste.

Kad je Karlo Veliki sklopio mir s bizantskim carem Mihajlom I. godine 812., Karla je zapala Istra, Dalmatinska i Panonska Hrvatska, a Bizantu ostadoše samo neki primorski gradovi i otoci pod imenom »Dalmacija«. To je imalo kasnije teških posljedica za Hrvate. Kad se Bizant odijelio od Rima, tada su sve crkve bizantskoga carstva priznavale Fotija i carigradske patrijarhe za svoju vrhovnu glavu. Tako je i splitska nadbiskupija došla pod Carigrad. Radi toga je za sve Hrvate osnovana b i s k u p i j a u N i n u, koja je bila podređena papi. Ninski biskup zvao se »biskup Hrvata«. Papa ga je učinio biskupom cijeloga hrvatskoga naroda, ukoliko je bio pokršten. Na taj način sačuvao je papa Hrvate za katoličku Crkvu. To je zaista najveća sreća i dobit za hrvatski narod i to za sva vremena.

UGOVOR HRVATA S PAPOM. Čitava naša prošlost kaže nam, da su Hrvati bili uvijek miroljubiv i viteški narod. Otkada su se doselili u današnju domovinu, nikada se još do danas nije dogodilo, da su Hrvati ikada navalili na tuđu zemlju, da je opljačkaju ili zauzmu. Oni su jedino branili svoju zemlju. Naprotiv kada bi kao narod zadali kome riječ, ne bi je nikada prekršili.

U tome smislu značajan je ugovor Hrvata s papom sv. Agatonom (koji je bio papa od g. 678. do 681.). Taj je ugovor zabilježio bizantski car Konstantin Porfirogenit, a glasi:

»Ti pokršteni Hrvati ne će da ratuju s tuđincima izvan svoje vlastite zemlje, jer primiše neko proroštvo i naredbu od onoga rimskoga pape, koji im je u doba rimskoga cara Heraklija poslao svećenike i pokrstio ih. Ti naime Hrvati poslije svojega pokrštenja sklopiše ugovore i svojeručno ih potpisaše te s e s t a l n o i n e p o k o l e b i v o z a k l e š e s v. P e t r u a p o s t o l u, d a n i k a d a n e će p r o v a l j i v a t i u t u đ u z e m l j u ni ratovati, nego će mir gojiti sa svima, koji hoće, a od istoga rimskoga pape primiše takav zavjet, ako bi koji drugi narodi provalili u zemlju samih Hrvata i zavojštili na njih, da će Bog Hrvata ratovati s njima, braniti ih i da će im pobjedu pribaviti učenik Kristov Petar.«

To je bio n a j s t a r i j i p r o t u r a t n i u g o v o r š t o g a j e i k o j i n a r o d s k l o p i o s a S v. S t o l i c o m. Nakon burnih događaja velike seobe naroda započeli su rimski pape da provode golemi rad oko uljudbe i prosvjete, koja je stvorila novu Evropu. Trebalo je na ruševinama rimskoga carstva urediti nov »savez narodâ« i novu općenitu kršćansku državu. Pape su išle za tim, da održe jedinstvo Crkve i slogu svih kršćanskih naroda. Zato su pape slali krune raznim narodima, s njima sklapali ugovore i širili među narodima mir i ljubav. Baš u vrijeme pape sv. Agatona bio je taj veličanstveni nacrt dobrim dijelom i ispunjen. Glavni neprijatelji kršćanstva, Arapi, morali su u Carigradu zatražiti mir od cara Konstantina Bradatoga. Za njima su to učinili Avari i drugi narodi. I nastao je veliki mir i na Istoku i na Zapadu. I jedinstvo Crkve bilo je tada snažno. Sve je to papa sv. Agaton učvrstio ugovorima sa raznim narodima, koji se naseliše u granicama rimskoga carstva.

U tome savezu narodâ i kršćanskom jedinstvu zastupani su eto i Hrvati. Zato nam svjedoči poslanica pape Agatona bizantskome caru Konstantinu Pogonatu.

Papa tu veli među ostalim, »da se u sredini naroda, Langobarda, S l a v e n a, Franaka, Gala, Gota i Britanaca nalaze mnogobrojni biskupi, koji se živo zanimaju za stanje apostolske Crkve, a sam papa nastoji, da svi ti narodi pomoću štovanja sv. Petra budu odani članovi Konstantinova carstva, koje on naziva, republika Vašega kršćanskoga carstva«.

Da su ti Slaveni, što ih papa u toj poslanici spominje, doista Hrvati, jasno je odatle, što u to doba nijedan slavenski narod nije bio u takvom položaju, da bi mogao igrati važnu ulogu u papinskoj mirotvornoj politici, a car Konstantin Porfirogenit kaže, da su se Hrvati držali baštinicima toga ugovora. Porfirogenit je pogriješio valjda u tome, što je krštenje Hrvata stavio u odveć prerano doba, to jest u doba cara Heraklija (od 610. do 641.), jer teško da je veći dio Hrvata primio krst u to doba. Glavni se dio hrvatskoga naroda pokrstio istom, kad su se oslobodili franačkoga jarma godine 878. No to ne smeta ništa, jer su i prvi kršćani Hrvati sa svojim knezom mogli već sklopiti s papom onakav mirotvorni ugovor, koji inače potvrđuje cijela naša prošlost.

DALMATINSKA HRVATSKA

Dalmatinska Hrvatska priznavala je vrhovnu vlast franačku od Karla Velikoga do godine 878. Posljednji dani kneza Borne nijesu nam poznati. Njega je naslijedio sinovac mu KNEZ VLADISLAV (od 821. do 835.?). On je došao pod vlast kralja Italije, kad je markgrofija furlanska ukinuta g. 828. Tim je postao mnogo slobodniji, jer su se nasljednici Karla Velikoga među sobom svađali i gložili.

BORBA S VENECIJOM. U to su se doba Mleci ili Venecija razvili u bogatu pomorsku državu. Bizantsko gospodstvo potrajalo je na zapadu tri stoljeća, do vlade mletačkoga dužda Petra Andronika (koji je vladao od 836. do 864.). To je bizantsko gospodstvo vrlo dobro došlo Veneciji, jer je ona za to vrijeme proširila

svoje trgovačke veze po svemu Istoku donoseći odanle dragocjenu robu i prodavajući je po evropskom Zapadu. Trgovina se mogla sigurno voziti na mnogobrojnim mletačkim ladama, te je bila zaštićena od arapskih gusara. Mlečani su pače samim Arapima dovozili drva, oružje i robove, premda su to strogo zabranjivali papa i bizantski car.

Drva i robove tražili su Mlečani većinom po Istri i Dalmaciji. Radi toga se rodio težak i krvav sukob između Hrvata i Mlečana, koji je trajao više stoljeća. Sukobi su bili isprva mjesni, a najposlije se pretvore u pravi pomorski rat. Najprije su se Mlečani sukobili s Neretljanima, jer bi sudari s dalmatinskim Hrvatima nužno izazvali upletanje italskoga kralja, pod koga je spadala Dalmacija.

Kako je nestalo bizantske vlasti u Dalmaciji, morali su se Hrvati sami brinuti za svoju sigurnost od Arapa. Malo pomalo su se i Hrvati usavršili u pomorstvu pa imajući brojne luke i zatone mogli su se lako da obrane od Mlečana i Arapa. Neretljani su bili drski gusari kao i Iliri te su nemilo pljačkali mletačke lađe. Bili su još pogani, jer su bacili krst, čim je nestalo bizantske vlasti. Mlečani su više puta sklapali mir s Neretljanima, ali taj mir obično ne bi dugo potrajao.

Hrvatskoga kneza Vladislava naslijedio je KNEZ MISLAV (od 835. do 845.), koji je imao kneževsko sjedište u Klisu, gdje se spominje njegov dvorac. Mislav je bio vrlo pobožan vladar, te je sagradio u Putalju nedaleko solinskih ruševina crkvu sv. Jurja, a kao neposredni susjed grada Splita sjetio se i crkve sv. Dujma, kojoj je darovao desetinu od plodova i životinja na svome kliškom zemljištu. To je prvi dar, što ga je splitska crkva dobila na hrvatskom zemljištu, jer je Split tada spadao pod Bizant.

Knez Mislav zaratio se s Mlečanima, a to nam kaže, da se Dalmatinska Hrvatska u to doba bila razvila u jaku pomorsku vlast. Da li je došlo baš do oružanog sukoba, ne znamo, samo se zna, da je dužd u današnjem poljičkom sv. Martinu sklopio mir s knezom Mislavom

godine 839. Nekako u to doba navalili su Arapi na Dalmaciju i opustošili neka mjesta. Kad su zauzeli talijanski grad Bari i oplijenili crkvu sv. Petra u Rimu, pustili su Dalmaciju u miru nekih dvadesetak godina. Posljedica arapskih navala bijaše, da je mletačka mornarica znatno oslabila, jer su je Arapi više puta potukli. Tim se okoristiše Neretljani.

TRPIMIR (oko 845. do 864.). Nekako u to doba umro je knez Mislav, a naslijedi ga knez Trpimir, *praotac hrvatske narodne dinastije* (vladalačke kuće), koja je vladala u Hrvatskoj uz neke izuzetke sve do potkraj XI. stoljeća. Trpimir je doduše priznavao vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara (od 840. do 855.) kao kralja Italije, ali nam se javlja kao potpuno samostalan vladar u punom vladalačkom sjaju po uzoru franačkoga dvora. Sebe naziva »pomoću Božjom knez Hrvata«, a to je *prvi spomen hrvatskoga imena u historijskim spomenicima*. Tako je njegova sačuvana isprava od 4. ožujka 852. godine najstariji poznati nam hrvatski diplomatički spomenik. Državu svoju zove »kraljevstvo hrvatsko«. Dvor mu je u Klisu, a okružen je županima i dvorskim svećenicima. Trpimir je pobožan kao i drugi hrvatski vladari toga vremena, pa zato zove sebe »grešnikom« te je hodočastio u Čedad, središte akvilejske patrijaršije, kojoj je pripadala i njegova zemlja. Trpimir je sagradio benediktincima samostan kao zadužbinu te veli: »Ne znajući, kad će doći posljednji dan i čas, i veoma zabrinut za spas svoje duše, posavjetovavši se sa svojim županima odlučih podići samostan i u nj smjestiti zbor braće, da me njihove revne molitve i moja česta molitva oproste od grijeha pred Gospodom.« To je *prvi samostan benediktinaca u Hrvatskoj*.

ISPRAVA KNEZA TRPIMIRA OD GOD. 852. Trpimir je bio u prijateljskim vezama sa splitskim nadbiskupom Petrom I. On je potvrdio i darovao neka hrvatska zemljišta splitskoj crkvi svojom glasovitom ispravom od god. 852. To je *prvi diplomatski spomenik, u kom se spominje ime Hrvat*.

BUGARSKO-SRPSKI RAT. Za hrvatskoga kneza Trpimira navalio je bugarski kan Presjan (od 836. do 852.) na Srbe. Rat se vodio tri godine, ali su Srbi obranili svoju slobodu u gorskim krajevima (839. do 842.).

Ne znamo s kojega su razloga navalili u to doba Bugari i na Dalmatinsku Hrvatsku. Konstantin Porfirogenit veli, da je to bilo za vladanja Trpimirova, ali ne mogoše Bugari ništa Hrvatima da naude, nego s njima sklope mir. Ta nam vijest cara Porfirogenita jasno kaže, da su dalmatinski Hrvati morali negdje graničiti s Bugarima. To je moglo biti jedino od Zvornika do Beograda, jer su na jugu bili Srbi, a u Srijemu i sjevernoj Srbiji Bugari. Dakle hrvatska država sterala se već u to rano doba preko Bosne do Drine.

CRKVENI RASKOL. U doba hrvatskoga kneza Trpimira pukao je raskol između rimske i carigradske Crkve. To je vrlo koban događaj, jer su Srbi pristali uz Carigrad, a Hrvati ostadoše vjerni papi i Rimu.

Grčki se Istok u mnogo razlikovao od latinskoga Zapada; grčka je crkva imala grčki jezik i neke posebne obrede. ali to nije ništa smetalo jedinstvu Crkve. Ali kad su bizantski carevi htjeli da postanu glava i crkvi, barem na Istoku, nastao je sukob s papama. Neposredni povod crkvenom raskolu bio je ovaj:

Poslije pobjede pristalica štovanja slika zasjeo je prijestolje mladi car Mihajlo III., a mjesto njega vladao je ujak mu Bardas. No obojica su provodila razuzdan život, da je protiv njih javno ustao carigradski patrijar Ignacije, sin cara Mihajla I. No njega svrgne dvor sa patrijaršije i izabere za patrijara svjetovnjaka, ali učena čovjeka Focija. Upravo u to doba postao je papom Nikola I. (od 858. do 867.), energičan čovjek, prožet mišlju vrhovne papinske vlasti na čitavoj zemlji, »koja nadvisuje sve crkve« i »koja je sasvim neodvisna od svjetske vlasti«, pače »ona je nad njom«. Na tužbu svrgnutog patrijara Ignacija papa se obrati na cara Mihajla i Focija i javi im, da će čitavu stvar ispitati po svojim poslanicima (legatima) i poslije toga izreći odluku, a dotle da se Focije ne smije držati zakonitim

patrijarom. Na novu tužbu Ignacijevu sazove papa Nikola u Rim crkveni sabor (u travnju g. 863.), koji ukloni Focija iz svećeničkoga staleža i zaprijeti mu izopćenjem iz Crkve, ako se bude još i dalje gradio patrijarom; ujedno bi Ignacije proglašen jedinim zakonitim patrijarom. Na to odgovori Focije tako, da je i on ljeti godine 867. sazvao u Carigrad sabor istočnih biskupa i udario crkvenim prokletstvom papu i njegove pristaše optuživši ujedno još i zapadnu Crkvu, da nauča neke zablude naime: 1. post u subotu, 2. zabranu svećeničke ženidbe, 3. zabacivanje krizme podijeljene od običnog svećenika i 4. samovoljni umetak »filioque« u vjerovanju. »Filioque« znači nauk katoličke Crkve, da Duh Sveti izlazi od Oca i Sina kao treća osoba presvetoga Trojstva. Napokon carigradski sabor zaprijeti prokletstvom svima, koji bi ostali s papom u vezi. Pod pritiskom carskoga dvora pristane sve svećenstvo u carstvu uz Focija.

Tako su primorski gradovi dalmatinski došli pod crkvenu upravu Focijevu, a ostali hrvatski narod ostade uz papu.

KNEZ DOMAGOJ. Trpimir je imao tri sina: Petra, Zdeslava i Mutimira. Ipak nijedan ga nije naslijedio na kneževskoj stolici, nego Domagoj (od 864. do 876.), koji je po svoj prilici bio član druge porodice. To nije išlo bez borbe između tih dviju porodica. Te je borbe odlučio da iskoristi mletački dužd Urso Participijak. Godine 865. udari jako mletačko brodovlje na Hrvatsku. Knez Domagoj nije se tomu bio nadao niti je bio dorastao mletačkoj sili, zato zatraži mir.

Nekako u to doba podsjednu Arapi Dubrovnik i podsjedahu ga punih petnaest mjeseci. Dubrovčani u nevolji zamole zaštitu u Carigradu. Baš je u to doba bio zasio carsko prijestolje bivši konjušar Vasilije I. Maćedonac (867. do 886.), čovjek odriješit i vješt diplomat. On je namislio da udari putem stare svjetske politike bizantske. Htio je na svaki način da podigne pali carski ugled i carsku vlast na Jadranskom moru. Zato on iznenadi Arape, kad je jako brodovlje poslao Dubrovniku u pomoć. Arapi se okane podsjedanja Dubrovnika, a dalmatinski gradovi i Hrvati, osim Neretljana, priznadu carsku vlast.

PODSADA BARIJA. Već godine 842. zauzeli su Arapi talijanski grad Bari, odakle su ugrožavali Rim i ostalu Italiju. Zapadnorimski (franački) car Ljudevit II. (855. do 875.), sin Lotara I., odlučio je da zauzme Bari i da protjera Arape iz Sredozemnoga mora. U tu svrhu ponudio je bizantskomu caru Vasiliju I. savez, pa da zajedničkim silama navale na Bari s kopna i s mora. Savez nije uspio, te je car Ljudevit kao vrhovni gospodar pozvao Hrvate, da s brodovljem dođu pod Bari. Knez Domagoj dođe i pritisne Bari s mora, a Franci ga nato na juriš osvoje godine 871.

Bizantu nije nikako išlo u račun, da Franci zauzmu Bari, to važno uporište Arapa na Jadranu. Zato i nije htio sklopiti iskreni savez sa carem Ljudevitom. Car Vasilije htio je pače nagovarati i Hrvate, da se vrate ispod Barija i da ostave cara Ljudevita na cjedilu. Međutim knez Domagoj imao je računa boriti se protiv Arapa, koji su ugrožavali i njegovu Dalmaciju kao i Italiju. Da prisili Hrvate na povratak, dade car Vasilije nalog svome brodovlju, da napadne nesamo neretljansku oblast nego i hrvatsko primorje. Tom su prilikom razrušeni mnogi primorski gradovi i mnogi Hrvati dopali bizantskoga ropstva. Sad su i Neretljani priznali bizantsku vlast.

Poslije zauzeća Barija car je Ljudevit pisao caru Vasiliju oštro pismo za njegovo izdajstvo i kukavički napadaj na njegove Hrvate, dok su oni daleko od kuće branili kršćanstvo. Ljudevit je tražio, da pusti hrvatske zarobljenike. Time se raspane savez i prijateljstvo između oba carstva, no zato car Vasilije raširi svoju vlast nesamo nad dalmatinskim gradovima, otocima i hrvatskim primorskim oblastima, nego i nad Srbima. I tako bijaše oko godine 872. cijeli Balkan podijeljen između tri vrhovne vlasti: franačke, bizantske i bugarske.

SUKOB HRVATA I MLEČANA. Bit će da su Mlečani zajedno s bizantskim brodovljem strašno harali hrvatske

krajeve, dok su se Hrvati borili pod Barijem. Sad su se Hrvati stali osvećivati plijeneći i progoneći mletačke lađe po moru. Iz toga se rodila ogorčena borba, te su Mlečani nazivali Domagoja »najgorim knezom hrvatskim« (»pessimus dux Croatorum«) i njegov narod prokletim imenom. Glas o tim strahotama dopro je i do Svete Stolice, kojoj su se Mlečani utekli, da posreduje kod Hrvata. Doista papa je Ivan VIII., energični i umni nasljednik starca Hadrijana II., posredovao. Papa je veoma cijenio kneza Domagoja i osvojenje Barija pripisivao je Hrvatima koliko i Francima. Papa piše god. 873. Domagoju, »kako se grčka lažljivost nije plašila zauzeti Bugarsku, koju smo mi predobili i koja pripada nama po pravu, pa i sam Focije, premda je zbog toga ponovno izopćen, nesamo da nije mirovao, nego je onamo poslao nekoga raskolnika tobože kao nadbiskupa«. Papa je zvao bugarskog kneza Mihajla Borisa, da se vrati rimskoj Crkvi. U tu svrhu poslao je poslanika, kako se vidi iz pisma Domagoju, te ga je Domagoj imao da opremi s onim pismom u Bugarsku. Kako su učestali sukobi hrvatsko-mletački, obrati se papa opet s pismom na Domagoja, koga zove »slavnim knezom«, i opominje ga, »da protiv gusara, koji pod zakriljem tvoga imena bjesne protiv kršćana (naime Mlečana), to snažnije istupiš, što znadeš, da nevaljaština tih ljudi sramoti i tvoje ime; jer, da se može vjerovati, da oni gusari napadaju putnike po moru protiv tvoje volje, ipak — budući da se kaže (Mlečani), da ih samo ti možeš ukrotiti — ne ćemo te držati nedužnim, ako ih doista ne zatreš.«

Kad se ojačala bizantska carska vlast u dalmatinskim varošima, htjeli su se njome poslužiti Trpimirovići i njihova stranka. Na to ih je potajno podjarivao i car Vasilije. Tako je došlo do urote protiv kneza Domagoja, koga je trebalo ubiti. Ali Domagoj je zavjeru otkrio na vrijeme te je poubijao njezine članove, a samo se jedan — možda upravo najodličniji — spase kod nekoga papinog pouzdanika svećenika Ivana. No Domagoj ubije i ovoga, premda je zadao riječ svećeniku Ivanu, da će krivca pomilovati. Kad je to čuo Ivan, rastuži se, ostavi

Hrvatsku, ode u Rim i kaza papi sve, što se dogodilo. Papa Ivan VIII. htio je, da se taj svećenik Ivan opet vrati u Hrvatsku, da o tome obavijesti napose Hrvate, a napose Domagoja svjetujući mu, neka u buduće »one, koji bi mu radili o glavi«, ne kazni odmah smrću nego izgonom iz Hrvatske, jer »ako im oprostiš radi Boga, koji ih tebi predade, tebe će od njih nepovrijeđena očuvati onaj, koji se nije kratio, da za spas sviju umre na križu«. Čini se, da je onaj nesrećnik bio Petar Trpimirović, kad je svećenik Ivan za njim toliko žalio, a i papa se umiješao.

OSLOBOĐENJE OD FRANAČKE VLASTI

Car Ljudevit nije se dugo naužívao slave, koju je stekao osvojenjem Barija. Južnoitalska gospoda nijesu željela jaku carsku ruku nad sobom. Kako Ljudevit nije imao sina, mislio je bizantski car Vasilije da se dočepa južne Italije. Zato je bunio talijansku gospodu protiv Ljudevita. Gospoda pomoću bizantskom napadnu iznenada na Ljudevita 13. kolovoza 871. u Beneventu pa ga zarobe sa ženom i kćerkom. Ljudevit se oslobodio nakon pet nedjelja, ali to je bio strašan udarac za njegov carski ugled. On je usto sklopio sa stricem Ludovikom Njemačkim tajni baštinski sporazum, prema kojemu ga je imao da naslijedi u Italiji najstariji Ludovikov sin Karlman. Karlman je baštinio već od godine 865. Bavarsku sa slavenskim vazalnim kneževinama Češkom, Moravskom, Prekodravskom Panonijom, Karantanijom i Panonskom Hrvatskom. Sad bi dakle dobio još Italiju i Dalmatinsku Hrvatsku. Time bi došle u sasvim nov položaj Italija i Dalmatinska Hrvatska, došle bi naime pod germanski utjecaj.

No smrću cara Ljudevita 12. kolovoza 875. nastade borba za italsku baštinu. Papa Ivan VIII. sa svećenstvom i većinom italske gospode odluče se za zapadnofranačkoga kralja Karla Ćelavoga, a taj se odmah požuri u Italiju, gdje ga papa okruni u Rimu na sam Božić g. 875. za cara. Uto je Karlman provalio s velikom vojskom u Italiju, gdje mu se pridruži furlanski markgrof Beren-

gar. Zbog baštine dođe do rata i među samim potomcima franačkoga cara Karla Velikoga. Međutim umre Ludovik Njemački g. 876., a onda i car Karlo Ćelavi g. 877. Sada postade Karlman pravim gospodarom Italije i Panonske Hrvatske.

Kad su iza toga Karlmanove čete provalile u Dalmatinsku Hrvatsku, da i tamo utvrde njemačko gospodstvo, dignu se dalmatinski Hrvati listom. Rat se vodio i po kopnu i po moru uz istarsku obalu. Njemačke (franačke) čete počinile su velika divljaštva, jer su Franci hrvatskim majkama otimali djecu sa prsiju i psima je bacali, kako veli car Porfirogenit. Za toga rata umro je hrvatski knez Domagoj, a naslijedio ga sin KNEZ ILJKO. Rat se vodio sedam godina, a Hrvate je pomagao i bizantski car Vasilije. Godine 878. svršio je konačno ustanak, kojim se Hrvati oslobodiše franačke vlasti jednom zauvijek.

Kako se vidi, Domagoj je bio vrlo jak i okretan vladar, jer je znao da snažno zahvati u tadanju svjetsku politiku, kad su se dva carstva otimala o prevlast na Jadranskom Moru.

Knez Iljko je vladao samo dvije godine (od 876. do 878.).

Domagojevi se sinovi ne mogoše održati na hrvatskoj kneževskoj stolici, jer ih protjeraše Trpimirovići pomoću Bizanta. KNEZ ZDESLAV, potomak Trpimirov, vrati se iz Carigrada, protjera kneza Iljka, zasjedne kneževsku stolicu i prizna vrhovnu vlast cara Vasilija. Sa Zdeslavom posla car na Jadransko primorje još nekoga dvorskog časnika s mnogo grčkih svećenika, koji pokrstiše Neretljane i zagorske Srbe, koji još bijahu dijelom pogani. Tako se dakle s v r š a v a k o n a č n o k r š t e n j e j u ž n i h S l a v e n a oko god. 878. do 880.

Politička promjena u Dalmatinskoj Hrvatskoj izazvala je veliko zaprepaštenje. Ona je dovela Hrvate nesamo pod novoga gospodara, bizantskoga cara, nego je dovela i katoličku Crkvu u Dalmatinskoj Hrvatskoj pod carigradskoga patrijarha, kako je to već bilo i u primorskim dalmatinskim varošima. Time je ujedno hr-

vatska ninska biskupija oduzeta papinoj vlasti i podvrgnuta splitskoj nadbiskupiji, a njezin je opseg skraćen. U taj je čas ninska biskupija bila ispražnjena (na početku god. 879.), a njezine je poslove vodio đakon i novoizabrani, ali neposvećeni biskup Teodozije. Baš sada se vraćao iz Moravske papin poslanik Ivan Mlečanin u Rim. Golem dio Hrvata sa svojim svećenstvom nije htio ni da čuje za Carigrad. Hrvati su bili zapravo pocijepani u dvije stranke: u bizantsku (Trpimirovića) i franačku (Domagojevića). Većina je bila protiv Bizanta. Skovala se urota, kojoj je na čelu stao B r a n i m i r, jamačno jedan od narodnih prvaka, možda i sin Domagojev, a taj ubije god. 879. Zdeslava i sam zasjede hrvatski kneževski prijesto. Čini se, da se taj žalosni događaj zbio kod Knina, jer se tu našao natpis, koji spominje »slavnoga kneza Zdeslava strelicama ubijena«.

SVETA BRAĆA ĆIRIL I METODIJE

U ovo doba pada i rad slavenskih apostola svete braće Ćirila i Metodija. Njihov je rad vrlo važan za kulturu svih Slavena, dakle i nas Hrvata.

Njihovo je rodno mjesto grad Solun. Premda su se Slaveni spustili sve do obala Egejskoga Mora i premda je sva okolica Soluna bila slavenska, Solun je ipak sačuvao potpuno grčko obilježje. Slaveni ga nijesu nikad osvojili. Ali premda je to grčki grad, ostao je pod vlasti rimskoga pape sve do godine 732., kad ga car Leon III. podvrže pod carigradskoga patrijarha. S vremenom se u njem naselilo dosta i Slavena, te su mnogi Solunjani govorili slavenski.

Tu se dakle rodiše braća Konstantin i Metodije od oca Leona, visokoga bizantskoga časnika i Grka po rodu i krvi. Metodije rodio se g. 820. i bio je stariji sin. Isticao se snažnim tijelom i praktičnim razumom, a mladi je Konstantin bio slabašna tijela, ali snažna duha; rodio se potkraj god. 826. ili početkom g. 827.

Metodije ušao je u carsku službu i postao upravitelj u nekom balkanskom kraju, gdje su stanovali Sla-

veni. Poslije nekoliko godina odreče se službe, ode u manastir na bitinskom Olimpu kao brat lajik baveći se molitvom i naukom.

Mladi brat Konstantin već je zarana pokazao veliku volju i sposobnost za nauku, pa ga otac pošalje u Carigrad, gdje mu je učiteljem bio kasniji patrijarha Focije. Konstantin se odlikovaše velikim oštroumljem i marljivošću, naročito u filozofiji (mudroslovlju), te ga radi toga općenito zvahu »filozof«. Usto je slovio još kao čovjek svetoga i apostolskoga života. Poslije bude zaređen za svjetovnog svećenika i postane knjižničar crkve sv. Sofije u Carigradu, pa onda profesorom filozofije. No domala se i on odreče javne službe i ode k bratu Metodiju u manastir. Istočni kaluđeri bili su tada veliki borci za slobodu Crkve protiv carske vlasti. Isto tako su se borili i za jedinstvo istočne crkve sa zapadnom. Kaluđeri su držali rimskoga papu za glavu cijeloga kršćanstva.

Tako se zgodi, da su i braća Konstantin i Metodije bili takvi predstavnici grčkoga kaluđerstva, naročito škole Teodora Sudita, (koji je umro god. 826.) stojeći sav život na načelu, da je Crkva jedna i da joj je rimski papa glava.

Poslije toga manastirskog života pozove car Mihajlo III. Konstantina, da pođe u zemlju Kazara kao misionar. Kazari su stanovali kraj Crnoga mora, između Kavkaza i ušća Dona. Oni su bili Turani finsko-ugarske krvi, a po vjeri su bili židovi, muslimani i pogani. Među njih je dakle Konstantin-Ćiril otišao širiti kršćanstvo. Na tom putu nađe u gradu Herzonu moći pape sv. Klementa, za koga kršćanska predaja veli, da je u Hersonu umro mučeničkom smrću god. 97. Konstantin ih ponese u Carigrad.

Ali glavni rad svete braće jest širenje kršćanstva među Slavenima u Moravskoj i Panoniji. Dosad su u tim zemljama bili vjerovjesnici Nijemci, ali kako se s njihovim propovijedanjem širila ujedno i njemačka državna vlast, Slaveni nijesu rado primali njihova kršćanstva. Zato je moravski knez Rastislav držao za životnu svoju zadaću, da oslobodi od njemačkoga utjecaja Moravsku i Slavene. Tako je došao na misao, da je bolje potražiti vjerovjesnike u dalekom Carigradu nego u susjednoj Njemačkoj. Na to ga je još više prisilio savez Njemačke i Bugarske protiv Moravske.

Tako pošalje Rastislav godine 862. ili početkom 863. poslanstvo u Carigrad, da u cara Mihajla III. zamoli slavenske vjerovjesnike. »K nama su dolazili mnogi učitelji kršćani iz Italije, Grčke i Njemačke,« rekoše Rastislavovi poslanici, »učeći nas različno, a mi Slaveni prosta smo čeljad i nemamo koga, da nas pouči u istini i da nam protumači smisao (Svetoga Pisma)«. Moguće da je i sam Focije zamislio grčko misionarstvo u Moravsku prigodom boravka Rastislavova poslanstva, da time raširi među Slavenima utjecaj grčke crkve na štetu Rima. Vele, da se već otprije i sam Konstantin Filozof (sv. Ćiril), spremao na misiju među makedonske i bugarske Slavene, kojih je jezik on dobro razumio. Konstantin-Ćiril je mislio, da će makedonski i bugarski Slaveni prije prigrliti kršćanstvo, ako im dadne Sv. Pismo i liturgiju (obrede) na njihovu narodnom jeziku i pismu, jer bi time uklonio sve vanjske znakove grčkog političkoga gospodstva. Zato je Konstantin u tu svrhu sastavio alfabet (pismo) obično zvan g l a g o l j i c a. Glagoljica je sastavljena iz grčkih malih slova (minuskula), ali tako vješto, da se tek pozornim i pomnjivim poučavanjem može to opaziti, a uzeto je nekoliko slova i iz židovskoga i samaritanskoga pisma, jer tih nije bilo u grčkom pismu. Konstantin je preveo Sv. Pismo i glavnije obredne knjige na slavenski jezik, kojim su govorili Slaveni oko Soluna i u Makedoniji, a bio je razumljiv i ostalim Slavenima, jer nije proteklo mnogo vremena, otkako su se Slaveni razdijelili u razne grane, a jezik se ne mijenja tako brzo. Razumije se samo od sebe, da je stvaranje slavenskoga pisma i prevađanje svetih knjiga tražilo dobre priprave od nekoliko godina. Uto stiže poziv moravskoga kneza Rastislava.

Godine 864. krenula su sveta braća Konstantin i Metodije u Moravsku kao obični i tihi misionari. Tihi misionarski rad svete braće nije zapeo za oči ni njemačkim svećenicima. Braća su poučavala narod u kr-

šćanskoj vjeri, crkvenom pjevanju, u čitanju i pisanju glagoljicom i crkvenim slavenskim jezikom, a tim je jezikom Konstantin pjevao svetu misu i vršio ostale crkvene obrede. Taj rad trajao je tri i po godine, a svetu su braću izdašno pomagali knez Rastislav i sinovac mu Svatopluk, njitranski knez. .

Crkveni jezik rimske Crkve na čitavom zapadu bio je latinski, kao što je još i danas. U istočnoj carigradskoj crkvi bio je liturgijski jezik grčki. Kad je sad Konstantin uveo u Moravskoj u crkvu nekakav slavenski jezik, bilo je to za kršćanski Zapad i za njemačko svećenstvo nešto nečuveno. Njemački su svećenici vidjeli, da Moravljani razumiju jezik svete braće, da ga vole i njim pjevaju za vrijeme službe Božje. Njima je to bilo sumnjivo i bojali su se, da ta dva Grka ne šire Focijev nauk. Oni jave stvar u Rim papi Nikoli I., a ovaj pozva svetu braću u Rim. Putujući na jug zadržaše se duže vremena kod panonskoga kneza Kocelja u Blatnom gradu. Knez ih je nesamo odlično primio, nego još postao i gorljivi njihov pristaša. Braća ostave kneza i krenu u Rim kroz Panonsku Hrvatsku. U njoj su se također zadržali dulje te su sigurno propovijedali svoj apostolski nauk i vršili službu Božju slavenskim jezikom. To je hrvatskom narodu bilo vrlo ugodno, te je rado primao kršćanstvo iz njihovih ruku. Nije mu sad bilo tuđe, kao kad ga je primao iz franačkih ruku i na tuđem jeziku; nije se bojao, da će s kršćanstvom opet doći tuđe gospodstvo.

Dok su braća bila još na putu, umro je papa Nikola I. (13. studenoga 867.), a naslijedi ga papa Hadrijan II. (867. do 872.). On dočeka braću s velikim počastima, jer je bio doznao, da nose sa sobom moći pape sv. Klementa, rođenog Rimljanina. Kad su u Rimu čuli njihovu nauku i pregledali njihove prijevode svetih knjiga, papa je odobrio i nauku i prijevode i pismo i crkveni slavenski jezik; osim toga dao je zarediti Metodija za svećenika i neke učenike svete braće. Metodije bio je sve do tog časa prosti brat lajik. Na žalost Konstantin je teško obolio u Rimu. On se povuče u jedan grčki manastir, zakaluđeri se i dobije ime Ćiril. Tu je umro domalo 14.

veljače 869. te je pokopan u crkvi sv. Klementa, gdje se i danas pokazuje mjesto njegova groba.

Smrt brata Ćirila vrlo je rastužila Metodija i njihove učenike i zadao udarac slovenskom misionarstvu. Papa ih je utješio, odobrio im rad i obećao im svoju pomoć. Tako Metodije krene s učenicima u Moravsku u drugoj polovici 869., da nastavi apostolski rad. Ali u to vrijeme bio se Rastislav zaratio s Nijemcima. Zato ostade Metodije u kneževini Koceljovoj, valjda u Blatnom gradu. Bit će, da je i Kocelju bilo dodijalo njemačko gospodstvo kao i Rastislavu, te i on zaželi, da bi papa obnovio srijemsku nadbiskupiju i da bi Metodija imenovao nadbiskupom. S tom se kneževom željom Metodije opet vrati u Rim, a papa je Hadrijan rado ispuni. Na početku god. 870. vrati se Metodije kao nadbiskup u Blatni grad. Sad je i Moravska imala da pripadne Metodiju kao srijemskom nadbiskupu.

Sad se diže protiv toga otpor Nijemaca, u prvom redu nadbiskupa salcburškoga, kome je pripadala Koceljeva Panonija. U taj se čas dogodila nesreća i u Moravskoj, koja je sve to osujetila. Nesretni sinovac Svatopluk izdao je Nijemcima kneza Rastislava, oslijepio ga, zatvorio u neki samostan, gdje je i umro, a Nijemci posve zavladali Moravskom. Tom su prigodom uhvatili i nadbiskupa Metodija, stavili ga pred sud nekih njemačkih biskupa i opata, a ovi mu u prisutnosti kralja Ludovika Njemačkoga porekoše nadbiskupsku čast i zatvoriše ga u neki samostan. Tu je ostao dvije godine i pô. Međutim umre papa Hadrijan II., a naslijedi ga Ivan VIII. (872. do 882.). Kad je papa Ivan doznao, šta su Nijemci učinili nadbiskupu Metodiju, odmah pošalje poslanika Pavla iz Ankone u Njemačku. Papin se poslanik oštro obori na nezakoniti postupak Nijemaca i u ime papino zatraži, da puste Metodija. Nijemci ga sad moradoše pustiti, a Metodije se vrati kao nadbiskup opet u svoju Moravsku. Tu je vladao knez Svatopluk oslobodivši se sretno njemačke vlasti (870. do 894.). Nijemci su bili bijesni na sve to, te je papa Ivan VIII., da ih ublaži, zabranio Metodiju, da se služi slavenskim jezikom kod mise. Isto je tako i Panonija opet došla pod

nadbiskupa salcburškoga. Kad je nesretni knez Kocelj vidio sve te neprilike, opet je postao vjeran franački vazal, te je krenuo u rat proti dalmatinskih Hrvata, kada su stresali sa sebe franački jaram. Kocelj je poginuo u tom ratu godine 876.

Kad je Svatopluk postao pravim gospodarom Moravske, sklopi ljeti god. 874. mir s Ludovikom Njemačkim. Priznao je doduše Ludovika svojim vrhovnim gospodarom, ali je zapravo bio neograničeni vladar u Moravskoj. No umjesto da sad Moravsku oslobodi vlasti njemačkih biskupa i da nadbiskup Metodije osnuje u njoj posebnu crkvenu pokrajinu sa slavenskim jezikom, on je privolio da kršćanstvo šire i Nijemci i Metodije. Tako je prepustio zemlju trvenju između njemačke i slavenske stranke. Metodije je i nadalje vršio službu Božju na slavenskom jeziku, unatoč zabrane Ivana VIII., a to su njegovi protivnici iskoristili te ga opet potužili u Rim, da je krivovjernik. A kako je njemačko svećenstvo imalo veći upliv i na kneza Svatopluka nego Metodije, obrati se Svatopluk na papu Ivana VIII., da se stvar raščisti i uredi. Nato papa pozva opet Metodija u Rim god. 879., da se uglavi njegovo pravovjerje, a drugim pismom podučava Svatopluka, da ostane vjeran jedino pravom i apostolskom nauku rimske Crkve.

Metodije se sada odazove papinu pozivu i odmah krene u Rim. Na crkvenom saboru dokazao je svoje pravovjerje, našto mu papa ponovo potvrdi i pismo i crkveni jezik i svete knjige slavenske i čast moravskoga nadbiskupa. Tada se papa Ivan VIII. obrati i na kneza Svatopluka posebnim pismom, u kojem ga obznani o svim tim stvarima i odlukama rimske Crkve dodavši ujedno, da se poslanica i evanđelje imaju kod sv. mise pročitati najprije latinski, a onda slavenski, međutim Svatopluku i njegovim doglavnicima da se misa čita latinski, kadgod oni to zažele.

Trvenja su se ipak nastavila i dalje, te se Metodije potužio papi na neprilike, što ih trpi od svojih protivnika Nijemaca, osobito od Vikinga. Metodije pošao je po tom u Carigrad, čini se na poziv cara Vasilija. Tom je prilikom ploveći morem pohodio Dalmaciju i Hrvatsku (god. 881. do 882.), gdje je tada vladao knez Branimir. Iskrcao se u Draču i pošao kopnenim putem u Carigrad.

Vrativši se iz Carigrada u Moravsku nastavio je Metodije uz pomoć dvojice učenika, da prevede na slavenski i ostale crkvene knjige, koje još nijesu bile prevedene. Ali umre 6. travnja 885. i bi pokopan u stolnoj svojoj crkvi na vrlo svečan način.

Sad se dadoše Nijemci svom žestinom, da unište sav Metodije rad i slovenski jezik u crkvi. To postigoše, jer novi papa Stjepan V. izdade strogu zabranu slavenskog jezika u crkvi. Metodijevi učenici Gorazd i ostali ostave Moravsku te pođoše u Bugarsku i Hrvatsku, da nastave veliki rad svojih svetih učitelja Ćirila i Metodija. Moravske države nestade brzo poslije toga za najezde Madžara godine 906.

HRVATSKA POSTAJE SAMOSTALNA DRŽAVA

KNEZ BRANIMIR (879. do 892.). Političkoj i crkvenoj promjeni u Hrvatskoj na štetu carstva nije mogao Bizant ništa da učini, jer su baš tada nastali krvavi ratovi između njega i Arapa. Ti su ratovi trajali sve do smrti cara Vasilija, te je bizantsko carstvo moralo glavnu svoju vojnu snagu baciti na Istok. To je hrvatski knez Branimir znao vješto da iskoristi i da se utvrdi na hrvatskom kneževskom prijestolju. On i njegov prijatelj Teodozije novoizabrani ninski (hrvatski) biskup, odluče Hrvatsku opet prevesti papi i tako pomoću pape dovesti hrvatsku državu do samostalnosti.

Baš u to doba vraćao se iz Moravske papin poslanik Ivan Mlečanin kroz Hrvatsku u Rim. Po njemu pošalje knez Branimir papi Ivanu VIII. pismo, u kom izjavljuje neograničenu odanost svoju i naroda hrvatskoga prema apostolskom prijestolju sv. Petra. To isto učini i izabrani biskup ninski Teodozije te zamoli papin blagoslov i zaštitu.

Ivan Mlečanin stiže s pismima u Rim nekako tik pred Spasovo te ih odmah predade papi. Usto je živim riječima ocrtao papi taj veliki preokret u Hrvatskoj i

prikazao prilike u carskim dalmatinskim varošima, koje su još bile pod vlasti carigradskoga patrijara.

Sve je to silno potreslo dušu pape Ivana VIII. i napunilo ga velikom radošću. Da dadne oduška svome veselju, što se čitav jedan narod povratio u krilo svete matere Crkve, sam je odslužio svetu misu zahvalnicu na Spasovo nad grobom sv. Petra, te podiže ruke k nebu, da blagoslovi kneza Branimira i sav narod hrvatski i svu zemlju njegovu.

Nekoliko dana iza toga obrati se papa posebnim pismom na »miloga sina« kneza Branimira, na izabranoga biskupa Teodozija, na hrvatsko svećenstvo i sav narod. U tom pismu ističe papa svoju veliku radost, što su se opet »povratili« svetoj rimskoj Crkvi po uzoru svojih otaca, a onda ih hrabri, da ustraju »sve do kraja« na putu, na kojem ih još bez sumnje čekaju velike poteškoće od cara Vasilija i njegovih pristaša u Hrvatskoj. Kneza Branimira izrijekom potiče na vjernost i ustrajnost, »da od vidljivih i nevidljivih neprijatelja, koji ne prestaju zasjedati i na put stati spasenju ljudskom, netaknut vazda i siguran budeš, pa da lakše uzmogneš doći do željene pobjede nad neprijateljima. Jer koliko budeš sam nastojao, da se ponizno predaš Gospodu i da se pokoriš svetim njegovim zapovijedima i dužnu počast iskažeš njegovim svećenicima i službenicima, toliko ćeš i nad svim neprijateljima svojim i buntovnim protivnicima ostati zacijelo pobjednik i gospodar.« Teodozija pak hvali za njegovu gorljivost prema rimskoj stolici i zove ga u Rim, da ga sam papa posveti za biskupa kao »duhovnoga sina« apostolskoga prijestolja, kao što je posvećivao i njegove prethodnike.

Papa je po Ivanu Mlečaninu pisao i bugarskomu knezu Mihajlu, da se po primjeru kneza Branimira vrati u krilo rimske Crkve. Pisao je i dalmatinskim biskupima, da ostave Carigrad i Focija te da se vrate Rimu, od koga su otpali. No ovi se nijesu mogli vratiti, sve da su i htjeli, jer je bizantska vlast bila tamo još jaka.

Međutim je u Carigradu umro zakoniti patrijar Ignacije, a car Vasilije postavi opet Focija za patrijara Focije je sad gledao, da se izmiri s papom i da ga

prizna za zakonitoga patrijara. I papa je Ivan VIII. bio upućen na pomoć cara Vasilija, jer su Arapi stali navaljivati na južnu Italiju, te su ozbiljno zaprijetili i samome Rimu. A i cara je Vasilija snašao težak udarac, jer mu je umro najstariji sin Konstantin, koji ga je imao da naslijedi. Sastane se dakle crkveni sabor u Carigradu (879. do 890.), da riješi ta sporna pitanja između pape i carigradskoga patrijara. Sabor je u prisutnosti papinih poslanika priznao Focija patrijarom, te tim bijaše zasad uklonjen raskol u crkvi. Tom se prilikom Focije i car Vasilije odrekoše Bugarske u korist papinu i zaključiše, da nikada više ne će lajik (svjetovnjak) sjesti na carigradsku patrijarsku stolicu. Sporazum je ostao čvrst do nenadne smrti pape Ivana VIII., koji je umro 15. prosinca 882.

Tim izmirenjem Rima i Carigrada oslobodila se Hrvatska vrhovne vlasti bizantske, u koju ju je bio doveo Zdeslav. T a k o j e H r v a t s k a p o s t a l a p o s v e n e z a v i s n a d r ž a v a. Car Vasilije zadržao je za se samo dalmatinske gradove. I Focije se odrekao vlasti nad hrvatskom crkvom, a zadržao ju je samo nad dalmatinskom. Premda se Focije odrekao vlasti nad Bugarskom, ipak bugarski knez Mihajlo Boris ne htjede da se vrati Rimu, nego ostade u sklopu istočne crkve.

Poslije tog sporazuma između Rima i Carigrada krene hrvatski biskup Teodozije k papi u Rim (g. 881.). Po svoj prilici je tom prigodom izmolio u pape dopuštenje, da se i u njegovoj biskupiji — t. j. u čitavoj dalmatinskoj Hrvatskoj — može uz latinski jezik u crkvi upotrebljavati još i slavenski (hrvatski) onako, kako je nedavno dopustio Metodiju za Moravsku. Tako je u početku vlade kneza Branimira riješeno i to pitanje, koje je tako važno u povijesti hrvatskoga naroda.

Radost Hrvata nad potpunom nezavišnošću bila je velika. Toj radosti daje oduška i sam papa Ivan VIII., kad piše »uzvišenomu knezu Branimiru, milom sinu našem«, pa svećenstvu, županima i cijelome narodu hrvatskom pismo, u kojem ih opomene, da ustraju u vjernosti do kraja i da ostanu mili sinci svete Crkve pod zaštitom i obranom sv. Petra i rimske stolice, koja

će vazda uz pomoć i svetih apostola činiti sve, što bude na spas i korist njihovu. Ujedno im papa naloži, da mu poslije povratka Teodozijeva u Hrvatsku pošalju u Rim zgodne poslanike, koji će papi podastrijeti želje hrvatskoga naroda, a onda će papa poslati u Hrvatsku svoje poslanike. Tim će poslanicima položiti sav hrvatski narod prisegu vjernosti po tadanjem običaju rimske Crkve. To se moglo zgoditi samo na skupštini svega naroda, to jest na prostranom polju, kako je to tada u svijetu običaj bio. Nemamo sačuvanih izvora, da se taj narodni sabor tada zaista i održao; ali je vjerojatno da jest. Moguće da je to bio sabor, o kome priča Ljetopis popa Dukljanina, koji tobože da se održao na Duvanjskom polju za »kralja Budimira«.

SLAVENSKA SLUŽBA BOŽJA U HRVATSKOJ. Nekako u ovo doba prošao je kroz hrvatske krajeve na putu u Rim sv. Metodij, nadbiskup moravski. Hrvati su dobro poznavali rad svetih slovenskih apostola Ćirila i Metodija i njihove borbe s Nijemcima. Već su i prije čuli slavensku liturgiju (misu) od svoje braće u Panoniji. Ta je slavenska služba na njih silno utjecala, pogotovu kad nijesu imali veza s dalmatinskim latinskim svećenstvom, koje je priznavalo Focija i Carigrad, a Hrvati su ostali vjerni papi. Vjerojatno je papa Ivan VIII. dopustio slavensku liturgiju u Hrvatskoj na molbu ninskoga biskupa Teodozija (oko g. 882.). Ta je slavenska služba uzela sad jači zamah, kad su učenici Metodijevi poslije smrti svog učitelja došli u Hrvatsku i potražili zaštite u ninskoj i krčkoj biskupiji. Radi vrlo zamršenih prilika s dalmatinskim latinskim žiteljima i klerom, osobito radi splitske nadbiskupije, slavenska liturgija u Hrvatskoj nije imala državnu zaštitu ni priznanje, nego su je Latini bijesno progonili. Kad su se naime dalmatinski gradovi oslobodili carigradske vlasti i opet se povratili u katoličku Crkvu, splitski su nadbiskupi tražili, da granice svoje nadbiskupije protegnu nad cijelom Hrvatskom i Dalmacijom. Tu im je smetala u prvom redu ninska biskupija, koja je dosad bila za sav hrvatski narod. Radi toga su Latini tražili ukinuće ninske biskupije i slavenske liturgije. Ta je borba potrajala dosta

dugo. Slavenska služba Božja se ipak održala sve do danas. Upravo njoj se ima zahvaliti, da se Hrvati u Istri i Dalmaciji nijesu potalijančili.

DALMATINSKI GRADOVI PLAĆAJU POREZ HRVATSKOME KNEZU. Oko godine 882. do 886. naložio je car Vasilije dalmatinskim varošima i otocima, da u ime mira i odštete plaćaju hrvatskome knezu porez u novcu za svoja zemljišta u hrvatskoj državi. Taj su porez dosad plaćali caru, a sad neka ga plaćaju hrvatskomu knezu. Zadar, Trogir, Osor, Rab i Crez plaćali su 710 zlatnika u novcu, a ostalo u vinu i prirodninama. Dubrovnik je plaćao zakhumskom knezu 36 zlatnika za svoje vinograde, a isto toliko i trebinjskom knezu.

Za vladanja kneza Branimira dogodio se težak sukob između Venecije i naših Neretljana. Godine 886. krene mletački dužd Petar Kandijano sa dvanaest lađa protiv Neretljana, ali ga Neretljani razbiju kod Makarske, te dužd izgubi glavu. Taj osjetljivi poraz prisili novoga dužda Petra Tribuna, da po primjeru cara Vasilija i Venecija plaća porez hrvatskom vladaru, samo da ima mirnu trgovinu uz hrvatsku obalu. Venecija je plaćala taj porez više od sto godina.

KNEZ MUTIMIR (892. do 910.). Branimira naslijedio je na hrvatskom kneževskom prijestolju najmlađi sin kneza Trpimira Mutimir. Dakle protjerani Trpimirovići opet zasjedoše očinski prijesto, koji su im bili ugrabili Domagoj, Iljko i Branimir (od g. 864. do 892.). Zato se naziva Mutimir kao i otac mu Trpimir »Božjom milošću knez Hrvata«, t. j. potpuno nezavisan vladar, i da sjedi »na očinskom prijestolju«, t. j. vlast ga je zapala po baštinskom pravu. Da li je došao na prijesto na miran način ili ga je silom ugrabio Branimirovu sinu, ne znamo. Čini se, da ga je opet narod izabrao, jer je mirno vladao, a imao je sjajan dvor pun župana po uzoru franačkih vladara. Iz doba njegova vladanja sačuvala se samo jedna isprava, kojom je potvrdio darovnicu svog oca Trpimira splitskoj crkvi iz godine 852. Tu je darovnicu potvrdio Mutimir na svečan način u prisutnosti narodnih prvaka pred crkvom sv. Marte u

Bijaćima dne 28. rujna 892. Između njega bizantskoga Splita, vladali su dobri odnosi, jer je tada bio sporazum između Rima i Carigrada.

KRALJ TOMISLAV I NJEGOVO DOBA

(Od godine 910. do 928.)

U ovo doba zbila su se dva velika događaja, jedan na sjeveru Hrvatske, a drugi na Balkanskom poluotoku: dolazak Madžara i rat bugarskoga kneza Simeuna Velikoga sa Bizantom. Oba su ta događaja snažno utjecala na tadanju sudbinu Evrope, pa su utjecali i na Hrvatsku.

Godina smrti hrvatskoga kneza Mutimira nije nam poznata. Njega je naslijedio na kneževskom prijestolju KNEZ TOMISLAV oko godine 910., a vladao je do godine 928. On je po svoj prilici bio Mutimirov sin. Tomislav je primio dosta uređenu i snažnu državu, a to mu je omogućilo, da se snažnom rukom uhvati u koštac i s Madžarima i s Bugarima, pa da tim dade Hrvatskoj važno mjesto u tadanjoj svjetskoj politici, tako važno, kakvo Hrvatska kasnije više nikada nije imala. Zato je Tomislavovo doba najsjajnije doba hrvatske povijesti uopće.

MADŽARI. Madžari su postali iz mješavine dviju raznih narodnih skupina. Oni se ubrajaju u tursko-tatarska plemena, koja su obitavala u prostranom kraju između planine Urala i gornje Volge. To osvajalačko pastirsko pleme pokorilo je više gomila finsko-ugarskih lovaca i ribara. Te se skupine sliše u 8. i 9. stoljeću u jedan narod madžarski, samo su ti Turci-Tatari primili jezik svojih podanika, koji su bili u većini. Tome novom narodu madžarskom pridruži se potkraj seljenja još jedno pleme Kabari, koji su bili ogranak tursko-tatarskih Kazara.

Madžarima su bili srodni i divlji turski Pečenezi. Ti su stali Madžare pritiskivati s istoka, te Madžari ostave svoj kraj i krenu u današnju Besarabiju, Moldavsku i Vlašku. Na poziv njemačkoga cara Arnulfa

navale potom na Moravsku g. 892., a zatim kao saveznici bizantskoga cara Leona VI. i na bugarskoga kneza Simeuna. Ispočetka nadvladaše Bugare, ali ih kasnije Simeun potuče do nogu. Simeun pozva u pomoć još Pečenege, da navale na Madžare. Dok je glavni dio Madžara ratovao u Bugarskoj, provale Pečenezi u njihovu zemlju i poubijaše mnogo naroda. To uvjeri Madžare, da im nema opstanka između Bugara i Pečenega, te se odluče na novu seobu. Pod vodstvom Arpada, sina Almoševa, pođu oni do srednjih Karpata, prijeđu ih i sađu u ravnicu oko Tise i Dunava. To je bilo god. 896. i slijedećih godina.

Dolazak Madžara i osnutak njihove države u današnjoj Ugarskoj važan je historijski događaj za cijelo Slavenstvo, a napose za nas Hrvate. Do toga vremena bili su Slaveni zauzeli sav prostor od Sjevernoga i Baltičkoga mora do Grčke. Madžari su oborili moravsku državu, zabili su se kao klin i tako su zauvijek rastavili sjeverne i južne Slavene. Ali opet je dobra strana madžarskoga dolaska ta, što su suzbili navalu Nijemaca na Balkan i srednje Podunavlje, jer bi Slaveni sigurno podlegli u toj borbi s Germanima, budući da su Slaveni bili neorganizirani i slabi.

TOMISLAV I MADŽARI. Tek što su se Madžari nekako smjestili u ugarskoj nizini, stali su kao nomadski narod odmah provaljivati u susjedne zemlje, da pljačkaju. Na pljačku išla su pojedina plemena sa plemenskim poglavarom na čelu, a provaljivali su na brzim konjima starim rimskim cestama u Italiju, Njemačku, Bugarsku i bizantsko carstvo. Kad su išli u Italiju, prolazili su kroz Posavsku Hrvatsku, i tako su posavski Hrvati ljuto stradali. Da se obrane od Madžara, obrate se posavski Hrvati na Tomislava, kneza dalmatinskih Hrvata. Pop Dukljanin piše u svom ljetopisu, da je Tomislav bio »jak i snažan u rvanju«. Tomislav je imao razlog, da se odazove pozivu Panonske Hrvatske, jer su Madžari počeli da preko Gvozda provaljuju i u Dalmatinsku Hrvatsku. Nemamo sačuvanih vijesti o tim okršajima s Madžarima, samo se zna, da je g. 925. Tomislav proširio svoju državu sve do Drave, te je u

Srijemu Hrvatska graničila sa Bugarskom, a poslije smrti cara Simeuna sa Madžarskom, jer su Madžari oteli Srijem Bugarima. Za vrijeme tih vojna pribjeglo je mnogo naroda iz Koceljeve Panonije u Hrvatsku.

SUKOB S BUGARIMA. Kad je Tomislav dovršio borbe na sjeveru s Madžarima, stadoše se odigravati veliki događaji na jugu između Bugara i Bizanta radi prevlasti nad Srbima. U to doba živio je najslavniji bugarski vladar Simeun Veliki (893. do 927.). Jedva da je stupio na prijesto, zarati se s Bizantom. U ratu prisili grčkoga cara Leona VI. Filozofa (886. do 912.), sina i nasljednika snažnoga cara Vasilija I., na plaćanje danka (g. 896.). Tj je mir potrajao punih šesnaest godina. Kad je po smrti cara Leona sjeo na carski prijesto sedmogodišnji sin mu Konstantin VII. Porfirogenit 912. do 959.), preuze vladu stric mu i skrbnik Aleksandar, čovjek nevaljao i odan piću, i ne htjede da obnovi ugovor sa Simeonom radi danka. Tako dođe do rata.

U to vrijeme vladao je u Srbiji knez Petar Gojniković. On je još god. 897. pobijedio svoga suparnika Klonimira Strojimirovića, a ta pobjeda i skora smrt Klonimirova osigura mu vladu od dvadeset godina. Priznavao je vrhovnu vlast bizantskoga cara Leona VI. i sina mu Konstantina Porfirogenita, ali bio je također u prijateljskim vezama i sa bugarskim knezom Simeunom, kome je držao na krštenju sina Petra. Budući da je bio Gojniković tako zaštićen sa svih strana, odluči da proširi svoju vlast na zapadu. Tako navali na Neretljansku oblast i zauze je osim otoka Visa, Brača i Hvara. To jačanje srpskoga kneza u hrvatskim krajevima teško je snosio humski knez Mihajlo Viščević (oko g. 910. do 930.), u čijoj je vlasti tada bilo čitavo primorje od ušća Neretve do Bara i Kotora osim Dubrovnika. Zato knez Mihajlo Viščević raskine veze sa Bizantom i stupi u savez sa bugarskim knezom Simeunom g. 912. želeći s bugarskom pomoći da preotme Gojnikoviću Neretljansku oblast.

Simeun se zarati dva puta sa Carigradom. U teškom položaju pokuša carska vlada da traži pomoć i savez protiv Bugara kod Srba, Madžara i Pečenega. Za pregovore sa Srbima doznao je knez Mihajlo Viščević i javio to Simeunu. Simeun uvrijeđen i ljut pošalje vojsku na Srbiju, uhvati srpskoga kneza Petra Gojnikovića i odvede ga u Bugarsku, gdje je umro u tamnici. Za srpskoga kneza postavi Simeun Pavla Branovića pod vrhovnom vlasti bugarskom (917. do 920.). Još prije toga pošalje grčka vlada vojsku pod Leonom Fokom i mornaricu pod admiralom Romanom Lekapenom protiv Bugarske Do strašne bitke došlo je dne 20. kolovoza 917. na rijeci Aheloju kraj Crnoga mora, u kojoj Bugari pod vodstvom Simeunovim sjajno pobijediše bizantske Grke. Nato uze Simeun naslov »car i samodržac Bugara«, a bugarski nadbiskup uze naslov patrijara. Skoro je zatim admiral Roman Lekapen zbacio caricu Zoe, koja je vladala u ime maloljetnoga sina Konstantina, prisilio mladoga cara Konstantina, da mu uzme kćer za ženu, potom sebe proglasi »bazilispatrom« i kao takav preuzeo vladu u ime svoga zeta. No već za kratko vrijeme Lekapen se prozove cezarom, a 17. prosinca 920. carem i Konstantinovim suvladarom.

Sada bugarski car Simeun odluči da će najprije oduzeti bizantskom carstvu pokrajine i tada pasti pod sam Carigrad. Nova bizantska vlada uplašena Simeunovim pripravama pokuša sklopiti s njim mir, ali Simeun ne pristade. On navali vojskom sa dvije strane i pade pod Carigrad te zatraži, da ga priznadu za cara. Roman Lekapen stane tražiti saveznike protiv Simeuna i odmah baci oko na srpskoga kneza Pavla Branovića. Za posrednika izabere Zahariju Prvosavljevića, koji je tada živio u Carigradu. Kad je Zaharija došao k Pavlu Branoviću, ovaj ga uhvati i pošalje u Bugarsku Simeunu u ropstvo. No to ne smete Lekapena. On opet poče pregovarati sa Branovićem protiv Simeuna. Sad uspije, te Pavao Brenović ostavi Simeuna i pristane uz Carigrad. Kad je to čuo Simeun, odluči obračunati sa Branovićem, kao što je prije bio obračunao sa Petrom Gojnikovićem. Kao najzgodniji za taj posao pokazao se Zaharija Prvosavljević, koji se rado odazvao Simeunovu pozivu, da bude srpski knez pod vrhovnom vlasti bugarskom. Tako je Zaharija došao u Srbiju, svrgnuo

kneza Petra Branovića i postao srpskim knezom (921. do 924.). Kad je Simeun bio tako siguran iza leđa, pade god. 922. opet s vojskom pod Carigrad.

U toj nevolji odluče car Lekapen i patrijar Nikolaj da zatraže pomoć u rimskoga pape.

Još od godine 912. bila je istočna crkva u raskolu s Rimom zbog četvrte ženidbe bizantskoga cara Leona VI. Zato se patrijar Nikola obrati posebnim pismom na papu Ivana X. i zamoli ga, da pošalje poslanike u Carigrad, koji će opet proglasiti crkveno jedinstvo. Papa pošalje dva biskupa, Teofilakta i Kara, i oni izravnaše nesuglasice tako, da je jedinstvo kršćanske Crkve opet uspostavljeno i potrajalo do patrijara Kerularija (godine 1054.).

Poslije zamole car Lekapen i patrijar Nikola papu, da posreduje kod cara Simeuna za mir sa Bizantom. Papa to učini, te su carevi Roman Lekapen i Simeun izmijenili poljubac mira 9. rujna 923. pod carigradskim zidinama. Ali pravi mir još nije bio utanačen, već je Simeun samo obećao, da će i tome činu pristupiti. Jamačno nije mogao vjerovati grčkoj neiskrenosti.

Zaista te iskrenosti nije ni bilo. I car Roman i patrijar Nikola nastojahu, da pomoću pape ojačaju političke veze sa Simeunovim susjedima protiv njega. Tom se prilikom odreče patrijar na zahtjev pape Ivana X. svoje dosadašnje vlasti nad dalmatinskim gradovima i otocima prepustivši ih rimskom papi. Car Roman predade ih u isto doba u upravu svome savezniku Tomislavu, koga ujedno odlikova naslovom carskoga prokonzula. Tako su dalmatinski gradovi i otoci trajno došli u krilo rimske Crkve i u užu političku vezu sa hrvatskom državom. Sad je bio put otvoren, da se obnovi vlast solinsko-splitske crkve, kakva je nekoć bila, t. j. nad cijelom Hrvatskom.

U isto vrijeme znao je car Roman da predobije i humskoga kneza Mihajla Viščevića — sigurno posredovanjem papinim. I njega je car odlikovao naslovom prokonzula i patricija, a vjerojatno, da mu je prepustio u upravu Kotor i Dubrovnik. U taj savez ušao je i srpski

knež Zaharija Prvosavljević — to više, što je i među samim Bugarima nastala pobuna zbog vječitog ratovanja.

Baš u taj opasni čas, kad je u Bugarskoj planuo ustanak, a Srbija se odmetnula, došao je bio car Simeun iznova pod Carigrad, da ga podsijeda. Kad je Simeun čuo, šta se dogodilo u Bugarskoj i Srbiji, prekide podsjedanje, vrati se s vojskom u Bugarsku, da uguši ustanak, potom pošalje vojsku na Srbiju. No njegove vojskovođe Teodor Sigrices i Marmain naiđu na žestok otpor Srba: vojske im biše do nogu potučene u planinama, a i sami jadno poginuše. Zaharija im pošalje glave u Carigrad u znak pobjede. Nato pošalje Simeun u proljeće god. 924. novu vojsku pod vodstvom trojice vojskovođa: Knina, Imnika i Ičvoklija, a s njima i Časlava Klonimirovića kao novoga kandidata na srpski kneževski prijesto. To je učinio očito zato, da pokaže Srbima, kako on ne vojuje protiv njih nego protiv nevjernoga Zaharije. I doista Simeun je postigao svoju svrhu: mnoge srpske starješine — voleći mir nego vječno ratovanje — pođu na poziv bugarskih vojvoda u njihov tabor uz srpsku granicu, da se poklone novome knezu, a Zaharija je s nekim odličnicima pobjegao u Hrvatsku. Ali Bugari pohvataju srpske starješine, koje su k njima došle, okuju ih pa i njih i Časlava Klonimirovića otpreme u Bugarsku. Zatim pođu s vojskom u Srbiju i rastjeraju narod na sve strane. Jedan se dio naroda sklonio u Hrvatsku, a druge su posjekli ili odveli u ropstvo. Tim ratom nestade privremeno srpske države god. 924. Knezu Zahariji nestaje poslije toga i traga: po svoj prilici da je otišao u Carigrad i tu umro. Tada su i Hrvatska i zahumska država Mihajla Viščevića neposredno graničile sa Simeunovim carstvom duž čitave istočne granice.

TOMISLAV POSTAJE HRVATSKIM KRALJEM. U to doba bio je hrvatski knez Tomislav na vrhuncu svoje moći. Tadanji carigradski car Konstantin Porfirogenit piše, da je Hrvatska tada mogla da digne 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, a na moru je imala 80 velikih

i 100 manjih brodova. Tomislav je sjedinio Panonsku Hrvatsku s Dalmatinskom u jednu državu, proširio svoju vlast i na otoke Vis, Brač i Hvar, sklopio savez sa Bizantom, a taj mu je savez donio upravu nad carskom Dalmacijom, t. j. nad varošima Zadrom, Trogirom i Splitom te otocima Osorom, Krkom i Rabom. Svijestan svoje snage i političkog utjecaja **Tomislav se god. 925. nazove kraljem Hrvata** provodeći se jamačno za primjerom bugarskoga cara Simeuna i bizantskog admirala Romana Lekapena, koji se takoder sami okitiše carskim naslovom. Taj čin Tomislavov odobrio je i papa Ivan X., jer ga u pismu od god. 925. zove »kraljem Hrvata«. Posve je vjerojatno, da je papa tom prilikom poslao Tomislavu krunu i druge kraljevske znakove, kako je slao i drugim kraljevima na Zapadu i kao što je poslao malo kasnije i bugarskome caru Simeunu. Nemamo sačuvanih spomenika, tko je Tomislava krunio i gdje se je taj krunidbeni čin obavio. **Tako je eto kneževina Hrvatska postala kraljevina godine 925.**

Simeun Veliki odlučio je na svaki način, da riješi istočno pitanje u korist Bugarske, t. j. da uništi grčko carstvo i da on zasjedne stolicu bizantskih careva. No otkako je hrvatski kralj Tomislav stupio u savez s Bizantom i primio srpskoga kneza Zahariju sa Srbima, koji su prebjegli u Hrvatsku, pod svoje okrilje, Simeun se spremao dvije godine, da najprije navali na Hrvatsku, pa da onda slobodnije može poći na Carigrad. God. 926. pošalje dakle Simeun vojsku pod vodstvom Alogobotura na Hrvatsku, »ali svi budu ondje poklani od Hrvata«, kako veli car Porfirogenit. Neopisivi užas i gnjev obuze gordoga Simeuna, kad mu stiže vijest o porazu vojske u Hrvatskoj. Ta pobjeda Hrvata pomrsila mu je sve račune i on je za dulje vremena morao napustiti osnove protiv Bizanta. Prije svega morao je pribrati svu snagu da osveti ljuti poraz u Hrvatskoj, koji mu je oteo dotadanju slavu nepobjedivosti.

Međutim se sve to ujedamput promijeni, jer je posredovao papa Ivan X. Papa je imao važnih političkih i crkvenih razloga, da radi za mir između Bugarske i

Hrvatske. On pošalje dva poslanika, biskupa Madalberta i vojvodu Ivana, u Hrvatsku i Bugarsku, gdje su raspravljali o miru između Hrvata i Bugara. Pod kojim je uvjetima Simeun privolio na mir, ne znamo. Zna se samo, da je Simeun tom prigodom zatražio od pape, da mu prizna carski naslov, da mu pošalje krunu i žezlo, a bugarsku crkvu da prizna autokefalnom (neovisnom od Carigrada) i da blagoslovi njezina patrijara.

Simeun je mogao sad da krene na Carigrad sa svom silom. Bizant se strašno prepao, kad je čuo za mir između Hrvatske i Bugarske te za približavanje Bugarske k Rimu. Od te crne slutnje oslobodi Grke vijest o nagloj smrti cara Simeuna 27. svibnja 927.

SPLITSKI CRKVENI SABOR. U to su doba dalmatinski gradovi došli u vlast kralja Tomislava i dalmatinski biskupi se vratili u krilo rimske Crkve. Splitska biskupija bila je nasljednica stare solinske, koja je obuhvatala sav prostor do Siska i dalje na sjever. Osim toga postojala je predaja, da je splitsku crkvu osnovao sv. Dujam, koji je bio tobože učenik sv. Petra, i prema tome da splitska crkva potječe još od svetih apostola. Tim su Splićani dokazivali, da splitska nadbiskupija ima veća prava nego ninska biskupija, koja je nedavno osnovana. Romani (Latini) su usto bili odviše ponosni na svoju visoku kulturu i slavnu prošlost, pa im je bilo ispod časti, da im glava crkve bude hrvatski ninski biskup, k tome još s t. zv. »barbarskim« slavenskim jezikom u crkvi.

Dalmatinski biskupi, u prvom redu splitski nadbiskup, željeli su, da se splitska nadbiskupija obnovi, kako je nekoć bila, t. j. da splitski nadbiskup postane glava crkve u cijeloj hrvatskoj državi. To je želio i papa Ivan X., da tim dalmatinske Latine što jače priveže uz Rim, a želio je to i kralj Tomislav, da te dalmatinske Romane opet što jače privuče k sebi. Zato se iz političkih razloga kralj Tomislav nije toliko mogao opirati težnjama dalmatinskih biskupa. Ali latinski biskupi naišli su na jak otpor ninskog biskupa Grgura, koji nije popuštao od prava svoje crkve. Da se riješi taj sukob, kralj se

Tomislav obrati na papu sa humskim knezom Mihajlom Viševićem, sa splitskim nadbiskupom Ivanom, biskupima Forminom zadarskim, Grgurom ninskim i ostalima, da papa pošalje svoje poslanike i da se sastane crkveni sabor u Splitu. Papa Ivan X. pošalje poslanike jakinskoga biskupa Ivana i palestrinskoga biskupa Leona, koji onda sazovu crkveni sabor u Splitu g. 925.

Sabor se sastao u stolnoj crkvi u Splitu. Došli su na nj uz papinske poslanike i dalmatinski biskupi te hrvatski kralj Tomislav, humski knez Mihajlo Višević, više srpskih odličnika, koji su prebjegli u Hrvatsku pred Simeunom, zatim ninski biskup Grgur i svi opati samostana, koji su tada postojali u Hrvatskoj i Dalmaciji. Papu su Ivana X. već prije bili obavijestili dalmatinski Latini, da se u Hrvatskoj širi nekakva nova nauka Metodijeva na slavenskom jeziku u crkvi. Slavenštinu u crkvi štitila je i odobravala carigradska crkva, i papa se s pravom bojao, da se tu ne krije krivovjerje ili raskol. Zato je i on bio uvjeren, da će se tome izbjeći, ako splitski nadbiskup postane glava crkve u cijelome hrvatskom kraljevstvu. U tome smislu pisao je papa dalmatinskim biskupima, kralju Tomislavu, knezu Viševiću, svemu narodu i svećenstvu.

Na splitskom saboru bila je velika većina Latina i u tom su duhu stvarali zaključke. Glavno je pitanje bilo, da se obnovi vlast splitske biskupije nad čitavim područjem Tomislavove i Mihajlove države, a onda će se pitanje slovenštine riješiti samo od sebe. Zaključeno je dakle, da se vlast splitskoga nadbiskupa protegne na sve biskupe u kraljevstvu, da se ukida ninska biskupija i da se niko ne smije rediti za svećenika, ako ne zna latinski jezik. Slavenski svećenici mogu zasad vršiti službu, ali samo uz papino dopuštenje.

Tim se zaključcima odupro ninski biskup Grgur, te je postigao, da slavenski jezik spase za niže redove. Grgur je kod tih saborskih zaključaka uložio kod pape protest. I dalmatinski biskupi poslali su k papi svoje ljude, koji će skloniti papu, da potvrdi zaključke splitskoga sabora. Protiv zaključaka ustalo je hrvatsko svećenstvo, staleži i sam kralj Tomislav, te papa nije

potvrdio zaključaka, nego je pozvao i splitskoga nadbiskupa Ivana i ninskoga biskupa Grgura u Rim, da se spor riješi pred njim na rimskom saboru.

Kako je baš tada rat buknuo između Bugara i Hrvata, nijedna stranka nije otišla u Rim, a zaključci splitskoga sabora ostali su neprovedeni. Radi toga se opet sastao crkveni sabor u Splitu krajem g. 927. Predsjedao mu papin poslanik biskup Madalbert, koji se vratio iz Bugarske poslije sklopljena mira između Simeuna i Tomislava. Na tome saboru nalazimo uz dalmatinske biskupe još kralja Tomislava i Grgura ninskoga. I taj sabor imao je zadaću, da riješi pitanje vlasti splitske nadbiskupije.

Već to, što su papini legati uspjeli skloniti Simeuna na mir s Hrvatima, mnogo je djelovalo na držanje hrvatskih odličnika na saboru i na njihovu popustljivost. Sabor je dakle stvorio zaključke, a da im se Hrvati nijesu protivili, samo su u nekim spornim pitanjima prepustili odluku papi. Tako je taj drugi splitski crkveni sabor riješio pitanje vlasti splitskoga nadbiskupa, kojoj je priznato, da se proteže i nad cijelom Hrvatskom, a ninskom biskupu dato je na volju, da sebi izabere drugu biskupiju: ili skradinsku ili duvanjsku ili sisačku, jer su sve ove biskupije naseljene i uz Božju pomoć obiluju svećenstvom i narodom.

S tim zaključcima pošao je biskup Madalbert u Rim, ali tamo ne nađe više na životu papu Ivana X., nego Leona VI. Taj potvrdi splitske saborske zaključke i dade naputke dalmatinskim biskupima, a Grguru ninskom odredi skradinsku biskupiju.

SMRT KRALJA TOMISLAVA. Brzo poslije drugoga splitskog sabora umre kralj Tomislav (oko godine 928.). Njega ide slava, da je osnovao hrvatsko kraljevstvo, proširio mu granice do Drave, obranio narod od madžarskih provala i od Simeuna, cara bugarskoga. Važnost Hrvatske u to doba dobro je prosudio Francuz Rambaud (čitaj: Rambô), koji veli: »Između Hrvatske, kojoj je područje bilo na okupu, a kraljevstvo bolje učvršćeno, i između Srbije, koja još nije bila našla svoje

središte, prednost u pitanju političke snage i civilizacije treba očevidno da pripadne Hrvatskoj. Ona se znala oduprijeti bugarskoj najezdi bolje od Srbije, a onda i osvajanjima bizantskoga carstva. Bolje od Srbije znala je ona da očuva stečenu blagodat kršćanstva i nije opet natrag pala u poganstvo u međuvremenu vladanja Heraklija i Vasilija I. Bolje od Srbije znala je da se ukloni i opasnosti građanskoga rata. Pored toga još i bliže moru i uglađenim narodima, Hrvatska doista stajaše u X. stoljeću na čelu južnoslavenske civilizacije.« Na drugom mjestu opet veli isti taj francuski povjesničar: »Što se tiče Hrvatske, i ona je od svoje strane pridonijela, da se održi ravnoteža na Balkanskom poluotoku. Ona je spriječila izvršenje sna cara Simeuna: proširenje bugarskoga carstva do Jadranskoga mora; ona je osujetila barbarsko istrijebljenje žiteljstva Srbije; ona je dala zakloništa srpskim izbjeglicama; ona je do posljednjega čovjeka uništila, ako možemo vjerovati Konstantinu, bugarsku vojsku poslanu protiv nje poslije osvojenja Srbije, a vođenu Alogoboturom. Hrvatske planine bijahu tvrđava nezavisnosti južnoslavenske protiv pohlepe Bugarske (koja se tada još nije bila poslavenila). Hrvatska na sjeveru mnogo je više nego Drač na jugu omela nasljednicima Simeunovim gospodstvo nad Jadranom.« Tako eto prikazuje moć i snagu hrvatske države za kralja Tomislava taj umni francuski povjesničar.

NASLJEDNICI KRALJA TOMISLAVA

(Od godine 928. do 960.)

Povijest Hrvata za prvih Tomislavovih nasljednika veoma je tamna, jer o tome vremenu sve do kraja X. stoljeća nemamo nikakvih podataka, osim nekih, što ih je zabilježio bizantski car Konstantin Porfirogenit. Osobito moramo žaliti, što nemamo papinskih pisama — osim dva, tri — jer papinska zbirka pisama bila je osobito važan izvor za povijest. Isto tako šute o nama bizantski i franački ljetopisci, a i mletački ljetopisac Ivan govori o nama samo jedamput. Tako nam je povijest

toga vremena poznata samo u glavnim crtama, i to dosta nejasno. Ni srpska ni bugarska povijest tadanjega doba nije ništa bolje poznata.

Kralja Tomislava naslijedio je TRPIMIR II. (oko g. 928. do 935.), koji je po svoj prilici bio njegov mlađi brat, a prema tome unuk kneza Trpimira iz polovine IX. stoljeća, kako mu i samo ime kaže. O tome kralju Trpimiru i o njegovu sinu i nasljedniku KREŠIMIRU I. (oko g. 935. do 945.) ne znamo ništa drugo, nego da su znali hrvatsku državu da održe na onoj visini i snazi, do koje je podiže kralj Tomislav.

OSLOBOĐENJE SRBÁ ISPOD BUGARA. Nasljednik bugarskoga cara Simeuna Velikoga sin mu Petar (927. do 969.) bio je vrlo slab vladar. On je postao puko oruđe u rukama bizantskih careva i njihove politike. Na bugarskom dvoru posve prevlada bizantski upliv, protiv kojega su se Simeunove vojvode više puta dizali. I sama Petrova braća digoše se, da Petra zbace s prijestolja. Te nerede u Bugarskoj prvi iskoristiše Srbi. Prvi pokuša Časlav Klonimirović (931. do 960.) oslobođenje, premda je odgojen u Bugarskoj i živio na carskom dvoru u Preslavu. On je sa četvoricom drugova pobjegao u Srbiju i stao narod prikupljati. Dođoše mu u pomoć i Srbi iz Hrvatske te se staviše pod zaštitu bizantskoga cara Romana Lekapena. On im doista i pomogne da se oslobode ispod Bugara, ali priznaše opet vrhovnu vlast Carigrada.

SVAĐA MEĐU BRAĆOM ZA HRVATSKI PRIJESTO. U to je vrijeme hrvatskoga kralja Krešimira I. naslijedio na prijestolju njegov sin MIROSLAV (945. do 949.). Kralj Krešimir I. ostavio je naime dva sina, Miroslava i Mihajla Krešimira. Vladanje preuzme jamačno stariji Miroslav sam, premda je po starom običaju morao da vladu dijeli s bratom. Iz toga se porodi buna, kojoj stade na čelo ban Pribina. Ta svađa među braćom dovede zemlju do velikih nemira, a najposlije do građanskoga rata. Ban Pribina ubio je svojom rukom kralja Miroslava. Tada postade kraljem MIHAJLO KREŠIMIR II. (949. do 969.) pridržavši uza se »možnoga« bana Pri-

binu. To je uopće prvi po imenu poznati ban, a zna se, da je on tada bio vojnički zapovjednik u Lici, Krbavi i Gackoj.

Za toga građanskog rata nastrada hrvatska država, jer od nje otpanu otoci Brač i Hvar te se opet združe s Neretljanskom oblasti, koja se g. 948. nalazila u ratu s Venecijom. Slabost Hrvatske iskoristi također i srpski knez Časlav Klonimirović te proširi svoju vlast na Bosnu. Ali tada se i bizantska Dalmacija povrati opet pod neposrednu vlast cara i prekine veze s hrvatskim vladarom. Ipak je plaćala Hrvatskoj danak, kako je to bio odredio bizantski car Vasilije I. (oko 882.). Međutim kad se opet sredise prilike u Hrvatskoj, kralj Mihajlo Krešimir zauze po smrti srpskoga kneza Časlava (g. 960.) opet Bosnu, a i s dalmatinskim je gradovima obnovio dobre veze.

Krešimirova žena kraljica Jelena, koja je protekla iz zadarske porodice Madijevaca, bila je pobožna kraljica i imućna. Sagradila je dvije crkve kod Klisa i Solina, gdje su bili kraljevski dvori. Crkvu B. D. Marije od Otoka kod Solina izabrala je za svoj grob, a crkvu sv. Stjepana Prvomučenika ispod Klisa odredila je za grobnicu hrvatskih kraljeva i kraljica.

Nadgrobnu ploču kraljice Jelene pronašao je pred tridesetak godina pokojni veliki hrvatski učenjak Don Frano Bulić. Složena je od blizu stotinu komadića, a pohranjena je u splitskom muzeju kao najdragocjeniji spomenik naše stare povijesti. Neki su povjesničari dotada isticali, da Hrvatska i nije bila Kraljevina. Ali natpis na toj ploči spominje nam dva kralja: Mihajla i Stjepana (Držislava), pa se poslije pronalaska te ploče nije više nitko usudio kazati, da Hrvatska nije bila kraljevina. Kad se ta ploča sastavila, iz nje se mogao pročitati latinski natpis, koji u hrvatskom prijevodu glasi po prilici ovako: »U ovom grobu počiva Jelena, službenica Božja, žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, koja je bila vladarica. Dne 8. listopada umre u miru. Ovdje bješe pokopana 10. ožujka godine 976. od upućenja Gospodnjega. Ona, koja je kraljevstvu za života bila majka, postade majkom sirotâ i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože smiluj joj se duši!«

DRŽISLAV I NJEGOVI NASLJEDNICI

(Od godine 969. do 1058.)

STJEPAN DRŽISLAV (969. do 997.) stupio je na očinsko prijestolje baš u času, kad se na Balkanu počeše odigravati sudbonosni događaji, koji su utjecali i na političke prilike Hrvatske.

Godine 969. udari naime ruski knez Svetoslav na Bugarsku, pobije joj vojsku i dopre do granica bizantskoga carstva nedaleko od Drinopolja. Tek u travnju g. 971. potuče ga novi bizantski car Ivan Cimisk (969. do 976.), ali tom prilikom sjedini podunavski dio Bugarske sa bizantskim carstvom. Jer je Srbija iza smrti Časlavove stala znatno slabiti, podvrže Cimisk i nju svojoj vlasti, te se tako primače i granicama Hrvatske. Kad su poslije toga nastale teške borbe u Bizantu između cara Vasilija II. i protucara Barde Sklera, iskoristi te neprilike bugarski knez Samuil. On potuče bizantsku vojsku, oslobodi Bugarsku, proširi svoju vlast na Srbiju, stade navaljivati pače i na dalmatinske gradove. Ali kad je Vasilije obračunao s protucarem Bardom, mogao je da svom snagom udari na Samuila. Borba se dugo vodila, ali je Bugarska nakon dvadesetgodišnje borbe propala i postala pokrajinom bizantskoga carstva.

U tom dvoboju između Vasilija i Samuila hrvatski se kralj Držislav nije mogao držati neutralno. Ako pristane uz Bugarsku, onda će postati njezinim vazalom, kako su postali i drugi knezovi južno od Cetine; s druge strane vezale su ga s Bizantom stare veze, a još više interes za dalmatinske gradove. On se dakle odlučio za Bizant. Kad su Bugari navalili na dalmatinske gradove, ovi se obrate caru Vasiliju za pomoć. Vasilije htio je opet da ima Držislava za saveznika, pa je te gradove povjerio njemu. Osim toga priznao mu je kraljevski naslov i poslao mu krunu, žezlo i mač kao znakove kraljevske vlasti. Tom prilikom imenovao ga je Vasilije još carskim namjesnikom (eparhom) u dalmatinskim gradovima i odlikovao ga naslovom »patricija«, kao prijatelja bizantskoga carskog dvora.

SUKOB S MLEČANIMA. Neprilike Bizanta radi poraza kod Trojanovih vrata i teških zapletaja u Aziji znala je Venecija dobro da iskoristi. Ona izradi u cara Vasilija velike trgovačke povlastice, a u isto doba stupi u dobre odnose s njemačko-rimskim carem Otonom III. Kad se dakle mletački dužd Petar Orseolo tako učvestio kod oba cara, odluči da uskrati danak, što ga je Venecija još od Branimirovih vremena plaćala hrvatskom vladaru. Kralj Stjepan Držislav pošalje poslanike u Veneciju po danak, a oholi dužd Petar Orseolo reče prezirno: »Ne ću da pošaljem taj danak po kakvom mu drago poslaniku, nego ću — ako poživim — sam doći (u Hrvatsku), da ga platim.« Tim je kazao, da se sprema na rat. To mu je bilo tim lakše, što je baš oko toga vremena umro kralj Stjepan Držislav (997.) ostavši tri sina: Svetoslava, Krešimira Suronju i Gojslava.

Običaj je tada bio gotovo svagdje u Evropi, da vladu ne preuzima sam najstariji sin, nego da je mora dijeliti sa braćom. Tako je bilo i kod Hrvata. Ali se nažalost toga načela nije držao SVETISLAV (997. do 1000.). On ugrabi svu vlast, te radi toga dođe među braćom do rata i potpunog razdora u hrvatskom kraljevstvu. Budući da je Svetislav bio jači, obrati se protivna stranka u Veneciju za pomoć, a to su još naročito učinili dalmatinski gradovi.

Videći dužd Petar Orseolo, da će iz toga rata izvući veliku korist, odluči stupiti najprije u sporazum sa bizantskim carem Vasilijem. Znao je naime dužd za careve zapletaje u Aziji, pa je bio siguran, da će mu car prepustiti Dalmaciju u upravu. Tako je i bilo. Dužd će u ime carevo preuzeti upravu i obranu dalmatinskih gradova, koji su stradali od građanskoga rata u Hrvatskoj. To su dalmatinski Romani jedva dočekali. Oni pošalju duždu poslanstvo s molbom, da dužd dođe što prije i da ih oslobodi od »bijesa« Hrvata.

Dužd skupi vojsku i mornaricu i krene na vojnu protiv Hrvata (9. svibnja g. 1000.). Romani su dočekali dužda s najvećim oduševljenjem i položili mu prisegu vjernosti. Kralj Svetislav bio je poslao poslanike, da traže mir, ali ga je dužd oholo odbio. Kad je dužd stigao u Trogir, tu ga je dočekao Krešimir Suronja, poklonio mu se i dao mu za taoca sina Stjepana, kome je bilo dvanaest godina. Suronja se odrekao mletačkoga danka, samo da mu dužd pomogne do hrvatskoga prijestolja.

Duždu se poklonila cijela Dalmacija i on se vrati slavodobitno u Veneciju s naslovom »dužd Dalmacije«, koji mu odmah prizna i njemačko-rimski car Oton III. Tim nesretnim ratom bijaše zadan hrvatskom kraljevstvu najteži udarac, jer je učinio kraj stopedesetgodišnjoj pomorskoj sili hrvatskoj na moru i otvorio stoljetnu borbu hrvatskoga naroda s Venecijom za našu obalu.

KREŠIMIR SURONJA (1000. do 1030.). U tome ratu Svetislav je izgubio krunu, a valjda i život. Kresimir III. Suronja podijelio je vlast s bratom Gojslavom, podržavao je dobre odnose s duždom Orseolom i carem Vasilijem II., koji je baš tada oborio Bugarsku. Godine 1008. udade dužd Petar Orseolo kćer svoju Hicelu za Stjepana, sina hrvatskoga kralja Kresimira III. Malo kasnije oženio se duždev sin i nasljednik Oton sestrom prvoga madžarskoga kralja Stjepana I., te je tako došlo do rodbinskih veza između hrvatske kraljevske kuće i madžarskih Arpadovića.

Međutim je dosadila Mlečanima dinastija Orseola, te je oni najposlije protjeraše. Tada se vrati u Hrvatsku hrvatski kraljević Stjepan. Krešimir III. i nasljednik mu STJEPAN I. (1030. do 1058.) živo su radili, da srede prilike u državi i da opet prošire svoju vlast nad Dalmacijom, koja je došla pod Bizant poslije Orseola. Ali nijesu uspjeli. Stjepan I. spominje se još oko godine 1058. Te je godine valjda i umro. Pokopan je u crkvi sv. Stjepana, koju je sagradila kraljica Jelena pod Klisom. Kralj Stjepan ostavio je dva sina: Petra Kresimira i još jednoga, kome ne znamo za ime. Ovaj je ostavio sina Stjepana, koji je bio posljednji hrvatski kralj Trpimirove dinastije.

KRALJ PETAR KRESIMIR IV.

(Od godine 1058. do 1074.)

Petar Kresimir rodio se u Veneciji, gdje mu je otac živio na duždevom dvoru. Tu je dobio prvi odgoj. Kad je stupio na prijesto, bio je već zreo muž, a jamačno je bio i suvladar starome ocu Stjepanu I. I on je okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije, ali nažalost nije nam se sačuvao nijedan spomenik, koji bi nam kazao, kada se i gdje se zbio taj čin. Mislimo, da se okrunio u Biogradu na moru, sjedištu hrvatskih vladara. Tu je bilo sjedište i biskupa. Petar Kresimir dao je sagraditi u njemu benediktinski samostan sv. Ivana Evangeliste malo prije god. 1060.

U to je vrijeme izabran za papu god. 1058. u Sieni firentinski biskup Gerhard i 24. januara 1059. svečano ustoličen u Rimu. Uzeo je ime Nikola II. (1059. do 1061.). Novi je papa odmah po tom složno sa svojim glavnim savjetnikom, arhiđakonom Hildebrandom, produžio svom snagom, da ukloni u Crkvi razne zloupotrebe i da uvede pravi kršćanski život. U tu je svrhu sazvao crkveni sabor, koji je stvorio veoma važne zaključke: o izboru pape, biskupa, o životu klera, proti simonije i t. d. S tim zaključcima poslao je papa opata Majnarda u Dalmaciju i Hrvatsku, da ih provede. Majnard je došao u Biograd kralju Petru Kresimiru i donio papina pisma kralju i biskupima. U Hrvatskoj je slavenska liturgija bila tada dosta raširena, i hrvatski su svećenici zadržali mnogo običaja istočne crkve; u prvom redu mnogi su se ženili, nosili bradu i dugu kosu, a to se nije slagalo sa disciplinom (stegom) zapadne Crkve. Sve to, a naročito širenje slavenske liturgije nije bilo po volji dalmatinskim biskupima. Radi toga sazvao je papin poslanik opat Majnard početkom ožujka 1060. godine crkveni sabor u Split, na kome je proglasio zaključke rimskoga crkvenog sabora. Splitski je sabor izdao strogu zabranu, da se ubuduće ne smije rediti za svećenika nijedan glagoljaš, ako ne zna latinski i ako je oženjen.

Kako se vidi, taj je sabor stvorio iste zaključke kao i onaj g. 925. za kralja Tomislava. Da li se na saboru opirao hrvatski biskup iz Knina, ne znamo. Isto tako ne znamo, ni kako se držao kralj Petar Kresimir, kojemu je glavno bilo, da dobije u svoju vlast dalmatinske gradove i otoke, a za to mu je trebalo u prvom redu pomoć dalmatinskih biskupa.

Radi zaključaka splitskog crkvenog sabora nastalo je veliko nezadovoljstvo među nižim hrvatskim svećenstvom, uz koje je pristalo i niže plemstvo i puk.

DALMACIJA DOLAZI POD HRVATSKU. Za vladanja bizantskih careva Konstantina X. Duke (1059. do 1068.) i Romana IV. Diogena (1068. do 1071.) počela je bizantska carevina padati sa svoje moći. Godine 1071. potukao je bizantsku vojsku sultan Alp-Arslan i uhvatio živoga cara Romana. To je bio smrtni udarac za velevlasni položaj bizantskoga carstva. A u to su doba Normani u južnoj Italiji osvajali bizantske posjede te zaprijetili i Dalmaciji.

Te teške časove bizantskoga carstva znao je hrvatski kralj Petar Krešimir dobro iskoristiti, da dobije dalmatinske gradove i otoke u svoju vlast. Car Roman IV. Diogen doista je u sporazumu s dalmatinskim biskupima i gradovima godine 1069. prepustio carsku Dalmaciju Petru Kresimiru. Tim je konačno ostvareno sjedinjenje dalmatinskih gradova i otoka s hrvatskom državom, te odsad s punim pravom nosi hrvatsko kraljevstvo naslov »regnum Dalmatiae et Croatiae« (»kraljevina Dalmacija i Hrvatska«). No i iza tog sjedinjenja ostavio je kralj Petar Kresimir dalmatinskim gradovima njihovu autonomiju slobodnih gradova.

Važne te događaje, kojima je »svemogući Bog proširio na kopnu i moru« hrvatske državne granice, odluči Petar Kresimir da ovjekovječi darom samostanu sv. Krševana u Zadru. Tu je odluku kralj izvršio, kad je g. 1069. u Ninu u kraljevskom dvoru, a u prisutnosti biskupa i župana darovao tome samostanu »naš vlastiti otok u našem dalmatinskom moru, koji se zove Maon«.

Za kraljem se povedoše i velikaši te i oni nadariše samostan.

ZNAČENJE KRALJA PETRA KRESIMIRA. U to doba bio je Petar Kresimir doista na vrhuncu moći i slave. Bečki sveučilišni profesor Büdinger rekao je o njemu: »Obravljač hrvatske države kralj Petar Kresimir, premda je dopustio progon slavenske liturgije, ipak je u prvom redu bio kralj Hrvata. Kad stoluje primjerice u svojoj palači, pojavljuje se okružen svojim hrvatskim velikašima, županima, knezovima ili primatima, za koje se još kaže, kojim krajevima države upravljaju. Najodličniji među njima nose titulu bana, a zaključci se donose u sporazumu s prisutnim velikašima. U kraljevoj su pratnji, kao i kod drugih kršćanskih vladara toga vremena, redovno dvorski časnici: komornici i dvorski sudac i kapelan, a u osobito uglednom je položaju kraljev štitonoša. Treba naime Petra Kresimira shvatiti kao vladara, kod koga prevlađuje sklonost za ratovanje. Zato se i sastajemo s pojavom, kako on od nekog samostana za darovani zemljišni posjed ili od nekog odličnika, koji ga je pogostio, prima dobra konja, a ispravi, kojom potvrđuje posjede nekoga dalmatinskoga samostana za darovani zemljišni posjed, domeće ove krepke riječi: ‚Drzne li se tkogod, zaveden đavlom, da povrijedi ovo darovanje, neka zna, da treba da bude, prezirući naše prijateljstvo, jači od nas.' Inače se taj vladar prema svojim romanskim podanicima ograničio na to, da ih je nosio u svojoj kraljevskoj tituli (rex Dalmatiae — kralj Dalmacije), da je davao njihovim crkvama čedne darove od kraljevskih dobara i da je rješavao njihove apelacije«.

GRANICE HRVATSKE DRŽAVE U DOBA PETRA KRESIMIRA. Petar Kresimir veli, da mu je Svemogući raširio granice države i po kopnu i po moru. Granice kraljevine raširile su se po moru utoliko, što ga je zapala bizantska Dalmacija. Proširenje granica po kopnu može da se odnosi samo na Bosnu. Kad je bizantski car Vasilije oborio Bugarsku, raširio je vlašt još na Srbiju, Duklju, Travunju, Zahumlje, Bosnu i Srijem god. 1018.

Te su zemlje ostale pod Bizantom do godine 1042., kad je digao ustanak srpski knez Stefan Vojislav. Poslije toga vremena Bosna se više ne spominje do godine 1089., kad ju je sjedinio sa svojom državom dukljanski knez Bodin, unuk Stefana Vojslava, ali ne tako, da bi je oteo Bizantu. To znači, da je u Bosni nestalo bizantske vlasti između 1042. i 1089., kad je Bizant stao naglo da opada. Bosna je u to doba bila ili samostalna oblast ili dio hrvatske države. Budući da se u Bosni malo kasnije javljaju kao domaći vladari b a n o v i, više je nego sigurno, da se ta čast udomila u Bosni već tada, kad je ona bila dio hrvatske države. Moramo znati, da samo Hrvati imadu bansko dostojanstvo od svih Slavena, a za Petra Kresimira bila su dva bana: ban Gojčo u Dalmatinskoj Hrvatskoj i Zvonimir u Posavskoj Hrvatskoj. Prvi poznati nama ban u Bosni bio je Borić (god. 1154.).

Pripojenje Bosne Hrvatskoj — bilo dragovoljnim priključenjem, bilo s oružjem — moglo je biti između 1058. i prije 1069., a na to nas upućuju riječi kralja Petra Kresimira, da mu je Bog proširio državu »po kopnu«, i činjenica, da je bilo više banova. Prema tome granice hrvatske države u doba najširega njezina opsega za Petra Kresimira bile bi ove: Polazeći desnom obalom Neretve tekla je granica planinama, što dijele vode Jadranskoga mora od savskih pritoka do gornje Drine, a onda Drinom do Zvornika, gdje zakretala na zapad sve do ušća Spreče u Bosnu, kojom je onda polazila do njezina ušća u Savu. Odavle tekla je granica otprilike pravcem kraj današnjega Đakova do Drave oko današnjega Donjeg Miholjca pa dalje Dravom na zapad, gdje je bila granica prema vojvodini Koruškoj i kranjsko-istarskoj pokrajini ista kao i danas, samo što je kraj oko današnje Metlike tada pripadao Hrvatskoj. Od izvora Kupe granica se spuštala prema Jadranskom moru zahvatajući (kao i u X. stoljeću) još i dio današnje Istre i silazila je kod ušća Raše na morsku obalu. Osim toga pripadahu Hrvatskoj i svi otoci od Cresa i Krka do Hvara i Visa.

ZADNJI DANI KRALJA PETRA KRESIMIRA. Koliko je god Petar Kresimir bio zadovoljan dizanjem

i širenjem svoje države i po kopnu i po moru, toliko mu je opet zadavalo brige pitanje o nasljedstvu, jer nije imao sina. Zato je odredio sinovca Stjepana baštinikom, a taj se spominje uza nj kao herceg (dux) u jednoj ispravi iz godine 1066. Ali kad je ban Posavske Hrvatske Zvonimir došao na kraljev dvor, Stjepan se više nigdje ne spominje, nego se spominje Zvonimir kao suvladar kraljev. Zašto se to zbilo i da li je poslije godine 1070. starac kralj možda odredio Zvonimira za svog nasljednika, ne znamo. Mislimo da nije, jer je Zvonimir bio rođak madžarske kraljevske kuće, a Stjepan je bio kraljev bratić (nećak).

Međutim se dogodiše velike promjene u susjednim državama, koje su bitno utjecale na sudbinu Hrvatske poslije kraljeve smrti. U bizantskom carstvu nastaše opet smutnje, koje još jače oslabiše bizantsku državu. To su jedva dočekali Pečenezi, koji provališe u bizantsko carstvo, u Tesaliju i Makedoniju, te ga nemilo opustoše. Vraćajući se u svoju zemlju krenu preko Beograda i Srijema i upadnu u madžarsku državu. Madžari kasnije osvoje Srijem i provale sve do Niša. To osokoli i Bugare te se i oni dignu na noge. Zatražili su pomoć od srpskoga kneza Mihajla i kralja Petra Kresimira. Oni su im doista dali pomoć, pače im je knez Mihajlo dao sina Konstantina Bodina za vladara. Međutim je carski vojskovođa Nikifor Brijenij nadvladao saveznike i zarobio Bodina. Isto se tako utvrdiše trajno i Normani u južnoj Italiji osvojivši Bari g. 1068. Time je Bizant igubio sve, što je imao u zapadnome carstvu. Odsada će i Normani zadirati u hrvatske krajeve i povećavati nered u hrvatskoj državi.

Uto je kralj Petar Kresimir umro g. 1074. i bio pokopan u atriju crkve sv. Stjepana pod Klisom.

Petar Kresimir IV. bez sumnje je n a j v e ć i h r v a t s k i v l a d a r. Za njega su državne granice bile najšire: od Drave do Neretve, od Jadranskoga mora do Drine. On je prvi od hrvatskih vladara ispunio živu želju, da romansku Dalmaciju sjedini s Hrvatskom u jednu državu. Njegova diplomatska vještina uspjela je

sjajnije nego ijednoga hrvatskog vladara. Ali nažalost dalmatinski Romani se nijesu htjeli da pretoče u Hrvate, nego su uvijek ostali posebni živalj, koji je vječito tražio samo privilegije i svoju korist, a nije nikada imao ljubavi ni osjećaja za hrvatsku državu. Kralj Petar bio im je možda previše sklon, samo da ih jače pritegne. Umro je bez zakonitog nasljednika.

KRALJ SLAVAC

(Od godine 1074. do 1075.)

Smrt kralja Petra Kresimira Velikog bijaše težak udarac za hrvatsku državu. Koliko se zna, njegov sinovac Stjepan bijaše zadnji muški član hrvatske vladalačke kuće Trpimirovića i njega je išlo pravo na prijestolje. Ali stvari krenuše drugim putem. Narodna stranka bila je kivna na pokojnoga kralja Petra Kresimira radi njegova pristajanja uz Latine. Uz Stjepana pristadoše dalmatinski gradovi (Latini) i hrvatski velikaši, koji su ostali vjerni pokojnome kralju. Ali ga ne htjede priznati narodna stranka. Na čelo te stranke istupi Slavac, brat kneza Primoraca imenom Rusina. Narodna ga stranka proglasi kraljem u drugoj polovini godine 1074. Zakoniti kralj Stjepan osjećao se slabim i bolesnim, pa se odrekao krune i povukao u samostan sv. Stjepana kod Splita. Ali Latini i velik dio Hrvata ne htjedoše priznati Slavca, te tako nastane građanski rat. Taj metež podupirao je i Bizant, jer je bio kivan na pokojnoga kralja Petra Kresimira, koji je pomagao bugarski ustanak.

Ban Zvonimir i latinska stranka videći, da se slabić Stjepan odrekao krune i da ne mogu sami srušiti Slavca, pozovu u pomoć Normane iz južne Italije. Normani su veliki pustolovi i pohlepni za osvajanjem. Već su se i prije zalijetali u naše strane, ali ih je Bizant protjerao. Sad dakle jedva dočekaju poziv latinske stranke i oni dođu u Dalmaciju. Vođa im je bio grof Amiko. Borba se vodila nesamo oko dalmatinskih gradova nego i u Hrvatskoj, jer velik dio Hrvata nije bio za Slavca, pa zato Slavac i nije imao onoga ugleda, koji su imali hrvatski kraljevi.

Nije nam poznato, kako se razvijala ta borba, samo jedna isprava kaže, da je grof Amiko »zarobio hrvatskoga kralja«, naime Slavca. Da li se to dogodilo u otvorenom boju na moru ili na kopnu, ili se kralj dao lakovjerno namamiti u koje mjesto tobože radi pregovora, ne znamo. Grof Amiko dao je Slavca otpremiti nekamo u Apuliju, gdje je i umro. Posljedica smrti kralja Slavca bila je ta, da se normanska vlast privremeno učvrstila u dalmatinskim gradovima i da je njezinom pomoći srušena premoć narodne stranke. Ali ona svejedno nije bila uništena, nego samo potisnuta u pozadinu, te je i dalje gojila slavensku liturgiju.

Neki povjesničari drže, da Slavac nije bio kralj nego samo knez, pa kažu, da je onaj kralj, koga su Normani zarobili, zapravo bio Petar Krešimir. Međutim o tom ne možemo ništa stalno znati.

PAPA GRGUR VII. i KRALJ SLAVAC. Neki hrvatski povjesničari tvrde. da je papa Grgur VII. poslao Normane, da zarobe kralja Slavca. Oni nemaju za to nikakva dokaza nego jedno pismo Grgurevo danskom kralju Svenu II., u kome ga papa Grgur moli, da mu pošalje jednoga sina, koga će on učiniti knezom u nekoj zemlji, za koju veli: »Ima naime nedaleko od nas veoma bogata zemlja uz more, kojom obladaše prostački i kukavni heretici. U toj zemlji želimo da bude vođa, vladalac i branič kršćanstva jedan od tvojih sinova, dadneš li ga na raspolaganje svetoj stolici, da vojuje s izvjesnim mnoštvom ljudi, koji bi mu bili vjerni vojnici, a jedan je biskup tvoje zemlje već izjavio, da ćeš ti to htjeti da učiniš.« Krivo je misliti, da je tu papa mislio na Hrvatsku, jer Dalmacija nije nikada bila bogata zemlja, niti je Rim Slavca i narodnu stranku smatrao hereticima (krivovjercima) u pravom smislu riječi. Te se riječi tiču južne Italije i Normana, za koje papa Grgur VIII. veli: »Rimljane, Langobarde i N o r m a n e, usred kojih živim, držim ja gorim od Židova i pogana, kako im često sam kažem.« Normane je mogao da nazove »kukavnim i prezira vrijednim hereticima«, jer su bili ugrezli u velike opačine, te ih je papa dva puta bio izopćio iz Crkve

radi uporna neposluha apostolskoj stolici. Normani su bili papini vazali (podanici), a Hrvati nijesu bili niti ih je papa ikada kaznio crkvenom kaznom. Osim toga papa je Grgur VII. dobro poznavao hrvatske prilike za Petra Kresimira i da je Hrvatska kraljevina, te joj sigurno ne bi davao Danca za kneza, pogotovu kad nije raspolagao hrvatskom krunom.

Istina Grgur je poslao svoga legata u Hrvatsku Gerarda, da uređuje crkvene prilike, koje su bile vrlo zamršene, otkako je narodna stranka dobila premoć. Ako su Normani zarobili Slavca, dok je legat bio u Hrvatskoj, ne znači, to još da su ga zarobili po nagovoru legatovu ili papinu.

Isto je tako neispravna tvrdnja protestantskih povjesničara, za kojima se povode i neki naši, da je naime papa Grgur VII. htio skučiti sve vladare pod svoju vlast tako, da bi papa bio vrhovni nosilac i duhovne i svjetske vlasti. Nepristrana povijest kaže nam, da je papa Grgur VII. htio da spasi Crkvu iz nećudoređa i okova svjetske vlasti, koja je prijetila, da je uguši. Veliki povjesničar Hergenröther piše o njemu ove značajne riječi:

»Nije on htio da uništi ili prisvoji svjetsku vlast. On je pregnuo, da vlašću i pravima, što su ih svi katolički narodi već toliko stotina godina priznavali rimskom papi, prisili svjetske knezove, koji nijesu poštivali ničijega prava, da poštivaju viši Božanski zakon, slobodu i ravnopravnost Crkve. On se sam pri tom oslanjao na Božji i crkveni zakon, priznavao čovječje pravo i zakone raznih zemalja. Grgur je samo onda tražio, da se kršćani ne pokore svjetskom vladaru, kad svjetski vladar zahtijeva nešto, što je proti zakonu Božjem.«

Moramo naime znati, da su mnogi tadanji knezovi i vladari bili više hajduci i nasilnici nego vladari. Zato je papa morao da posegne za korjenitim sredstvima, da liječi kršćansko društvo od teških moralnih bolesti. Tako piše sam papa Grgur VII. o stanju tadašnjeg kršćanstva: »Među svim svjetskim knezovima ne nalazim nijednoga, koji bi više pazio na čast Božju nego li na svoju, i na

pravdu nego li na vlastitu dobit. A oni, među kojima ja živim, Rimljani, Lombarđani i Normani, gotovo su, kako ih sam često korim, gori od Židova i pogana.«

Taj veliki papa najbolje je označio sav svoj život i rad riječima, s kojima je umro u progonstvu: »Ljubio sam pravdu, a mrzio nepravdu, zato umirem u progonstvu.«

Taj veliki i sveti papa htio je da Hrvatsku primiri i spasi, da zapriječi građanski rat, da provede duševnu obnovu naroda i svećenstva po crkvenim zakonima. Zato je poslao poslanika Gerarda, a ne da zarobljuje kralja Slavca. Tek poslije pada Slavčeva mogao je legat i nadbiskup Gerard da sazove crkveni sabor u Split. Spisi toga toga sabora nijesu se sačuvali, ali su na njemu opet proglašeni zaključci sabora od g. 1060., naročito oni, koji su se odnosili na svećeničku ženidbu, heretičku simoniju svećenstva i laika svake vrste te na zabranu slovenske liturgije. Osim toga sabor je zaključio, da se obnovi ninska biskupija, koju je bio ukinuo sabor od god. 928. Papa je potvrdio tu obnovu ninske biskupije. Splitski nadbiskup Lovro posvetio je nekoga Firmina za biskupa, koga je svećenstvo i građanstvo ninsko izabralo god. 1076.

Međutim je mletački dužd Dominik Silvio došao u Dalmaciju s brodovljem i protjerao Normane. Dalmatinski gradovi podvrgnu se pod vlast duždevu i obvezaše mu se svečanim ugovorom, »da od toga dana nitko od građana, ni sâm ni ma na čiji poticaj ne će dozivati Normana ili kojih drugih stranaca u Dalmaciju.«

KRALJ DMITAR ZVONIMIR

(Od godine 1076. do 1089.)

Izakako je kralj Slavac bio zarobljen, hrvatska je država bila u teškom položaju: bez vladara i izložena opasnostima novih borba za prijestolje, a prijetili su i novi napadaji tuđinskih osvajača. Ali najteži je udarac bio svakako taj, što se Dalmacija otcijepila od Hrvatske i što joj se nametnuo za gospodara mletački dužd.

No domalo se uvjeriše dalmatinski gradovi, da im je kud i kamo bolje bilo pod hrvatskim vladarima nego pod Venecijom. Dok su bili u vezi s Hrvatskom, njihov autonomni položaj i njihova prava bili su bolje zaštićeni i osigurani nego li su sad pod republikom Venecijom. Jaki i bliski interesi — nesamo crkveni nego još više trgovački i politički — silili su ih da rade na tom, kako da se povrate vremena Petra Krešimira i da opet dođu pod Hrvatsku.

I sami protivnici kralja Slavca uvidjeli su sudbonosnu nesreću, do koje će sigurno doći, ako duže potraje bezvlade u državi. I tako se bivši ban Petra Kresimira i šura madžarskoga kralja Geze I. (1074. do 1077.) Dmitar Zvonimir javlja kao »Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije«. Da li mu je kod toga pomogao brat njegove žene Jelene, ne znamo, ali nije nemoguće. Svakako je tim činom latinska stranka mimoišla zakonitoga baštinika Petra Kresimira, hercega Stjepana. Ta stranka nije odmah Zvonimira okrunila kraljevskom krunom, jer vjerojatno nije ni sama vjerovala u stalnost svoje pobjede nad narodnom strankom, a s druge strane morala je da računa, šta će reći papa Grgur VII. Osim toga bojala se i Venecije, kojoj je za leđima stajao Bizant.

Baš je tada međunarodni položaj pape Grgura VII. bio na vrhuncu slave i moći. Kako je baš u to doba došlo do velikog spora među papom Grgurom i njemačkim kraljem Henrikom IV., sva se Evropa razdijelila na jednu ili na drugu stranu, i već se sada dobro znalo, tko je na strani papinoj, a tko na kraljevoj. Mletački dužd Dominik Silvio i južnonjemački krajevi uz granicu Hrvatske pristajali su uz Henrika. Zato je papa Grgur pregnuo da hrvatsku državu izvuče iz propasti i da je učini jakim saveznikom apostolske Stolice. Osobito je važno, što je papa tada bio u dobrim odnosima i prijateljskim vezama sa bizantskim carem Mihajlom VII., koji je još i tada imao odlučnu riječ, kome da pripadne Dalmacija. Seldžuci su se tada nesmetano širili u Maloj Aziji i svaki čas prijetili opstanku Bizanta, zato se slabi car Mihajlo obrati papi za pomoć g. 1073. Papa

se odazva pozivu, jer se nadao, da će opet doći do jedinstva crkava. Grgur VII. objavi 1. ožujka 1074. poziv na sve kršćane, da idu u pomoć bizantskoj braći. Grgur je radi toga posredovao kod cara, da Dalmacija dođe pod Hrvatsku. To je i provedeno u listopadu 1076.: Dalmacija je vraćena Hrvatskoj, a Venecija je bila nemoćna da išta protiv toga učini.

IZBOR I KRUNISANJE KRALJA ZVONIMIRA. U rujnu god. 1076. odasla papa u Hrvatsku kao svoje poslanike Gebizona, opata rimskoga samostana sv. Bonifacija i Aleksija, te Fulkoina, biskupa grada Fossombrone nedaleko od Ankone. Papini poslanici sazovu najprije crkveni sabor u Splitu. Spisi toga sabora nijesu još nađeni, ali nema sumnje, da se sabor poslije crkvenih stvari zabavio i političkim pitanjima hrvatskim, t. j. uzvišenjem Zvonimirovim na hrvatsko-dalmatinski kraljevski prijesto. Tako se crkveni sabor najposlije pretvorio u državni sabor, na kome su prisustvovali crkveni i državni velikaši uz papine poslanike.

Glavna svrha dolasku papinih poslanika bilo je u prvom redu popunjenje hrvatsko-dalmatinskoga prijestolja. Zato je papa i posredovao u Carigradu, da se Dalmacija opet sjedini s Hrvatskom. Njegovi su poslanici iznijeli na saboru uvjete, koje je papa stavljao novom hrvatskom kralju. Kad je knez Dmitar Zvonimir prihvatio te uvjete, tada ga sabrano svećenstvo, plemstvo i narod isklicaše za kralja Hrvatske i Dalmacije. Nato ga je papin poslanik opat Gebizon okrunio kraljevskom krunom u nedjelju dne 9. listopada 1076. u bazilici sv. Petra u Solinu, a ne u Splitu, jer se za pravovaljano krunisanje hrvatsko-dalmatinskoga kralja tražilo, da bude izvršeno u hrvatskoj zemlji. Kod krunisanja položio je kralj Zvonimir pred čitavim zborom na ruke opata Gebizona papi Grguru VII. ovu značajnu prisegu:

»Ja Dmitar, drugim imenom i Zvonimir, Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe, gospodine Gebizone, — ovlaštenoga na to od našega gospodara pape Grgura kao njegova poslanika — kao zastavom, mačem, žezlom i krunom ovjenčani i ustoličeni kralj, pošto me je pravilno izabrao u

bazilici Sv. Petra u Solinu čitav kler i sav narod vladaocem kraljevine Hrvata i Dalmatinaca, obećajem, dajem ti riječ i zavjetujem se tebi, da ću nepromijenjeno izvršiti sve, što mi bude naložila tvoja časna svetost, to jest, da ću u svemu i svačem održati vjeru apostolskom prijestolu i štogod su u ovoj kraljevini budi apostolski prijesto budi njegovi legati odredili ili će još odrediti, sve ću to neopozivo čuvati. Gojit ću pravdu, branit ću crkve, starat ću se oko prvijenaca, desetine i svega, što pripada crkvama; gledat ću, da biskupi, svećenici, đakoni i subđakoni čisto i dostojno živu; štitit ću siromake, udovice i sirote; sprečavajući nedopuštene brakove među rođacima, bdjet ću nad tim, da se vjerenicu po zakonu udaju prstenovanjem i svećeničkim blagosovom, i ne ću dopuštati, da se tako ispravno sklopljeni brakovi razrješuju; opirat ću se prodavanju ljudskoga roblja; i (najzad) pokazat ću se s Božjom pomoći voljan u svemu, što je pravo.

Svake ću godine na Uskrs za predanu mi kraljevinu plaćati pristankom sviju mojih odličnika Sv. Petru danak u iznosu od dvjesta bizantskih zlatnika, i želim, potvrđujem i tražim, da tako čine i moji nasljednici. Povrh toga poklanjam, darujem i potvrđujem apostolskom prijestolju samostan Sv. Grgura, imenom Vrana, sa svim njegovim blagom: srebrni kovčeg, u kojem su moći svetog tijela istoga blaženoga Grgura, dalje dva krsta, kalež i patena, dvije zlatne crkvene svjetiljke ukrašene dragulјima u obliku krune, evanđelje ispisano srebrnim pismenima i svu ostalu pokretnu i nepokretnu imovinu; sve to neka bude isključivo vlasništvo poslanikâ Sv. Petra, a samostan njihov hospicij (sirotište), ali tako, da nikad ne može prijeći u druge ruke, već da ostane za vječna vremena posjed Sv. Petra. Čuvat ćemo ga ja i moji nasljednici, da bude slobodan i obezbijeđen od svakoga čovjeka. Nađe li se ipak tkogod, koji bi nagnan smjelom drskošću ugrabio pomenutom samostanu štogod od navedena blaga, neka sluša onaj užasni glas suca, što će ga čuti đavao sa svojim anđelima.

Kako vladati znači koliko i služiti Bogu, prisižem na ruke tebi kao zamjeniku Sv. Petra i našega gospodara pape Grgura i njegovih nasljednika, ovu prisegu vjernosti: Ja Dmitar Zvonimir, Božjom milošću i darom apostolskoga prijestolja kralj, bit ću od ovoga časa vjeran Sv. Petru i mome gospodaru papi Grguru i njegovim kanonski izabranim nasljednicima i ne ću ni savjetom ni učešćem pomagati, da budi on, budi njegovi nasljednici, budi njegovi poslanici izgube život ili koje udo svoga tijela ili slobodu; i ne ću nikad nikomu svijesno na njihovu štetu prokazati tajne, koju bi mi povjerili. Državom, koju primam iz tvoje ruke, gospodine Gebizone, vjerno ću upravljati i nikad ne ću ni nju ni pravo na nju naumice oteti papinskom prijestolju. Moga gospodara papu Grgura, njegove nasljednike i legate, kad dođu u moju državu, primat ću

svečano i postupat ću s njima časno, a tako ću ih i otpremati natrag; i kudgod bi me oni pozvali, da im služim, učinit ću im to točno i bez prigovora, kakogod znam i mogu.«

Ta prisega kralja Zvonimira kaže nam dvije važne stvari: prvo, da je Zvonimir, kao i njegov predšasnik Petar Krešimir, opet sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom u jednu državu; drugo, da je došao na prijesto pravom izbora hrvatskoga naroda i dalmatinskih gradova, a ne baštinskim pravom. To nam je dokaz, da nije bio član hrvatske vladalačke kuće Trpimirovića. Podrijetlo njegovo ostaje nam u tami. Nadalje se vidi iz prisege formula (način) samoga krunidbenoga čina: kraljeva prisega, upit na narod i aklamacija (klicanje) naroda, da ga priznaje za kralja, zatim predaja zastave, mača i žezla, miropomazanje i krunisanje, najzad ustoličenje i poklon novom vladaru. Kraljeva je prisega očito posljedica pregovora između papinskih legata, kneza Zvonimira i njegovih glavnih crkvenih i državnih velikaša, a ti su se pregovori vodili još za vrijeme sastanaka crkvenog sabora u stolnoj crkvi u Splitu. To, što je Zvonimira pomazao sv. uljem i okrunio kraljevskom krunom papin poslanik Gebizon, dokazuje, da je postao kraljem nesamo izborom naroda nego i pristankom Sv. Stolice.

Kod uzvišenja Zvonimirova na hrvatski kraljevski prijesto razlikujemo dva čina: izbor i investituru. I z b o r su izvršili predstavnici hrvatskoga naroda i dalmatinskih gradova u zboru, koji putpuno odgovara kasnijem saboru, a i n v e s t i t u r u (uvođenje u kraljevsku vlast) je obavio papa po svojim poslanicima. Zato se iz obveze Zvonimirove ne može reći, da je on postao papinim vazalom (podložnikom) kao na pr. južnoitalski normanski vojvoda. Vazal prima zemlju iz ruku svoga gospodara, koji je jedini zakoniti vlasnik njezin. Dmitar Zvonimir primio je samo nauku pape Grgura VII. o odnosu između Sv. Stolice i svjetovnog vladara, u tome je gledao između ostalog najjači oslon za održanje svoga položaja — to više, što nije bio zakoniti baštinik hrvatske krune. Odnos između pape i Zvonimira imao se shvatiti dakle kao p o l i t i č k i s a v e z: papa je pomogao Zvonimiru do prijestolja, a Zvonimir se opet obvezao, da će papi pomoći oružanom rukom, ako ustreba i ako ga papa pozove. Papa je također obećao kralju, da će njegovu zemlju braniti svim svojim ugledom protiv svakoga nasilja, dolazilo ono bilo otkuda.

Kralj Zvonimir okružio je svoj dvor mnogim odličnicima, kako su to činili i predašnji kraljevi. Ali kod Zvonimira je u tome bila novost ta, što se ti dvorjanici ne zovu više hrvatskim imenom župani nego latinskim imenima comites et barones. Za njegova vladanja ne spominje se ni ime ban. Očito zato, što je kralj htio, da svu vlast skupi u svojoj ruci. Tko je upravljao Posavskom Hrvatskom u njegovo doba, ne znamo. Ali je sigurno, da je i taj kraj pripadao hrvatskoj državi i da se nije pridružio kralju Slavcu. Čini se, da Bosna nije ostala u sklopu hrvatske države do kraja Zvonimirova vladanja, nego da se od nje odcijepila i učinila nezavisnom državom, dok je nije nešto pred godinu 1089. podvrgao svojoj vlasti srpski kralj Konstantin Bodin.

BAŠČANSKA PLOČA. Kralj Zvonimir je obilazio sa svojom pratnjom po državi, izricao presude i darovnice crkvama, samostanima i svjetovnjacima. Tako je bio i na otoku Krku te je crkvi Sv. Lucije kod Baške darovao neko zemljište. Nešto kasnije od god. 1100. dao je opat Dobrovit o toj darovnici Zvonimirovoj uklesati natpis, koji je bio postavljen u zid crkve Sv. Lucije. Taj je natpis pisan glagolskim slovima i hrvatskim jezikom, a sačuvao se sve do danas. Naročito je važan zato, što s e u n j e m s a č u v a o n a z i v k r a l j h r v a t s k i i n a r o d n o i m e Z v o n i m i r. Taj nam natpis kaže, da je Zvonimir bio gospodar i otoka Krka i da se na njem održala slavenska služba Božja. To je najstariji hrvatski jezični spomenik (koji se sada čuva u Jugoslavenskoj Akademiji u Zagrebu).

RAT SA BIZANTOM. Normanski vojvoda Robert Gviskard htio je na svaki način da utvrdi svoju vlast i na istočnoj obali Jadrana. Radi toga se izmirio s papom Grgurom VII. Robert je došao u sukob s bizantskim

carem Aleksijem I. Komnenom. Bizant je imao saveznika u Veneciji, kojoj su Normani prijetili, da će zatvoriti Jadransko more za mletačke lađe. Gviskard imao je opet Zvonimira za saveznika radi pape Grgura VII. Tako je došlo do rata, u kome je sudjelovala i hrvatska mornarica. Nenadna smrt Roberta Gviskarda učini kraj ratu, našto Venecija zatraži od Bizanta u ime odštete vlast nad Dalmacijom. Car Aleksije dade duždu titul i pravo, da Dalmaciju osvoji oružanom rukom. Dužd se zadovoljio pukim naslovom, a Dalmacija je ostala i nadalje u Zvonimirovoj vlasti.

NEZADOVOLJSTVO SA ZVONIMIROM. Najteži udarac zadesio je kralja Zvonimira, kad je umro papa Grgur VII. (25. svibnja 1085.), jer je u njem imao zaista najjaču potporu. Drugi ga je udarac snašao, kada mu je umro sin Radovan, kome nema traga u ispravama poslije godine 1083. Zvonimir nije dakle mogao da osnuje u Hrvatskoj drugu dinastiju, jer se Trpimirova dinastija držala izumrlom, kad se zadnji njezin muški član herceg Stjepan povukao u samostan. Zato je moralo Zvonimira već tada zabrinjavati pitanje nasljedstva, a u to se jamačno odlučno uplitala i žena mu Jelena Lijepa. Čini se, da su oboje o tome poveli razgovor s madžarskim kraljem Ladislavom, bratom kraljice Jelene Lijepe, premda se ne može ničim dokazati, da su već tada sklopili i baštinski ugovor. U te pregovore morali su biti upućeni i neki dvorski odličnici i državni velikaši, jer samo tako može se objasniti p o s t a n a k m a d ž a r s k e s t r a n k e u H r v a t s k o j poslije smrti kralja Zvonimira.

SMRT ZVONIMIROVA. U to su doba nastale važne promjene u bizantskom carstvu, koje su stavile u najveću kušnju politiku kralja Zvonimira. Znamo, da je Zvonimir bio saveznik normanskoga vojvode Roberta Gviskarda i da je hrvatsko-normansko brodovlje raspršilo kod Krfa mletačku i bizantsku mornaricu. Radi osvete bizantski je car Aleksij prenio god. 1085. sva svoja vladalačka prava u Dalmaciji na mletačkoga dužda. Tako je dakle Zvonimir došao u neprijateljski odnos prema Bizantu.

Međutim se prilike za Bizant pogoršaše već za normanskoga rata. Seldžuci osvojiše Malu Aziju doprvši do Bospora. No još gora nesreća zadesi bizantsko carstvo u Evropi, kad Pečenezi provališe god. 1087. sve do Silistrije, gdje do nogu potukoše cara Aleksija, da je ovaj jedva bijegom spasao živu glavu. Slijedeće godine provale Pečenezi opet u bizantsko carstvo i opljačkaše ga sve do Carigrada. Car Aleksij najposlije sklopi s njima nečasno primirje.

U taj čas vraćao se iz Jerusolima Robert grof Flandrijski i svratio se k caru Aleksiju. Car ga zamoli za pomoć, a on mu obeća poslati 500 konjanika. U isto doba car se obratio i na papu Urbana II. Papa je bio voljan da caru pomogne radi obrane Svete Zemlje i jer se nadao, da će opet doći do crkvenog jedinstva. Car je poslao u susjedne zemlje nekoga Mikidina, da sakuplja pomoćne čete. Carevi su poslanici došli i u Hrvatsku i kralj je Zvonimir bio voljan također dati caru pomoć. Bez sumnje je s tim u vezi ono, što je zapisao stari hrvatski ljetopisac o smrti kralja Zvonimira. On naime kaže, da je »cesar rimski (razumije se istočni) s voljom svetoga oca pape (Urbana II.) poslao poslanike s pismima moleći od njega pomoć. Nato je kralj Zvonimir sazvao »skupštinu« na kninskom polju i pozvao narod hrvatski na vojnu protiv pogana i nevjernika. Ali sabrano se mnoštvo stade tome glasno opirati ne hoteći da ide na vojnu u daleke zemlje i ubije kralja Zvonimira govoreći: »Bolje je da jedan umre, nego da toliki narod pogine.«' Poslije toga pokopan je kralj Zvonimir u kninskoj stolnoj crkvi god. 1089.

Pojedinosti toga pričanja dosta su iskićene, a s vremenom se štošta i dodalo. No danas se misli, da kralja Zvonimira nisu Hrvati ubili, nego da je umro naravnom smrću. Kronika (ljetopis) naime popa Dukljanina, koji piše o tim događajima, ne spominje, da je Zvonimir umro nasilnom smrću (tj. da su ga Hrvati ubili). Kasniji dodatak toj kronici, koji je napisan hrvatskim jezikom najkasnije u 14. stoljeću, ističe nasilnu smrt Zvonimirovu. Jedna isprava Stjepana II., izdana u Šibeniku 8. rujna 1089., govori o netom preminulom kralju Zvoni-

miru. Hrvatski ljetopisac priča, »da on (Zvonimir) išće izvesti njih (Hrvate) iz domov njih otimati mista, gdi je Bog propet i gdi je grob njegov«. Prema tomu hrvatski je ljetopisac mislio na križarsku vojnu, u koju bi trebao da vodi Hrvate Zvonimir. Ali križarske su vojne počele 6 do 7 godina poslije Zvonimirove smrti, pa stoga tom ljetopisu ne moramo pokloniti mnogo vjere. Prema tome nije povjesnički utvrđeno, da su Hrvati ubili kralja Zvonimira, nego je najvjerojatnije, da je umro naravnom smrću.

ZASLUGE KRALJA ZVONIMIRA. Kralj Zvonimir vladao je dvanaest godina. Kad se sjetimo, kako je u teškom času primio vladu, valja priznati, da ga ide zasluga, da je obnovio vlast hrvatske države na čitavom području od Drave do Neretve i od mora do Drine, i da je kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji povratio onaj međunarodni položaj, što ga je imala u vrijeme Petra Krešimira. Kad je državu umirio i pribavio joj političku moć, razumljivo je, što se u njoj stalo razvijati blagostanje, kakvo nije odavno bilo. Na to blagostanje u vrijeme Zvonimira održala se u narodu dugo uspomena.

KRALJEVI STJEPAN II. I PETAR

(Od godine 1089. do 1097.)

Smrt kralja Zvonimira bacila je hrvatsku državu opet u veliki metež, kako je to bilo i poslije Petra Kresimira. Nastadoše opet stranačka trvenja i trzavice, koje su mogle i da upropaste hrvatsku državu. Da se tome zlu izbjegne, podigoše hrvatski velikaši i visoko dalmatinsko svećenstvo na prijesto posljednjega Trpimirovića Stjepana, koji je živio u samostanu. Stjepan je bio zakoniti baštinik hrvatske krune.

Stjepan je bio već bolestan i slomljen starac, ali se ipak rado odazvao narodnom pozivu, da sjedne »na prijestolje mojih otaca, djedova i pradjedova s pristankom svih plemenitih Hrvata i Dalmatinaca.« Tako on s ponosom ističe, ali ujedno prekorava Slavca i Zvonimira, da su mu nezakonito oduzeli očinski kraljevski prijesto.

I on je izabran kao i Zvonimir i posađen na prijestolje izborom sabranih crkvenih i svjetôvnih dostojanstvenika, dalmatinskih građana i hrvatskoga naroda, a onda okrunjen. Ne znamo, gdje je okrunjen, ali jamačno u Biogradu kao prijestolnici Kresimirovića, a samo je krunisanje jamačno izvršio splitski nadbiskup Lovro.

Vladanje Stjepanovo trajalo je samo godinu dana (od 1089. do 1090.). Od njega nam se sačuvala jedna isprava, izdana kod Šibenika 8. rujna 1089. U njoj veli, kako vrvi preda nj sa svih strana, kad je zasio pradjedovski prijesto, »kako je to običaj kod svih vladara«, cijelo plemstvo i narod, predstavnici svećenstva i samostana, »da im presudimo stare pravde i da im potvrdimo stare privilegije«, a došli su još i »zbog drugih javnih potreba opće koristi našega kraljevstva«. Tim je riječima kralj obilježio običajno poklonstvo svega naroda, koje je slijedilo poslije krunisanja. Tom je prigodom izdao više isprava bilo crkvenim, bilo svjetovnim ustanovama i plemstvu, ali se sačuvala samo jedna.

U to doba sazvao je nadbiskup Lovro crkveni sabor u Split. Na njem su bili svi hrvatski i dalmatinski biskupi, zatim kralj Stjepan II. i neki plemići. Sve nam to dokazuje, da je Stjepan II. uistinu bio nesamo kralj hrvatsko-dalmatinski, nego da su mu vlast priznavali u cijeloj hrvatskoj državi.

Ali on je nažalost umro krajem 1090. S njime sađe u grobnicu samostana Sv. Stjepana »pod borovima« (današnji Sustjepan — kod Splita) zadnji član one dinastije, koja je vladala i upravljala udesom hrvatskoga naroda puna dva i po stoljeća uz neznatne prekide.

BORBE I BEZVLAĐE. Prerana smrt kralja Stjepana bijaše najteži udarac, što je zadesio hrvatsku državu. Hrvatska je vladalačka dinastija izumrla, i sad se pitalo, tko će biti kralj. Hrvatska gospoda bila su rascjepkana i zadojena stranačkom mržnjom te zađoše u ljutu borbu, koja baci hrvatsku državu u potpuni metež. Još u 13. stoljeću pamtili su se ti strahoviti dani. Tada naime splitski arhiđakon Toma priča ovako: »Pošto je čitav kraljevski rod izumro, nije više bilo nikoga, da zakonito primi baštinu hrvatske države. I tako nasta među

svima velikašima kraljevine teška nesloga, i budući da su bili pocijepani u stranke, čas ovaj čas onaj prisvajaše sebi iz pohlepe za vlašću vlast nad zemljom; zbog toga učestaše nebrojene otimačine, pljačke, ubijstva i sve zlo, jer nije bilo dana, kad jedan ne bi drugoga gonio, napadao i ubijao.« Osobito su stradali dalmatinski gradovi, jer su se protivili težnjama razne hrvatske gospode po susjednim hrvatskim županijama.«

Protivnici Zvonimirove politike baciše se puni mržnje na njegovu udovicu, kraljicu Jelenu Lijepu, jer su i nju držali krivom za njegovu politiku. To znači, da Jelena nije ostavila Hrvatsku odmah po Zvonimirovoj smrti; šta više čini se, da se oko nje okupila posebna stranka, koja je išla za tim, da posadi na ispražnjeni hrvatski kraljevski prijesto madžarskoga kralja Ladislava, brata kraljice Jelene i rođaka kralja Zvonimira. Jelena je naime tražila krunu u prvom redu za sebe, jer da je ona jedini njezin zakoniti baštinik. Ladislav se odazvao pozivu svoje sestre »spreman, da svoje kraljevsko baštinsko pravo« provede ma i s oružjem u ruci.

Glavni predstavnici te madžaronske stranke u Hrvatskoj bili su Petar iz plemena Kakauntova iz Splita i velikaš Petar Gusić iz Krbave. Velikaš Petar od plemena Kakauntova pođe potajno u Madžarsku a na tom putu svratio se k drugom velikašu Petru Gusiću u Krbavi i s njim se sporazumio. Tada su obojica otišla kralju Ladislavu i ponudili mu vlast nad čitavom Hrvatskom. Prema tome ne će madžarski kralj Ladislav doći u Hrvatsku kao osvajač, nego ga je pozvao jedan dio Hrvata. Takvih pojava bilo je tada i u Italiji.

LADISLAV U HRVATSKOJ. Na poziv svojih privrženika prešao je kralj Ladislav Dravu na proljeće g. 1091. kod Vaške (istočno od Virovitice) i ušao u sjeverne krajeve hrvatske države. Nije naišao na otpor sve do Gvozda. Tek s one strane Gvozda nasta pravo ratovanje, te je Ladislav bio prisiljen, da osvaja pojedine tvrđave i gradove »bijući mnoge bojeve«, ali ne s hrvatskom državnom vojskom nego s pojedinim hrvatskim plemenima, kad je prolazio njihovim zemljištem. »Međutim kako jedno pleme drugom nije pomoglo, jer

su bila zavađena — piše Toma arhiđakon — lako je kralj iznio pobjedu.«

Za vrijeme te vojne obratio se kralj Ladislav pismom na montekasinskog opata Oderizija te mu javlja, da je »gotovo čitavu Hrvatsku s t e k a o«, pa da opat može sad s njim općiti kao sa susjedom. Riječi kraljeve, da je »s t e k a o gotovo čitavu Hrvatsku«, jasno kažu, da Ladislav nije došao u Hrvatsku kao neprijatelj i osvajač ni da ju je osvojio oružjem u ruci, nego da ga je zapala p o b a š t i n s k o m p r a v u i da je pozvan na prijestolje od jedne hrvatske stranke. Nadalje veli Ladislav u pismu opatu, da je poslao svečano poslanstvo papi Urbanu II. s molbom, da mu pošalje osobitog poslanika. Ladislav je htio naime, da dobije odobrenje papino za svoju hrvatsku politiku. To bi se odobrenje imalo pokazati time, da ga papin poslanik okruni za hrvatsko-dalmatinskoga kralja.

Kralj Ladislav još nije bio dopro do mora, kad provališe u Madžarsku Kumani. Kumani su provalili u Ugarsku vjerojatno na poticaj bizantskoga cara Aleksija, koji je prijekim okom gledao dolazak madžarskoga kralja na jadranske obale. Ti su mu Kumani bili saveznici i u borbi protiv Pečenega. Ladislav je sada bio prisiljen da se vrati u Madžarsku u srpnju ili kolovozu 1091. Tom je prilikom napustio užu Hrvatsku, t. j. onu preko Gvozda, i zadržao je samo zemlju između Drave i Gvozda. U znak, da nije došao u Hrvatsku kao osvajač već kao zakoniti baštinik hrvatske krune, postavio je sinovca ALMOŠA ZA POSEBNOGA KRALJA HRVATSKE (1091. do 1093.), a taj ga je moguće i pratio na vojni u Hrvatsku. Međutim stiže u Madžarsku papin poslanik kardinal Tenzo, koji je jamačno donio kralju nepovoljan odgovor pape Urbana II., i saveznika mu cara Aleksija I. u pitanju hrvatske politike. To je razlog, da se Ladislav pridružio papinim protivnicima njemačko-rimskom caru Henriku IV. i tadanjem protupapi Klementu III. Vibertu. Na taj korak Ladislavov utjecalo je i učvršćenje bizantske carske vlasti u dalmatinskim gradovima, kojih se Bizant nije htio odreći. Tako Dalmacija dođe opet u bizantske ruke potkraj 1091.

KRALJ PETAR (SVAČIĆ). Bizantski car Aleksije svakako je nastojao, da potisne Ladislava iz Hrvatske. Protiv Almoša, kandidata madžarske stranke i kralja Ladislava izabran je u Hrvatskoj između Gvozda i Neretve kraljem PETAR (1093. do 1097.), komu je sjedište bilo u Kninu. Kako se zvao, ne znamo ništa iz izvora, ali bi vjerojatno mogao biti sinovac bivšega kralja Slavca, to jest sin župana Rusina. To bi značilo, da se tada poslije smrti Dmitra Zvonimira i Stjepana II. digao na čelu narodne stranke, a uz pomoć bizantsku, sinovac Slavčev protiv one iste stranke, koja je prije dvadeset godina uklonila njegova strica i opet s tuđinskom, normanskom pomoći. Općenito se drži, da je kralj Petar, nazvan i Petar Svačić, bio zapravo iz porodice Kačića.

Nastupom Petrovim na prijestolje mora da je u Hrvatskoj zavladao mir, jer samo takve prilike omogućile su dalmatinsko-hrvatskom svećenstvu, da se održi crkveni sabor u Zadru g. 1095. Jedini spis ovoga sabora, što je do nas došao, označen je imenom bizantskoga cara Aleksija. Odatle se vidi, da je Zadar bio izravno pod vlašću bizantskoga cara i da se više nije obazirao na hrvatskoga kralja Almoša i madžarskoga kralja Ladislava. To važi i za ostale primorske gradove i otoke Krk, Osor i Rab. Uz dalmatinske biskupe spominju se i hrvatski, naime belgradski (biogradski) i ninski, zatim opat Sv. Petra poljičkoga. To je očit dokaz, da hrvatske biskupe nije priječila kakva strana i bizantskoj vlasti protivna sila, da idu na sabor.

ZAGREBAČKA BISKUPIJA. U to se zbio vrlo važan događaj u zemlji između Drave i Gvozda: to je osnutak zagrebačke biskupije. Taj osnutak spominje tek kasnija isprava ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana od god. 1134. Ta isprava je uopće najstarije svjedočanstvo, što ga imamo nesamo o zagrebačkoj biskupiji nego i o zemlji između Gvozda i Drave ili o sredovječnoj Slavoniji uopće, a čuva se u arhivu zagrebačkoga nadbiskupa i to u originalu (izvorniku). Ladislav je u sporazumu s kraljevskim vijećem imenovao nekoga Čeha

časna života, imenom Duha, za zagrebačkoga biskupa, dao mu imanja (među njima i Dubravu kod Čazme), pridijelio mu kaptol iz šomođske i zaladske županije, podredio ga ostrogonskom nadbiskupu Ači, koji ga je i redio. Tom je prilikom jamačno izdana isprava, koja je određivala granice zagrebačke biskupije, te su pobrojani njezini posjedi. Ali ta se isprava izgubila ili propala prigodom tatarske provale 1242.

Osnutak zagrebačke biskupije i njezino podređenje najprije ostrogonskoj, a kasnije kaločko-bačkoj (nešto prije g. 1185.) veoma je važan događaj ne samo s političkoga i opće kulturnoga gledišta po današnju sjevernu Hrvatsku, već i zato, što je taj osnutak u vezi sa Ladislavovom vojnom, kako se to pamtilo još i poslije jednoga stoljeća. Zagrebačka je biskupija osnovana god. 1094. U ispravi ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana od god. 1134. spominje se prviput u povijesti Zagreb.

SMRT KRALJA PETRA. Madžarski kralj Ladislav je umro g. 1095. ostavivši jedinicu kćerku Pirošku. Naslijedio ga je Koloman (1095. do 1116.), najstariji sin brata mu Geze I., jamačno jedan od najvrsnijih vladara madžarskih iz dinastije Arpadove. Čim je sjeo na prijestolje, Koloman je glavnu težnju svratio na Hrvatsku, da proširi svoju vlast do mora. Znao je, da to ne će moći bez privole papine, zato se izmiri s papom Urbanom II. godine 1096. Kao prva vidljiva posljedica izmirenja bijahu zaruke kralja Kolomana sa normanskom princezom Buzilom, kojoj je otac knez Rogerije, sin Roberta Gviskarda, bio odlučan pristaša pape Urbana II. Međutim bijaše Koloman zaokupljen brigama, što mu ih zadavaše prolaz križarskih četa kroz Ugarsku, a to je više puta dovodilo do krvavih sukoba. Tek potkraj listopada 1096. ostaviše njegovo tlo kod Zemuna i pređu u bizantsko carstvo. Tu je došlo do oštra sukoba sa carem Aleksijem, a taj sukob najposlije prekine prijateljski odnos između pape i bizantskoga cara.

Međutim se Koloman spremio na rat protiv hrvatskoga kralja Petra. To je bilo baš u vrijeme, kad je car

Aleksije bio zaokupljen prijelazom križara preko njegove zemlje u Evropi i Maloj Aziji. Ništa ne znamo potanje o tom, kako je tekao rat između Kolomana i kralja Petra, samo se zna, da je do odlučnog okršaja došlo u proljeću god. 1097. kod Gvozda južno od donje Kupe. U toj bici Petrove su čete bile potučene, a tu pogibe i Petar kao posljednji hrvatski narodni kralj. Planina dotada zvana Gvozd prozvala se odsele Petrov Gvozd (danas Petrova gora).

HRVATI I KOLOMAN

(Od godine 1097. do 1102.)

Silazak madžarskoga kralja na obalu Jadranskoga mora morao je izazvati pitanje o sudbini dalmatinskih gradova i otoka. Bizantski car Aleksije bio je previše zabavljen prijelazom križara kroz bizantsku državu pa nije mogao ništa učiniti za obranu dalmatinskih gradova. Vjerojatno, da ih je privremeno povjerio duždu mletačkomu. Čim je Venecija čula, da je Koloman krenuo s vojskom na Hrvatsku, odmah se požurila da zaposjedne dalmatinske gradove i otoke. Gradovi su se dragovoljno izjavili za dužda Vitala Michielija, i tako je Dalmacija došla godine 1097. pod okrilje mletačkoga lava, ali samo privremeno, jer još nije utrnulo drevno suvereno pravo bizantskih careva.

SAVEZ VENECIJE I KOLOMANA. Kad je dužd Michieli stekao vlast nad bizantskom Dalmacijom, odmah se požurio, da stupi u dobre odnose sa Kolomanom, novim susjedom svojim. Oni su se dogovorili o podjeli hrvatske zemlje: Kolomanu će biti Hrvatska, a duždu Dalmacija. Krajem god. 1097. ili početkom 1098. obojica utanačiše trajan savez. Taj je savez, čisto politički, a u njem se oni obvezuju, da će se potpomagati i čuvati stečeni posjed. U tom se ugovoru Michieli zove duždem Venecije, Dalmacije i Hrvatske. Zato je Koloman tome saveznom ugovoru dodao ove značajne riječi:

»No budući da se meni i mojim velikašima i starješinama čini sumnjivo, da li te imam nazivati vladarom Hrvatske i Dalmacije, hoću pa i želim, da bi se očuvalo sklopljeno prijateljstvo, da se pouzdano dokaže, što ide tebe po tvojim, a što mene po mojim prethodnicima, ne bi li se na taj način kod tebe i tvojih, a tako i kod mene i mojih (velikaša) uklonila prije svega svaka sumnja, i da ne bismo imali razloga ni u kojem slučaju, da se jedan drugome opremo.«

Koloman dakle sumnja, da li duždа ide naslov vladara Hrvatske i Dalmacije, a moguće da je htio i kakvu ispravku granica. No najvažnije je, što se Koloman u tom međunarodnom ugovoru poziva na pravo svojih prethodnika u Hrvatskoj i Dalmaciji, a to mogu da budu samo hrvatski kraljevi. Koloman pače traži, da se sastane komisija od članova obiju stranaka, koja će to pitanje raščistiti. Kad je Koloman to pisao, bio je već gospodar u Hrvatskoj i držao se njezinim zakonitim vladarom, to jest baštinikom Zvonimirovim i Krešimirovim, kao i stric mu Ladislav. Koloman je dakle pošao u Hrvatsku ne kao neprijatelj i osvajač nego kao baštinik kraljevske krune protiv kralja Petra, koji nije imao baštinskoga prava, nego je izborom postao kralj.

SAVEZNI UGOVOR IZMEĐU HRVATSKE I KOLOMANA. Domala je došlo do borbe i nesuglasica između Kolomana i brata mu Almoša. Almoš je bio herceg zemlje s lijeve strane Tise. Čini se, da nije mogao da pregori hrvatsku krunu, nije htio da se odrekne hrvatskog prijestolja. Te su nesuglasice potrajale među braćom sve do pred smrt Kolomanovu.

Koloman se stao miješati i u ruske poslove, ali je bio potučen do nogu kod grada Przemisla u Galiciji.

Nekako oko god. 1101. umro je i srpski vladar Konstantin Bodin nakon neprekidnih borba, što ih je vodio sa svojim najbližim srodnicima. Njegovom smrću uze srpska država propadati i dijeliti se u manje oblasti. I u Srbiji zavladaše prijestolne borbe kao i u Hrvatskoj, samo što se ondje nametao za gospodara Bizant. Za vrijeme tih smutnja opet se Bosna otkinula iz sklopa srpske države, da se u nj nikad više ne povrati.

Ti događaji — pa i smrt splitskog nadbiskupa Lovre godine 1099. — imali su utjecaja i na Hrvatsku. Hrvati

su ustali listom i učinili kraj Kolomanovoj vlasti u Hrvatskoj. Zakoniti je kralj u Hrvatskoj bio samo onaj, koga su Hrvati izabrali i okrunili kraljevskom krunom. Koloman to još nije bio, zato se je s pravom bojao kakvoga novog hrvatskog kralja. Da tome predusretne, odluči Koloman osobno da pođe u Hrvatsku i da učvrsti svoju vlast. Kad je došao do Drave, našao je tu hrvatsku vojsku, spremnu na boj. Da ne dođe do boja, pošalje Koloman glasnika u hrvatski tabor, koji javi, da je Koloman voljan pregovarati s Hrvatima na miran način. Hrvate je vodilo dvanaest župana, koji su bili zakoniti predstavnici hrvatskoga naroda. Oni se sastanu na vijećanje te jave Kolomanu, da su spremni na pregovaranje.

Kad su došli kralju, dade im Koloman poljubac mira. Sporazum Hrvata sa Kolomanom zove se savezni ugovor ili latinski pacta conventa (čitaj: pakta konventa). Taj je ugovor bio u ovome: Hrvatsko plemstvo sa svojim podanicima uživa zemlju i sva svoja dobra mirno i spokojno; nijedno hrvatsko pleme niti njihovi ljudi ne plaća kralju zemljarine ili poreza, već su jedino obvezani vršiti kralju vojnu službu, i to ako tko napadne državne granice. Ako ih kralj pozove, tada je dužno svako pleme, da o svom trošku opremi za vojsku najmanje deset konjanika oklopnika do rijeke Drave, a dalje u Madžarskoj na kraljev trošak. Koloman se sa svoje strane obvezuje, da će se napose okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije i da će hrvatske državne poslove rješavati na posebnom saboru hrvatsko-dalmatinskom. Tek sada hrvatsko ga plemstvo svojom voljom bira za kralja Hrvatske i Dalmacije. Tako je ugovoreno u tom saveznom ugovoru godine 1102.

Poslije sporazuma pođu Hrvati s Kolomanom do prijestolnoga grada Biograda na moru, gdje g a o k r u n i š e s t a r o m h r v a t s k o m k r u n o m z a z a k o n i t a k r a l j a H r v a t s k e i D a l m a c i j e. Prije samog krunjenja cijeli ga je sakupljeni narod proglasio svojim kraljem. Poslije krunidbe držao se svečani državni sabor, na kojem je Koloman svečanim načinom prisegao i zajamčio Hrvatskoj i Dalmaciji javna i državna prava njihova, izrijekom se obvezao u ime svoje i u ime svojih nasljednika, da će se napose kruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije, a poslove kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga da će sam glavom doći da rješava na državnim saborima.

Po ugovoru dakle, što su ga Hrvati s Kolomanom sklopili, h r v a t s k o j e k r a l j e v s t v o p o s v e n e z a v i s n o o u g a r s k o m t e i m a p o s e b n a p r a v a i p o s e b n i u s t a v. Ugarska i Hrvatska imat će dakle odsad jednoga kralja, ali ostaju i nadalje dvije posebne države; njih veže samo vladareva osoba. To je tako zvana p e r s o n a l n a u n i j a (hrvatski bi rekli: osobno jedinstvo). Politički položaj Hrvatske promijenio se godine 1102. samo u toliko, što su vladarska prava bivših hrvatskih vladara narodne krvi prešla na Kolomana. To su vladarska prava ova: imenovati bana, potvrđivati saborske zakone, ubirati porez i carinu, zapovijedati hrvatskoj vojsci, izdavati povlasti i darovnice, uživati kraljevske zemlje izumrle narodne dinastije i odlučivati u pitanjima vanjske politike. O svim pak drugim poslovima hrvatske države, napose o nutarnjim, sudskim, političkim, financijalnim i vojničkim, odlučuje sabor u sporazumu s kraljem, kad se desi u kraljevstvu, ili sa zamjenikom njegovim (banom, hercegom).

UZROCI PROPASTI HRVATSKOGA KRALJEVSTVA. Krunidbom madžarskoga kralja Kolomana za zakonitoga kralja Hrvatske i Dalmacije završuje se prvo razdoblje hrvatske povijesti u vrijeme narodnih vladara i pune narodne nezavisnosti. Koji su bili uzroci, radi kojih je tako rano propala samostalna hrvatska država? Ti su uzroci ovi:

1. Prvi je uzrok slabosti i propasti hrvatske države pomanjkanje svijesti i osjećaja za državnu cjelinu ili zajednicu. Kad se hrvatski narod naselio u zemljama bizantskoga carstva, bio je podijeljen na plemena, kojima su na čelu stajali snažniji rodovi. Taj plemenski ustav ostao je u jezgri i dalje osnov, na kome se temeljila čitava zgrada hrvatske države sve do kraja XI. stoljeća.

2. Drugi je uzrok konačnoj propasti hrvatske samostalnosti to, što je tadanja kultura pocijepala hrvatski narod u dva tabora: u plemstvo, koje je živjelo načinom uglađena Rimljana, i u narod, koji je nastavio da živi starim patrijarhalnim slavenskim životom. Taj jaz između viših obrazovanijih narodnih razreda i širokih narodnih slojeva bivao je sve dublji i širi. Sad nam je razumljivo, zašto nije ustao čitav hrvatski narod na oružje u sudbonosnim časovima, kad su Madžari provalili god. 1091. u Hrvatsku, nego su se digla na otpor tek pojedina plemena. Nije naime bilo svijesti čitavoga naroda, koji bi znao, šta znači sloboda i puna državna samostalnost, nego su bila samo nesložna plemena, koja su svako za se branila svoju djedovinu. To nam kaže, da je pleme bilo ona politička jedinica još u potkraj stare hrvatske države, i da je taj plemenski razvoj određivao pravac hrvatskoj državnoj politici. Zato se i susrećemo sa žalosnom činjenicom, da se u času izumrća Trpimirove dinastije svaki hrvatski župan smatrao nezavisnim gospodarom, ne htijući da se odrekne svoga staroga položaja i da se pokori sebi ravnom. Svaki je htio da bude prvi, a niko drugom podvrgnut. Kad se napokon pokazalo, da su takve prilike neodržive, tada se ti narodni prvaci volješe pokloniti tuđemu kralju, samo da i pod njim budu opet svi jednaki. Stara je ta slavenska nesloga, popraćena zavišću, krvavim gloženjem i bratskim inatom među najodličnijim narodnim sinovima.

3. Treći je uzrok propasti hrvatske samostalnosti bila propustljivost hrvatskih vladara prema Latinima. Latini su moguće najviše krivi propasti hrvatske države. Oni su bili starosjedioci i nosioci velike rimske kulture te se nikad nijesu mogli da priljube duši hrvatskoga naroda. Njih je bila šaka, ali su ipak bili odlučni u dalmatinskim gradovima. Hrvatski vladari cijenili su ih radi njihove obrazovanosti i političke moći, što se tiče posjeda Dalmacije. Zato su ih mazili i davali im povlastice, samo da ih predobiju za se. Predali su im visoka crkvena mjesta, a time su im otvorili vrata kraljevskoga doma. Tu su oni kao savjetnici veoma utjecali na smjer državne politike.

Ali ti su Latini bili nevjerni. Kada bi to tražili njihovi interesi, odmah bi se složili s hrvatskim neprijateljima Mlečanima, Normanima i Bizantincima, a u isto bi doba primali darove hrvatskih vladara. Hrvatski vladari za njih su bili »odurni barbari i heretici«. Zato se ti lukavi i sebični Latini nijesu priklonili hrvatstvu ni po jeziku ni po interesima. Šta više, ideja unije s dalekom Madžarskom nikla je najprije među Latinima u Splitu i Zadru, a tek poslije pridružiše im se i neka hrvatska gospoda te pozvaše madžarskoga kralja, da zasjedne hrvatski prijesto. Latini su dakle jednom rukom primali kraljevske poklone, a drugom su potpisivali izdajničke ugovore.

Kad je došlo do kobne promjene godine 1102., unutarnje se uređenje hrvatske države nije promijenilo, pa zato narod i nije osjetio razlike u načinu života.

Tako je eto žalosno svršilo staro hrvatsko kraljevstvo. Veliki naš povjesničar Rački veli: »Hrvatski narod, premda mu je država samo u ličnosti zajedničkoga vladara s Ugarskom bila združena, presta godine 1102. živjeti svojim životom, a posljedni je hrvatski kralj Petar mogao na Gvozdu uskliknuti: »Finis Croatiae — Svršetak Hrvatske«.

ZAJEDNIČKI HRVATSKO-UGARSKI VLADARI

Od godine 1102. do 1526.

I. KRALJEVI IZ KUĆE ARPADOVE

Koloman 1102. do 1116.
Stjepan III. (I.) 1116. do 1131.
Bela I. (II.) Slijepi 1131. do 1141.
Gejza 1141. do 1161.
Stjepan IV. (III.) 1162. do 1172.
Ladislav I. (II.) 1162. do 1163.
Stjepan V. (IV.) 1163. do 1165.
Bela II. (III.) 1172. do 1196.
Emerik 1196. do 1204.
Ladislav II. (III.) 1204. do 1205.
Andrija I. (II.) 1205. do 1235.
Bela III. (IV.) 1235. do 1270.
Stjepan VI. (V.) 1270. do 1272.
Ladislav III. (IV.) Kumanac 1272. do 1290.
Andrija II. (III.) Mlečanin 1290. do 1301.

BORBA ZA DALMACIJU

Kad se Koloman (vladao od godine 1102. do 1116.) okrunio za zakonitoga hrvatsko-dalmatinskoga kralja, primio je na sebe dužnost, da otme od Mlečana Dalmaciju i da postane pravim njezinim vladarom. To važno djelo nije se dalo izvesti bez krvava sukoba sa bizantskim carstvom, koje je bilo tada vrhovni gospodar Dalmacije, a Venecija tek posredni. Kao dobar diplomat postupao je Koloman vrlo oprezno. Trebalo je najprije stupiti u dobre odnose sa Bizantom. Bizant je imao velikih neprilika u Aziji, a usto mu je bio opasan protivnik i tarentski vojvoda Boemund. Taj je baš namjeravao da navali na Drač i na bizantsko carstvo te je u tu svrhu stao po zapadnoj Evropi da kupi križare protiv »šizmatičkoga« cara. U to se vrijeme bio oženio bizantski carević Ivan Komnen, sin Aleksijev, ugarskom

princesom Piroškom (u Carigradu prozvanom Irenom), kćerkom kralja Ladislava Svetog. Tu ženidbenu vezu znao je Koloman da iskoristi, te sklopi sa carem Aleksijem obrambeni politički savez. Po tome savezu privolio je Aleksije, da njegov prijatelj i saveznik kralj Koloman zauzme dalmatinske gradove i otoke. Venecija je morala na to pristati radi trgovačkih interesa sa Carigradom. S tim u vezi prestao se i dužd Ordelafo Faledro već od godine 1107. da kiti naslovom dužda »Hrvatske i Dalmacije«.

U proljeće godine 1107. zaputi se kralj Koloman s vojskom u primorje. U njegovoj pratnji bilo je mnogo ugarskih biskupa i velikaša, a na čelu im ostrogonski nadbiskup Lovro i palatin Ivan. Koloman je gotovo bez većeg otpora zauzeo Zadar, Trogir i Split, zatim otoke Krk, Rab i Cres. Poslije toga sazove Koloman na otvoreno polje ispred Zadra sabor dalmatinskoga građanstva i položi javno i glasno prisegu na Evanđelje, koje je držao zadarski biskup Grgur: da će on i njegovi nasljednici štititi i poštivati staru autonomiju dalmatinskih gradova i općina, da će u svako doba poštovati napose slobodu izbora gradskih knezova i biskupa. Poslije kralja položili su tu prisegu svi ugarski prisutni crkveni i svjetovni dostojanstvenici u njegovoj pratnji i vojsci. Iza toga su i predstavnici Dalmacije položili Kolomanu prisegu vjernosti.

HRVATSKO-DALMATINSKI KRALJ STJEPAN. Po svoj prilici u znak političke nezavisnosti hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva proglašen je na tom saboru posebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem Kolomanov jedinac i kasniji nasljednik Stjepan, tada dijete od šest godina. Svu je vlast zapravo imao ban. »Vrativši kopnu i moru mir, tako da je svatko mogao poći za svojim poslom« — kako kaže u jednoj ispravi zadarskoga samostana sv. Marije — Koloman se opet vrati u Ugarsku (ljeti 1107.).

Povlastice (privilegiji) dalmatinskih gradova — što ih je Koloman potvrdio za se i svoje nasljednike — bili su veoma opsežni: 1. oslobodio ih je danka, što su ga

morali plaćati hrvatskom vladaru mjesto bizantskom strategu još od cara Vasilija I. (god. 882.); 2. Koloman im je zajamčio drevnu autonomiju u svim gradskim poslovima; 3. samo od prihoda gradske luke, što je ulazio od stranih brodova, pridržao je sebi dvije trećine, a trećinu je prepustio gradskom knezu, nakon što je biskup dobio od čitave svote desetinu; 4. Koloman ih je napose oslobodio od zalaznine naglasivši izrijekom: »Kad pako k vama dođem, da se krunim ili da u vašem gradu sazovem sabor kraljevstva, nijedan građanin ne će morati da primi gosta na silu, već će svakomu biti na volju, da primi, koga hoće«.

SUKOB S ALMOŠEM I BORBE ZA DALMACIJU. Kolomanovu bratu i bivšem hercegu hrvatskom Almošu nije bilo pravo, što je Koloman svoga sina Stjepana okrunio za posebnoga hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Zato se on digne s pomoću njemačkoga cara Henrika V. protiv Kolomana. Jedva da se primio, opet se Almoš dizao i bunio. Koloman slomljen teškom bolešću i zabrinut za 14-godišnjeg sina Stjepana odluči se na nagovor nekih niskih duša pred smrt svoju na okrutno djelo: godine 1115. uhvati Almoša i sina mu Belu te ih obojicu oslijepi, da tako onemogući put na prijestolje.

Oslijepljeni je Almoš pobjegao u Carigrad. Bizantski car Aleksij nato prekine svaku vezu sa Kolomanom i opet prepusti dalmatinske gradove Mlečanima, koji su jedva čekali zgodu, da ih opet zauzmu. Tako dođe zbog posjeda Dalmacije do dugotrajne borbe s Venecijom. Ta je borba trajala sve do godine 1480., s prekidom dašto, a svršila je na štetu Hrvatske. Dužd Ordelafo Faledro dade se odmah na posao i za godinu dana osvoji cijelu bizantsku Dalmaciju (1115.) i još dva hrvatska grada Biograd i Šibenik (g. 1116.).

KRALJ STJEPAN NA PRIJESTOLJU. Uto je umro Koloman god. 1116. Čim je Stjepan III. stupio na prijestolje, bio je zabavljen sa Češkom i Austrijom te se tek god. 1117. mogao dati na obranu Dalmacije i Hrvatske. U novom ratu bio je dužd potučen do nogu i teško ranjen, da je od rana i umro. Novi dužd Dominik Michieli sklopi sa Stjepanom petogodišnje primirje, koje mu dopusti kralj Stjepan, da dovrši poslove sa Češkom. Poslije primirja zauzme Stjepan sve gradove osim Zadra i otoka (god. 1124.). Tada je kralj došao u Dalmaciju i potvrdio Splitu i Trogiru Kolomanov privilegij, a možda se i okrunio hrvatsko-dalmatinskim kraljem. Ali već slijedeće godine izgubio je Stjepan sve te gradove, kad se dužd Michieli vratio iz Svete Zemlje, a na Stjepana još navalio i bizantski car Ivan Komnen.

Bizantsko je carstvo u XI. i XII. stoljeću još uvijek prva kršćanska velevlast u Evropi, koja je osim u Maloj Aziji i na Balkanskom poluotoku znala održati još neke posjede i u Italiji. Svoje snagu crplo je iz starodrevnoga imućnoga građanstva, a književnost i umjetnost u njemu je stalno cvala, vojničke, financijalne i pravne ustanove toliko su se usavršile, da ih je evropski Zapad držao nedostiživim uzorom. Umjetni obrt njegov bio je bez premca u svijetu, a trgovina mu se proširila na sva tri tada poznata dijela svijeta. Car Ivan naslijedio je dakle bogatu, moćnu i jaku državu te je nastavio očevu politiku, samo još pametnije. Kako je imao punu blagajnu novaca i jaku vojsku, naumi da ostvari stare težnje Bizanta, da naime dobije gospodstvom nad svijetom. Od tog doba carstvo je dakle slijedilo politiku imperijalizma, koja je punih nekoliko decenija ugrožavala Hrvatsku, kao što je ugrožavala u XI. stoljeću nastojanje cara Vasilija II. Bugaroubijca. Kad je Bizant bio zaokupljen poslovima na drugoj strani, tada je podstrekavao Veneciju, da osvoji Dalmaciju. Osim toga na bizantskom je carskom dvoru bio Almoš, oko koga se okupiše svi madžarski nezadovoljnici. Carica Irena (Piroška) bila je za Almoša, te je car htio da iskoristi obiteljske svađe ugarskoga dvora.

U takvim prilikama i Stjepan je tražio saveznike protiv Bizanta u Njemačkoj, Češkoj, kod Srba i Normana u južnoj Italiji. Rat započe god. 1127. Stjepan prijeđe preko Save, razori Beograd (njegovim kamenjem sagradi Zemun), prodre do Niša i Sofije, ali kod Plovdiva dočeka ga car Ivan i prisili na uzmak. Godine 1129. sklope oba vladara mir uz uvjet, da Dunav i Sava imadu biti granica između obiju država. Almoš je umro godine 1127.

BELA I. SLIJEPI (1131. do 1141.). Kralj Stjepan vratio se s ratišta teško bolestan. Kako nije imao djece, zaokupi ga teška briga za nasljednika prijestolja. Sad mu kazaše pouzdano, da njegov slijepi sinovac Bela još živi u nekom samostanu. Kralj ga zovne odmah na dvor te ga učini svojim nasljednikom. Ujedno ga oženi kćerkom srpskoga velikoga župana Uroša Jelenom, ženom muževne duše.

Bela zbog sljepoće nije mogao da vrši jače poslove ni vojničke ni upravne, zato su ih drugi vodili mjesto njega, u prvom redu žena Jelena. Njegova je poglavita zasluga, što je spasio dinastiju Arpadovu od izumrća.

Za Belina vladanja nije bilo rata s Bizantom, no zato je sretni rat s Venecijom donio god. 1133. Hrvatima opet Dalmaciju osim Zadra i otoka. Godine 1137. i Bosna dragovoljno prizna vrhovnu vlast Belinu. Od tog vremena nose ugarski vladari još i naslov »kralj Rame« (rex Ramae). Po riječici naime Rami, pritoci Neretvinoj, prozvaše Ugri cijelu Bosnu Ramom.

GEJZA (1141. do 1162.). Bela ostavi tri sina: Gejzu, Stjepana i Ladislava. Naslijedio ga je Gejza kao kralj, Stjepan kao herceg hrvatski i Ladislav kao herceg bosanski. Kako su sva trojica još bili mladi, poslove je državne vodio uglavnom ujak im palatin i ban Bjeloš i majka Jelena u Ugarskoj i Hrvatskoj, a u Bosni ban Borić iz Grabarja nedaleko Broda na Savi.

Uto uze novi bizantski car Manuil Komnen (od 1143. do 1180.) tvrditi, da njemu pripadaju sve zemlje, što su se nalazile nekoć u granicama rimskoga carstva. To su u prvom redu: Srbija, Hrvatska, Dalmacija, Ugarska (Panonija) i južna Italija. Da lakše uspije, stao se Komnen služiti senioratskim pravom (pravom po starješinstvu), koje je bilo kod Slavena u običaju, a bilo je tada poznato i u Ugarskoj. Po tome pravu ne naslijeđuje sin oca, nego najstariji član kraljevske porodice. Da se tome otme, obnovi ugarski dvor obrambeni savez sa Srbima i Normanima. A Bizant je sklopio savez sa Njemačkom.

Najprije je došlo do rata sa Nijemcima god. 1146. Pobijedio ih je ban Bjeloš, te nijesu više navaljivali.

Zatim je došlo do rata sa Bizantom, i to ovako: Kad su križari prolazili Ugarskom, prokrade se s njima u Bizant i Boris Kolomanović, koga car Manuil srdačno primi. On je bio sin Kolomanov od druge žene, ali mu Arpadovci nijesu priznavali kraljevsko podrijetlo. Zatim se pobune Srbi protiv Bizanta g. 1150. Njima pohite u pomoć Hrvati i Ugri. No car potuče saveznike na rijeci Tari. Za kaznu provali car Komnen u Ugarsku i Hrvatsku, zauzme Zemun i opustoši Srijem. U ratu od godine 1154. pogibe Boris Kolomanović, a raspade se i njemačko-bizantski savez. No na nesreću pobune se mlađa braća kraljeva Stjepan i Ladislav protiv Gejze i odu u Carigrad. Sad ih je upotrebio car Manuil u svoje političke ciljeve.

Gejza umre god. 1162., a prijesto ostavi sinu Stjepanu IV. Na nj se diže s velikom vojskom, tražeći po načelu starješinstva, da kraljem bude njegov ljubimac Stjepan, mlađi brat kralja Gejze. Te dinastičke smutnje dovele su dotle, da je car Manuil dobio g. 1167. Bosnu, Srijem, Srbiju i Hrvatsku od Krke na jug, Dalmaciju, samo Zadar i otoci ostadoše Veneciji. Tako je ostalo do smrti careve god. 1180. S njim je utrnula i moć Bizanta.

DRŽAVNI SAVEZ SE UTVRĐUJE

BELA III. (1172. do 1196.). Odmah po smrti cara Manuila krene bizantsko carstvo naglo natrag. Time se Ugarska i balkanske zemlje oslobodiše jakoga neprijatelja te mogoše da odahnu i da se osove na svoje noge. Prva dobit bijaše u tome, da se Srijem, južna Hrvatska i Dalmacija oslobodiše Bizanta zauvijek. Druga je posljedica bila, da se odsada unaprijed hrvatsko-ugarski državni savez stalno i trajno utvrdio, kako je bio uređen za Kolomana godine 1102. U vezi s tim dade Bela II. svoga starijeg sina Emerika okruniti napose za ugarskoga, napose za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, te mu ujednò predadne u samostalnu upravu cijelu Hrvatsku od Drave do mora. U Bosni je vladao kao Belin vazal Kulin ban

(otprilike od god. 1170. do 1204.), koga je postavio banom car Manuil. Pače i srpski veliki župan Stjepan Nemanja približi se u prvi kraj ugarskom dvoru kao njegov politički saveznik. Ali je Bela domalo otuđio od sebe i Srbe i Bugare. Poslije Manuilove smrti naime zaredaše u Carigradu prijestolne borbe i neredi, koji gotovo upropastiše državu. Tim se okoristiše Srbi i Bugari, te se konačno oslobodiše stoljetne hegemonije bizantske. Kad je Bela opazio nemoć Bizanta, htjede on da zagospoduje Balkanom. Bela je dakle htio, da Ugarska primi bivšu ulogu Bizanta. On je time označio smjer vanjskoj politici ugarskoj za više vjekova, ali nije uspio ni on ni njegovi nasljednici. Bugari su i Srbi teškom mukom došli do svoje slobode te su se otimali ugarskom presizanju svim silama. Kao što se nekad Bizant služio porodičnim smutnjama tuđih država u svoje političke ciljeve, tako uzeše sad ugarski vladari iskorišćivati vjerske prilike na Balkanskom poluotoku u svoje političke svrhe.

EMERIK (1196. do 1204.). Bela je proveo u državi neke reforme (promjene), dobro je uredio i digao na znatnu visinu. Njegovu politiku nastavi i sin mu Emerik. No njega stade u tome priječiti mlađi mu brat Andrija, koji zahtijevaše za se Hrvatsku i Dalmaciju, sve protiv očeve odredbe. Andrija napokon prisili Emerika, da mu je odstupio te dvije zemlje u samostalnu upravu. Kad je postao hercegom hrvatskim, uze upravo s kraljevskim sjajem i moći samostalno vladati hrvatskim zemljama od Drave do Neretve. Sretno je ratovao u Humskoj zemlji i Srbiji, namještao biskupe i nadbiskupe, izdavao darovnice, vršio vrhovnu sudačku vlast okruživši se sjajnim dvorom i pratnjom, u kojoj se nalazio i ban koga je on imenovao. No u daljem ratu s bratom Emerikom konačno podleže, ostavljen od svojih privrženika, i bi zatvoren u gradu Knegincu (kod Varaždina). Kralj Emerik bio je boležljiv te u strahu za budućnost dade još za svoga života jedinca sina Ladislava okruniti zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem po splitskom nadbiskupu Bernardu, a za ugarskoga kralja okrunio ga kaločki nadbiskup Ivan god. 1204.

No domala umre Emerik 1204., a umre mu i jedinac sin Ladislav nakon vladanja od osam mjeseci, a naslijedi ga brat Andrija, s kojim se bio izmirio.

ANDRIJA I. (1205. do 1235.). Trvenja u kraljevskoj porodici znali su da iskoriste velikaši, koji dobiše prevlast u državi i nad samim kraljem. Tu premoć velikaša još je više ojačao kralj Andrija, jer je bio rasipan, lakomislen, nestalan i neodlučan, a što je najgore, bio je potpuno u vlasti svoje žene Nijemice Gertrude i njezina roda. Njezin brat Bertold postade kaločkim nadbiskupom, premda nije imao propisanih godina i bogoslovskih nauka. Usto je postao još i hrvatskim banom. Zbog toga urote se neki velikaši protiv kraljice i silovitoga joj brata. U lovu umore kraljicu god. 1213., a brat joj sretno umače. Andrija se nato oženi Jolantom, sestrom latinskih careva Balduina i Henrika. Da podigne svoj pali ugled, odluči se na vojnu na Galiciju, te dade mlađeg sina Kolomana okruniti galičkim kraljem, ali ga Rusi nakon četiri godine zarobe i prisile na povratak god. 1221.

KRIŽARSKA VOJNA ANDRIJINA. Još Bela II. bio se zavjetovao poći na križarsku vojnu i na smrti prenese taj zavjet na sina Andriju. Poslije svih nesreća i neuspjeha odluči se Andrija na tu vojnu. Kako nije imao novaca, odreče se u korist Venecije svoga prava na Zadar god. 1216. Zadar se naime dragovoljno predao još kralju Beli II. god. 1180., ali su ga križari osvojili god. 1202. na povratku s vojne u korist Venecije, da joj time podmire ostatak duga za prijevoz u Svetu Zemlju. Pošto je Andrija postavio svoje zamjenike — u Hrvatskoj templarskog meštra Poncija de Cruce, u Ugarskoj ostrogonskog nadbiskupa Ivana — krene ljeti god. 1217. na put preko Zagreba u Svetu Zemlju. U Zagrebu se baš u njegovoj prisutnosti posvetila nova stolna crkva, kojoj potvrdi sve stare povlastice (privilegije). Andrijina križarska vojna samo je bila neuspjeli pokušaj u orijaškom rvanju između kršćana i muslimana. Andrija se vratio iz Svete Zemlje ni ne dospjevši u Jerusalem.

ZLATNA BULA. Kad se Andrija vratio kući, našao je državu u vrlo žalosnom stanju, a najviše zbog neza-

sitne pohlepe velikaša. Pisao je papi Honoriju III., kako će trebati bar petnaest godina, da se sve popravi. Prvi mu čin bijaše, da je starijega sina Belu okrunio mlađim kraljem ugarskim, a učini ga ujedno i hercegom hrvatskim. Potom poče oduzimati nekim velikašima državna dobra, kojih su se oni dokopali, kad je on bio na križarskoj vojni. Ali kralj nije mogao da ustraje na dobrom putu oko sređivanja države. On uze kvariti novac, rasipavati državno dobro i Židovima zalagati razne državne prihode. Radi toga diže se protiv njega i njegovih velikaških savjetnika brojno niže plemstvo, pače i rođeni mu sin Bela. Posredovanjem zagrebačkoga biskupa Stjepana izmire se doduše otac i sin, ali razjareno plemstvo prisili Andriju, da je morao izdati godine 1222. tako zvanu »Zlatnu bulu«. Zlatna je bula zapravo pokušaj, da se podigne kraljevska moć skršivši premoć velikašku i uredivši financije, a u drugu ruku, da se zajamče pravo i sloboda nižem plemstvu. Po formi svojoj bila je ispočetka samo privilegij, a kasnije postade temeljni državni zakon i osnov ustavu, pa su na nju prisizali ugarsko-hrvatski kraljevi prigodom krunisanja sve do Karla IV. godine 1916. Sastoji se iz 31 člana, a trideset i prvi član veli, da sveukupno niže i više plemstvo ima pravo dići se na oružje, napose i svi skupa, protiv njega, ako bi kršio ustanove »Zlatne bule«, a da time ne potpada pod kaznu nevjere.* Zlatna bula vrijedila je samo u Ugarskoj i Hrvatskoj do Gvozda (u Slavoniji), a nije vrijedila u Hrvatskoj od Gvozda do Neretve.

Kako je »Zlatna bula« ojačala velikaše u Hrvatskoj, tako ih je ojačala još više i u Ugarskoj. Kralj je i dalje ostao vjeran svome načelu »vladalačke darežljivosti«, a Židovi su opet dobili u zakup državne prihode. Stoga se nanovo buna crkvenoga i svjetovnoga plemstva na Andriju. Kralj Andrija je umro god. 1235.

---

* Na ovaj članak Zlatne bule pozivali su se 450 godina kasnije Petar Zrinjski i Krsto Frankopan kao na hrvatski državni zakon, prema kojemu su oni u obrani narodnih pravica ustali i protiv samoga vladara. Prema tom zakonu nijesu im ni austrijski sudovi imali pravo suditi.

PROTIV TATARA I MLEČANA

BELA III. (1235. do 1270.). Beli je bilo oko 40 godina, kad je zasio kraljevski prijesto. Bio je odvažan i promišljen muž te se ubraja uz Kolomana i Belu II. među najdarovitije Arpadoviće. Već se kao herceg hrvatski zavadio s ocem Andrijom radi njegova ludog vladanja. Zato je sada odlučio da podigne pali kraljevski ugled i da slomi premoć velikaša i državnih dostojanstvenika.

Najprije otjera svoju maćehu Beatricu, kojom se Andrija pred smrt oženio. Ona pobježe k svome rodu u Njemačku, gdje rodi Stjepana Postuma (t. j. posmrče), oca posljednjega Arpadovca Andrije II., onda ode u Veneciju te stavi sebe i sina pod duždevu zaštitu. Ali ni Bela ni brat mu Koloman, hrvatski herceg, ne priznavahu Stjepana svojim bratom, već rekoše, da je nezakoniti sin bivšega očeva palatina Dionizija.

TATARI ILI MONGOLI. Najveća nesreća, što je zadesila Ugarsku i Hrvatsku u 13. stoljeću, bila je provala Tatara. Tatari su jedno od mnogobrojnih nomadskih plemena tursko- tatarske krvi, što su prebivala na sjeveru današnje Kine, po Sibiriji i stepama zapadne Azije sve do u današnju jugoistočnu Rusiju. Ta nomadska plemena ujedini početkom 13. stoljeća mongolski glavar Temudžin prozvavši se »džingiskanom«, t. j. »najmoćnijim ili nepobijeđenim vladarom«. On pokori doskora Kinu, srednju Aziju i Perziju. Neke su njegove čete upale i u istočnu Evropu, gdje su potukle udružene Ruse i Kumane na rijeci Kalki god. 1224. Džingiskana naslijedi sin mu Ogotaj kao vrhovni kan Tatara, a u Evropi preuzme vlast Ogotajev nećak Batu-kan, koga je pomagao također rođak Kadan. Batu-kan je želio da proširi svoju vlast i na evropski zapad. Pred Tatarima pobježe dio Kumana (njih oko 40.000) sa svojim kanom Kutenom u Ugarsku i zamoli zaštitu u kralja Bele. Obećaše, da će se pokrstiti, i Bela ih doista primi. Kad su to Tatari dočuli, poruče Beli, da im vrati podanike. Kad kralj to nije učinio, provale Tatari u Ugarsku. Godine 1241. došlo je na rijeci Šaju do ogorčene bitke. Tatara je bilo 150.000, a Bela je jedva sabrao 60.000 vojske.

Bela je bio do nogu potučen i vojska mu se rasprša na sve strane. Kralj sretno pobježe preko Karpata u Austriju k hercegu Fridriku III. Babenbergovcu, a brat mu je Koloman, hrvatski herceg teško ranjen umro u Čazmi. Fridrik prisili Belu, da mu odstupi tri susjedne županije, na što kralj ode s porodicom u Zagreb. Molio je pomoć sa raznih strana, ali bijaše uzalud.

TATARI U HRVATSKOJ. Mongoli su silno opustošili cijelu Ugarsku ubijajući sve, što im je pod ruku došlo. Kad je Bela vidio, da mu ne dolazi nitko u pomoć, ostavi Zagreb, ode u Trogir i dalje na more. Kad je Kadan čuo za bijeg kraljev, prijeđe s Mongolima Dravu u ciči zimi i stiže pod Zagreb. Sve je strašno opustošio, a najviše Zagreb. Tu je baš bila dovršena stolna crkva sv. Stjepana, ali postrada i ona od Tatarâ. Zatim pođe Kadan k moru. Svi su mu napori, da osvoji tvrda dalmatinska mjesta, ostali uzalud. Kralja su najviše branili bribirski knezovi Šubići i krčki knezovi Frankopani. Bilo je krvavih bojeva i sukoba po raznim stranama Hrvatske, ali Mongoli ne mogoše kralja da uhvate. (Da je došlo do bitke između Hrvata i Tatara na Grobničkom polju, to je kasnije izmišljeno.)

Uto stiže Tatarima vijest, da je umro vrhovni kan Ogotaj u Karakorumu. Zabrinuti za nasljednika na vrhovnoj stolici uzeše se Mongoli naglo vraćati na istok. Kadan krene preko Bosne, Srbije i Bugarske u južnu Rusiju, kamo je već preko Erdelja bio stigao Batu-kan. Obojica krenu prema ušću Volge, gdje osnuju svoju državu na donjoj Volgi, t. zv. »Zlatnu ordiju« s novom prijestolnicom Sarajem. U Aziju nijesu se ni vraćali.

MLETAČKI RAT. Kad su Tatari ostavili Hrvatsku i Ugarsku, vrati se Bela u pratnji krčkih knezova najprije u Zagreb, zatim u Ugarsku. Premda mu je zemlja bila strašno uništena i opustošena, ipak nije mogao mirovati, nego pođe u rat. Najprije prisili oružanom rukom Fridrika Babenbergovca, da mu povrati tri otete županije. Poslije toga uspjeha zarati se s Venecijom radi Zadra, koji se odmah početkom g. 1242., kad je kralj stigao u primorje, pobuni protiv Mlečana. No vojska

hrvatskoga hercega i bana Dionizija bude ljeti g. 1243. pod Zadrom potučena. Grad pade opet u ruke Veneciji, ali se većina građana iseli prije u Nin, odakle su republici zadavali teških jada. Bela je zatim sklopio s Venecijom mir ljeti god. 1244. u slavonskom gradu Gažu, na podnožju Borje planine (u današnjoj bosanskoj Posavini). Bela se u tome miru odriče Zadra, a Venecija ne će pomagati Stjepana Postuma, koji je živio u Mlecima, i za koga je mati Beatrica tražila hrvatsko hercegštvo poslije Kolomanove smrti. I jadni Zadrani morali su se napokon god. 1247. izmiriti s Venecijom pod vrlo teškim uvjetima: odsad će imati kneza, koga im dužd pošalje, ne smiju se ženiti iz Hrvatske, Mlečani preuzeše upravu svih gradskih prihoda i stadoše po volji raspolagati zadarskim brodovljem i momčadi.

Da je Bela tako naglo popustio Veneciji, razlog je taj, što je tada buknuo u Hrvatskoj građanski rat između Trogira i Splita radi sela Ostroga. U taj se rat umiješao i bosanski ban Matej Ninoslav, koji je htio iskoristiti slabost Ugarske. Bela je htio zapriječiti Veneciji, da se ne umiješa u te svađe radi svoje koristi. Ban Dionizij prisilio je Split, da mu se preda i da položi prisegu vjernosti kralju, a tako je i Bela prisilio Ninoslava na pokornost.

Sad dade Bela 20. kolovoza 1245. u Stolnom Biogradu okruniti svoga petgodišnjega sina Stjepana »mlađim kraljem« ugarskim, a bana Dionizija učini podjedno palatinom.

RAT ZA BABENBERŠKU BAŠTINU. Bela se ponovo zaplete u rat s Fridrikom. Kod Bečkog Novog Mjesta dođe do krvavog boja, u kom Fridrik pogibe god. 1246. On je bio zadnji muški potomak svoga roda. Austrija i Štajerska ostadoše sad bez zakonitog vladara. Te je zemlje htio i Bela, a htio ih je i češki kralj Otokar Pšemisl. Obojica se zaratiše. No poslije poduljeg neuspjelog ratovanja posredovao je papa Inocent IV. između oba vladara, koji se nagode tako, da je Otokar dobio Austriju, a Bela Štajersku. Međutim kasnije je Bela izgubio tu zemlju i predao je Otokaru god. 1260.

U to doba bio je hrvatskim hercegom mlađi kraljev sin Bela (1261. do 1269.). Baš kad je on umro, udao je kralj svoju kćer Mariju za napuljskoga kraljevića Karla, a kasnije je napuljska princesa Jelisaveta pošla za Stjepanova prvorođenca Ladislava. Tim ženidbama nastupiše tjesniji rodbinski odnosi između Arpadovića i napuljskih Anžuvinaca.

POSLJEDNJI ARPADOVIĆI

Belu III. naslijedi stariji sin STJEPAN VI. (1270. do 1272.). Bio je to kralj naprasite i žestoke naravi. Odmah zametne rat sa češkim kraljem Otokarom Pšemislom II., jer nije mogao mirno gledati, kako on osvaja Korušku i Kranjsku. Ratovalo se izmjeničnom srećom, te se napokon obojica nagode tako, da se Stjepan odriče svakoga prava na Austriju, Štajersku, Korušku i Kranjsku, a Otokar opet obeća, da ne će potpomagati Stjepana Postuma, sina kralja Andrije I., koji malo potom umre u Veneciji ostavivši udovicu Mlečanku Tomasinu Morosini i sina Andriju »Mlečanina«.

LADISLAV III. KUMANAC (1272. do 1290.). Kralj Stjepan domalo umre, a naslijedi ga sin Ladislav Kumanac, prozvan tako po materi Jelisaveti Kumanki. Bio je malodoban, lakouman, rasipan i obijestan, pa je kraljevska vlast pala na najniže, a silno ojača moć velikaša.

Za Ladislava zbiše se velike promjene u susjednoj Austriji. Godine 1273. izabran je za njemačkoga kralja Rudolf Habzburški. On odmah pozove češkoga kralja Otokara Pšemisla, da povrati Njemačkoj baštinu Babenbergovaca. Otokar to ne htjede, te dođe do rata između oba vladara. Odlučna je bila b i t k a n a M o r a v s k o m p o l j u god. 1278., u kojoj Otokar junački pogibe. Tako je uništena velika slavenska država, koja se prostirala od Krkonoša do Jadranskoga mora, a to je bilo kobno za sve podunavske narode. Rudolf je pobijedio poglavito ugarskom pomoći. Tom pobjedom postadoše Habzburgovci gospodarima babenberških zemalja i susjedima češkoga, ugarskoga i hrvatskoga kraljevstva. Njima je odsad neprestano lebdio ideal pred očima, da sve te zemlje skupe u svojoj ruci.

U to vrijeme vladale su u Hrvatskoj i Dalmaciji svađe velikaša i otimanje za imanja. Međutim umre hrvatski herceg Andrija, a Ladislav ostane kao jedini zakonom priznati Arpadovac, jer ugarski dvor nije htio takvim da prizna Andriju Mlečanina, sina Stjepana Postuma. Kako je u Hrvatskoj i Dalmaciji vladala borba i pravi rat, za kojega Venecija uništi omiške Kačiće, a Gisingovci se digoše protiv kralja, — u takvim prilikama pokuša Andrija Mlečanin, da se dokopa herceštva hrvatskoga. Uza nj pristanu Gisnigovci, i on se godine 1290. iskrca u Zadru te pođe na sjever. Ladislav Kumanac bi skoro ubijen, i ugarska gospoda pozovu Andriju iz Beča na ugarski prijesto.

ANDRIJA II. (1290. do 1301.). Protiv njega odmah se podigoše tri moćna protivnika složno mu poričući zakonito arpadovsko podrijetlo. Rudolf Habzburški uze tvrditi, da je kralj Bela III. za tatarske najezde predao Ugarsku i Hrvatsku u zaštitu njemačkom caru Fridriku (1241.), pa i Ugarsku i Hrvatsku preda sinu svome Albrehtu, austrijskom hercegu. Papa Nikola IV. stade opet isticati, da su oba kraljevstva leno Sv. Stolice, te da samo on može njima da raspolaže. Napuljska kraljica, sestra kralja Ladislava III. izjavi, da je jedino ona zakonita baštinica, te prenese svoje pravo na svoga sina Karla Martela. Njoj se pridruži i papa, te Karlo bude g. 1292. okrunjen u Napulju nekakvom krunom za ugarsko-hrvatskoga kralja.

No zakonito okrunjeni kralj Andrija nije se dao smesti. Imao je uza se većinu Ugarske te odluči da najprije obračuna s Albrehtom Austrijskim, jer mu je bio najopasniji protivnik. Andrija mu navijesti rat i pobijedi ga. Albreht se odreče svih svojih prava mirom u Hainburgu. Teže je bilo s napuljskim dvorom, jer je uz Karla pristala gotovo cijela Hrvatska, pače i Gisingovci, na čelu im Henrikov sin Ivan, ban slavonski. Andrija pođe s vojskom u Hrvatsku, ali ga na povratku uhvate Gisingovci i zatvore. Tek kad je platio golemu svotu novca, dokopa se opet slobode. Sada se Andriji pridruže moćni

Babonjići, te srećno dovedu u Ugarsku kraljevu majku Tomasinu Morosini, koju sin imenova hercegicom hrvatskom.

Uto umre Karlo Martel, a njegova prava prijeđu na sina mu Karla Roberta. Njegova smrt primiri jedno vrijeme Hrvatsku i Ugarsku. Ali kad je Andrija naumio g. 1299. da ujaka svoga Alberta Morosinija proglasi svojim nasljednikom, jer nije imao sam sina, nasta opća buna protiv njega, a u korist Karla Roberta. Bribirski knez Juraj Šubić, brat bana Pavla, ode u Napulj i u kolovozu god. 1300. dovede maloga kraljevića u Hrvatsku. Međutim umre nenadano Andrija god. 1301., a s njim izumre i rod Arpadovića, Na glas o njegovoj smrti dovede ban Pavao Karla Roberta u Zagreb, gdje ga dočeka župan Ugrin od plemena Čaka Iločkih i odvede ga u Ostrogon. Tu ga u ožujku 1301. prvi put okruni ostrogonski nadbiskup Grgur za ugarsko-hrvatskoga kralja.

UNUTRAŠNJA POLITIKA ARPADOVIĆA

KRUNIDBA. Kad su Hrvati izabrali Kolomana za kralja, s njim su sklopili ugovor (Pacta conventa). Koloman se zakleo, da će on, a tako i njegovi nasljednici, sveto držati taj ugovor. Po tome ugovoru nije se Hrvatska stopila s Ugarskom u jednu državu. Obje su ostale i nadalje dva zasebna kraljevstva, koja imaju svoj posebni ustav i sabor. Njih ništa ne veže, nego jedina osoba kralj, koji je zajednički vladar obiju država. U znak te potpune nezavisnosti Hrvatske od Ugarske Koloman će se i njegovi nasljednici napose kruniti za ugarskoga, a napose za hrvatskoga kralja, i to hrvatskom krunom. Arpadovići su Hrvatsku držali posebnom državom, kojom su njihovi članovi vladali kao posebnim kraljevstvom. Koloman i njegovi nasljednici krunili su se zaista napose za ugarskoga, a napose za hrvatskoga kralja sve do Bele III. Posljednji se valjda krunio za hrvatsko-dalmatinskoga kralja Andrija I. god. 1207. Sin Andrijin Bela III. dade se tri tjedna poslije očeve smrti ponovo okruniti u Stolnom Biogradu, i to jednim činom za kralja ugarskoga i hrvatskoga.

Posebne hrvatske krunidbe otada nestaje. Zašto? Na to nam odgovara hrvatski učenjak Tomašić u svome djelu: »Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga«. On veli, da je napuštena posebna hrvatska krunidba najviše radi toga, što je promijenjen nasljedni red u vladalačkoj porodici Arpadovića. Prije je bilo tako zvano senioratsko pravo, t. j. kralja bi naslijedio brat, a ne sin. Zato je često dolazilo do smutnja, koje su državu slabile. Da osigura prijesto sinu i da brata isključi, kralj bi još za života svoga krunio sina za kralja. Zato je posebna krunidba bila nužna, te se oci kraljevi s njom i žure. Ali kad je Bela II. uveo nasljedstvo po prvorodstvu (primogenituri), a ukinuo zauvijek senioratsko pravo, onda je posebna hrvatska krunidba imala samo sporednu vrijednost. Sigurno, da Bela nije mogao napustiti posebnu hrvatsku krunidbu bez privole Hrvata. Hrvati su je napustili nadi dva razloga: 1. što im je krunidbu zamjenjivala kraljeva krunidbena zavjerna prisega, 2. radi velikih troškova prigodom krunidbe. Kad bi se kralj krunio zajedničkom ceremonijom za ugarsko-hrvatskoga kralja, tada bi položio prisegu, da će štititi prava i ustav kraljevstva. Napose je davao zavjernicu za Hrvatsku, napose za Ugarsku. Ne može se dakle reći, da su Hrvati izgubili svijest, kad su napustili posebnu hrvatsku krunidbu. S druge je opet strane istina, da se tom promjenom personalna unija između Hrvata i Ugarske počela nevidljivo da pretvara u realnu (stvarnu). Realna je unija počela svakako s vanjskom politikom, jer su susjedne države držale Hrvatsku i Ugarsku jednom državom, kad je jedan kralj.

BAN. Kralja zastupa u Hrvatskoj ban, i to od Kolomana do Bele III. samo po jedan. Od Bele III. unaprijed dolaze redovito po dva bana, jedan za Hrvatsku i Dalmaciju, drugi za Slavoniju. Vlast se bana hrvatskog potezala od Drave do Neretve, jer je Koloman sjedinio s Hrvatskom i onaj dio Panonske Hrvatske ili Slovinske zemlje, gdje je Almoš vladao kao kralj. Cijelo je to područje dao banu u upravu, i ta se zemlja zove »Kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske« te je u nj uključen i pojam »Slavonije«. Istod god. 1215. spominje se kao prvi

ban »Slavonije« Ivan. Uz naziv »dux Dalmatiae atque Croatiae« počeo se za kralja Andrije II. upotrebljavati i naslov »dux totius Sclavoniae«, t. j. herceg cijele Slavonije, a to znači cijele hrvatske zemlje. Slavonija se raširila za Arpadovića na istok do crte Ilok-Morović, pa se raširila time i oblast, kojom je upravljao ban hrvatski.

HERCEG. Banom nije mogao biti ni brat ni sin kraljev, nego tek koji dalji rođak. Član kraljevske kuće imao je časniji naslov »dux«. Tu riječ prevode tuđom riječi »herceg« (njemački »Herzog«). Taj herceg zastupa kralja u Hrvatskoj, a vlada sasvim neovisno te je posve ravnopravan kralju. Zato se i piše »Po milosti Božjoj herceg Hrvatske i Dalmacije«. Herceg ima svoj kraljevski dvor i dvorske dostojanstvenike, a stoluje redovno u Zagrebu, Kninu i Zadru. On ima svoju kancelariju i vijeće; on je vrhovni sudac, upravnik i vojskovođa; on namješta banove, vodi vojsku, podijeljuje plemstvo, kuje novac, diže gradove i daje im razne povlastice. Herceg vrši dakle sve ono, što su vršili hrvatski kraljevi prije veze s Ugarskom, a to znači, da je Hrvatska zadržala potpuno svoj državni individualitet.

UPRAVNA DIOBA HRVATSKE god. 1260. Sve do Bele III. Hrvatska je bila samo jedno upravno područje, kojim je vladao herceg ili ban. Bela III. htio je da podigne kraljevski ugled i da preporodi državu po uzoru bizantskom. Te zamašne reforme proveo je i u Hrvatskoj god. 1260., kad je Hrvatsku razdijelio u dva upravna područja: na kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju i na kraljevinu Slavoniju. Granica im je bila Gvozd do Bihaća na Uni. Na čelu obiju kraljevina stoji i nadalje herceg, kome je dodijelio dva bana: hrvatsko-dalmatinskoga i slavonskoga. Ako ne bi bilo hercega od kraljevskoga roda, onda vrhovnu vlast vrši »ban čitave Slavonije« i njemu se ima pokoravati hrvatsko-dalmatinski ban, koji se zove i »primorski ban«. Da obrani granice Hrvatske i Ugarske od Srba osnovao je Bela treću banovinu Mačvu. Ta se sterala na zapadu Beograda između Save, Drine i planine Cera. Sjedište joj kod Valjeva. Da bi mačvanski ban imao više prihoda, priklopio joj je kralj kasnije dvije slavonske županije: srijemsku i vukovarsku. Požeška je županija pripadala kraljici za njezine prihode. Tako su bili ti dijelovi hrvatskoga kraljevstva istrgnuti ispod banske vlasti, te su ih u 15. i 16. stoljeću počeli držati za ugarske, a to je sasvim krivo.

ŽUPANIJE. Najveću je promjenu za Arpadovića doživjela župa. Hrvatsko se kraljevstvo još uvijek dijelilo na župe. Župom se zvala sva ona zemlja, koja je pripadala jednom plemenu. Na čelu te župe bio je župan kao vrhovni sudac i vojskovođa. Ti su se župani birali iz najuglednijega roda, i ta je čast obično bila nasljedna u tome rodu. Od tih župana razvilo se hrvatsko plemstvo. Svi su župani ravnopravni. Ali Arpadovići počeše po uzoru madžarskom više hrvatskih župa spajati u jednu veću upravnu jedinicu, koja se zvala **županija**. Hrvatske su župe plemenska uredba, a madžarske su županije njemačke grofije. I madžarskim je županijama središte utvrđeni grad (latinski: castrum), ali je on svojina kraljeva. Madžarskim su županijama na čelu župani, koje imenuje kralj, a hrvatskoga su župana birala sva bratstva jednoga plemena, te nije imao s kraljem drugih odnošaja, nego što su ih imali ostali podanici.

Sad su počeli Arpadovići da i u Hrvatskoj stvaraju takve županije, koje bi ovisile o kralju. Više su naime župa podredili jednome ovećem ili znamenitijem gradu. Te su ujedinjene župe činile županiju, a grad je pripadao kralju. Zemlju uživaju i nadalje plemena, ali ona nije više svojina njihova nego pripada kralju. Kralj ih može pokloniti kome hoće. Tako predašnji posjednici, t. j. slobodni ili plemeniti rodovi postadoše »castrenses«, vrsta nižega plemstva, ili naprosto kmetovi. Kmetova kod Hrvata prije nije bilo, jer je bio plemenitaš svaki, koji je imao svoju zemlju ili plemenšćinu. Sve hrvatske župe nijesu stupile u te županije, ali su ipak kraljevi župske gradove proglasili kraljevskim gradovima, i banovi bi imenovali njihove župane.

FEUDALIZAM. Da je slobodnih hrvatskih župa brzo nestalo, najviše je kriv feudalizam. (Feudalizam dolazi

od staronjemačke riječi »fe« = blago, stoka i »od« — imanje.) Arpadovići su htjeli da imadu uza se moćne rodove i stranku, pa su tim vjernim rodovima davali čitave župe kao nasljedno leno (pozajmljeni posjed), osobito ako su se istakli u ratu. To se naše leno razlikovalo od zapadno-evropskog time, što se na Zapadu uživalo samo do smrti, a kod nas je nasljedno. Kad je koji čovjek dobio od kralja to leno ili nadarbinu, tada se nadarbenik morao kralju z a k l e t i, da će vršiti neke dužnosti, u prvom redu vojničke. Takav je postao eto od slobodna čovjeka kraljevim v a z a l o m (slugom). Uredbe, što su nastale iz tih obveza vazalovih prema kralju, gospodaru ili senioru (starijemu), čine lenski ili feudni sustav. (To je glavno obilježje srednjega vijeka.) Tako dakle stari hrvatski župani, koje je biralo cijelo bratstvo, postadoše nasljedni kraljevski vazali. Zvali su se knezovi ili komeši (comes), kao što je na pr. komeš plemenite općine Turopolje.

KNEŽIJE. Početak feudalizma nalazimo već za hrvatskih narodnih vladara; tako je na pr. kralj Zvonimir darovao Karin svome zetu Viniki od plemena Lapčana. U Hrvatskoj niže Gvozda prvi je Bela II. počeo da župe daje vazalima. U ratu, što ga je vodio s Venecijom g. 1181., odlikovali su se neki hrvatski rodovi, poimence Frankopani, Šubići, Babonjići-Blagajski. Da ih nagradi, on je godine 1193. dao krčkom knezu Bartolu Frankopanu župu Modruše u leno uz obvezu, da će Bartol i njegovi nasljednici vršiti vojnu službu u kraljevoj vojsci unutar državnih granica sa 10 oklopnika, izvan granica sa četiri, a dolazit će na poziv kraljev onda, kad bude sva hrvatska vojska po kraljevoj zapovijedi pozvana. Tom darovnicom položio je Bela temelj toj čuvenoj porodici Frankopana. Malo kasnije dobili su bribirski knezovi Šubići župu Bribir, u Slavoniji Babonjići župu goričku. Te darovane župe nijesu pripojene novim (kraljevskim) županijama, nego su ostale i dalje kao nasljedne knežije ili grofije tih knezova, kao gospoštija njihova, a župani ili komeši postadoše kraljevim vazalima. Tako se počelo eto hrvatsko plemstvo da izjednačuje s ugarskim. S feudnim sistemom mijenja se

i hrvatska vojska, koja nije više plemenska, nego velikaška.

DONATORNO PLEMSTVO. U to doba nalazimo u Hrvatskoj, naročito u Slavoniji, tuđe velikaške porodice, njemačke i madžarske. Arpadovići su naime počeli da u Slavoniji darivaju župe madžarskim porodicama, osobito onima, koje su imale imanja u susjednim ugarskim županijama. To se plemstvo zove donatorno, t. j. p o d a r o v n i c i ili donaciji, a razlikuje se od staroga hrvatskoga plemstva, od »plemenšćine« time, što darovanu zemlju porodica uživa samo do izumrća muškoga koljena, a tada se zemlja vraća kralju; tek privolom kraljevom može da prijeđe i na žensku lozu. Naprotiv zemlja hrvatskoga plemića pripada plemenu poslije izumrća porodice. Hrvatska bratstva imala su pravo da nekoga čovjeka prime u bratstvo kao pravoga brata. Tim su se poslužili i ovi tuđi donatorni plemići. Čini se, da se pravim hrvatskim plemićem držao samo onaj, koji je mogao dokazati, da potječe od onih dvanaest plemena, što su sklopili ugovor s Kolomanom god. 1102. i koji su predstavljali hrvatski narod.

KMETOVI ILI SEBRI. Kad su se ti hrvatski plemići dokopali župa kao njihovi gospodari, izdigli su se nad ostalu braću svoju. Nesamo da su se od njih odijelili, nego su ih pače učinili svojim kmetovima ili sebrima s raznim dužnostima i teretima. Ti feudni gospodari nijesu bili zadovoljni samo županom svoga plemena, nego su kušali da svoju vlast raširе i nad drugim bratstvima. Ta se bratstva nijesu mogla da otmu sili velikaša ni kastelana (gradskih zapovjednika, porkulaba), nego su u borbi klonula izuzevši jedino plemenitu općinu Turopolje. Ostatak tih naših starih bratstava vidi se u zajedničkom zemljištu, koje obično služi za ispašu blaga.

DINASTI. No feudalni župani pošli su i dalje: htjeli su da se izmaknu banskoj vlasti i da u svojim župama budu gotovo neovisni gospodari ili dinasti. To je pošlo za rukom nekim moćnim rodovima u Hrvatskoj između Gvozda i Neretve i u Bosni. Oni su imali svoju vojsku od nižega plemstva, koje im je služilo za plaću. Tu se

ističu ovi glavni hrvatski rodovi: krčki knezovi Frankopani, koji su osim župe modruške dobili još i Vinodol god. 1225; zatim krbavski knezovi od plemena Gusić, zvani Svačići s knezom Domaldom; Kačići gospodari cijeloga primorja od Splita do Neretve sa sjedištem u Omišu s knezom Moldučom; no najsilniji bijahu bribirski knezovi Šubići s primorskim banom Pavlom I. (1274. do 1312.). Kad je nastala borba između napuljskoga dvora i kralja Andrije II., obojici je bilo stalo, za koga će se odlučiti ban Pavao Šubić. Da ga predobije za se, darova mu napuljski kralj Karlo II. u ime sina svoga Karla Martela čitavu Hrvatsku (od Gvozda do Neretve) s nasljednim pravom, i to tako, da su svi plemići na tome zemljištu postali vazali (podanici) bana Pavla i njegovih baštinika (1292.). Odmah slijedeće godine 1293. učini to isto i kralj Andrija darovavši Pavlu i njegovu rodu hrvatsko-dalmatinsku banovinu i bansko dostojanstvo s nasljednim pravom. Tim darovnicama postadoše Šubići prvi velikaši u Hrvatskoj, a banska čast postade nasljedna prelazeći s oca na sina bez kraljeva utjecaja ili bar potvrde. U Slavoniji pokušaše i Babonjići da se učine nasljednim banovima, a u Bosni Kotromanići.

KRALJEVSKI SLOBODNI GRADOVI nastali su za Bele III. ovako: Mongoli su strahovitom navalom uništili stoljetno kulturno nastojanje u Hrvatskoj i Ugarskoj. Sva je zemlja opustošena, a narod se razbjegao u šume i planine, tako da nadaleko nijesi mogao vidjeti čovjeka. Državna je uprava uništena iz temelja. Kako zemlja nije bila obrađena, zavladala je strašna glad i kuga, a usto su čete drskih razbojnika i čopori gladnih vukova napadali ljude i u njihovim stanovima. Bela je zato odmah po povratku uveo upravu i osigurao osobnu sigurnost i imetak. Mongoli su stanovali u istočnoj Evropi, te se trebalo bojati svaki čas, da će nanovo provaliti. Zato je Bela posvetio osobitu pažnju obrani zemlje. Iz prošle navale mongolske mogao se kralj uvjeriti, da su tvrdi gradovi najjača obrana. Tih je bilo nešto više u Hrvatskoj i Dalmaciji, ali ih je bilo vrlo malo u Slavoniji i Ugarskoj. Stoga je Bela dao na zgodnim mjestima sagraditi gradove, a neprestano je poticao biskupe i velikaše, da na svojim imanjima zidaju gradove. Tako dade kralj sagraditi Budim, kraljica Višegrad nedaleko Ostrogona, a u Hrvatskoj su podignuti: Kalnik, Medvedgrad, Garić, Lipovac, Okić i drugi.

Da napuči opustjelu zemlju, a ujedno da podigne obrt i trgovinu, dozvao je Bela Nijemce u te gradove primamivši ih velikim povlasticama (privilegijima). Dobili su naime zemlju i upravu u svoje ruke. K njima su se priselili mnogi niži plemići i slobodni seljaci, koji su činili hrvatski dio gradskoga stanovništva, te su te goste ili njemačke došljake pohrvatili. Bela III. osnovao je tik Zagreba na brdu Gracu (Griču) kraljevsku slobodnu općinu zvanu G r a d e c. Zagrebom se zvao današnji Kaptol. Toj općini izdao je Bela »zlatnu bulu«, po kojoj su građani imali upravu u svojim rukama: na čelu grada je varoški starješina, kasnije varoški sudac (današnji načelnik). On ima uza se gradske vijećnike i prisežnike, t. zv. magistrat. Općina bira također svoga župnika. Tako nastadoše kraljevski slobodni gradovi: Zagreb g. 1242., Samobor g. 1242., Križevci god. 1254., Jastrebarsko god. 1257., a Varaždin već god. 1209.

II. KRALJEVI IZ KUĆE ANŽUVINSKE

Karlo I. 1301. do 1342.
Ludovik 1342. do 1382.
Marija 1382. do 1385. i 1386. do 1395.
Karlo II. Drački 1385. do 1386.
Ladislav IV. 1386. do 1409.

KARLO I.

1301. do 1342.

Kad je Karlo okrunjen ugarsko-hrvatskim kraljem 1301. poslije smrti Andrije II. Mlečanina, bilo mu je tek dvanaest godina. Njega je priznala sva Hrvatska, ali u Ugarskoj pođoše stvari zlim putem. Uza nj je pristala samo jugozapadna Ugarska, te je on do god. 1308. samo hrvatski kralj. Madžari se razdijele u stranke. Većina ih

pristane uz češkoga kraljevića Većeslava, koga izaberu pod imenom L a d i s l a v a V. (1301. do 1304.). On je bio po majci i baki rođak Arpadovićima. Za nj je najviše radio palatin Matija Čak Trenčinski. Sad plane građanski rat između oba kralja. U taj se rat umiješa papa Bonifacije VIII. tako odlučno, da je Ladislav ljeti godine 1304. morao ostaviti Ugarsku. Nato ugarski velikaši izaberu i okrune kraljem O t o n a B a v a r s k o g a (1304. do 1308.). On je bio unuk Bele III., sin Beline kćeri Jelisavete. Njegova je stranka bila najslabija; najjača mu je potpora bio Erdelj, te on pođe tamo k vojvodi Ladislavu Aporu, čijom se kćerkom mislio vjenčati, ali mu obijesni taj velikaš otme krunu sv. Stjepana, a njega baci u tamnicu. Tek godine 1308. oslobodi se tamnice i ode kući. Sad se podiže treći suparnik Karlov, a to je srpski raskralj S t j e p a n D r a g u t i n. On je bio oženjen Katarinom, kćerkom ugarskog-hrvatskoga kralja Stjepana VI., sina Bele III. Stjepan Dragutin nastojao je da svoga sina Vladislava oženi kćerju vojvode Ladislava Aporija i da ga tako učini ugarsko-hrvatskim kraljem. No srećna vojna Karlova u Srijemu, u kojoj se osobito odlikovao Pavao Gorjanski, učini i tome kraj.

UPLITANJE PAPINO. Da dokrajči te smutnje i sporove u Ugarskoj i da pomogne svome štićeniku Karlu, pošalje papa kardinala Gentilisa u Hrvatsku i Ugarsku. Svojom vještom diplomacijom i mudrim postupkom predobije Gentilis brzo Karlove glavne protivnike, a onda sazove sabor u Budim, gdje uze razlagati pravo papinske stolice na ugarsko-hrvatski prijesto. Kad je nastalo među velikašima glasno mumljanje protiv toga, Gentilis popusti i prizna saboru pravo, da bira kralja. Nato sabor prizna Karla »izabranim i nasljednim kraljem i prirodnim gospodarom«. Budući da se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama Ladislava Apora, kardinal Gentilis posveti novu proglasivši prije staru ništetnom, te ostrogonski nadbiskup okruni njome Karla po drugi put 15. lipnja 1309. Kod krunisanja zastupao je bana Pavla Šubića splitski nadbiskup Petar, a poslali su svoje poslanike i slavonski ban Henrik Gisingovac i braća Babonjići-Blagajski. Ali u očima naroda ni ta Karlova krunidba nije bila valjana, jer se za nju tražilo troje: kruna sv. Stjepana; krunisanje u Stolnom Biogradu i konačno da ga okruni ostrogonski nadbiskup. Iza dužeg cjenkanja izruči napokon Apor krunu sv. Stjepana, te astrogonski nadbiskup okruni po treći put Karla ovom krunom u Stolnom Biogradu god. 1310. Sad tek priznade Ugarska Karla I. svojim kraljem. Ali još nije bilo pravoga mira, jer se ponosni Matija Čak Trenčinski ne htjede nikako da kralju pokori. Karlo mu nije mogao ništa, nego ga je tek Matijina smrt oslobodila toga silnika god. 1321. Nemiri su potrajali i dalje, te je pače nekadašnji palatin Matije Čaka ugarski velikaš Felicijan Zah pokušao god. 1330. da mačem pogubi kralja. Smrću toga velikaša umiri se konačno i Ugarska.

BANDERIJSKI SUSTAV. Kad se Karlo utvrdio na ugarskom prijestolju, stao je provoditi u državi velike i zamašne reforme (preinake). U provađanju tih reforama kao i u čitavom vladanju pokazao se kao apsolutist i kruti centralist. Nije više sazivao sabora, nego je s uskim krugom svojih doglavnika rješavao sva državna pitanja. U vojništvu provede banderijski sustav na osnovu feudalizma. Banderija (zastava) broji po 500 ljudi. Prema veličini posjeda moraju duhovni i svjetovni velikaši davati određen broj vojnika. Koji velikaš dadne 50 ljudi, ima pravo da tu četu vodi pod svojom zastavom, te se kasnije broji u viši red državnih baruna. Da bi velikaše još jače za se privezao, razvijao je Karlo neviđen sjaj u svojim dvorovima u Temišvaru i Višegradu priređujući viteške igre. Tom bi zgodom velikašima dijelio grbove. I u Zagrebu je imao dvor, koji je stajao ondje, gdje je danas palača grofice Burati na Štrosmajerovu šetalištu do stare gimnazije.

PAVAO ŠUBIĆ I ZADAR. Radi apsolutizma i centralizma došao je Karlo u sukob s Hrvatima, premda su ga oni doveli na kraljevski prijesto. Hrvatski velikaši i plemstvo priznavali su ga doduše za svoga kralja, ali su htjeli da u isto doba budu neovisni gospodari u svojim knežijama ili oblastima. Oni su to i bili, te Karlo nije mogao nikada da potpuno utvrdi svoju vlast u Hrvatskoj.

Na čelu hrvatskih velikaša bijahu Bribirski knezovi, naročito starješina njihov hrvatski ban Pavao, a od god. 1299. još i »gospodar Bosne«, jer ga je bosanski ban Stjepan Kotroman priznao priznao za svoga vrhovnoga gospodara. Vlast bana Pavla protezala se tada od Gvozda do Neretve i od mora do Drine. Jedini Zadar ostao je i dalje u mletačkoj vlasti. Ali kad je papa Klement V. prokleo Mlečane, jer su mu oteli Feraru, i ujedno riješio mletačke podanike njihove zakletve vjernosti, nagovori ban Pavao Zadrane na bunu protiv Venecije god. 1311. Radi toga planuo je rat između Pavla i Venecije, koji je potrajao tri godine. Nažalost posred rata umro je ban Pavao (god. 1312.) ostavivši sinu Mladenu bansku čast i prostrano vladanje.

Ban Pavao ide među najznamenitije muževe hrvatske prošlosti. Bio je mudar, odlučan, promišljen te je tako reći obnovio doba narodnih hrvatskih vladara, jer je u svojim snažnim rukama skupio sve zemlje negdašnjega hrvatskoga kraljevstva osim Panonske Hrvatske. Još u XVI. stoljeću držali su njega i sina mu Mladena neki pisci (tako dubrovački historik Mavro Orbini) samostalnim hrvatskim vladarima.

PAD ŠUBIĆA. Pavlova smrt bila je težak udarac za cijelu Hrvatsku, a još teži za dinastiju Šubića. Njegov sin Mladen bio je doduše obrazovan i hrabar čovjek, ali žestok i nepromišljen. Radi toga zavadio se s mnogim hrvatskim velikašima i rodovima, te nije mogao uspješno da dovrši rat s Venecijom. Zadar se morao opet da preda Mlečanima, ali sad uz povoljnije uvjete godine 1313.

Taj neuspjeh Mladenov pod Zadrom umjela je lukava Venecija da upotrebi na njegovu propast. Ona je imala svojih ljudi u gradovima dalmatinskim, te ovi lako nagovoriše Trogir i Šibenik, da se odmetnu od Mladena i da se dadu njoj pod zaštitu. Zatim posije neslogu među Mladenom i njegovim vazalima, kojima stupi na čelo Ivan vojvoda Nelipić od plemena Svačić. Njemu se pridruži i Mladenov rođeni brat Pavao, jer su mu obećali bansku čast. Sad se razbjesni po Hrvatskoj građanski rat, koji kralj Karlo iskoristi u svoje svrhe. On pošalje Mladenovim protivnicima u pomoć slavonskoga bana Ivaná Babonjića, onda pođe i sam za njim u Hrvatsku. Mladen je bio poražen blizu Trogira kod Bliske. Kralj je sazvao u Knin sabor, na koji je pozvao i bana Mladena, jer mu je obećao svoju zaštitu. Na saboru potuže se sabrana hrvatska gospoda na Mladena kao na silnika. Da povrati Hrvatskoj mir, a još više da se oslobodi pogibeljnoga protivnika, povede kralj Mladena sa sobom u Ugarsku, a banom hrvatsko-dalmatinskim imenova slavonskoga bana Ivana Babonića, koji je tako postao jedinim banom u hrvatskim zemljama. Bosanski ban Stjepan Kotroman postao je sada izravnim kraljevim vazalom. Mladen je živio u Ugarskoj kao slobodan velikaš. Godine 1326. udao je kćer Katarinu za vratislavskoga hercega Boljeslava. Umro je g. 1343.

VOJVODA NELIPIĆ. Karlu je bila glavna svrha da makne bana Mladena Šubića, da uzmogne obnoviti svoju kraljevsku vlast u Hrvatskoj. Tu je zadaću imao da izvrši novi ban Babonić. Ali se prevari. Hrvatska gospoda slože se u obrambeni savez te se sporazumješe s Venecijom i zauzeše kraljevski grad Knin. Vođa im bijaše Nelipić, baštinik političke moći Mladenove u Hrvatskoj.

Kralj skine Babonjića s banske časti radi toga neuspjeha i imenuje Nikolu Omodejeva i za njim Mikca Mihaljevića banovima. No ni oni ne mogoše ništa učiniti, pače Nelipić potuče bana Mikca god. 1326. do nogu. Posljedica toga poraza bijaše, da se od kralja Karla odmetnula sva Hrvatska od Like i Krbave do Cetine, samo se krčki knezovi Frankopani i Slavonija pokoravahu Karlu. Frankopanima potvrdio je kralj stare darovnice, a još ih k tome obdario županijom gatskom s Otočcem, Drežnikom, Slunjem, Cetinom i Trščem god. 1323. Svim tim znala se okoristiti i lukava Venecija, koja je sad zavladala čitavom hrvatskom obalom od Zrmanje do ušća Cetine; jedino Skradin i Omiš ostadoše u rukama Šubića. Osim toga otkine Hrvatskoj istodobno i bosanski ban Stjepan Kotromanić sav kraj između Cetine i Neretve, zatim Imotski, Duvno, Livno i Glamoč. Od tih županija načini novu oblast zvanu »Zapadne strane« ili

»Završje«, i taj naziv dolazi odsad u naslovu bosanskih banova i kraljeva. Preostalim dijelom Hrvatske vladao je samostalno vojvoda Nelipić stolujući u tvrdom Kninu i ratujući čas sa svojim dušmanima, naročito s knezovima Bribirskim, čas opet napastujući gradove dalmatinske sve do svoje smrti god. 1344.

KONAC KARLOVA VLADANJA. Za to je vrijeme Karlo mirno vladao u Ugarskoj i Slavoniji razvijajući još neviđen sjaj na svojim dvorovima. Ban slavonski Mikac slomio je snažni otpor Babonića oduzevši im za kralja grad Steničnjak. Karlo je međutim nastojao da proširi vlast svoga roda i na tuđe zemlje, naročito na Poljsku i Napulj. Njegov stric napuljski kralj Robert ostao je bez sina, te zaruči svoju unuku Ivanu za Karlova sina Andriju. Andrija ode u Napulj, da se odgaja za budućega vladara. Karlo je imao za ženu Jelisavetu, sestru poljskoga kralja Kazimira. Kako sam nije imao djece, predloži poljskim staležima, da uzmu za kralja Karlova starijega sina Ludovika. Oni to i obećaše god. 1339. I na jugu postiže Karlo znatan uspjeh, kad je Srbima oteo Beograd god. 1319. Karlo je umro 16. srpnja 1342. ostavivši tri sina: Ludovika, Andriju i Stjepana.

LUDOVIK I. VELIKI

(Od godine 1342 do 1382.)

PAD HRVATSKIH VELIKAŠA. Ludovik je jedan od najsposobnijih vladara, što je ikada zasio ugarsko-hrvatski prijesto. Naslijedio je oca još u sedamnaestoj godini života te poslije mnogih ratova pribavi svojoj državi toliki opseg i toliku znamenitost, kakve nikada prije nije imala. Zato ga povjesničari i zovu obično Velikim. Čim je zasjeo kraljevski prijesto, odluči odmah da uredi zamršene hrvatske prilike. U to mu dobro dođe smrt jakoga vojvode Nelipića, koji ostavi udovicu Vladislavu od plemena Gušića kao skrbnicu malodobnom sinu Ivanu. Ludovik zapovjedi banu Nikoli Haholdu, da krene s vojskom u Hrvatsku i da zauzme grad Knin. On to i učini god. 1344., ali se junačka Vladislava branila kao lavica i suzbije bana. Videći, da se ne će moći održati protiv tolike sile, upusti se najposlije u pregovore s banom, našto ban ostavi Hrvatsku. Sad pođe u Hrvatsku sam Ludovik. Kad je stigao sa 30.000 vojske do Bihaća na Uni, izađe mu Vladislava sa sinom Ivanom ususret te mu se pokloni i predade mu grad Knin. Ludovik joj oprosti dugogodišnju nevjeru muževu i potvrdi mladome Ivanu Nelipiću sva pradjedovska imanja roda Svačićeva, naročito grad Sinj sa županom Cetinom, a Knin pridrža za se. To je bilo godine 1345. Time bijaše snaga Nelipića slomljena; oni su odsad kraljevi vjerni vazali.

ZADAR I NAPULJSKI RATOVI. Zadar je teško snosio mletačku vlast. Čim je čuo, da je Ludovik s vojskom u Hrvatskoj, pobuni se protiv Venecije. Ludovik pun zanosa primi zadarsko odaslanstvo, primi grad u svoju zaštitu i obeća, da će doskora doći u pomoć sa velikom vojskom. Doista stiže kralj ljeti 1346. sa 100.000 vojnika pred Zadar. Radi neopreznosti bio je potučen, te ljutit ostavi grad. Jadni Zadrani branili su se junački dvije godine, ali ih prisili glad i bolest, te su se morali najposlije predati Veneciji uz teške uvjete. Potom sklopi Ludovik s Mlecima osmogodišnje primirje god. 1348.

Za vrijeme toga rata Ludovik se nagodio sa Bribirskim knezovima (god. 1347.). Knez Juraj, sin Mladenova brata Pavla Šubića, predao je kralju tvrdi i važni grad Ostrovicu (nedaleko Bribira), a kralj dade njemu grad Zrinj. Taj knez Juraj, praotac je čuvene hrvatske porodice grofova Zrinjskih. Kad su doskora i ostali gradovi knezova Šubića Klis, Skradin i Omiš došli kralju u ruke, sasvim oslabi rod knezova Bribirskih dolje u Hrvatskoj, te ih početkom novoga vijeka nestaje. S padom moći Nelipića i Bribirskih prestade prevlast hrvatskih velikaša, pa tako uspostavi Ludovik opet kraljevsku vlast u Hrvatskoj, gdje je nije bilo već od vremena Ladislava III. Kumanca.

VANJSKA POLITIKA. Da je Ludovik onako naglo ostavio Zadar na cjedilu i da je sklopio primirje s Venecijom, glavni je razlog umorstvo brata mu Andrije u

Aversi kod Napulja. Kad je vidio, da pregovaranjem ne će ništa postići, krene s vojskom i osvoji čitavo napuljsko kraljevstvo. Grozno se osvetio ubojicama bratovim, samo mu je pobjegla kraljica Ivana god. 1348. Kad se Ludovik vratio u Ugarsku, vidio je, da nema drugoga izlaza u napuljskim zapletajima, nego da se nagodi s kraljicom Ivanom, jer bi inače morao istrošiti svu snagu svoje države. On prepusti Ivani napuljsko kraljevstvo god. 1352.

SRBIJA I BOSNA. Suvremenik i opasni takmac Ludovikov bio je srpski kralj D u š a n S i l n i. On je svoju državu na štetu Bizanta podigao do tolike moći i slave, da se početkom god. 1346. proglasio carem »Srbima i Grcima«. Dušan je sanjao, kako da zasjedne u Carigradu mjesto grčkih careva. Šireći s tom nakanom svoju državu bacio je oko i na Humsku zemlju, koju je držao bosanski ban S t j e p a n K o t r o m a n i ć, Ludovikov vazal. Kad je Ludovik bio s vojskom u Napulju, provali Dušan u Bosnu, ali se morao vratiti neobavljena posla zbog snažnog istupa bizantskog carstva god. 1350. Godine 1353. oženi se kralj Ludovik Jelisavetom, kćerkom bosanskoga bana Stjepana Kotromanića. Kotromanić doskora umre ostavivši banovinu darovitomu sinovcu T v r t k u (1354. do 1391.), a slijedeće godine umre i Dušan Silni (god. 1355.). Sada uze naglo padati srpska država, još naglije nego se podigla, a time se Ludovik oslobodi opasna takmaca na jugu.

MLETAČKI RAT I ZADARSKI MIR. Ludoviku je glavni protivnik sad bila Venecija. Ona se za vrijeme osmogodišnjeg primirja prijevarom domogla grada Skradina, a htjela se tako dočepati i Klisa i Omiša. Ludovik zato započne veliki rat za posjed cijele Dalmacije. Uze sabirati veliku vojsku u Zagrebu. Da prevari Veneciju, dao je razglasiti, da se sprema na Srbe, s kojima tobože ima starih računa. Kad se sabrala vojska u Zagrebu, krene Ludovik iznenada na zapad u Italiju navijestivši Veneciji rat god. 1356. Venecija se silno uplaši i ponudi kralju mir uz uvjet, da će mu predati sve dalmatinske gradove osim Zadra. Ali Ludovik ne htjede,

jer ju je htio skršiti, da bude od nje miran. Ratovalo se dvije godine. Vojsku u Hrvatskoj i Dalmaciji vodio je ban Ivan Čuz od Ludbrega, a u Italiji sam kralj. Banu se odmah predadu gradovi Split i Trogir, za njima se povedu i ostali gradovi, samo je pred Zadrom bilo borbe, ali se i on morao predati. Ludovik je također sretno ratovao u sjevernoj Italiji, te Venecija pristade konačno na mir u Zadru 18. veljače 1358. Po tome miru o d r e č e s e m l e t a č k a r e p u b l i k a s v i h d a l m a t i n s k i h g r a d o v a i o t o k a »od polovice Kvarnera do međaša grada Drača«, a dužd se odreče još naslova »vojvoda Dalmacije i Hrvatske«, kojim se ponosio još od godine 1000. Tim je bila republika mletačka istisnuta s obala hrvatskih za dulje vremena.

LUDOVIK NA BALKANU. Poslije sretnoga rata s Venecijom na zapadu, krene kralj Ludovik god. 1359. na Srbe, koji se po smrti Dušanovoj raspadoše na više manjih oblasti. Prodre sve do Rudnika, ali ipak ne postiže većih uspjeha, nego samo osigura banovinu Mačvu. Zatim zatraži od bosanskoga bana Tvrtka, da mu u ime miraza žene Jelisavete odstupi svu sjevernu humsku zemlju od Neretve do Cetine. Tvrtko se tome odupro, ali mu je najposlije god. 1366. morao dati i pokloniti mu se kao vazal, jer ga izdadoše neki bosanski velikaši i rođeni mu brat Vuk. Sad krene Ludovik i na Bugarsku. U njoj su poslije smrti cara Aleksandra zavladala oba njegova sina Šišman u Trnovu i Sracimir u Vidinu. Među njima je došlo do borba, koje Ludovik iskoristi, te mu se Sracimir pokloni kao vazal god. 1369.

LUDOVIK POLJSKI KRALJ. Uto umre god. 1370. poljski kralj Kazimir, Ludovikov ujak. Kako nije imao djece, imao ga je po ugovoru od god. 1339. naslijediti Ludovik. Poljski staleži prihvate bez prigovora Ludovika za svoga kralja, te ga svečano okrune u Krakovu. Tako p o s t a d e L u d o v i k n a j m o ć n i j i m v l a d a r o m u E v r o p i. Vlast mu se protezala od donje Visle do Kotora na Jadranskom moru, a osim maloga broja Madžara i Nijemaca svi su mu podanici bili Slaveni.

PONOVNI MLETAČKI RAT. Godine 1378. zarate se dvije talijanske državice — Đenova i Venecija, jer su im se kosili trgovački interesi na Istoku. Đenova pozove u pomoć Ludovika. Taj jedva dočeka, da može staru suparnicu na Jadranskom moru što više oslabiti. Venecija nije mogla da izdrži rat, te je zatražila mir. Mir je sklopljen u Turinu god. 1381., u kojem se mletačka republika obvezala svake godine da će plaćati hrvatsko-ugarskom kralju danak od 7.000 dukata. Što Ludovik nije tom prilikom jače skučio Veneciju, opet su krive napuljske prilike. Papa Urban VI. izopćio je naime kraljicu Ivanu iz Crkve i lišio je prijestolja. Kako ona nije imala djece, pošalje Ludovik s vojskom svoga rođaka Karla Dračkoga, koji je bio hrvatski herceg. Karlo protjera Ivanu i postade napuljskim kraljem god. 1381.

Malo zatim umre kralj Ludovik I. 1382. ostavivši dvije malodobne kćeri, stariju Mariju, koja se bila zaručila za češkoga kraljevića Sigismunda Luksenburgovca, sina cara i kralja Karla IV., i mlađu Hedvigu.

TURCI

Već za vladanja Ludovika pojavili su se u Evropi Turci, koji su došli iz zemlje Turkestana, koja se nalazi u srednjoj Aziji. Na golemome nizozemlju Turana ili Turkestana živjela su kroz vjekove nebrojena nomadska plemena prozvana jednim imenom Turci. Kad je Džingiskan (Temudžin) utemeljio svoju prostranu mongolsku državu i pošao na zapad u Evropu, da proširi svoju vlast, pobježe pred njim jedno pleme tursko od 400 do 500 porodica i preseli se u Malu Aziju. To je bilo početkom XIII. stoljeća. Ti turski nomadi došli su u državu ikonijskoga sultana. U tome sultanatu naselilo se jedno drugo tursko pleme prije 200 godina, koje se zvalo Seldžuci. Seldžuci dadoše tim novim došljacima pašnjake oko Dovileja nadomak grčkomu carstvu nikejskomu. Vođa tih novih Turaka zvao se O s m a n. On osnuje državu pod vrhovnom vlasti ikonijskoga sultana te je njom vladao od god. 1288. do 1323. Turci prime

Muhamedanovu vjeru ili islam, a po vođi svome Osmanu prozovu se O s m a n l i j e. Ikonijski sultanat razasuo se god. 1301. u nekoliko manjih državica, te Osman uze sad naslov e m i r a šireći naprosto svoju državu na štetu bizantskoga carstva. Njega naslijedi sin Orhan, koji prenese prijestolnicu u grad Brusu. Zauzme zatim grčke gradove Nikeju i Nikomediju i tako dođe do pred vrata Carigrada. K tome prikupi sve one državice seldžučke, što su se razvile iz sultanata ikonijskoga. One se sve stopiše u državu osmanlijsku. Orhan razdijeli državu u vojne kotare sandžake (zastave) te uredi stajaću vojsku. Zarobio bi kršćansku djecu, othranio je i odgojio na tursku, vojnički je izvježbao i tako od nje stvorio j a n j i č a r e (jeničeri = nove čete). Turci su bili konjanici, zvali su se s p a h i j e. I janjičari i spahije postadoše domalo strah i trepet Evropi.

Orhan ostavi sinu M u r a t u (1362. do 1389.) moćnu državu. U taj je čas bizantsko carstvo bilo najslabija država na Balkanu. Rastrovale ga nutarnje svađe i borbe za prijestolje. Protucar Kantakuzen pozvao je u pomoć Orhana protiv cara Ivana V. Kantakuzen je dao Orhanu svoju kćer za ženu. U tim borbama Turci su upoznali i srpske i bugarske zemlje, jer ih je bizantski dvor često zvao u pomoć protiv Dušana Silnog. Godine 1352. prijeđu Turci Dardanele i osvoje prvo evropsko mjesto tvrđavu Cimpe, a god. 1354. osvoje Galipolje. Sad su bili gospodari Dardanela te su mogli po volji prelaziti iz Azije u Evropu i natrag.

Sad se širila turska vlast nenadnom brzinom. Murat osvoji god. 1363. Drenopolje i naseli Trakiju turskim narodom. To je prva osmanlijska pokrajina u Evropi, a prozovu je Rumelijom (Rum = rimska zemlja). Drenopolje postane prvom turskom prijestolnicom. Murat je imao pred očima, da osvoji sav Balkanski poluotok i da na ruševinama tisućugodišnjega grčkog carstva podigne silno tursko carstvo. Bizant je bio slab i iznemogao, pa ga je Murat ostavio za kasnije, a sad će pokušati da skrši snagu Srba i Bugara, jer su mu oni bili najpogibeljniji. Nažalost Bugarska je bila rastrovana i

propala, te joj je Murat oteo sve zemlje i gradove do Balkana i prisilio je na plaćanje danka. Nije bolje bilo ni u Srbiji. Poslije smrti Dušanove zavlada u Srbiji nered ili anarhija. Srpski kralj Vukašin vidje, kolika mu pogibao prijeti od Turaka, te pođe s bratom Uglješom, da Turke istjera iz Evrope. Došlo je do krvave bitke kod Černomena na rijeci Marici god. 1371., u kojoj pogibe i Vukašin i brat mu Uglješa. Bitkom na Marici počinje tursko gospodstvo nad južnim Slavenima. Sad padnu srpske državice niže Kosova, te i Vukašinov sin Marko Kraljević postane turski vazal.

Da je Turska od čopora nomadskih plemena postala u razmjerno kratko vrijeme prvom i najjačom državom svoga vremena, koja je vezala sudbinu tolikih naroda Azije, Afrike i Evrope kroz više stoljeća — razlogom je njezina čvrsta državna organizacija i vojnička sprema. Imala je sreću, da su njezini sultani iz početka kroz dva vijeka bili sve sposobniji od sposobnijega, te su proveli tu organizaciju uprave i vojske. Ta turska državna organizacija posve je različita od organizacije kod drugih evropskih država. Osnov turske državne uprave bila je neograničena vlast sultanova: on je i jedini gospodar sve zemlje u državi. On je daje na uživanje onima, koji su se odlikovali u ratu, i to samo do smrti. Njega sve slijepo sluša. Tu je dakle provedena potpuna centralizacija vlasti. Turska uprava strogo je pazila, da jači ne tlači slabijega, te je osiguravala miran život svim podanicima bez razlike vjere, a nije ih ubijala porezima. To je silno djelovalo na susjedne kršćanske države, koje su izdisale pod anarhijom (neredom, bezvlađem). Načelo je tursko bilo: ostaviti narod, da se mirno bavi svojim radom, ostaviti mu imutak, zakone, vjeru i običaje, a češtoputa i upravu, kakva je bila prije dolaska Turaka. Kršćani nijesu dakle držali isprva za nikakvu nesreću, što su dobili Turke za gospodare. Tek kasnije turske su se age i spahije pretvorili u najgore feudalce, koji su postali užasne krvopije i silnici, te je bespravna raja gorko zacvilila i sjetila se svoje nekadašnje slobode i svojih vladara. To se dogodilo osobito u Bosni.

BOSNA

Poslije smrti Ludovika I. Velikoga nastaje veliki hrvatski pokret, koji Bosna hoće da iskoristi i da oko sebe okupi sav narod Hrvata i Srba.

Herceg-Bosna nije bila uvijek u današnjim svojim granicama. Ona se širila tijekom stoljeća na račun hrvatskih i srpskih zemalja te je zadržala neki posebni položaj. Kad su Hrvati i Srbi došli u ove krajeve i stvorili svoje oblasti, stvorila se i oblast Bosna. Ime Bosna spominje prvi bizantski car Konstantin Porfirogenit polovicom X. stoljeća. Bosna se ispočetka sterala oko izvora Bosne te je to mala zemljica, koja se razlikuje od Srbije, kako veli Porfirogenit. Za vrijeme kralja Tomislava dolazi ona u sklop hrvatske države, jer se Tomislav sukobio s Bugarima negdje na donjoj Drini. Bugari su naime tada imali u svojim rukama Srijem i današnju sjevernu Srbiju, te su bili susjedi Tomislavovi. I za Petra Krešimira Bosna je dio hrvatske države. Poslije njegove smrti nastadoše smutnje u kraljevstvu hrvatskom, te Bosna ispade iz sklopa hrvatske države. Ona je pokušala da živi svojim samostalnim životom, ali ne za dugo. Bizant je htio da osvoji natrag svoje zemlje, te je podložio i Bosnu. Njom je vladao nekad srpski župan Časlav pod vrhovnom vlašću Bizanta, a poslije Zvonimirove smrti zavlada njom dukljanski kralj Bodin. Kad se Duklja početkom XII. stoljeća raspala, postane Bosna opet samostalna. Kad je hrvatsko-ugarski kralj Bela I. Slijepi (1131. do 1141.) u sretnom ratovanju s Mlečanima povratio Hrvatskoj sve dalmatinske gradove osim Zadra, pokloni se Beli i Bosna svojevojno godine 1137. Tako opet dođu sve hrvatske zemlje pod vlast hrvatsko-ugarskoga kralja. Bosnom je tada vladao ban Borić, prvi poznati bosanski ban. Borić je bio iz okoline današnjega Broda na Savi te je imao posjed u požeškoj županiji negdje kod Grabarja. Borić vlada već Solima (današnja Tuzla), te mu se vlast prostire sve do Save.

HUM ILI ZAHUMLJE. Samostalno se razvila oblast Hum, iz koje se razvila kasnije današnja Hercegovina.

Prvi poznati knez Huma ili Zahumlja bio je Mihajlo Višević (910. do 930.), savremenik kralja Tomislava i saveznik bugarskoga cara Simeuna Velikog protiv Bizanta i Srba. Mihajlo je priznao vlast hrvatskoga kralja Tomislava i sudjelovao na crkvenim saborima splitskim. Kad se Bosna otrgla od Hrvatske, otrglo se i Zahumlje i dođe pod vlast Duklje od god. 1050. do 1160. Poslije ga pripoji srpskoj kneževini Stefan Nemanja i predade ga svome bratu Miroslavu (1171. do 1197.) u upravu. Miroslav je bio šura bosanskoga bana Kulina. Kad je hrvatskim hercegom postao Andrija, sin Bele II. i kasniji kralj Andrija I. 1205. do 1235., otme Hum srpskom velikom županu Stefanu, sinu Stefana Nemanje. Ali su se ipak u kraju niže Neretve održali nasljednici Miroslavovi kao pobočna grana Nemanjića.

KULIN BAN (1170. do 1204.). Nasljednik Borićev u Bosni bio je ban Kulin, kome se spomen u narodu sačuvao sve do naših dana (»Za Kulina bana i njegovih dobrih dana«). Banom ga je učinio bizantski car Manojlo, kad je zauzeo Srijem, Bosnu, Dalmaciju i Hrvatsku riјeci Krki na jug god. 1167. Kulin je inače vazal kralja Bele. On je znatno proširio svoju banovinu; vladao je Bosnom, Solima i Usorom, a dobio i neke hrvatske župe na gornjem i srednjem Vrbasu i Sani (psetsku i plivanjsku). Od tih župa stvori posebnu oblast, zvanu Donji Kraji. Za njegove vlade preotme mah u Bosni nova vjera, t. zv. bogumilstvo, a po tom vjerski razdor, koji je Bosni iskopao grob.

BOGUMILSTVO ILI PATARENSTVO. To krivovjerje došlo je iz Azije, a donijeli su ga u Evropu bizantski vojnici. Ono se raširi najprije u Bugarskoj, gdje mu pop Jeremija dade slavenski vanjski oblik i slavenske crkvene knjige. Jeremija se nazove Bogumilom, a po njem i nova vjera bogumilstvom. Ta se vjera osniva onako kao indijska vjera Zoroastrova na tom: da postoje dva božanstva: jedno dobro, a drugo zlo božanstvo. Po njihovu nauku dobri je Bog stvorio dušu i sve nevidljivo, a zli i nečastivi bog stvorio je nebo i zemlju, to jest sve vidljivo i tvarno. Duša je otpala od dobroga

Boga i došla u ljudsko tijelo, koje je stvorio sotona. Zato treba da se duša što prije vrati svome ocu. Radi toga poslao je otac jednoga od najvećih duhova ili anđela, koji se zove Krist. On uzme samo naoko ljudsko tijelo i samo naoko umre na križu, da pouči svijet, kako će se duša što prije osloboditi tijela i vraga i vratiti se k ocu. Za spasenje duše dosta je samo vjerovati u tu nauku. Zato ne treba moliti za mrtve, a nema ni uskrsnuća tijela, jer je ono djelo sotonino. Zabacili su sve sakramente i sav Stari Zavjet, a od molitava zadržali su samo Očenaš.

Ti su se bogumili dijelili na savršene i nesavršene. Savršeni se odriču blaga i bogatstva, ne jedu mesa ni jela od životinja, osuđuju krvnu osvetu i umorstvo (rat); ne smiju se ni kleti (prisizati). Za obične vjernike ne vrijede ti strogi propisi.

Bogumilstvo su najprije primili kaluđeri, koji u svojoj neukosti nijesu mogli valjda da razlikuju krivovjerstvo od prave vjere. To bogumilstvo zadržalo je u Bosni manastirsku organizaciju. Nijesu priznavali razvijene hierarhije t. j. stepene svećeničkih redova i vlasti. Bosanski patareni zovu se »dobrim krstjanima«. Svima je na čelu djed ili did (kao biskup); njegovi su zamjenici gosti ili starci (kao svećenici i đakoni). Njihov se svećenik u XIV. i XV. stoljeću zove strojnik, te su ti strojnici imali da šire taj nauk.

Služba Božja bila je vrlo jednostavna. Nemaju crkava ni oltara, jer su, vele, zvonici i zvona »trublje đavolske«. Ne poznaju ni slika ni kipova, pače ni križa. Vele: »Ne može se čovjek klanjati križu, kad su na njem propeli Sina Božjega«. Oni se sastanu u običnu kuću, prostru prosti sto mjesto oltara, otvore Evanđelje, izmole Očenaš, pročitaju koji odlomak iz Evanđelja, podijele blagoslov, — i to je sva služba njihova.

ŠIRENJE BOGUMILSTVA. Iz Bugarske uvuče se bogumilstvo najprije u Srbiju. Kad je Stefan Nemanja vidio, kako se to bogumilstvo širi među srpskom vlastelom, kako ono potkapa državne temelje i sav društveni život, istupi oštro protiv nove vjere. Sazove

sabor, pohvata glave sektaša i strogo ih kazni. Njihovu vođi i učitelju odreza jezik, knjige mu spali i protjera ga u progonstvo. Drugove njegove dade ili spaliti ili zaplijeniti im posjed u korist siromaha, pa ih protjera iz zemlje. Od toga doba nema više u Srbiji ni spomena bogumilima.

Negdje oko polovice XII. stoljeća, a možda nešto i prije, uvuče se bogumilstvo i u Bosnu. Tu se najdulje održalo, a njegovih tragova ima valjda i danas u zabitnim i gorovitim krajevima bosanskim. Tome krivovjerju prijale su i tadašnje prilike kod nas, u prvom redu velika i žučna borba dalmatinskih Latina protiv hrvatskih popova glagoljaša i njihove slovenske liturgije u crkvi. To se ticalo i Bosne, jer je i ona spadala pod splitsku nadbiskupiju od god. 1137., kad se svojevoljno pridružila hrvatsko-ugarskom kralju. Uz bogumilstvo pristanu u prvom redu bosanska vlastela, a među njima i Kulin ban. Kad je o tome doplo glas do Rima, pozove papa Inocent III. hrvatsko-ugarskoga kralja Emerika, da stvar razvidi. Emerik pozove Kulina na odgovornost. Kad su se bosanski bogumili uvjerili o svom krivovjerju, odreknu ga se svečano god. 1203. i vrate se u krilo katoličke Crkve.

MATEJ NINOSLAV (1230. do 1250.). Kulina naslijedi ban Matej Ninoslav. On je bio pravi pataren i njihov zaštitnik. Na to su ga valjda najviše natjerali ugarsko-hrvatski kraljevi. Ugarski dvor živo je nastojao da Bosni otme svaku političku samostalnost i da je pridruži Ugarskoj. Tome su se Bosanci otimali svom silom te su mislili u patarenstvu naći najjaču pomoć u toj borbi za svoju slobodu i političku individualnost. Ugarski su opet kraljevi uzeli bogumilstvo za izliku, da mogu oružanom rukom provaljivati u Bosnu i provoditi svoju politiku. U toj tobožnjoj borbi protiv patarenstva oslanjali su se Ugri na papu, te su Bosanci još više zamrzili katoličku Crkvu. Sad nastaje čudna igra: čim naime provali ugarska vojska u Bosnu, Bosanci se izjave katolicima, a kad Ugri odu, oni se opet povrate bogumilstvu. Tako je to bivalo sve do bosanske propasti.

Godine 1226. postao je hrvatskim hercegom Koloman, sin Andrije I. i naslovni kralj galički. Kad je utvrdio svoj položaj u Hrvatskoj poslije poraza kneza Domalda Svačića, poče se Koloman uplitati u bosanske prilike. On htjede naprosto Bosnu da podvrgne svojoj vlasti, a to mu olakša bogumilstvo, koje je nanovo procvalo za bana Ninoslava. Radi toga prepusti kralj Andrija Kolomanu vrhovnu pasku nad Bosnom, a tu potvrdi onda i papa Grgur IX. Koloman provali s vojskom u Bosnu te uze djelovati i mačem i krstom. Kad je Ninoslav uvidio svu ozbiljnost položaja, prigrli i on i narod katoličku vjeru, a Koloman se vrati natrag u Hrvatsku god. 1234. Jedva što je Koloman ostavio Bosnu, Ninoslav i Bošnjaci opet se povrate krivovjerju.

Kad je Koloman za to dočuo, spremi se na ozbiljni rat protiv bogumila, a taj se svrši potpunom pobjedom njegovom. On je nesamo skučio Bosnu i prisilio Ninoslava na pokornost, nego provali i u Humsku zemlju, kojom je tada vladao knez Toljen (god. 1237.). Poslije tih pobjeda dade se Koloman na uređenje crkvenih prilika. Papa je imenovao dominikanca Požu bosanskim biskupom, a Koloman podiže mu u župi Vrhbosni na Brdu (današnji Blažuj nedaleko Sarajeva) stolnu crkvu (katedralu) sv. Petra s kaptolom i obdari je desetinom u Usori, Solima i Donjim Krajima, zatim Đakovom i njegovom okolicom sve do Save u vukovskoj županiji. No bogumili se brzo opet prikupiše i stadoše ugrožavati biskupov položaj. Tada Poža prenese svoje sjedište iz Brda u Đakovo, koje odsad postade redovito sjedište bosanske crkve.

Herceg Koloman htio je urediti i hrvatske crkvene prilike. Splitska je naime biskupija u posljednje vrijeme bila vrlo osiromašila, zato se Koloman sporazumi sa splitskim nadbiskupom Guncelom, da je sjedini sa zagrebačkom biskupijom. Na taj način htio je dakle da zagrebačku biskupiju istrgne iz kaločke nadbiskupije i da povrati u Hrvatskoj stanje, kakvo je bilo prije osnutka zagrebačke biskupije. U tom slučaju postao bi Zagreb valjda metropolom za čitavu Hrvatsku i Dalmaciju. To se nije dogodilo, jer uto provališe Mongoli u Ugarsku i Koloman pogibe.

Poslije smrti bana Ninoslava zavade se njegovi potomci oko očinskoga prijestolja. To dade povoda Beli III., da se ponovno umiješa u bosanske prilike. On razdijeli Bosnu u one dijelove, od kojih je bila sastavljena. Rodu Ninoslavovu Prijezdi I. ostavi samo banovinu Bosnu. Sa zapada je opaše Donjim Krajima i Tropoljem, koje je stvorio od župe Duvanjske, Livanjske i Glamočke (t. zv. Završje); a sa sjevera Usorom i Solima, gdje je namjestio svoje pouzdane velikaše.

HRVATSKI POKRET

(Od godine 1382. do 1409.)

Ludovik I. umro je god. 1382. Nije imao sinova, nego je ostavio dvije kćeri: Mariju i Hedvigu. Prije smrti odredio je, da ga Marija naslijedi u prostranoj državi.

KRALJICA MARIJA (1382. do 1385.). Doista sutradan poslije kraljeva pogreba sastanu se velikaši i okrune Mariju za kralja, kao da bi mu bila sin. Njoj je bilo tek 12 godina, pa je zato Ludovik odredio, da u ime njezino upravlja državom mati joj Jelisaveta Kotromanička, žena vladohlepna, nepromišljena i sklona spletkama. Glavni joj savjetnik bijaše palatin Nikola Gorjanski, muž razborit i od srca odan kraljevskoj porodici, ali vrlo sebičan. Jelisaveta je htjela, da Marija zavlada i Poljskom, ali Poljaci nijesu htjeli ni čuti, da njihov kralj boravi izvan zemlje. Oni uzmu Marijinu sestru Hedvigu za kraljicu, a ta se uda za litvanskoga kneza Vladislava Jagela. Litva i Poljska združe se pod novom poljskom dinastijom Jagelovića god. 1386.

NEZADOVOLJSTVO HRVATA.. Hrvati su dozvali Anžuvince na hrvatski prijesto, a potom i na ugarski. No oba vladara, i Karlo i Ludovik, pokazaše se vrlo nezahvalni prema Hrvatima. Oni su bili kruti centralisti i apsolutisti. Za svih 40 godina Ludovikova vladanja nije zapala banska stolica u ruke baš nijednom hrvatskom velikašu, čije bi ime bilo sraslo s narodnom prošlošću. Starije hrvatsko plemstvo pokazivalo je odviše

samostalnog duha, a to nije išlo u račun Ludoviku. Mjesto starih hrvatskih rodova: Šubića, Nelipića, Kurjakovića, Frankopana i drugih ističu se sada u Hrvatskoj novi tuđinski rodovi i velikaši: Seči, Cudari, Bubeki, Mikci, Lackovići od Dobrogošća, Horvati, od madžarskoga plemena Banča, a Horvatima su se prozvali po gradu Horvat (kod Mikanovaca); zatim najmoćniji rod Gorjanski, također rodom Madžari od plemena Družma, po gradu Gorjan nazvani su Gorjanski. To nezadovoljstvo još više poveća ženska vlada, koja je stala zapostavljati i progoniti najodličnije velikaše u državi. To nezadovoljstvo htjede da iskoristi bosanski ban Tvrtko I. On je imao pred očima velik, izgrađen i dalekosežan narodni i državni program, a taj je: da proširi svoju vlast sve do mora i Drave, dakle da steče čitavo hrvatsko kraljevstvo, a usto da prikupi i srpske zemlje, što su se po smrti Dušanovoj bile raštrkale; nije htio da postanu plijenom Turčinu. Doista Bosna je jedina tada mogla da oko sebe okupi sav narod hrvatski i srpski.

KOTROMANIĆI. Bosnom su vladali Kotromanići, potomci bana Borića. Mateja Ninoslava naslijedi P r i j e z d a I. (1250. do 1287.), kome je Bela III. ostavio samo banovinu Bosnu. On i njegovi nasljednici P r i j e z d a II. i S t j e p a n K o t r o m a n (1290. do 1302.) pribavili su si posjede u Slavoniji, da budu sigurniji od patarena. Stjepan I. Kotromanić prizna vrhovnu vlast hrvatskoga bana Pavla Šubića. Kotromanić je doskora umro 1302., a njegova udovica Jelisaveta ode u Dubrovnik sa sinovima Stjepanom, Vladislavom i Ninoslavom. Bosnom je tada upravljao kao ban Mladen Šubić. Kad je Mladen naslijedio oca Pavla kao ban Hrvata i cijele Bosne, postavio je opet za upravnike u Bosni S t j e p a n a II. (1313. do 1353.) i Vladislava, sinove Stjepana Kotromanića. Poslije pada bana Mladena postane Stjepan II. Kotromanić izravnim vazalom kralja Karla I. g. 1322. Karlo mu dade još Usoru i Soli, a godine 1326. otme Srbima i Zahumlje, koje se više nikada ne povrati u sklop srpske države. K tome pripoji Stjepan još i Krajinu između Neretve i Cetine i Tropolje (Završje). Car

Dušan pokušao je, da mu otme Zahumlje, ali bez uspjeha. Godine 1357. udade se Stjepanova kći Jelisava za kralja Ludovika, koja dobi za miraz zemlju od Neretve do Cetine. Bana Stjepana II. naslijedi mlađi mu brat **V l a d i s l a v**, koji se oženio Jelisavetom, unukom bana Pavla Šubića. Vladislav umre 1353., a naslijedi ga sin **S t j e p a n T v r t k o I.** (1354. do 1377.), kao ban, a 1377. do 1391. kao kralj.

STJEPAN TVRTKO I. (1354. do 1391.) bez sumnje je najznatniji vladar bosanski. Baštinio je svu diplomatsku vještinu svoga djeda Pavla Šubića. Isprva morao se priznati Ludovikovim vazalom, ali kad ga je Ludovik htio sasvim skučiti pod svoju vlast, odupro mu se. Ludovik je poslao na nj dvije vojske, ali ih je Tvrtko suzbio pomoću Vukca Hrvatinića (oca Hrvojeva). No kad su kasnije neki bosanski velikaši s bratom njegovim Vukom digli bunu protiv Tvrtka i on morao bježati iz Bosne, priznao je Ludovika I. svojim gospodarom i njegovom se pomoći vratio opet na bansku stolicu godine 1367. Ludovik je bio zabavljen vanjskim poslovima, pa je Tvrtko vladao samostalno i širio granice svojoj vlasti. Kad je godine 1371. izumrla loza srpskih vladara Nemanjića, on je kao praunuk Stjepana Dragutina (baba mu je naime kći St. Dragutina i Katarine, kćeri ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana VI.) na osnovu baštinskoga prava osvojio dio srpskih zemalja (Podrinje) s Mileševom i Travunju do Kotora i Onogošta. Srpski knez Lazar radio je s njim u sporazumu te mu priznao prednost. Ljeti godine 1377. okruni se Tvrtko sugubim t. j. dvostrukim vijencem ili krunom u znak vlasti nad bosanskom i srpskom zemljom. Krunio se u manastirskoj crkvi u Mileševu na grobu sv. Save. Od tog vremena piše se Stjepan Tvrtko »u Kristu Gospodu kralj Srba, Bosne i Primorja«. Tu su krunidbu priznali Mlečani, Dubrovčani i Ludovik I.

BUNA BRAĆE HORVATA. Tvrtko je dobro znao za veliko nezadovoljstvo i neraspoloženje Hrvata prema ugarskom dvoru te je držao, da je poslije smrti Ludovikove bio najzgodniji čas za njegovu politiku. On dakle pošalje odmah svoje ljude u dalmatinske gradove k ne-

kim hrvatskim velikašima mameći ih, da se odijele od ugarske krune. U prvi mah odazove mu se samo Ivan Paližna, vranski prior, a dalmatinski gradovi i ostala hrvatska gospoda nijesu shvatili njegove velike osnove te mu se oglušiše. Isto tako nijesu ga razumjeli ni Srbi.

Čim je budimski dvor saznao za Tvrtkove osnove, zamisli palatin Nikola Gorjanski da s Venecijom sklopi obrambeni savez, naročito radi dalmatinskih gradova. Taj savez nije Veneciji išao u račun, zato ga odbije. Sad pođu kraljica Jelisaveta i Marija osobno u Hrvatsku, da primire nezadovoljnike. Kad su obje kraljice došle u Zadar, diže Paližna bunu protiv njih. No kako nije došla bosanska pomoć, morala se Vrana predati, a Paližna umakne u Bosnu. Hrvati se naoko primire, a Gorjanski udesi izmirenje sa Tvrtkom prepustivši mu god. 1385. Kotor, grad »njegovih predaka«.

Jedva da su se kraljice vratile u Ugarsku, nastade veliko vrenje među velikašima u Slavoniji i Ugarskoj radi nesigurnog i ćudljivoga ženskog vladanja. Na čelu nezadovoljnicima stane porodica Horvata, poimenice braća Pavao, biskup zagrebački, Ivaniš, još nedavno mačvanski ban, i Ladislav. Njima se pridružiše i mnogi ugarski velikaši, a među njima dvorski sudac Nikola Szechy, nekoć ban hrvatski, i dvorski blagajnik Nikola Zambó.

Kad je dvor saznao za ovu ligu (savez) hrvatskih i ugarskih velikaša, izmiri se s njima nastojanjem palatina Gorjanskoga u svibnju 1385. u Požegi. Ali kad su nezadovoljnici uvidjeli trik i igru dvora i palatina, odluče potražiti sebi i državi drugoga vladara. To je bio Karlo Drački, napuljski kralj i nekoč herceg hrvatski. On je bio jedini muški punoljetni član dinastije anžuvinske, a usto je dobro poznavao zakone i uredbe Hrvatske i Ugarske. Zagrebački biskup Pavao Horvat ode u Napulj i dovede Karla u Hrvatsku. Baš u taj čas provali vjerenik kraljice Marije Sigismund Luksenburgovac s vojskom u Ugarsku i prisili dvor, da ga vjenča s Marijom. Poslije vjenčanja vrati se natrag u Češku ne mareći zato, što mu je žena sad izgubila krunu i kraljevstvo.

KARLO II. (1385. do 1386.) i MARIJA (1386. do 1395.). Kraljica Jelisava i Gorjanski nijesu htjeli lako pustiti vlast iz ruku. Oni su pristali, da se Marija odrekne krune u korist rođaka Karla, ali samo zato, da ga se lakše oslobode. Oni pozovu Karla u jednu sobu budimskoga dvora tobože na dogovor. Kad je Karlo došao, posječe ga iz potaje ugarski velikaš Blaž Forgač, koga su Jelisava i Gorjanski za to najmili. Sad opet Marija postane kraljica. Braća Horvati združe se sa Paližnom i Tvrtkom te započnu građanski rat. U takvim prilikama pođu kraljice s Gorjanskim i Forgačem i s drugim nekim velikašima u Slavoniju, da posjete palatina u njegovu gradu Gorjanu. Na putu ih dočekaju braća Horvati i zametnu ljuto kreševo. U boju padnu palatin Gorjanski i ubojica Forgač, a obje kraljice budu zarobljene. Horvati ih pošalju Paližni, da ih očuva u tamnici u Novigradu na moru. Po želji valjda napuljskoga dvora zadave Jelisavu, a Mariji poštede život kao mladoj nedužnoj ženi.

SIGISMUND (1387. do 1437.). Kad je muž Marijin Sigismund čuo za događaj kod Gorjana, provali s vojskom do Budima. Tu ga neki velikaši izaberu i okrune za kralja. On uze nastojati, da spasi ženu i kraljicu Mariju. U tu svrhu složi se s Venecijom, koja mu pošalje u pomoć dosta lađa. Sad stane podsjedati Novigrad s kopna i s mora. Paližna se branio do krajnjih granica. S kopna ga pritisne krčki knez Ivan i prisili ga na predaju, jer nije bilo više hrane. Paližna je mogao da ode sa svojim ljudima, kamo hoće. U isto vrijeme bili su potučeni i Horvati u Slavoniji, koje su pomagali bosanski kralj Tvrtko i srpski knez Lazar. Oni pobjegnu u Bosnu.

BITKA NA KOSOVU (15. lipnja 1389.). Te borbe prekide za neko vrijeme napredovanje tursko. Knez Lazar razbio je Turke godine 1386. kod Pločnika na Toplici, a bosanski vojvoda Vlatko Vuković kod Bileća u Hercegovini godine 1388. To prisili sultana Murata, da obračuna sa Srbima jednom za vazda. Skupi golemu vojsku i krene na kneza Lazara. Na Vidovdan 15. lipnja 1389. dođe do krvava boja na Kosovu polju. Knezu Lazaru poslao je kralj Tvrtko pomoć od 20.000 pod vodstvom Vlatka Vukovića, a hrvatsku je vojsku, koja je pošla Srbima u pomoć, vodio ban Ivaniš Horvat. Srpski junak Miloš Obilić dovukao se do turskoga šatora i probo cara Murata. Nato su ga Turci sasjekli, a sasjekli su još i kneza Lazara. Novi sultan Bajazid potukao je Srbe i saveznike im. Kosovskom pogibijom Turci su utvrdili svoje gospodstvo nad Srbima, koje je trajalo preko 500 godina.

STJEPAN TVRTKO KRALJ HRVATSKI. Kako su se Turci odmah vratili u Jedrene, u prvi mah mislili su ljudi, da su kršćani na Kosovu pobijedili. Tako je mislio i kralj Tvrtko. On se uostalom nije dao smesti ni turskim napredovanjem ni Sigismundovim uspjesima, već je ustrajno i dosljedno provodio svoju osnovu. Doskora je okupio oko sebe svu Hrvatsku južno od Velebita i Dalmaciju, osim Zadra te se g. 1390. prozove kraljem Hrvatske i Dalmacije. To je bilo ravno 300 godina poslije smrti posljednjega Trpimirovića Stjepana II.

Ali nažalost Tvrtko nije dospio da provede državnu organizacjiu hrvatskih i srpskih zemalja s Bosnom i da utvrdi svoju vlast, jer ga pokosi nemila smrt god. 1391. u naponu života. Tvrtko je **jedini hrvatski vladar poslije izumrća hrvatske narodne dinastije, koji bijaše hrvatske krvi i koji** je okupio u svojoj ruci većinu Hrvata i jedan dio Srba. Cijeloga života bio je katolik, a mati mu je bila Jelena, kneginja Bribirska od plemena Šubića. Da su ga razumjeli Hrvati i Srbi, on bi bio stvorio jedinstvenu narodnu državu hrvatskosrpsku. Ta bi bila mogla da istisne madžarski upliv na Balkanu, a bila bi jaka uz pomoć kršćanskoga zapada, da suzbije tursku provalu u srednju Evropu. Njega su razumjeli samo neki Hrvati i srpski knez Lazar. Njegova je Bosna bila tada najjača država na sjeverozapadu Balkana; bila je ono, što je bila Dušanova Srbija na jugoistoku. Samo je Tvrtkova bila mnogo realnija (stvarnija). Dušan je htio da stvori srpsko-grčko carstvo na ruševinama Bizanta i s bizantskom kulturom, da sjedište države prenese u grčki Ca-

rigrad. Tvrtko je naprotiv htio da okupi sav narod hrvatski i srpski oko jezgre svoje Bosne ponosne.

Doskora je umro i Paližna, desna ruka Tvrtkova. Tako s njihovom smrti nestaje dvaju glavnih predstavnika i boraca za misao državnoga jedinstva Hrvata i Srba.

STJEPAN DABIŠA (1391. do 1395.). Tvrtka naslijedi na bosanskom prijestolju brat mu Dabiša. Bio je slab, te nije mogao ni da sačuva ono, što je Tvrtko bio stekao, a kamoli da ostvari njegovu veliku misao. On pače sklopi sa Sigismundom u Đakovu mir godine 1393. te mu zajamči bosanski prijesto poslije svoje smrti. Po tome miru on se složi sa Sigismundom na zator braće Horvata i ote im grad Omiš, što im ga je kralj Tvrtko bio darovao. Braća Horvati pobjegnu sad u Bosnu u grad Dobor na donjoj Bosni. Tu ih Sigismund opkoli i izdajom uhvati. Odvede ih u Pečuh, Ivaniša sveže konjima za repove kao izdajicu domovine, a biskupa Pavla zatvori u samostan, gdje je umro godine 1394. Tim događajem svršio se hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvata. Dabiša prestrašen tom nesrećom i Sigismundovim uspjehom odreče se Hrvatske i Dalmacije i naslova kralja hrvatsko-dalmatinskoga. Godine 1395. umre kraljica Marija i kralj Dabiša. Dabišu je naslijedio Sigismund, jer bosanska gospoda izaberu za kraljicu Dabišinu ženu J e l e n u G r u b u (1395. do 1398.), a poslije njezine smrti S t j e p a n a O s t o j u (1398. do 1404.), nezakonitoga sina kralja Tvrtka.

Nasljednici Tvrtkovi nijesu zapravo ni vladali; oni su kraljevi samo imenom, a svu vlast imadu u rukama bosanski velikaši: Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, gospodar Donjih Krajeva (poriječja Vrbasa od Jajca do Banje Luke), zatim Sandalj Hranić (sinovac Vlatka Vukovića Kosače), vladara najvećega djiela Huma, koji je zemlju svoju raširio sve do Lima na istoku, te Pavao Radinović iz Vrhbosne, moćni vlastelin u jugoistočnoj Bosni i jednom dijelu Konavlja. Oni skidaju i namještaju bosanske vladare. To znači, da su u Bosni poslije smrti kralja Tvrtka nastale prilike slične kao u Srbiji poslije smrti cara Dušana Silnog.

BITKA KOD NIKOPOLJA. Velika pogibao, koja je zaprijetila Carigradu od Turaka, oživjela je u kršćanskom zapadu opet misao na križarske ratove. Radi tih priprava na rat s Turskom zanemari Sigismund bosanske poslove. Zatraži pomoć od cijele zapadne Evrope. Sa vojskom od 60.000 ljudi krene god. 1396. na sultana Bajazida, dopre do Nikopolja na Dunavu i stade ga podsjedati. Nato doleti iznenada Bajazid i hametom potuče kršćane. Sam Sigismund uteče sretno lađom u Carigrad te se tek druge godine vrati preko Dubrovnika u svoju državu. Bitka kod Nikopolja utvrdila je tursko gospodstvo na Balkanu za sve dalje vjekove, a osim toga izazvala je Turke na rat protiv Ugarske i Hrvatske.

KRVAVI SABOR U KRIŽEVCIMA. Pored sve sreće i uspjeha Sigismundovih, Hrvati ga ipak ne htjedoše priznati za svoga kralja. Prošlo je nekoliko mjeseci od nikopoljske bitke, a za Sigismunda se nije ništa čulo, pače nije se znalo, ni da je živ. To dobro dođe njegovim protivnicima, te se doskora složi stranka hrvatskih i nekih ugarskih velikaša, koja ponovo istakne Ladislava, sina Karla Dračkoga, za hrvatsko-ugarskoga kralja. Na čelu te stranke bio je bivši ban i palatin Stjepan Lacković od Čakovca. Uto se vrati Sigismund u Dalmaciju i Hrvatsku pa kad je za to čuo, sazove sabor u Križevce. Na taj sabor pozove Lackovića i njegove pristaše tobože radi izmirenja davši im pismeno jamstvo, da im se ne će nikakvo zlo dogoditi. Međutim je na saboru brzo došlo do svađe, te su Sigismundovci sasjekli Lackovića i njegove drugove pobacavši im tjelesa kroz prozor sabornice (u veljači godine 1397.). Na glas o krvavom saboru u Križevcima bukne opet u Hrvatskoj opća buna protiv kralja krivokletnika. Toj se buni odlučno pridruži Bosna, a na čelu joj Hrvoje Vukčić-Hrvatinić. Sigismund prodre s vojskom u Bosnu, ali bude suzbijen. Hrvoje proširi pače svoju vlast sve do Une i Save. Sigismund je bio vrlo rasipan i raskalašen te je dodijao i ugarskoj gospodi, Oni ga uhvate u travnju 1401. u Višegradu, skinu ga s prijestolja i zatvore u gradu Šiklošu. No ban Nikola Gorjanski posredovao je

i izmirio kralja sa ugarskim velikašima. Ali mnogi pristadoše uz Hrvate i Ladislava Napuljskoga.

LADISLAV NAPULJAC (1403 do 1409.). Hrvati odu u Napulj po Ladislava i pozovu ga na krunidbu. Ladislav stiže u Zadar i tu ga okruni 5. kolovoza 1403. ostrogonski nadbiskup u prvostolnoj crkvi za hrvatsko-ugarskoga kralja. Krunio ga je valjda starom hrvatskom krunom i to je **posljednja krunidba na hrvatskom zemljištu.** Ladislav se bojao žalosne očeve smrti, pa se nije usudio da dalje zađe u Hrvatsku i Ugarsku, pa se treći mjesec vrati u Napulj, a Hrvoja imenova hercegom splitskim i svojim namjesnikom u Hrvatskoj i Dalmaciji.

HRVOJE. Herceg Hrvoje bijaše sada na vrhuncu moći i slave. On samostalno vlada Donjim Krajima do Une i Save, Hrvatskom Velebitu na jug i dalmatinskim gradovima i otocima. Ali i u Bosni njegova riječ najviše vrijedi. Već njegov otac Vukac bijaše u osobitoj milosti kralja Tvrtka, koji ga počasti naslovom »veliki vojvoda«. Taj naslov pripade i Hrvoju. On ima svoj dvor i dvorjanike, izdaje povelje, sklapa ugovore, vodi rat na svoju ruku i kuje svoj novac. Po vjeri bio je pataren, zato Splićanima nije bio drag. On je skinuo kralja Ostoju, koji se bio nagodio sa Sigismundom bojeći se sile Hrvojeve. Mjesto njega postavi za bosanskoga kralja **Tvrtka II. Tvrtkovića** (1404. do 1408.), sina Tvrtka I.

Uz Hrvoja najodličniji je velikaš u Bosni Sandalj Hranić, Hrvojev saveznik i rođak; imao je naime za ženu kćer Hrvojeva brata Vuka. Malo pomalo Sandalj je zavladao svom zemljom od ušća Neretve do Lima i od doline Rame do Kotora (gradina Blagaj, Hercegnovi, Risan, Neevesinje, Gacko, Konjic, Goražda s gradinom Samoborom na Drini; kraj oko Plevlja, manastir Mileševo, Onogošt). Time je Sandalj osnovao novu pokrajinu, koja će se za njegova nasljednika i sinovca Stjepana Vukčića Kosače nazvati Hercegovina.

Radi svega toga odluči Sigismund, da Bosnu posve pokori svojoj vlasti i da skrši hrvatski ustanak. Zaredaše tri njegove vojne na Bosnu (godine 1405., 1406. i

1407.), ali sve tri bez uspjeha. Punih pet godina bio je Hrvoje pravi branič i zatočnik hrvatske slobode. Kad je Sigismund vidio, da ne može ništa protiv Hrvoja i Hrvata, pozove sav zapadni svijet u pomoć na križarsku vojnu »protiv patarena i drugih heretika u Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj«. Ni papa Grgur XII. ni zapadni svijet nije poznavao prave ciljeve Sigismunda ni prednašnjih ugarskih vladara, te su se odazivali na vojnu. Skupila se vojska od 60.000 ljudi, i s njom provali Sigismund duboko u Bosnu. Zarobi izdajom kralja Tvrtka II. i 170 velikaša bosanskih te ih dade na povratku kod Dobora sve poubijati osim kralja Tvrtka, a tjelesa im baci u rijeku Bosnu. Na glas o toj nesreći ne preosta Hrvoju drugo, nego da se pokloni kralju Sigismundu. Sigismund mu potvrdi sve njegove posjede i naslov hercega. Poslije tih uspjeha osnova Sigismund »Zmajev red«, kojim odlikova Hrvoja i srpskoga despota Lazarevića. Tako konačno **svrši 25-godišnji hrvatski ustanak**, a Hrvati priznaše Sigismunda za svoga kralja. Tako se razbio prvi pokušaj, da se svi Hrvati i Srbi okupe oko jezgre svoje, oko Bosne ponosne.

Kad je Ladislav Napuljski vidio, da nema nikakva izgleda, da će se moći održati na hrvatsko-ugarskom prijestolju, učini podlo djelo, kakvo nije učinio valjda nikakav vladar: **prodao je god. 1409. Veneciji sva svoja prava na Dalmaciju za** 100.000 dukata. Na osnovu toga zauzmu Mlečani od polovice XV. stoljeća svu Dalmaciju, koja ostade u njihovim rukama sve do propasti Venecije 1797.

KRALJEVI IZ RAZNIH KUĆA

(1409. do 1526.)

SIGISMUND SAM

(1409. do 1437.)

GUBITAK DALMACIJE I MLETAČKI RATOVI. Prodaja Dalmacije prenerazila je nesamo budimski dvor nego i same gradove dalmatinske, a najviše Zadar. On je bio valjda u najtežim prilikama. Toliko se puta opirao

Veneciji i toliko odan Hrvatskoj znao je, da ga sada čekaju teški dani. Ostavljen je na cjedilu od zakonitoga kralja, Hrvatska ni Ugarska ne mogu mu pomoći: bio je prepušten sam sebi. Kad su Zadrani vidjeli, na čemu su, istaknu zastavu sv. Marka i sami pozovu Veneciju, da ih uzme pod zaštitu. Dužd dođe s mornaricom, primi Zadar, potvrdi mu gospodarsku samoupravu, a sve gradske plemiće imenova mletačkim građanima i ujedno naseli više mletačkih porodica u gradu. Time **počinje potalijančivanje Zadra, toga nekada najhrvatskijega grada.** Za Zadrom povedu se i ostali dalmatinski gradovi i otoci na sjeveru (osim Frankopanskoga Krka) te dozovu Mlečane. Trogir i Šibenik toga ne htjedoše, zato ih dužd stane podsjedati.

Kad je kralj Sigismund vidio, šta mletački dužd radi, pozove ga na odgovornost. Dužd nije za to mario. Tako dođe do mletačkoga rata,* koji se svršio godine 1430. tim, da se Sigismund primirjem u Ferari odrekao Dalmacije u korist Venecije za 10.000 dukata. Bio je naime izabran za njemačko-rimskoga cara te je pošao u Rim, da primi krunu iz papinih ruku. Usto je pošao na crkveni sabor u Bazel, pa kako je bio u novčanim neprilikama, primi ponudu Venecije, koja mu obeća još platiti sav trošak oko krunidbe i put od Rima do Bazela.

Od cijeloga Primorja ostane Hrvatskoj sada samo Senj, Omiš s Poljicima i Krajina (između Cetine i Neretve). No i to ugrabe Mlečani Stjepanu Vukčiću Kosači. Od cijele Jadranske obale ostalo je Hrvatskoj samo primorje od Zrmanje do Trsata i otok Krk. No i taj dođe Mlečanima u ruke godine 1480., kad ga je kralj Matijaš htio oteti krčkom knezu Ivanu Frankopanu. Turci su oteli Veneciji Krajinu godine 1499., a ostalo je sve bilo u mletačkim rukama, i na sav taj zemljišni posjed prešlo je ime Dalmacija.

---

* Zapravo su to bila tri rata: U prvom, koji je trajao od godine 1411. do 1413., izgubi Sigismund gradove Skradin, Ostrovicu i Šibenik. U drugom, koji se vodio od g. 1418. do 1420., izgubi Sigismund Trogir, Split i Kotor, zatim otoke Korčulu, Brač i Hvar. U trećem ratu g. 1430. pala je odluka o cijeloj Dalmaciji.

Gubitak Dalmacije najsudbonosniji je događaj u srednjovječnoj povijesti hrvatskoj poslije godine 1102. Tim gubitkom oduzeta je hrvatskoj državi ona osnova, na kojoj je počivala sva važnost hrvatskoga naroda. Hrvatska se otada bez mora i Dalmacije ne može da razvija, ona samo životari sve više pod tuđim utjecajem. Hrvatska odsad više nema one snage ni života kao dosada, a osobito kao prije godine 1102. Hrvatski se narod prometnuo u sokola polomljenih krila.

BOSANSKI ZAPLETAJI. Drugi teški udarac za Hrvate iza Dalmacije bio je gubitak Herceg-Bosne. I tome je najviše kriv Sigismund. Kad je zarobio bosanskoga kralja Tvrtka II., naumio je, da se sam okruni za bosanskoga kralja i Bosnu da tako potpuno sjedini s Ugarskom. U tom ga preteku bosanski velikaši, koji opet zakralje **Stjepana Ostoju** (1408. do 1418.). Uz Ostoju pristanu svi bosanski velikaši osim Hrvoja. On je mirovao i promatrao razvoj prilika. Sigismund je dva puta provalio u Bosnu, ali bez uspjeha. Najposlije se nagodio s Ostojem tako, da je on priznao Ostoju bosanskim kraljem, a Ostoja njega svojim vrhovnim gospodarom. Protiv toga pobune se neki bosanski velikaši, na čelu im Sandalj Hranić. Sigismund krene ponovo s vojskom u Bosnu godine 1411. i skrši žilavi bosanski otpor. Ostoji ostavi, kao svome vazalu samo pravu Bosnu i Humsku zemlju, a sebi pridrža Usoru i Soli.

PAD HERCEGA HRVOJA. Kako Hrvoje nije sudjelovao u tom ratu, ostao je gotovo neograničenim vladarom u prostranome svomu vladanju. Taj njegov vladarski položaj bio je vrlo zazoran ugarskim i bosanskim velikašima, napose kralju Ostoji. Oni su ga neprestano opadali pred Sigismundom, ali on nije htio da dira u »svoga kuma« i »starca« hercega. Međutim se zavade dva najveća bosanska velikaša: Hrvoje i Sandalj Hranić. Sandalj se naime godine 1411. rastavi od žene, koja je bila kći Hrvojeva brata Vuka. Hrvoje mu še za to htio osvetiti. Kad je Sandalj ratovao u Srbiji protiv Turaka u društvu svoga šure Stefana Lazarevića kao saveznik Sigismundov, provali Hrvoje u Sandaljevu zemlju. Sad

ga obijede zavidni velikaši kod Sigismunda, da je u savezu s Turcima. Ni Splićani ga nijesu mogli vidjeti, ne samo što je bio bogumil, nego što nije poštivao gradsku samoupravu. Sigismund ga sada proglasi buntovnikom i liši ga svih posjeda. Hrvoje se povuče u Donje Kraje, u grad Jajce, što ga je sam sagradio. Videći, da se neće moći održati protiv mnogobrojnih neprijatelja, odluči pozvati Turke u pomoć. U kolovozu 1415. došlo je negdje kod Doboja do krvava boja. Hrvoje i saveznik mu Isak-paša potuku Sigismundovce, zarobe bana Pavla Čupora i ubiju ga. Potom provale turske savezne Hrvojeve čete u Hrvatsku i Štajersku sve do Celja. T o j e p r v a p r o v a l a T u r a k a u H r v a t s k u god. 1415. Turci ostadoše u Bosni, pa su im kralj Ostoja i Sandalj morali plaćati danak. Ugarski je upliv bio potpuno istisnut iz Bosne. Od toga vremena Sigismund nije više prelazio preko Save. Tako je jednim ratom izgubio sve, što je bio postigao nakon toliko vremena i tolikom ljudskom krvlju.

Tom pobjedom ostade Hrvoje neograničeni gospodar u zapadnoj Bosni. Ali međutim ne preživi ni on dugo slave i pobjede svoje. Umro je u travnju godine 1416. sa zadovoljstvom u srcu, što se krvavo osvetio svim svojim neprijateljima i što je za čitava svoga života ostao nepobijeđen. Njega valja ubrajati među najčuvenija lica cijele hrvatske povijesti: u njegovoj su se ruci punih dvadesetak godina sastajale sve niti bosanske nutarnje i vanjske politike, a po tome je bio i jedan od onih, koji su najviše utjecali na udes susjedne Hrvatske i Dalmacije. Po smrti raspadoše mu se imanja na sve strane. Bosanska mu imanja naslijedi sin Booš Hercegović, koji nije bio ni sjena velikoga oca; Omiš s krajinom dobije knez Ivaniš Nelipić, brat Hrvojeve žene Jelene, a otoke Korčulu, Brač i Hvar uze kralj Sigismund, ali samo za kratko vrijeme, jer doskora prijeđoše u mletačke ruke.

Sudbonosno je u Hrvojevoj politici to, što je zvao Turke, da se miješaju u bosanske stvari. Kad su došli u Bosnu godine 1415., oni se u njoj trajno ugnijezdiše te su postepeno i proračunano pripremali njezin pad.

TVRTKO II. TVRTKOVIĆ PONOVNO BOSANSKI KRALJ. Poslije Hrvojeve smrti oženi se bosanski kralj Ostoja Hrvojevom udovicom Jelenom, da učvrsti svoj položaj. Ali umre doskora, a naslijedi ga sin S t j e p a n O s t o j i ć (1418. do 1421.). No i on brzo umre. Tada se po drugi put vrati na bosansko prijestolje Tvrtko II. Tvrtković (1421. do 1443.). Njegovo je vladanje bilo teško. Nije imao snage, da se opre turskim provalama, pa se morao priznati nesamo Sigismundovim vazalom, nego je morao imenovati svojim nasljednikom Hermana grofa Celjskoga, koji je po ženskoj lozi bio rođak Kotromanića, a tast Sigismundov. Isto tako morao se uteći pod okrilje Sigismundovo i srpski despot Lazarević radi navale turske. I on se obvezao, da će poslije smrti Sigismundu ustupiti Beograd i Golubovac. Beograd je držao od godine 1403. kao vazal hrvatsko-ugarskoga kralja. Godine 1411. dao mu je Sigismund još i grad Srebrenicu, kad je Bosnu razdijelio. Taj rudarski grad postao je otada kamenom smrtnje između Srbije i Bosne. Despot Lazarević je umro godine 1427., a naslijedio ga je njegov sestrić Đorđe Branković, koji je Sigismundu predao Beograd i Golubovac. Beograd ostane otada u rukama hrvatsko-ugarskih kraljeva sve do godine 1521.

Na glas o smrti despota Lazarevića provali sultan Murat II. (1421. do 1451.) u Srbiju, osvoji Kruševac (tadanju srpsku prijestolnicu) oružjem, a Golubovac izdajom. Nato započe Sigismund rat, ali bude hametom potučen kod Golubovca godine 1428.

Sigismund se opet nije mogao dugo smiriti kod kuće. Svoju državu predao je u ruke ženi Barbari, tastu banu Hermanu Celjskomu i šuri palatinu Nikoli Gorjanskomu. Ispunila se njegova davna želja, kad ga je papa Eugen IV. okrunio carskom krunom u Rimu godine 1433. Tada je bio hrvatskim banom knez N i k o l a F r a n k o p a n (1426. do 1432.), prvi od roda svoga. Još prije nego je postao banom, posjedovao je, kao jedini član svoga roda, otok Krk, Vinodol, Modruše, Senj, Gatsku i Liku u Hrvatskoj, a Cetin, Slunj i Ozalj u Slavoniji. Kad je postao banom, uzajmio je Sigismundu 28.000 du-

kata, a kralj je njemu za to založio Bihać na Uni, Knin, Lapac-grad, Vrliku, Ostrovicu, Skradin, lučku županiju između Krke i Zrmanje, te općinu Poljica. Tako je taj Frankopan posjedovao gotovo čitavu Hrvatsku. U Slavoniji opet bijaše banom Herman Celjski (1423. do 1435.), tast kralja Sigismunda. Zbog obiteljskih nekih razmirica došlo je do sukoba između tih dvaju moćnih rodova, Frankopana i Celjskih. Oko njih se okupiše ostali velikaši i zaprijeti građanski rat u Hrvatskoj. Međutim se vrati car Sigismund, koji to zapriječi. Skoro je potom umro ban Frankopan i ostavio devet sinova, koji osnovaše one grane frankopanske porodice, koja će odsada do druge polovice XVII. stoljeća imati odlučnu ulogu u hrvatskoj povijesti.

OBRAMBENI SUSTAV I SMRT SIGISMUNDOVA. Uza svu lakoumnost i rasipnost Sigismund je osjetio veliku pogibao za svoju državu. Da je očuva od vanjskih neprijatelja Mlečana, Turaka i husitskih Čeha, razdijeli Hrvatsku na t r i v o j n i č k a t a b o r a: prvi h r v a t s k i prema Jadranskome moru i Dalmaciji, a sačinjavaju ga ban hrvatski, grad Dubrovnik, knezovi Krbavski, Cetinski, Senjski i čitavo hrvatsko malo plemstvo; drugi je s l a v o n s k i prema Uni, a čine ga ban slavonski, knezovi Blagajski, prior vranski, zagrebački biskup i susjedgradski vlastelin; treći je u s o r s k i s velikašima i plemićima donje Slavonije i južne Ugarske. Svaki je imućniji plemić i velikaš morao ići u rat sa svojim podložnicima, kad ga god kralj pozove, a više siromašnijih plemića moralo je opremiti po jednoga vojnika. Ovdje je u neku ruku zametak kasnije Vojne Krajine u Hrvatskoj.

Kralj Sigismund umre u Znojmu (u Moravskoj) 9. prosinca 1437. nakon 50-godišnjega vladanja, koje nije bilo nimalo sretno ni za Hrvatsku ni za Ugarsku..

NASTOJANJE OKO VELIKE PODUNAVSKE MONARHIJE

Prvi je pokušao Rudolf Habzburški, da iz Ugarske, Hrvatske i austrijskih zemalja načini veliku podunavsku monarhiju, kad godine 1290. nije htio priznati Andriju II. Mlečanina za kralja, nego je Ugarsku i Hrvatsku dao kao leno sinu svojem Albertu Austrijskom. Tada nije uspio. Prošlo je 150 godina otada, kad se to nastojanje djelomično ispunilo. To se dogodilo, kad su ugarski i hrvatski staleži po želji Sigismundovoj izabrali zeta mu A l b e r t a H a b z b u r g o v c a (1438. do 1439.) za svoga kralja. On je okupio u svojim rukama sve one zemlje, kojima su Habzburgovci kasnije vladali, jer je postao još i češkim kraljem i njemačkim carem. Albert je naslijedio od Sigismunda još i rat s Turskom. Poveo je vojsku, da pomogne srpskom despotu Đorđu Brankoviću. Ugarska gospoda nijesu ga dovoljno pomogla, pa nije dalje dopro od južne Ugarske. Tu umre od kužne bolesti godine 1439.

VLADISLAV I. I LADISLAV IV. (1440. do 1459.). Poslije smrti Alberta Habsburgovca nastanu prijestolne borbe. Albert je ostavio samo dvije kćeri i ženu Jelisavetu u blagoslovljenu stanju. Ugarski i hrvatski staleži izaberu sada za kralja 16-godišnjeg viteškog poljskoga kralja Vladislava Jagelovića. Uto rodi Jelisaveta sina Ladislava Postuma. U ove prijestolne borbe umiješa se i papa, te njegov poslanik kardinal Julijan Cesarini nagodi obje stranke tako, da će Većeslava naslijediti Ladislav Postum. Vladislav je poginuo u borbi s Turcima kod Varne godine 1444., a naslijedio ga je nejaki Ladislav IV. Postum (1444. do 1457.).

MATIJAŠ KORVIN. Kad je Ladislav umro, opet se raspadoše zemlje, kojima su ta dva Habsburgovca vladala neko vrijeme. U Češkoj je vladao slavni kralj Juraj Podjebradski, a u Ugarskoj i Hrvatskoj Matijaš Korvin (1458. do 1490.), sin slavnoga junaka Ivana Hunjadija ili Sibinjanin-Janka. Tome se usprotivio car Fridrik III., ali se najposlije nagodi godine 1463. s Matijom. Matija

mu dade 80.000 dukata i naslov kralja ugarsko-hrvatskoga i obeća mu nasljedstvo na ugarskom prijestolju, ako Matija umre bez muških potomaka.

Međutim umre češki kralj Juraj Podjebradski, i Matija odluči, da on stvori veliku podunavsku monarhiju. Mirom u Olomucu godine 1479. stekao je Matija sve češke zemlje osim same Češke (Lužicu, Šlesku i Moravsku), zatim navali na Fridrika, zauzme Beč, kamo prenese svoju prijestolnicu godine 1485.

VLADISLAV II. JAGELOVIĆ (1490. do 1516.). Matiju ne naslijedi Fridrikov sin Maksimilijan prema ugovoru od godine 1463., nego Madžari i Hrvati izabraše sebi za kralja Vladislava Jagelovića, češkoga kralja. Maksimilijan provali sve do Stolnoga Biograda, ali se nagodi s Vladislavom godine 1491., kad je po drugi put obećano Habzburgovcima hrvatsko-ugarsko prijestolje. Taj su mir prihvatili i potvrdili napose staleži ugarski, a napose hrvatski godine 1492. u Budimu.

Vladislav se priklonio Habzburgovcima, jer su mu svu vlast uzeli staleži. Plemstvo je tada vodio vojvoda Lovro Iločki; a kasnije Stjepan Zapoljski, vojvoda erdeljski. Kraljevu je stranku vodio ostrogonski nadbiskup Toma Bakač Erdedi, ali je nadvladala narodna stranka, kad je sabor godine 1495. zaključio, da svaki plemić može glavom sam doći na sabor.

Pomoću nižega plemstva, kojemu je vođa bio slavni madžarski pravnik Stjepan Verbeci, gledao je Stjepan Zapolja, da osigura prijesto svome sinu Ivanu. Njegovim nastojanjem stvori sabor na Rakoškom polju godine 1505. zaključak, po kojem Madžari ne će ubuduće nikoga od stranih vladara, bio ma kojega jezika, izabrati za kralja, već jedino Madžara; pod prijetnjom kazne kao za veleizdaju ne smije više nitko predložiti bilo kojega tuđinca za madžarskoga kralja. Vladislavu se međutim rodio sin Ludovik, pa taj zaključak u prvi mah nije bio hitan. Maksimilijan dao je sebi po treći put zajamčiti hrvatsko-ugarski prijesto godine 1506. Taj su ugovor po četvrti put lično utvrdila oba vladara na svome sastanku u Požunu i Beču godine 1515. Bolesnoga Vladislava nagovarala je na to velika popularnog Ivana Zapoljskoga, koji je postao ljubimac plemstva, otkako je krvavo ugušio seljačku bunu pod Jurjem Dožom. Taj su ugovor utvrdili vladari posebnim ženidbenim ugovorom: Vladislavova kćerka Ana zaručila se sa Maksimilijanovim unukom Ferdinandom i s njim se vjenčala godine 1520., a Vladislavov opet sin Ludovik II. oženio se Ferdinandovom sestrom Marijom godine 1522., ali je brat Ladislavov ostao bez djece.

BORBA HRVATA I SRBA S TURCIMA

PAD SRBIJE (1459.). Posred velikih događaja u svjetskoj povijesti morali su Hrvati i Srbi da izdrže strašne borbe s Turcima za svoj opstanak. Srpski despot Đorđe Branković ili Smederevac izgubio je svoju despotovinu i grad Smederevo. Dok se u Ugarskoj vodila prijestolna borba između Vladislava I. i Ladislava Postuma, navali sultan Murat II. na Beograd godine 1440. Grad je branio junački vranski prior Ivan Talovac, brat hrvatskoga bana Matka. Sultan je izgubio 17.000 ljudi i vratio se u Drinopolje neobavljena posla.

Taj neuspjeh sultanov pod Beogradom ulio je kršćanima nadu i pouzdanje u uspjeh. Erdeljski vojvoda S i b i n j a n i n J a n k o ratovao je u Erdelju s Turcima g. 1441. s toliko srećom, da se stala spremati opća vojna protiv Turaka, ne bi li ih protjerali iz Evrope. To su mišljenje najviše zagovarali u prvom redu papinski poslanik kardinal Julijan Cesarini, bosanski kralj Tvrtko II. i protjerani srpski despot Đorđe Branković-Smederevac. I doista ugarski sabor zaključi rat. Na čelu kršćanskih četa bijahu kralj Vladislav i junak Sibinjanin Janko. Kršćani potuku Turke kod Niša tako žestoko, da su se za vrijeme bitke odmetnuli od Turaka pokoreni Arbanasi sa svojim vođom Jurom Kastriotićem zvanim Skenderbegom. Sultan zatraži mir, koji bi sklopljen u Segedinu na deset godina 13. srpnja 1444. Sada se Srbija oslobodi turske vlasti, a despot Branković povrati se u svoju zemlju.

PORAZ KOD VARNE (godine 1444.). Protiv mira s Turcima ustali su mnogi, u prvom redu kardinal Cesarini. Oni su mislili, da su Turci iznemogli, te da je sada čas, da se istjeraju iz Evrope. Nijesu poznavali ni stanje turske vojske ni zimskih prilika na Balkanu. Đorđe Branković opominjao je od novih vratolomija; on je bio sretan da se povratio u svoju zemlju i da ga sad puste u miru. No kralj Vladislav popustio je pritisku i pošao s vojskom od 16.000 ljudi desnom obalom Dunava, jer se Branković nije htio pridružiti. Stigao je do Varne na Crnom moru. Tu ih je zatekao nepripravne sultan Murat sa 40.000 momaka i hametice ih potukao. Kralj Vladislav pogibe, s njim mnogi dostojanstvenici, a među njima i kardinal Cesarini. Samo Sibinjanin Janko i ban Franko Talovac spasiše se s nešto vojske. Tom turskom pobjedom prestaju ratovi hrvatsko-ugarskih kraljeva protiv Turaka. Odsada Turci navaljuju sve do pod kraj XVII. stoljeća.

PAD CARIGRADA (god. 1453.) I SRBIJE (god. 1459.). Vladislava naslijedi prema ugovoru Ladislav Postum (1445. do 1457.). Kako je bio nejak, izabere sabor upraviteljem kraljevine Ugarske i Hrvatske najpopularnijega čovjeka onoga vremena: Sibinjanin Janka. Da osveti poraz kod Varne, krene Janko s vojskom na Kosovo. Tri dana bio se krvav boj od 18. do 20. listopada 1448. Turci potuku Janka, u boju pade hrvatski ban Franko Talovac i Jankov sestrić Ivan Szekely (Banović Sekula). Branković se nije ni ovaj put htio kršćanima pridružiti, zato mu se Janko osvetio pustošeći mu zemlju. No poslije boja uhvati ga Branković i baci ga u tamnicu. Istom kad su ugarski staleži obećali despotu 100.000 dukata otkupa, domogne se Janko slobode. Kasnije ga papa Nikola V. riješi svih obveza prema Brankoviću, jer je prisega bila nasilno iznuđena.

Cara Murata naslijedi novi sultan Mehmed II. (El Fatih). S njim sklopi vojvoda Sibinjanin Janko primirje na tri godine. Taj sultan bio je velik osvajač i državnik, odlučan do skrajnosti. On odluči osvojiti preostale zemlje na Balkanu. Najprije udari na Carigrad i osvoji ga

1453. U borbi pod zidinama carigradskim pogine junačkom smrti posljednji bizantinski car Konstantin. Tako pade posljednji ostatak tisućugodišnjega grčkog carstva. Dojam te katastrofe bio je silan u cijelom kršćanskom svijetu, premda su se svi mogli tome nadati. Kad je srpski despot Branković čuo za pad Carigrada, zatvorio se u kuću tri dana od žalosti. Propast njegove srpske države bilo je sada pitanje od nekoliko dana.

Sibinjanin Janko pozove sada zapadnu Evropu na križarsku vojnu protiv Turaka. Papa Nikola V. pošalje glasovitoga propovjednika franjevca I v a n a K a p i s t r a n a iz Italije, da kupi vojsku. Godine 1456. udari sultan sa 150.000 vojske na Beograd. Grad sretno obrane vojvoda Sibinjanin Janko i Ivan Kapistran. Ali nažalost domala umru iste godine od kuge obadva slavna muža: Janko u Zemunu 11. kolovoza, a Kapistran 23. listopada u Iloku, gdje je i pokopan.

Doskora umre i 81-godišnji srpski despot Đorđe Branković. Iza njega nastanu u obitelji svađe radi nasljedstva, koje uskoriše p a d S r b i j e god. 1459., kad je pretvorena u pašaluk.

PROPAST BOSNE

Iza pada Srbije došao je red na Bosnu. Bosanski kralj Tvrtko II. nalazio se u teškim prilikama. Kad su Turci jednom došli u Bosnu godine 1415., nijesu se dali više istjerati. Tvrtko je morao da im plaća godišnji danak od godine 1437. Kako je zemlja bila u neprestanim ratovima, nije bilo novaca da se danak u redu plaća. U ime danka morao im je zato kralj prepustiti neke gradine na istoku svoje zemlje: tako Hodidjed (između Sarajeva i Pala) i Vrhbosnu. Time su Turci dobili u ruke ključ u dolinu rijeke Bosne. Vrhbosna postade turskom oružanom, odakle su poduzimali navale na sve strane Bosne i odakle se pripravljalo njezino pokorenje prije konačnog pada, a malo pomalo islamiziranje (poturčivanje) bosanskog plemstva. U to vrijeme bio je turskim vojvodom u Vrhbosni Isahbeg Hranušić,

sin Hrvojeva saveznika Isahka, našega poturčenjaka. Isahbeg može se držati za osnivača Sarajeva.

No uza svu ozbiljnost položaja vlada u to doba među bosanskim plemstvom kavganje, a sudac je u svim tim raspravama Isahbeg Isahković Hranušić. Pitanje Srebrenice uzrokom je ratu između Tvrtka II. i despota Brankovića. U tim teškim vremenima naši su velikaši i vladari imali pred očima osobne i časovite interese, ali nikako državne Nijesu imali dalji pogled u svoju budućnost. Eto se složiše Sandalj Hranić i despot Branković te kupe Bosnu od sultana i protjeraju kralja Tvrtka godine 1433. U zemlji je vladalo potpuno bezvlađe.

STJEPAN TOMA (1442. do 1461.). Tvrtka naslijedi nezakoniti sin Stjepana Ostoje Stjepan Toma, i to pomoću moćnoga vojvode Sibinjanina Janka. Radi toga se kralj Toma odreče patarenstva i pusti prvu svoju ženu Vojaču pa se oženi Katarinom, kćerkom Stjepana Vukčića, sinovca Sandalja Hranića.

HERCEGOVINA. Stjepan Vukčić, »veliki vojvoda«, bijaše odani sultanov vazal. Svoju zemlju neprestano je širio ne birajući pri tome nikakvih sredstava. Po svom značaju on je neobična pojava iz doba, kad su balkanske zemlje propadale jedna za drugom: on je lukav, nestalan, okrutan, nesmiljen i kukavan. Da postigne svoje ciljeve, ne žaca se nikakva sredstva. Po vjeri je bio pataren (bogumil), ali nije pristajao uz tu vjeru iz uvjerenja. Kad mu je kralj Sigismund htio da otme Hum poslije Sandaljeve smrti, on pozove u pomoć Turke. Isakov sin Barak prodre do ušća Neretve i Trebinja, zatim osvoji ponovno Hodidjed, koji je nedavno bio od Turaka oteo ban Matko Talovac. U Barakovim je rukama sad bila Zenica i Vrhbosna. Kralj Tvrtko II. morao se nagoditi s Turcima i plaćati im 25 tisuća dukata godišnje u ime danka.

Dok je u Ugarskoj i Hrvatskoj bjesnio građanski rat, provali Vukčić u Dalmaciju, zauzme Krajinu između Cetine i Neretve s Omišem i Poljicima. Zauzeo je zatim gornju Zetu i Bar u Crnoj Gori godine 1442. Ali već

slijedeće godine izgubi u ratu s Mlečanima Bar, Omiš i Poljica.

Otkad se novi kralj Toma prislonio uz papu i Ugarsku, stadoše patareni tražiti pomoć i zaštitu kod Vukčića, koji je sklopio savez sa srpskim despotom Brankovićem protiv kralja Tomaša. No kasnije se izmiri Vukčić sa kraljem i dade mu kćer Katarinu za ženu, koja je prešla na katoličku vjeru. Godine 1448. uze Vukčić naslov »hercega od sv. Save« po odobrenju Turaka. Svoj iznimni položaj mogao je održati jedino pomoću Turaka. Zato se u jednoj povelji zove: »Božjom milošću i velikoga moga gospodara cara mira i sultana Mehmeda Bega, mi Stjepan, herceg od sv. Save, gospodar Huma i Primorja, veliki vojvoda rusaga (države) bosanskoga i k tomu ...« Od njegove vlade poče se i njegova zemlja zvati Hercegovom zemljom i Hercegovinom.

Kralj Toma borio se sa srpskim despotom Brankovićem za važni i čuveni rudarski grad Srebrenicu. Poslije despotove smrti zauzme kralj Toma sve oblasti između Bosne i Drine godine 1456. U despotovoj porodici zavladaše trvenja. Najstariji despotov sin Grgur slijepi pobjegne sa nekadanjom sultanijom, svojom sestrom Marom, u Jedrene na sultanov dvor. Mlađi mu brat Lazar doskora umre i ostavi samo kćeri, od kojih najstarija bijaše Jelena (Jelača). Državom su upravljali udovica Jelena, Lazarov brat Stjepan slijepi i veliki vojvoda Mihajlo Angelović. On je bio mišljenja, da je suvišna svaka borba proti Turcima, nego se treba s njima nagoditi. Jelena i Stjepan naprotiv uzdahu se u pomoć pape i Ugarske. Uto kralj Tomaš, kad je zauzeo despotove vlasti između Bosne i Drine sa Srebrenicom, poče pregovore radi ženidbe svoga sina Stjepana sa Jelenom, kao baštinicom despotovine. Turkofilska stranka Angelovićeva bi svladana. I doista kralj Tomaš oženi svoga sina Stjepana Tomaševića sa Jelenom. snahom despota Brankovića, i dobije srpsku despotovinu za miraz. Tako je trebalo poslije Tomaševe smrti sjediniti Bosnu i Srbiju. Hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin odobri taj ugovor na saboru u Segedinu godine 1459. u prisutnosti

kralja Tomaša, koji je priznao Matiju za svoga vrhovnoga gospodara, a Matija se opet obvezao, da će braniti Bosnu.

Ali sve je to bilo prekasno. U proljeće godine 1459. preuze Stjepan Tomašević Smederevo. No nakon dva mjeseca osvane pod Smederevom sultan. Sad oživi opet na dvoru turska stranka, i Angelović preda grad sultanu. Tomašević je molio pomoć od Ugarske i oca Tomaša. Ali se kralj Tomaš doskora uvjerio, da je većina bosanskoga plemstva patarenska i da ti patareni vole Turke nego kršćane.

Bosanski kraljević sa svojom ženom, Lazareva udovica i Radivoj mogli su slobodno otići iz Smedereva. Nijedan dogođaj iza pada Carigrada nije toliko uzbunio zapadnu Evropu koliko pad Smedereva.

STJEPAN TOMAŠEVIĆ (1461. do 1463.). Kralja Tomaša naslijedi u Bosni sin mu Stjepan Tomašević. On uskrati sultanu običajni danak, jer se uzdao u Korvina i papu. Papa je doista poslao svoga poslanika u Bosnu, koji je Tomaševića okrunio u Jajcu za kralja. Posredovanjem maćehe Katarine izmiri se kralj sa Stjepanom Kosačom Vukčićem. Dok je kralj Matijaš bio zabavljen pregovorima s njemačkim kraljem Fridrikom, provali sultan u Bosnu sa 150.000 vojske. Sultana su poticali na osvojenje Bosne i bosanski poturčeni patareni, kojih je mnogo pribjeglo u Carigrad, a i oni patareni u Bosni voljeli su Turčina nego kralja kršćanina radi svojih sićušnih ličnih interesa.

Kad je sultan stigao u Bosnu, kralj Tomašević ostavi prijestolnicu svoju tvrdi grad Bobovac i pobježe u Jajce. Bobovac pade sultanu u ruke izdajom vojvode Radaka, koga sultan pogubi. Iz Jajca pobježe kralj u Ključ na Sani. Jajce se predade bez borbe. Kralj se branio očajno, ali se morao najposlije predati Mahmud-paši, kad mu je ovaj prisegom zajamčio život. Kralj je morao naložiti bosanskom plemstvu, da se sultanu više ne opire. No uza sve to sultan pogubi kralja u taboru pred Jajcem. Za mjesec dana pade Bosna radi svojih sinova i patarenske rastrovanosti.

Dalmatinski gradovi bili su puni bosanskih bjegunaca, a mnogi odoše u Italiju. Kraljica majka Katarina pobježe najprije u Dubrovnik, a kasnije ode u Rim, gdje je umrla na glasu svetosti godine 1478. Kraljev polubrat Sigismund i polusestra Katarina budu odvedeni u tursko ropstvo, i tamo im se trag izgubio. Žena kralja Stjepana Tomaševića Jelena (Mara) pobježe u Split, a odatle u Tursku, gdje je živjela još godine 1498.

Tako pade bosansko kraljevstvo godine 1463. kad je kralj Matijaš Korvin saznao za propast Bosne i za smrt kralja Tomaševića, provali još iste godine pred zimu s vojskom u Bosnu, da je oslobodi. Na sam Božić zauzme Jajce, a slijedećih godina svu sjevernu Bosnu te osnova dvije banovine: jajačku i srebreničku. Jajačka je imala da Turcima brani ulaz u Hrvatsku, a srebrenička (između Bosne i Drine, Save i Majevice planine) ulaz u Slavoniju i južnu Ugarsku.

PAD HERCEGOVINE (godine 1482.). Mehmed II. htio je tom prigodom pokoriti još i Hercegovinu, kojom je još uvijek vladao herceg Stjepan. No kršna je zemlja u svojim brdima zaustavila tursko konjaništvo. Kralja Matijaša pomogao je u borbi s Turcima herceg Stjepan i sin mu Vladislav, a najmlađi mu je sin Stjepan prešao na islam. Posljednje je dane proveo stari herceg vrlo teško, jer je bio u neprestanoj zavadi sa sinom Vladislavom, a Turci su uzimali komad po komad njegove zemlje, također izdajom nekih patarena, koje je on toliko štitio. Umro je godine 1466. u Herceg-Novom.

Vladislav se održao pomoću Korvinovom još neko vrijeme sjeverno od Neretve. Ali godine 1471. pade Počitelj na Neretvi, a s njime i sva zemlja između Neretve i Cetine osim primorja. Slijedeće godine uskrisi Korvin dostojanstvo bosanskoga kralja te imenova i okruni bosanskim kraljem NIKOLU ILOČKOGA (1472. do 1477.), a onda ga učini još banom hrvatskim i slavonskim, pače i upraviteljem vranskoga priorata. Ovaj primjer, da su sve hrvatske zemlje: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna činile jednu upravnu cjelinu, nije osamljen u ovo doba, a to je vrlo značajno i poučno iz vremena najslavnijega hrvatsko-ugarskoga kralja. Kralj Nikola

Iločki nije mogao ispuniti zadaću, da osvoji preostali dio Bosne, pa da obnovi bosansko kraljevstvo.

Iza smrti kralja Nikole Iločkoga provali kralj Matijaš Korvin i opet u Bosnu te prodre još jedamput do Sarajeva g. 1480., ali uspjeh mu je bio samo privremen. Godine 1482. pade Hercegnovi Turcima u ruke. Vladislav se preseli u Hrvatsku, gdje je dobio od kralja Matijaša Veliki i Mali Kalnik u posjed, i tu je umro g. 1490. Brat mu Vlatko ode na otok Rab i tu umre g. 1489. Tako pade Hercegovina.

BOŠNJACI. Od svih osvojenih zemalja u turskome carstvu Bosna zadrža svoj posebni državni položaj. Turci su naime odmah priznali svim bosanskim plemićima njihovu baštinu i povlastice. To je sultan učinio najviše na nagovor onih bosansko-hercegovačkih velikaša, koji se davno prije pada domovine odseliše u Carigrad, poturčiše se i dodoše do velikoga ugleda na sultanovu dvoru kao vrlo sposobni ljudi. Bez sumnje htio je sultan još tim da što jače pritegne srca Bosanaca k sebi, pa da u njima imade što jače uporište za daljnja osvajanja kršćanskih zemalja, u prvom redu Hrvatske i Ugarske. Radi svega toga bogumilsko plemstvo listom prijeđe na islam, jer se u duši svojoj već davno bilo raskrstilo sa kršćanstvom. Koji se velikaši ne htjedoše poturčiti, ti pobjegoše u Hrvatsku i ostale zemlje. S islamom počinje novo doba u Bosni i sasvim nov život. Jednim mahom nestaje svađe i razmirica među bosanskim plemstvom te svi uložiše svu snagu u borbu za islam bijesno navaljujući i mučeći svoju kršćansku braću.

HRVATI U BORBI S TURCIMA

Otkako je pala Bosna, bili su Hrvati na velikim mukama. Turci su svake godine provaljivali tri do četiri puta iz Bosne. Najviše je stradala Lika, Krbava i sjeverna Dalmacija. Turske bi čete dopirale katkada sve do Kranjske i mletačke Furlanske. Svaki bi put na povratku vodili tisuće kršćanskoga roblja, da njim nasele opustošenu Bosnu i da ga učine svojom rajom, ili da ga dalje prodadu na Istok.

Kralj Matijaš bio se zapleo u češke poslove te je zanemario Hrvatsku. Hrvatski velikaši bili su zato prisiljeni da traže pomoć u Venecije i njemačkoga kralja Fridrika III. Matijaš se uplaši, da ne bi Venecija dobila frankopanski Senj, zato pošalje u Hrvatsku kapetana Blaža Podmanickoga (Majera Blaža), da otme Senj za kralja. Frankopani izgube doskora cijelo primorje, a kad im je Matijaš htio oteti i otok Krk, predade ga Ivan Frankopan Veneciji godine 1480. Frankopani su sad posve potisnuti od mora, a Hrvati izgube i posljednji svoj otok.

Domala umre kralj Matijaš godine 1490. u 47. godini života. Bio je nesumnjivo najveći vladar svog vremena. Bio je u svim svojim pothvatima potpuno samostalan, od naravi energičan, neslomive volje, nepopustljiv prema svojim protivnicima, neprijatelj vlade velikaša, (tako zvane oligarhije), a seljaku i građaninu pravi otac i zaštitnik. Bio je vrlo naobražen, duhovit i vješt govornik, velik i iskren prijatelj znanosti i umjetnosti skupljajući oko sebe pisce i književnike, Državu je podigao do velike snage i sjaja; mogao je dići do 150.000 momaka na kopnu i 330 lađa na moru, Dunavu, Dravi i Savi. Središte dunavskog brodovlja bijaše tada Petrovaradin, a zapovjednikom neko vrijeme bijaše Dojčin Petar (Petar Dóczy), nekoć ban jajački. Za vladanja Matijaševa pojavile su se i prve tiskare u Ugarskoj. G. 1483. tiskana je i prva hrvatska knjiga. Uspomena na nj ostala je kod Hrvata sve do danas: »Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni...«

VLADISLAV II. Plemstvo nije htjelo da ima za kralja jakoga Matijaša, nego je u sebičnosti išlo tako daleko, da opće narodne i državne interese podredi svojima. Zato staleži ne htjedoše poslije Korvinove smrti izabrati za kralja Matijaševa nezakonitog sina Ivaniša Korvina, nego dobroćudnog i slabog češkoga kralja Vladislava Jagelovića (1490. do 1516.). Prva je briga plemstvu bila ta, da je budimski sabor ukinuo sve ustanove kralja

Matijaša glede vojske i poreza, i da je vraćeno stanje, kakvo je bilo za Sigismunda i Alberta; pače kralju je oduzeto pravo, da sam polazi u navalni rat. Sve je to Vladislav potvrdio. On se još obvezao zakonskim članom, da će uzdržati u starim pravima »kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, naime Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom«. Slavonskim su plemićima uzakonjena u jedanaest članaka stara prava, od kojih je najznatnije, da Slavonija plaća od poreza, što ga daje Ugarska, samo polovicu. Palatina bira po savjetu staleža. Posljedice oslabljenja kraljevske vlasti pokazaše se doskora, a poglavito u čuvenoj financijalnoj bijedi, u kojoj treba tražiti glavni razlog općem rasulu.

KRBAVSKO POLJE — HRVATSKO KOSOVO. Vladislav je morao raspustiti vojsku, baš kad mu je najviše trebala. Turci su iz Bosne provaljivali sve do u Kranjsku, Korušku i Štajersku. Slabošću kralja Vladislava htjeli su se da okoriste i Frankopani, te su pokušali da natrag povrate Senj i primorje, što im ga je oteo kralj Matijaš. U takvim se prilikama odreče banstva herceg Ivaniš Korvin. Vladislav imenuje banom Emerika Derenčina, Madžara, koji zametne ljuti boj sa knezom Bernardinom Frankopanom radi Senja. Ali uto provali s jakom vojskom bosanski ratoborni Jakub-paša u Hrvatsku, Kranjsku i Korušku. Na glas o toj provali izmiri se nesložno hrvatsko plemstvo, izmiri se također Bernardin Frankopan sa banom Derenčinom, te svi dočekaju Turke na Krbavskom polju pod gradom Krbavom (danas Udbinom). Hrvatska je plemićka vojska tu hametom potučena 9. rujna 1493., a cvijet hrvatskoga plemstva ostade na bojnome polju. Palo je ili dopade ropstva 13.000 hrvatskih plemića. Sam ban Derenčin bi uhvaćen i odveden u Tursku, gdje je i umro. K r b a v s k o j e p o l j e z a H r v a t e h r v a t s k o K o s o v o. Tim porazom počinje se onaj dugi niz godina, za kojih se hrvatski narod nalazio u neprekidnom i očajnom boju s Turcima braneći otadžbinu svoju. Krbavski poraz pravi je rasap hrvatskoga kraljevstva. Poslije tog boja razliše se Turci po Lici i Krbavi. Kakve je strahote pretrpjela tada Hrvatska, pokazuje nam ova bilješka, što ju je tada

pop glagoljaš Martinac zabilježio u svome molitveniku: »I tada počeše cviljeti majke i mnoge udovice i drugi ostali, i bijaše velika briga kod svih živućih u tim krajevima, kakva ne bijaše poslije vremena Tatara, Gota i Atila nečastivih.« Sada je počelo selenje Hrvata iz porječja Vrbasa, Sane i Une u Slavoniju i dalje u Ugarsku, a zemljopisno se ime Hrvatske širilo na sjever do Drave.

Da se bitka na Krbavskom polju 9. rujna 1493. svršila pobjedom hrvatskoga oružja, Krbavsko bi polje ostalo za sva vremena izvor hrvatskoga ponosa i snage i simbol hrvatskoga jedinstva. Ali unatoč slozi svih hrvatskih pokrajina, unatoč hrabrosti vojskovođa i boraca nije se hrvatska vojska mogla mjeriti s turskom, jer je u njoj samo manjina bila vješta ratovanju i dobro opremljena, a drugi su bili bez mača, oklopa i kacige, oboružani okovanim štapovima, kijačama i prostim lukovima. Derenčin je bio dobar organizator i četnik, ali za bitku većega stila nije bio još dorastao.

Krbavsko je polje steklo žalosnu slavu, da se na njem po riječima ljetopisca Tomašića očitovalo »prvo rasulo hrvatskoga kraljevstva«. Pobjednik Jakub-paša, prozvan Hadum, nije pretjerao, kad je Krbavsko polje isporedio s Kosovom. Moramo nažalost priznati, da su istinite riječi hrvatskoga muslimanskoga povjesnika Bašagića, koji veli: »Ako je sultan Murat I. na Kosovu s Turcima otvorio jedno krilo, Jakub-paša je s Bošnjacima na Krbavi otvorio drugo krilo od kapije, kroz koju su kasnije turske vojske bez otpora prolazile u srednju Evropu.«

Oko 10.000 iznakaženih mrtvaca nagomilalo se na Krbavskom polju. Dušmanske se čete s pobjedničkom cikom i vikom razletješe po krbavskim i pounskim naseljima, da još više povećaju broj hrvatskih mrtvaca i zarobljenika. A kad su posljednje turske čete iščeznule u Bosni, i kada se preostali stanovnici Like i Krbave povratiše u opljačkane kuće ili na garišta, nastalo je po svjedočanstvu pobožnoga češkoga putnika Ivana Hasišteinskoga, koji se tada nalazio u Zadru, po hrvatskim krajevima takvo jecanje, da bi se moralo rasplakati i

srce, koje bi bilo tvrđe od najtvrđega kamena. Mnogo je otaca i matera izgubilo sve sinove i kćeri. Toliko je mnoštvo žena obudovjelo, da se gotovo u svakom drugom selu našlo najmanje šest udovica s malom djecom, a muževi su svi bili ubijeni ili zarobljeni.*

Odmah poslije boja na Krbavskom polju počnu Hrvati tražiti pomoći i saveznika, kad im je nije mogao dati kralj Vladislav. Obrate se na papu Aleksandra VI. i na kralja Maksimilijana. Maksimilijan im dadne nešto četa iz Kranjske, a papa im pošalje novaca, hrane i zaire (municije). No sve je to bilo premalo prema jakoj turskoj sili. Turci su stali opet provaljivati, te se neki hrvatski velikaši i plemići obvezaše na plaćanje godišnjega danka i da će pustiti slobodan prolaz turskim četama u Hrvatsku i dalje. Kralj Vladislav sklopi trogodišnje primirje s novim sultanom Bajazidom II. (1481. do 1512.), ali se na to nijesu obazirali bosanski muslimani.

U Ugarskoj nastanu opet borbe između dvorske i Zapoljine narodne stranke, te je sva obrana Hrvatske spala na bana. Osim toga nastade u Ugarskoj tada opasna seljačka buna. Kralj Vladislav spremio se naime na rat protiv Turaka, kad vojska pod Jurjem Dožom krene na velikaše i na plemstvo mjesto na Turke. U vojsci su bili većinom seljaci. Od ove nevolje spase Ugarsku erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski porazivši Dožu kod Temišvara. U Hrvatskoj je tada bio ban Ivaniš Korvin, koji je Turke potukao najprije kod Knina, a onda pod Jajcem. Ali on doskora umre na veliku žalost čitavoga hrvatskoga kraljevstva (12. listopada 1504.). Bio je oženjen Barbarom, kćerkom kneza Bernardina Frankopana. Ivaniš je pokopan u pavlinskoj crkvi u Lepoglavi, gdje mu se i sad vidi nadgrobna ploča.

LUDOVIK II. (1516. do 1526.). Malo zatim umre kralj Vladislav, a naslijedi ga u Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj sin jedinac Ludovik II., okrunjen još god. 1508. Kako je bio nejak, odrediše mu skrbnike i odgojitelje, a

* Vidi knjigu „Hrvatski Job" od Petra Grgeca, jeronimsko izdanje za g. 1932.

ti nažalost bijahu nevaljali i iskvareni ljudi. Zbog toga pala je država na još niže grane, a njezina konačna propast nije bila daleko. Saborske zaključke i vladine naredbe niti je tko poštivao ni provodio, jer je bjesnila strastvena borba između dvorske stranke i narodne, kojoj bijaše vođa Ivan Zapoljski. Gladni i lakomi velikaši trošili su za se sav državni novac, usto su stali kvariti novac, čime uvećaše financijalnu nevolju dotle, da je propast bila neizbježiva. Bijeda seljaštva, građanstva pa i samoga kraljevskoga dvora bila je velika, a obijest plemstva još veća. Za vojsku nije bilo ni prebijene pare. Tu nevolju nije mogao nitko da izliječi, pa ni Ludovik, koji je postao punoljetan i oženio se Marijom Austrijskom godine 1522.

BAN PETAR BERISLAVIĆ. Slavnoga bana Ivaniša Korvina naslijedio je vesprimski biskup Petar Berislavić, rodom iz Trogira. Čim je zasjeo bansku stolicu, stade hrabro odbijati turske navale; osobito se proslavio pobjedom na rijeci Uni godine 1513. Slavni se ban obraćao za pomoć na sve strane. Nešto su ga pomogli Dubrovčani, a papa mu je slao žita, praha i topova. Međutim sav su mu novac za vojsku davali sami Hrvati na svome saboru. Venecija mu nije htjela dati nikakve pomoći, jer mu nije mogla oprostiti, što je godine 1510. savjetovao kralja, da Mlečanima otme njegovu domovinu Dalmaciju.

No ban je uza svu svoju hrabrost jedva odolijevao turskim navalama. Kad su Turci zauzeli sav kraj do blizu Une, ostalo je jedino Jajce slobodno, i to kao kakav otočić u turskome moru. Trebalo je dakle grad opskrbiti hranom i oružjem preko turskoga zemljišta. To je ban sjajno izveo, kad je Turke potukao godine 1518. u blizini Jajca. Pored primirja provale Turci god. 1520. sve do Istre. Ban Berislavić pođe im ususret, kad su se vraćali. U planini Plješivici između Korenice i Bihaća na Uni došlo je 20. svibnja do žestokoga boja, u kojem pade junački ban. Tijelo mu prenesu u Vesprim i svečano pokopaju, a opća žalost za njim zavlada nesamo u Hrvatskoj nego i na dvoru pape Lava X. Ludovika II. i cara Karla V.

SULEJMAN II. (1520. do 1566.). Upravo te godine postane sultanom Sulejman II., najsilniji vladar turski. Za njega se tursko carstvo popelo na vrhunac moći i slave. Odmah na početku svoga vladanja pohvatao je sve važnije točke za daljnja osvajanja. Zauze naprije otok Rod, a odmah zatim **Beograd** godine 1521., zlatni ključ Ugarske i Slavonije, na koji su dosada tolike turske vojske udarale bez uspjeha. Čim je pao Beograd, očekivao se odlučni sukob između Ugarske i Turske za kratko vrijeme. Hrvatska je proživljavala teške dane. Ban Ivan Karlović od plemena Gušića (1521. do 1524.) hrabro je branio zemlju. Međutim Turci osvoje Knin i Skradin god. 1522., Ostrovicu god. 1523., jedino Klis obrani **Petar Kružić**. U takvim se prilikama Hrvati potpuno priklone Habzburgovcu Ferdinandu, koji ih je potpomogao novcem i vojskom zbog obrane svojih zemalja Kranjske, Koruške i Štajerske. A kralj Ludovik nije dao Hrvatskoj ni jednoga dukata ili vojnika.

KNEZ KRSTO FRANKOPAN. Uto se nađe grad Jajce u krajnjoj nevolji, jer mu je nestalo hrane i vojske. Ban Karlović odrekao se službe, jer nije mogao da izdržava vojsku svojim sredstvima; imanja su mu većim dijelom uništena, a kralj ne da nikakve pomoći. Nesposobni kralj ostavi Hrvatsku bez bana, jer Hrvati ne htjedoše nametnutoga silnika Ivana Tahija. U taj čas dođe Krsto Frankopan, sin Bernardinov, iz tuđine i odluči spasiti Jajce. Na udivljenje čitavoga kršćanskoga svijeta on se probio kroz turske redove s tolikom vještinom, da je uz okršaje od nekoliko dana izgubio samo oko trideset ljudi, dok je Turaka palo nekoliko stotina. Tako je opskrbio Jajce godine 1525. na neko vrijeme.

No time nije bilo mnogo pomoženo Hrvatima. Oni se sastanu na sabor u Križevce, da vijećaju o stvarima svoje domovine, koja se toliko godina nalazi na ratnoj nozi dan i noć. Na saboru uze Krsto Frankopan tražiti, da se Hrvatska odijeli od Ludovika II. i da sebi traži drugoga vladara, koji će je znati i htjeti braniti i štititi. To bi mogao da bude Ferdinand Habzburgovac, koji ih pomaže novcem i vojskom već dvije godine, otkako se

naime vratio iz Španjolske. Neki su velikaši predlagali pokroviteljstvo Venecije. Tom se zgodom Krsto Frankopan izjavio spremnim, da će osvojiti Bosnu, a onda će se Ferdinand proglasiti i kraljem Bosne, »budući da Bosna pripada Hrvatskoj«. No sabor se raziđe, a da nije ništa stalno zaključio.

PORAZ NA MOHAČU. U taj se čas Ugarska nalazila na pragu građanskoga rata. Sultan Sulejman spremio se da konačno obračuna s Ugarskom. Kralj Ludovik niti je imao novaca ni vojske. Ljeti godine 1526. stiže Sulejman sa 200.000 vojske, a kralj Ludovik jedva je sabrao u zadnji čas 30.000 ljudi. Kralj je bio odredio Krstu Frankopana za vrhovnog zapovjednika sve svoje vojske. Ali Krsto je u taj mah bio u Njemačkoj, kamo je otišao, jer su ga Madžari bili uvrijedili. Stupio je zato u službu njemačkoga cara. Kad ga je sada kralj Ludovik pozvao natrag, Krsto je isprva oklijevao. No videći golemu opasnost, koja prijeti od Turaka, ipak se vrati u kolovozu iz Njemačke u Hrvatsku. Tu stade kupiti vojsku, da s njom pođe u pomoć kralju Ludoviku. No kad Krsto Frankopan dugo nije bio stigao s glavnom vojskom, a tako ni erdeljski vojvoda Ivan Zapolja, Madžari uvrijeđeni ne htjedoše dalje čekati, da im slavu ne preotme knez Frankopan. Zapovjedništvo nad tom vojskom preuzme kaločki nadbiskup Pavao Tomori, koji je ravnao obranom južne Ugarske. U vojsci je bilo nešto Hrvata pod vodstvom Franje Baćana i Srba pod vodstvom Pavla Bakića i zapovjednika dunavske flote Radića-Božića. Dne 29. kolovoza zametne se krvava bitka na Mohačkom polju, i Madžari budu nakon kratkoga boja hametom potučeni; do 22.000 boraca ostade na bojnom polju, među njima Pavao Tomori i mnogo biskupa i velikaša. Od hrvatskih plemića poginuše tu Mihovil Zrinski, Matija Frankopan Slunjski i Grgur Orlovčić, a sretno su se spasili zagrebački biskup Šimun Erdedi, knez Petar Erdedi, senjski biskup Franjo Jožefić, Juraj Kobasić i ban Ferenc Baćani. Kralj Ludovik utopi se na bijegu u nabujalom potoku Čeleju. Na Mohačkom polju bi potpuno zakopana samostalnost Ugarske.

NUTARNJE STANJE KRALJEVINE HRVATSKE OD 14. DO 16. STOLJEĆA

IME. Hrvatsko kraljevstvo i pod vladarima iz tuđih kraljevskih kuća nosi naslov »Regnum Croatiae et Dalmatiae« (Kraljevina Hrvatska i Dalmacija). To ime označuje područje Hrvatske od Drave do mora. U stranim državama poznata je Hrvatska i pod imenom Slavonije. Zapravo je pojam Slavonije sadržan u imenu Kraljevina Hrvatska i Dalmacija.

Ime Dalmacija potječe od bizantskoga posjeda poznatog pod imenom »Thema Dalmatia« (Oblast Dalmacija). To su bili gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor te otoci Krk, Osor i Rab. Kasnije se pomalo proširivao pojam imena Dalmacija, naročito kad su komad po komad Dalmatinske Hrvatske zauzimali Mlečani.

STANOVNICI. Glavno stanovništvo od Drave do mora bili su **Hrvati**. Po otocima i primorskim gradovima živjeli su od starine **Latini**. Za vrijeme mletačke vladavine Latini su se potalijančili. Od 13. stoljeća počeli su se u današnju Hrvatsku useljavati **Nijemci** i **Madžari**.

STALEŠKE PRILIKE. Hrvati su se u ovo doba dijelili na slobodne i neslobodne ljude. Svi su se dijelili na crkvene i svjetovne velikaše, niže plemstvo, građane, slobodne seljake, kmetove i robove.

CRKVA. Hrvatska je pripadala nadbiskupiji splitskoj, a u njoj su se nalazile ove biskupije: kninska, trogirska, ninska, krbavska, skradinska, šibenska, senjska, makarska, duvanjska i hvarska. Mlečani su u Zadru podigli nadbiskupiju sa biskupijama na Krku, Rabu i Osoru. U sjevernoj Hrvatskoj bile su biskupije zagrebačka, srijemska i đakovačka, a neki dijelovi današnje Slavonije pripadali su pečujskoj biskupiji.

Uz biskupije važni su bili još i **kaptoli** kao središta duševnog života i kao škole za odgoj svećeničkoga podmlatka. Tu su se čuvale isprave i izdavali vjerodostojni prepisi. Ističu se kaptoli u Splitu, Ninu, Kninu, Senju, Zagrebu, Čazmi, Požegi i Đakovu.

Uz brojno svjetovno svećenstvo bilo je u srednjem vijeku u Hrvatskoj i mnogo samostana raznih redova U XII. stoljeću dođe u Hrvatsku red **cistercita**, koji su u Topuskom sagradili krasnu crkvu i samostan. **Dominikanci i franjevci** najviše su djelovali u južnim krajevima, osobito u Dalmaciji i Bosni. Još je u Hrvatskoj bilo **templara ili božjaka**, ali je njihov red bio ukinut u početku 14. stoljeća. Zatim su bili **pavlini**, koji sagradiše više samostana, a osobito su se isticali samostani u Remetama kod Zagreba i u Lepoglavi u Hrvatskom Zagorju.

PROSVJETA. Žarišta prosvjete bila su u samostanima, kaptolima, biskupskim i plemićkim dvorovima. Obrazovanost je bila na dosta visokom stupnju, iako su Hrvati bili u neprestanim borbama, naročito protivu Turaka. Dok su se države zapadne Evrope mogle nesmetano razvijati u prosvjeti, dotle su Hrvati neprestano morali držati mač u ruci. Zato pravo kaže hrvatski pjesnik Menčetić:

„Od ropstva bi davno u valih
potonula Italija,
o hrvatskijeh da se žalih
more otmansko ne razbija."

Književnost je tada kod nas cvala na latinskom jeziku, ali bilo je već književnosti i na hrvatskom jeziku. Naročito su Dubrovnik i Dalmacija dali velik broj učenjaka, pjesnika i slikara, koji su slavu hrvatskoga imena i jezika pronijeli na daleko. Dižu se veličanstvene građevine, osobito crkve, samostani i dvorovi. Svi su oni urešeni slikama i kipovima slavnih umjetnika domaćih i stranih.

NOVČARSTVO U HRVATSKOJ. Hercezi i banovi hrvatski kovali su i svoje vlastite novce. Novac se obično zvao banovac ili banica, a kovala ga je herceška ili banska kovnica. Najstarija kovnica bila je u Pakracu, a kasnije u Zagrebu.

HRVATSKI GRB nastao je u ovo doba. Javlja se prvi put godine 1525. na kolajni kralja Ludovika II. Ima

u pet redova po pet izmjeničnih srebrnih i crvenih kocaka. **Slavonski grb**, kuna u bijegu između dviju šestokrakih zvijezda, spominje se prvi put godine 1496., a **grb Dalmacije** sa tri leopardovske glave prvi put se javlja na jednom pečatu iz godine 1406. Iako se grb Hrvatske javlja razmjerno dosta kasno, nema sumnje da je on veoma star, samo što ga ne nalazimo na novcu, pečatima ili ispravama.

DRŽAVNI SABORI. Budući da je hrvatsko kraljevstvo od druge polovice 13. stoljeća bilo razdijeljeno u dvije banovine, sastajahu se napose hrvatski, a napose slavonski sabori. Hrvatski sabori sastajali su se ponajviše u Kninu i Bihaću na Uni, a poslije u Topuskom. Slavonski se sastajao u Križevcima, a onda u Zagrebu, Čazmi, Koprivnici, Varaždinu i drugdje. Na tim se saborima vijećalo o svemu, što se ticalo državne uprave, poreza, obrane i vojske. Bavili su se i sudovanjem u važnijim sporovima. U sabore je dolazilo visoko plemstvo i svećenstvo, a od nižega plemstva samo njihovi zastupnici.

SUDOVANJE. Najviši sudac bijaše ban ili herceg, koji je predsjedao banskom sudu. Bilo je još županijskih sudova, a najposlije plemenskih za sudovanje u pojedinim plemenima. Sudilo se po običajnom pravu. Primorski gradovi, a i oni gradovi, koji su imali svoju samoupravu, sudili su po svojim zakonima ili statutima. Ti su statuti zapravo najstariji i prvi pravni hrvatski zakonici. Tako se spominju Vinodolski zakonik, veprinački statut, poljički statut itd., osim zakonika onih primorski gradova, koji su imali svoju samoupravu (Trogir, Zadar, Split itd.). Kao dokazno sredstvo po Vinodolskom zakoniku upotrebljavaju se svjedoci i prisega bez torture (mučenja) i bez t. zv. Božjega suda. (Božji je sud utvrđivao okrivljenikovu krivnju usijanim gvožđem ili vrelom vodom, t. j. ako njegova ruka, kojom je morao uhvatiti usijano gvožđe ili je zaroniti u vrelu vodu, nije postradala, bila je dokazana njegova nevinost.)

ZAJEDNIČKI VLADARI S AUSTRIJOM

Od godine 1527. do 1790.

VLADARI IZ KUĆE HABSBURŠKE

Ferdinand I.	1527. do 1564.
Maksimilijan	1564. do 1576.
Rudolf	1576. do 1608.
Matija II.	1608. do 1619.
Ferdinand II.	1619. do 1637.
Ferdinand III.	1637. do 1657.
Ferdinand IV.	1654.
Leopold I.	1657. do 1705.
Josip I.	1705. do 1711.
Karlo III.	1711. do 1740.
Marija Terezija	1740. do 1780.
Josip II.	1780. do 1790.

SABOR NA CETINU

(Godine 1527.)

Porazom na Mohaču svršava se povijest srednjega vijeka za Hrvatsku, a počinje novi vijek, vijek pun pregaranja, žrtava i teške borbe s Turcima, Nijemcima i Madžarima. U toj orijaškoj borbi pokazao je hrvatski narod divovsku i gotovo nadljudsku snagu, dokazao je svoju sposobnost da i dalje živi svojim posebnim političkim životom kao suveren narod. Ta je borba trajala nekoliko stoljeća, Hrvati su gubili komad po komad svoje domovine, ali se nijesu dali pregaziti, nijesu dali svoje slobode. Jedino su Hrvati od svih južnih Slavena sačuvali svoju političku individualnost i svoju državnost.

KRSTO FRANKOPAN SKRBNIK I ZAŠTITNIK KRALJEVSTVA. Na glas o mohačkoj katastrofi i pogibiji kralja Ludovika zavlada u Slavoniji takav strah i zabuna, da je sve pomišljalo na bijeg, jer su očekivali, da će ih Sulejman pregaziti na povratku. U taj kobni

čas bio je hrvatskomu narodu pravi vođa knez Krsto Frankopan, koji upravo tada stiže s vojskom u Zagreb. Živom riječi i javnim proglasima primiri najprije narod, zatim prijeđe s vojskom Dravu i prodrije sve do Stolnoga Biograda. Tom smjelom vojnom zaplašio je sultana Sulejmana, da se nije usudio povratiti istim putem, kojim je došao, nego lijevom obalom dunavskom krene preko Bača i Petrovaradina natrag u Beograd i Carigrad.

Iza te vojne sazove Krsto slavonski sabor u Koprivnicu u rujnu 1526. Sabor ga pozdravi s najvećim zanosom i oduševljenjem, te ga proglasi »skrbnikom i braniteljem kraljevstva«. Osim Slavonije podložiše mu se i tri susjedne ugarske županije: zaladska, šomodka i baranjska.

IZBOR DVAJU KRALJEVA. Kralj Ludovik II. nije ostavio potomstva, koje bi ga naslijedilo. Za Ugre i Hrvate važno je sada bilo pitanje dinastije. Dvorska stranka oslanjala se na inozemstvo, a ne na državne staleže. Tvrdila je, da je Turčin tako silan i pogibeljan protivnik, da se država može spasti samo pomoću zapadne Europe. Narodna stranka s vođom Zapoljom založila se svom snagom, da se provede saborski zaključak od godine 1505., po kojem je svaki stranac isključen od ugarsko-hrvatskoga prijestolja.

Ferdinand se nadao, da će ga zapasti prijesto na temelju ugovora od godine 1491., 1506. i 1515. Za nj je radila i sestra mu Marija, udova kralja Ludovika. On je poslao svoje ljude, da stupe u doticaj sa ugarskim i hrvatskim staležima. Jedva su ga izabrali i Česi za svoga kralja, a kamoli Ugri i Hrvati. Narodna madžarska stranka sastane se na sabor u Stolni Biograd te jednoglasno izabra i okruni Ivana Zapolju za kralja 11. studenoga 1526. Tek nekoliko velikaša dvorske stranke sastane se u Požunu 16. prosinca iste godine i izaberu kraljem Ferdinanda Habsburgovca. Tako je Ugarska imala dva kralja.

IZBOR NA CETINU. Po primjeru ugarskom razdvoje se i hrvatski staleži u izboru kralja. Još u listopadu 1526. godine sastali se staleži na hrvatski sabor, da vijećaju o popunjenju ispražnjenog prijestolja. Na

taj sabor poslao je nadvojvoda Ferdinand, koga su Česi već bili izabrali za kralja, svoje poslanike Nikolu Jurišića i Ivana Pichlera. No hrvatski staleži rekoše, da će izbor Ferdinandov vezati uz ispunjenje nekih uvjeta. Hrvati pošalju u Beč svoje poslanike, da razlože Ferdinandu hrvatsko stanovište. Ferdinand je prihvatio hrvatske uvjete, te se hrvatski sabor ponovo sastane u franjevačkom samostanu u gradu Cetinu na staru godinu 1526. Nazočni su bili mnogi velikaši i plemići, uz druge: Ivan Karlović, knez Krbavski, knez Nikola Zrinski (otac sigetskoga junaka), braća Krsto i Vuk, knezovi Frankopani Slunjski i Cetinski. Ferdinandovi su pouzdanici bili kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler, Ivan Kacijaner i bečki prepošt Pavao Oberštajn.

Hrvatski su staleži napose vijećali te pretresli i proučili sve ugovore, po kojima je Habsburgovcima zajamčen hrvatsko-ugarski prijesto. Sjutradan sastanu se na zajedničku sjednicu, gdje su vijećali o hrvatskim uvjetima. Raspravljalo se najviše o tome, kakvu će pomoć Ferdinand dati Hrvatima u borbi s Turcima. Ferdinand se obvezao preko svojih povjerenika, da će uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, a od tih će biti odmah 800 konjanika porazdijeljeno među prisutnu gospodu. Osim toga obvezuje se, da će držati oveću vojsku u Kranjskoj na obranu Hrvatske, da će potvrditi i sveto poštivati sva prava, zakone i običaje kraljevstva hrvatskoga. Kad su se tako sporazumjeli, tada hrvatski staleži »sasvim slobodno i bez ičijega utjecanja« izaberu Ferdinanda I. (1527. do 1564.), »kralja češkoga i nadvojvodu austrijskoga« hrvatskim kraljem. O tome izboru sastave odmah diplomu ili pismenu ispravu na latinskom jeziku, koja se i danas čuva u Beču u bivšem carskom i državnom arhivu. Hrvati polože prisegu vjernosti u ruke svećenika Pavla Oberštajna. To je bilo 1. siječnja 1527.

Uz Ferdinanda Habzburgovca nije pristala Slavonija. Glavni njezini velikaši knez Krsto Frankopan i zagrebački biskup Šimun Erdedi ostave Ferdinanda i poklone se »narodnomu« kralju Ivanu Zapolji, koga su

Ugri već bili okrunili. Zapolja imenuje Krstu hrvatskim banom, a biskupu Erdediju obeća mjesto državnoga kancelara. Krsto je već prije bio poslao svoga glasnika na cetinski sabor, da odvrati hrvatske staleže od Ferdinanda, jer da se od Nijemaca nema šta očekivati. Glasnik je došao na Cetin, kad je već sve bilo gotovo. Za ovom dvojicom najuglednijih velikaša povedu se i ostali slavonski staleži. Nato se sastane slavonski sabor u biskupovu gradu Dubravi, blizu Čazme, te je slobodno izabrao i primio svojim zakonitim i već okrunjenim kraljem I v a n a Z a p o l j u (1527. do 1540.) d n e 6. s i j e č n j a 1527. Slavonski se sabor također pozivlje na zakonski članak od godine 1505. No slavonski staleži imadu pred očima u prvom redu obranu domovine, pa da ne dođe do građanskoga rata, zaključe, da ban Krsto Frankopan nastoji svim silama, da se što prije izmire oba kralja i njihove stranke.

Ugarska i Hrvatska imale su dakle sada dva kralja, a to je uvalilo zemlju u građanski rat. Isprva je Ferdinand bio slabiji, ali je Ivan u pregovorima tratio vrijeme i Ferdinandu dao vremena, da sakupi vojsku i da provali u Ugarsku. Ferdinandov vojvoda Salm osvoji lako Budim i Stolni Biograd, a tada razbije samoga kralja Ivana kod Tokaja. Istoga dana pogibe i Krsto Frankopan kod Varaždina; previše se približio gradu, pa ga je pogodilo topovsko tane. Tokajski poraz i smrt najjačega hrvatskog velikaša ojačaju Ferdinandovu stranku, te ga je slavonsko plemstvo priznalo za svoga kralja na saboru u Križevcima 6. listopada, a sama ga Ugarska okruni 3. studenoga na saboru u Stolnom Biogradu.

Zapolja je po nagovoru Francuske i Poljske stupio u savez sa Sulejmanom, da spasi prijesto i Ugarsku, jer se sultan bavio mišlju, da osvoji cijelu Ugarsku. Zapolja je sad poslao u Carigrad Poljaka Jerolima Laskoga, koji sklopi savez sa sultanom. Sulejman svečano obeća, da će kralju Ivanu pomoći osvojiti Ugarsku bez ikakve protuusluge. Sulejman provali po drugi put u Ugarsku godine 1529. Na Mohaču ga dočeka kralj Ivan, pokloni mu se kao gospodaru. Sultan preda Ivanu

Budim i krunu sv. Stjepana i krene na Beč, da ga osvoji. Podsjedao ga je tri nedjelje dana, ali uzalud, te se vrati u Carigrad iste godine.

GRAĐANSKI RAT U HRVATSKOJ. Poslije smrti Krste Frankopana imenuje kralj Zapolja banom zagrebačkoga biskupa Šimuna Erdedija. Obje se stranke međusobno krvarile, a domovina je stradala. Ferdinand nije imao ni vojske ni novaca, pa nije mogao izvršiti obećanja, što ih je dao Hrvatima prigodom cetinskog izbora. Turci su međutim osvajali grad za gradom. God. 1527. zauzeše Obrovac na Zrmanji, Udbinu i početkom 1528. Jajce i Banju Luku te provališe sve do Senja i Klisa. Padom Jajca nestade i posljednjeg traga hrvatske i kršćanske vlasti u nekadašnjoj bosanskoj kraljevini. Bosanski namjesnik Gazi Husref-beg osvoji zatim Liku i Krbavu (bez primorja) i time prekine vezu između sjeverne i južne Hrvatske. Ovi turski uspjesi otvore oči objema hrvatskim strankama, te one same učine kraj bratoubilačkom ratu. Početkom listopada godine 1530. nađu se obje vojske okom u oko kod Novoga Dvora nedaleko Garešnice. Uoči boja sjete se svi, da su Hrvati, da su sinci jedne majke, da svima prijeti dušmanin, te izaberu između sebe »dobre ljude«, koji su stranke izmirili, te učine »slogu i savez« na spas Hrvatske. Doskora nestane i Zapoljine stranke među Hrvatima, jer ga se godine 1535. zauvijek odrekoše biskup Šimun i rođak mu Petar Erdedi.

NIKOLA JURIŠIĆ U KISEKU 1532. Sulejman povede treću vojnu na Ugarsku ljeti godine 1532. Pošao je ovaj put, da osvoji Beč. Na putu ga zadrža hrabri Hrvat Nikola Jurišić u malenome gradu Kiseku u zapadnoj Ugarskoj. Jurišić je imao samo 700 ljudi u gradu. Sva turska vojska podsjedne tvrđavu, da joj ne smeta na putu u Beč. Ali ga Turci ne mogoše zauzeti. Kad je veliki vezir vidio, da ne može grad zauzeti, započe u ime sultanovo pregovore sa Jurišićem. Vezir Ibrahim sastane se lično sa Jurišićem i javi mu, da mu sultan »poklanja« grad Kiseg, ali zato će on izvjesiti na zidinama tursku zastavu, da se prikrije sultanov neuspjeh. Kad su potom dojavili sultanu, da mu se grad predao,

zapovjedi vojsci, da krene natrag. Za nagradu darovao je kralj Ferdinand Jurišiću Kiseg i uzvisio ga na čast baruna, te je u Kisegu i umro 1543. godine. — Sultan razdvoji vojsku na povratku: sam krene preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; kod Beograda sastanu se oba krila puna plijena i roblja. To je jedini slučaj, da je sultan na čelu vojske prešao hrvatskom zemljom.

Turci provale ljeti godine 1537. u Slavoniju i Dalmaciju; zauzmu Požegu i Klis. Tom prigodom pogibe junački branitelj Klisa Petar Kružić. S Klisom pade domala čitava južna Hrvatska do Neretve, osim mletačkih primorskih gradova, u turske ruke.

MIR U VELIKOM VARADINU 1538. Budući da se ništa ozbiljno nije moglo poduzeti protiv Turaka, ako se oba kralja ne nagode, zato je Ferdinand sklopio mir sa Zapoljom u Velikom Varadinu 1538. godine. Ferdinand je priznao Ivana za kralja u onom dijelu Ugarske, gdje je Ivan vladao, a Ivan se odrekao čitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije; poslije smrti naslijedit će ga Ferdinand i u njegovom dijelu Ugarske; osim toga mir je morao ostati stroga tajna. No Zapolja umre od kapi već 1540. Malo pred smrt rodi mu se sin Ivan. Na njega prenese sva svoja kraljevska prava (protiv ugovora), i stavi mu Hrvata fra Jurja Utišenića, biskupa velikovaradinskoga, za odgojitelja i skrbnika. Utišenić se rodio u Dalmaciji kod Šibenika godine 1482., stupio u pavlinski red, postao biskupom u Velikom Varadinu godine 1534. Zapolji je bio nada sve vjeran i odan. Njega Madžari drže za najvećega svoga državnika i diplomata svih vremena.

FERDINAND SAM. Smrću kralja Zapolje ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim hrvatsko - ugarskim kraljem, no vlasti svoje nije mogao proširiti, kako se nadao i kako ga je išlo po ugovoru. Čim su kralja Ivana svečano pokopali, sazove fra Juraj Utišenić plemstvo na sabor u Rakoško polje. Sakupljeno plemstvo proglasi kraljem mladoga Ivana Zapolju i stavi ga pod sultanovu zaštitu. Ferdinand krene s vojskom u Ugarsku, da ostvari svoje pravo. No taj postupak izazove

Sulejmana na četvrtu ugarsku vojnu godine 1541. Kad je sultan stigao u Budim, proglasi svu zemlju između Blatnoga jezera i Tise, pa od Budima do Save, to jest današnju istočnu Slavoniju i Srijem, turskim pašalukom, a Zatisje i Erdelj predade mladom Zapolji kao svome vazalu. Ferdinandu ostane zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, zatim ostaci Hrvatske i Slavonije. Tako se raspade država kralja Ludovika na tri dijela (krajem kolovoza 1541.). Kraljica Izabela i Utišenović ostave Budim, koji postade središte paše »od tri tuga« (= konjska repa). Budim ostade u turskim rukama 145 godina.

Godine 1543. krene sultan na petu ugarsku vojnu te tom prigodom padoše u njegove ruke Valpovo, Orahovica i Pakrac (u Slavoniji), Pečuh, Stolni Biograd i Ostrogon (u Ugarskoj). Potom se vrati u Carigrad, pošto je osvojenu zemlju razdijelio u sandžakate (vojna okružja). Ferdinand je vidio, da se ne može sam održati protiv goleme turske sile, te sklopi sa sultanom petgodišnje primirje g. 1547. Po tom primirju Ferdinand se obvezao, da će davati sultanu godišnji dar u iznosu od 30.000 dukata, a inače je zadržao sve ono, što je bilo u njegovoj ruci od Ugarske i Hrvatske.

Tim primirjem spasio je Ferdinand za sve i za svoj rod dostojanstvo hrvatsko-ugarskoga kralja, a onda ostatke Ugarske i Hrvatske od potpune propasti. Usto je Ferdinand poveo pregovore s Utišenićem, da sebi osigura Erdelj i krunu sv. Stjepana. Utišenić je bio pristao. Zato dođe do sukoba s Turcima, u kojem zaglavi godine 1551. fra Jure, taj »najumniji državnik ugarski svih vremena«, kako ga nazivlju moderni madžarski historici. Za tih erdeljskih zapletaja izgubi Hrvatska Viroviticu, Čazmu i Kostajnicu. U Čazmi je sad osnovan novi sandžakat.

ZNAČENJE CETINSKOG IZBORA OD 1527. Poslije katastrofe na Mohaču i pogibije kralja Ludovika II. najteže je pitanje hrvatsko-ugarske zajednice bio izbor novoga kralja i nove dinastije. Hrvati su došli u veliku kušnju, kad su morali da pokažu političku zrelost i doraslost novim vremenima i prilikama, da pokažu

dalekovidnost, jer su morali da odrede pravac povijesti i politici hrvatskoga naroda kroz više stoljeća. Ovo je bio čas još teži nego onaj godine 1102. Bio je to čas, kad je trebalo da Hrvati nastupe kao slobodan i samostalan politički narod, da biraju novu dinastiju, ili da ostanu i dalje u savezu s Ugarskom.

Hrvati se nijesu složili u ovom sudbonosnom času, kao što se nijesu složili ni u času izumrća hrvatske narodne dinastije Trpimirovića. No uza sve to Hrvati su i sad nastupili kao potpuno slobodan narod. Oni su prije svega omjerili svoju snagu i snagu svoga saveznika Ugarske sa snagom Turske, koja je poslije bitke na Mohaču postala prva velevlast u Evropi. Vidjeli su sudbinu država Balkanskog Poluotoka, nemoć Ugarske i gubitak tolikih svojih zemalja i gradova. Hrvati su bili na čistu, da se sami ne mogu oprijeti strašnoj osmanlijskoj sili, a niti u savezu s Ugarskom. Bilo im je jasno, da se turskoj sili može uspješno oprijeti samo vladar, koji ima u ruci svu snagu srednje Evrope i koji se kao katolik može nadati pomoći rimskih papa i zapadnoga kršćanstva. To je sticajem prilika i svojim položajem bio Beč i dinastija Habzburg. Hrvati se nijesu u ovaj čas obazirali na saveznu Ugarsku, nego »sasvim slobodno i bez ičijega utjecanja« izabraše Habzburgovce. Oni se uopće ne obaziru na Madžare, zato u naslovu Ferdinandovu hotimično nigdje ga ne spominju kao kralja Ugarske, nego svaki put pišu »kralj Češke i Hrvatske«. Tim Hrvati hoće da istaknu svoj slobodni izbor, nezavisan od ugarskoga.

Da su Hrvati slobodnom voljom izabrali Ferdinanda I. i da su kao suveren i slobodan narod sklopili državni ugovor s Habzburgovcima, dokazuje i drugi cetinski sabor. Kako je Ferdinand bio bez novaca i vojske te nije mogao pomoći Hrvatima u borbi s Turcima, sastanu se Hrvati opet na sabor u Cetinu 28. travnja godine 1527. Ne mogući se dalje braniti od Turaka poručuju Ferdinandu, da iskupi svoju riječ, jer su ih svi ostavili: »Neka znade vaše veličanstvo, kako se ne može naći zabilježeno, da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom, jer po smrti našega posljednjega kralja srećne uspomene Zvonimira slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga vašemu veličanstvu.«

Doduše nijesu svi Hrvati bili za dinastiju Habzburšku, ali i izborni sabor kraljevine Slavonije dobacuje, da su Hrvati samostalno i slobodno birali svojega kralja.

Poslije pada Jajca, Like i Krbave opet se sastaju Hrvati na sabor u Topuskom godine 1553. te poručuju Ferdinandu, da prema ugovoru i obećanju plati dužne svote za izvršene vojničke službe i da se pobrine za obranu zemlje; a ako ih kani ostaviti, neka im vrati pismo, kojim su ga izabrali u Cetinu za kralja i vjernost mu prisegli, a oni će njemu opet vratiti pismo, kojim su poklisari njegovi zajamčili Hrvatskoj stara prava i obećali razne olakšice i pomoć za obranu zemlje.

BAN NIKOLA ZRINSKI. Pad Požege i Klisa godine 1537. uzruja svu hrvatsku zemlju. Ferdinand imenuje vrhovnim zapovjednikom vojske protiv Turaka Ivana Kacijanera. Ta vojska imala je zadaću, da osvoji Osijek i istočnu Slavoniju. Vojska je stradala od bolesti i oskudice hrane, te je tako nemoćnu nište Turci kod Gorjana godine 1537. Kacijaner je u oči boja sramotno pobjegao. Kralj je izdao za njim tjeralicu, te ga je ubio Nikola Zrinski u Kostajnici, i time je stekao osobitu milost kod Ferdinanda.

Poraz kod Gorjana učvrsti tursko gospodstvo u Slavoniji. To silno uzbuni Hrvate. Kralj imenuje sada dva bana Petra Keglevića (1537. do 1542.) i Tomu Nadaždija (1537. do 1540.), a vrhovnim zapovjednikom učini Nikolu Jurišića. Uza sve nastojanje banovi nijesu mogli zapriječiti pad Dubice, Velike, Virovitice i Moslavine. Banovi sazovu sabor i iznesu teške prilike domovine. Na saboru se pojavi stranka, koja je otvoreno tražila, da se Turcima plaća danak, samo da ih puste u miru. Godine 1540. odrekne se banske časti Nadaždi, a Keglević ostane jedinim banom. Od ovoga vremena preteže

običaj, da hrvatskim kraljevstvom upravlja samo jedan ban.

No godine 1542. dođe ban Keglević u sukob sa kraljem Ferdinandom, a taj se svrši padom Keglevića. Tada kralj imenuje banom Nikolu Zrinjskoga (1542. do 1556.). Otkad su bribirski knezovi Šubići otišli u Zrinj i postali knezovi Zrinjski godine 1347, slabo su utjecali na razvoj hrvatske povijesti kroz nekoliko stoljeća. Tek iza pada Bosne izlaze iz zabiti na javu, kad su se Turci primakli k njihovim gradinama na Uni. Ban Nikola bijaše jedini muški potomak roda Zrinjskih, a prije nego što je postao banom, odlikovao se u mnogim bojevima s Turcima. Na početku njegova banovanja padoše u turske ruke mnogi gradovi u Slavoniji, a tome je mnogo kriva i nesloga hrvatske vlastele.

Kad je Zrinski vidio, da je sav njegov posjed na dohvatu Turcima, nastojao je da posjed dobije na drugim sigurnijim stranama. Najprije se oženi Katarinom, sestrom Stjepana Frankopana, posljednjega muškog potomka ozaljske loze. Tako je došlo do združenja ovih dviju najmoćnijih velikaških porodica u tadašnjoj Hrvatskoj. Zrinski je tada držao 17 gradova i imanja, a Frankopan 25, među njima Grobnik, Trsat, Bakar i Novi. Time je Zrinski opet protegao svoju vlast do mora, od kojega je bio potisnut dva stoljeća. Kralj Ferdinand u ime odštete za zaostalu plaću za vojsku i za viteška djela dade mu čitavo Međumurje, pa se tako glavno sjedište Zrinskih premjesti u Čakovec. Radi slabe pomoći od kralja zatraži Zrinski od Ferdinanda, da ga riješi banske časti već godine 1552. On veli: »Kraljevstvo danju i noću propada, radi čega mi je lice oblila rumen, a suze mi oči zalile. Sve je to na štetu moga imena.« Od svoje namjere odustao je tek onda, kad je Ferdinand odlučio držati stalnu vojsku za obranu hrvatskoslavonske krajine pod vrhovnim kapetanom. Za uzdržavanje te vojske doprinosit će staleži Štajerske, Koruške i Kranjske.

Kad je godine 1555. zaprijetila pogibao za Siget, jer je bio opasan turskim vladanjem odasvud, poboja se Zrinski za svoje posjede u Međumurju. Zato ponovo

zamoli kralja, da ga oslobodi banstva, pa da se može posvetiti obrani svojih posjeda. Slijedeće godine doista navale Turci na Siget, koga je hrabro branio Hrvat Marko Stančić. Međutim pade Kostajnica izdajom nekoga kapetana Nijemca. Hrvatski kroničar Antun Vramec bilježeći pad ovoga grada veli: »Radi njega opusti sva zemlja hrvatska i slovenska, jer je Kostajnica bila vrata Hrvatske.« Turci su tada zaprijetili i Zagrebu.

Godine 1556. napušta Zrinski bansku stolicu. Banovanje njegovo spasilo je »ostatke ostataka hrvatskoga kraljevstva« od posvemašnje propasti. Nije mogao zapriječiti pad mnogih važnih gradova, jer je većinom vlatitim troškom uzdržavao vojsku, ali je ipak postigao da Hrvatska i Slavonija nijesu postale turskim sandžacima.

MAKSIMILIJAN

(Od godine 1564. do 1576.)

Ferdinand je umro 25. srpnja 1564. godine. Malo prije smrti razdijelio je sve svoje zemlje među tri sina: Maksimilijan dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku, obje Austrije s Bečom; Ferdinand dobije Tirol, a Karlo t. zv. nutarnjoaustrijske zemlje, t. j. Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru s Rijekom.

Maksimilijan je bio zreo muž, kad je stupio na prijesto: bilo mu je tada 37 godina, a Ugri su ga i Hrvati bili okrunili za svoga kralja još za života očeva godine 1563. Svi ga narodi njegove države pozdraviše s velikim veseljem i nadama, da će udovoljiti njihovim željama. Ali se brzo razočaraše, jer je on nastavio politiku svoga oca. Ferdinand je počeo da centralizira svu vlast u Beču, to je nastavio još u većoj mjeri sin mu. Zbog toga vodila se borba između njega i ugarskohrvatskih staleža.

NIKOLA ZRINSKI I PAD SIGETA GODINE 1566. Čim je Maksimilijan sio na prijesto, odmah je počeo pregovore sa mladim Zapoljom, da se nagode. Kad se Zapolja nije htio da odrekne naslova ugarsko-hrvatsko-

ga kralja, razgovori se razbiše. Ti pregovori izazvaše pače novi rat s Turcima. Turci su tvrdili, da je smrću kralja Ferdinanda utrnulo i primirje s njima. Oni provale u Hrvatsku još godine 1565. te zauzmu Krupu na Uni, koju je junački branio Matija Bakić. No opet njih do nogu potuče ban Petar Erdedi nedaleko Ivanića.

Mladi Zapolja poče osvajati neke gradove u sjevernoj Ugarskoj i pozove Turke u pomoć protiv Maksimilijana. Veliki vezir Mehmed Sokolović bio je vrlo ratoboran te je najviše poticao sultana na rat. Tako se Sulejman odluči na šestu svoju vojnu na Ugarsku s namjerom da osvoji Beč. Pođe na čelu vojske od 150.000 ljudi, s mnoštvom topova, skrene zatim s 90.000 vojske i 300 topova na Siget (između Barča i Pečuha). Siget je branio kapetan i bivši ban Nikola Zrinski. On se često zalijetao iz Sigeta u turske zemlje i bio je poznat u cijeloj Turskoj kao krvni dušmanin njezin. Stoga ga sultan naumi teško kazniti ovom prigodom. Zrinjski je to i očekivao, pa je grad dobro opskrbio na vrijeme. Ali imao je samo 2.500 ljudi. On je mislio s tom šakom ljudi zadržati sultana tako dugo, dok se skupi velika kršćanska vojska, koja će ga osloboditi. Sultan opkoli Siget sa svih strana odmah početkom augusta i stade ga biti iz teških topova tolikom žestinom, da se Zrinski za nekoliko dana morao povući u srednji dio grada, a za deset dana opet u stari grad. Tu se junački branio, te su sve turske navale bile uzalud. Veliki vezir Sokolović pokušao je sada da se sa Zrinskim nagodi. On mu u ime sultanovo nudi cijelu Hrvatsku za Siget. Zrinski ni da čuje o kakvoj izdaji kršćanstva. Tada se Turci posluže varkom: rekoše mu, da su mu zarobili sina Jurja i da će ga posjeći, ako ne preda grada. Zrinski odgovori paši Sokoloviću: »Siget može pasti, ali će zacijelo hrvatski vitez kroz vjekove biti slavljen kao dobitnik silnoga cara Sulejmana, kojemu je vojsku potukao sa šakom Hrvata.« Zbog silnih gubitaka odluče Turci lagumom potkopati sigetske zidine i tako provaliti u samu tvrđavu. To i učine. Sad Zrinskomu nije preostalo drugo, nego ili da se preda ili junački da pogine. Imao je još samo 500 ljudi. Odluči se na zadnji boj

još uvijek čekajući Maksimilijanovu pomoć. Obuče svilenu dolamu, u džep stavi stotinu dukata, »da ne reče onaj, koji ga bude mrtva pretraživao, da nije ništa našao«; objesi zlatan lanac oko vrata, a na glavu stavi kalpak nakićen dijamantima i dne 7. rujna provali iz grada na čelu preostale posade. Junački se bio, dokle ga zrno ne pogodi u junačko čelo. S njim pogiboše i ostali junaci, samo sedmorici Turci poklone život, a među njima i njegovu tajniku Črnki, koji je sigetski boj opisao čakavskim narječjem. Glavu Nikolinu natakne Sokolović na kolac pred čadorom sultanovim, a onda je pošalje bratu Mustafi, paši budimskome, a taj dalje u kršćanski tabor kod Đura, gdje je Maksimilijan bio s vojskom.

Radosnu vijest o padu Sigeta nije dočekao Sulejman Veliki, nego je umro tri dana prije u svome čadoru. Vezir Sokolović znao je vješto sakriti njegovu smrt, jer bi se turska vojska sigurno razbježala, a to bi omogućilo kršćansku pobjedu. Sulejmana naslijedi Selim.

Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi cijelu Evropu. Takav primjer junačke smrti ima samo Grčka, kad je njezin kralj Leonida pao kod Termopilskoga klanca braneći slobodu Grčke od silnih Perzijanaca. Malena Grčka ima svoga Leonidu, malena Hrvatska ima svoga Zrinskoga! Pod zidinama Sigeta ostalo je mrtvih 25.000 Turaka (18.000 konjanika i 7.000 janjičara). Usto je samo Hrvat poturčenjak Mehmed Sokolović spasao pod Sigetom slavu i moć carstva zatajivši sultanovu smrt. Padom Sigeta počinje padati snaga turskoga carstva.

Dok se Zrinski junački borio u Sigetu, dotle se kralj Maksimilijan nalazio kod Đura sa preko 100.000 vojske. Njegovi savjetnici Nijemci zazirali su od rata, te ga nagovoriše, da Zrinskome ne priteče u pomoć. Ovakav zaključak bečkoga ratnoga vijeća prava je sramota i kukavičluk, kad pomisilimo na junačku smrt slavnoga Hrvata Zrinskoga. Maksimilijan sklopi mir s novim sultanom na osam godina. Svaka stranka zadržava, što je u taj čas imala u rukama, a Maksimilijan će i nadalje plaćati 30.000 dukata godišnje sultanu. Da Maksimilijan

nije slušao svojih savjetnika, nego da je pritekao u pomoć Zrinskome, mogao je izmorenu tursku vojsku skršiti. Tom bi se prigodom bez sumnje doznalo za Sulejmanovu smrt, a to bi dovelo tursku vojsku u veliku zabunu i bijeg. Kršćanima bi to dalo zanos i pouzdanje, da Turčin nije nepobjediv.

Mir sa sultanom Selimom II. od godine 1568. prisilio je i mladoga Zapolju, da pregovara sa Maksimilijanom. Godine 1570. on se odreče kraljevskoga naslova, a zadrža samo onaj »vojvode erdeljskoga«; Maksimilijan se opet obvezao, da će po njegovoj smrti Erdeljcima dopustiti, da sebi slobodno izaberu novoga vojvodu. Mladi Zapoljski umre godine 1571., a s njim izumre i njegov rod.

BAN JURAJ DRAŠKOVIĆ I FRANJO FRANKOPAN SLUNJSKI. Mir, što ga je Maksimilijan sklopio sa Selimom, slabo je koristio Hrvatima; Turci su četovali i pljačkali po Hrvatskoj, kao da ga i nema. Usto je Maksimilijan došao u sukob sa hrvatskim staležima radi nepoštivanja hrvatskih prava i privilegija. U ovo doba Hrvatska je imala dva bana: prvi je zagrebački biskup J u r a j D r a š k o v i ć 1567. do 1576. Plemići Draškovići bijahu starinom iz Like, a radi turskih provala preseliše se u krajeve između Gvozda i rijeke Kupe. On se odlikovao kao veliki govornik i državnik na crkvenom saboru u Tridentu, kamo ga je kralj Ferdinand poslao kao svog izaslanika. Tada je bio biskupom u Pečuhu, a godine 1563. postade zagrebačkim biskupom te spada među najslavnije biskupe zagrebačke crkve. Za nagradu i zasluge na crkvenom, vojničkom i državnom polju, dade mu Maksimilijan u upravu grad Trakošćan, koji je kasnije kralj Rudolf zauvijek darovao porodici Draškovića.

Drugi je ban bio F r a n j o F r a n k o p a n S l u n j s k i, junak od najranije mladosti. Nove su banove čekale teške zadaće i kušnje. Imali su prije svega da očuvaju hrvatska prava i povlasti protiv presizanja ugarske dvorske komore i Maksimilijanove samovolje. Zatim se posvetiše s najvećim marom obrani zemlje na udivljenje svega naroda. Velike njihove zasluge u obrani domovine

priznao je hrvatski sabor od 1572., kad veli, da su »granice kraljevina (Hrvatske i Slavonije) sačuvali netaknute i da nijesu za svoga banovanja nijedan kaštel niti ma koju neznatnu tvrđicu dopustili Turcima osvojiti, već su najbolje održali«. — No mladi je Frankopan nenadno umro 2. prosinca 1572. godine u Varaždinu na najveću tugu kraljevstva hrvatskoga. Hrvati su ga zvali »mačem i štitom ostataka Ilirije«. S njim izumre koljeno Slunjskih Frankopana. Odsada je banovao sam Drašković kroz dvije godine.

SELJAČKA BUNA

UZROCI BUNE. Baš u času, kad je turska nevolja najjače pritisla, kad »bič Božji još uvijek nije prestao zatirati naš narod«, svanuše tužnim »ostacima ostataka kraljevstva hrvatskoga« još tužniji dani, kad je naime buknula seljačka buna godine 1573. Razni su uzroci tim seljačkim bunama, koje su izbijale na raznim stranama Evrope. Ponajglavniji je razlog svakako teško siromaštvo i ropstvo seljaštva, koje ugnjetavaše nasilna i obijesna gospoda. Kad je Ivan Zapolja ugušio bunu madžarskoga seljaštva pod Jurjem Dožom, tada je ugarski sabor od godine 1514. zabranio seljacima kmetovima da sele s jednoga plemićkoga imanja na imanje drugoga kojega plemića. Taj je saborski zaključak proveden i u Hrvatskoj i Slavoniji. To ropsko stanje seljaštva još su više pogoršale česte turske pravde. Kmetovi rpimice bježe iz svoje domovine u sigurnije krajeve, naročito u Kranjsku, Štajersku i zapadnu Ugarsku. Drugi se opet predaju Turcima dragovoljno, čim bi se oni pojavili. Baš ovo predavanje skrivilo je padom mnogih gradova i mjesta u turske ruke. To je uvidjelo doskora i hrvatsko plemstvo te je opet dopustilo narodu slobodno seljenje od jednoga plemića k drugome. Time je umanjena pogibelj, da hrvatsko kraljevstvo posvema ne opusti ili dragovoljnom predajom da ne postane turskim pašalukom. Ali to slobodno seljenje ublažilo je samo jednu seljačku nevolju, a ostalo je drugih mnogo, da su jadni kmetovi gotovo skapavali. Od priroda, što

im je ostao nakon nerodice, turskoga haranja i pljačkanja njemačkih krajiških vojnika, morali su državi davati ratnu daću, zatim dimnicu i desetinu crkvi i svojoj gospodi. Teško stanje seljaštva najbolje je opisao suvremeni ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić, kad je izvijestio kralja Maksimilijana veleći, »da gospoda u Hrvatskoj gore postupaju s kmetovima nego s marvom«.

I mali su plemići patili gotovo kao i kmetovi. To su seljaci plemići, koji nemaju kmetova, nego sami obrađuju svoju zemlju. I njih su mučili jači velikaši ili im otimali imanja. Zbog ratova silno su osiromašili, pa su se sami nudili velikoj gospodi za kmetove, samo da se zaštite od Turaka.

Manjih seljačkih pobuna bilo je u Slavoniji više puta u prvoj polovici 16. stoljeća. Ti su pokreti bili doduše uvijek ugušeni, ali su podigli seljačku svijest; seljaci su postali svijesni svojih ljudskih prava i svoje važnosti u obrani domovine i gospodarskom napretku njezinu. Iskra nezadovoljstva samo je tinjala. Seljaci su se izvježbali u oružju boreći se s Turcima pa su čekali svoj čas.

POVOD BUNI. Bližnji povod seljačkoj buni bijahu smutnje među hrvatskim plemstvom, a te izazva borba dviju velikaških porodica za posjed Susjed-grada i Stubice u Hrvatskom Zagorju. Susjed-grad držali su Orlandovići ili Totovci gotovo kroz dva i po stoljeća. Kad je godine 1440. umro posljednji muški član te porodice Ivan, ostadoše Susjed-grad i Stubica kćeri Ivanovoj Doroteji. Ona se udala za Heninga, čije je muško koljeno izumrlo početkom XVI. stoljeća a ostadoše tri kćeri. Jedna se udala za Andriju Batora, ugarskoga državnog suca, a jedna za Tajfenbaha. Tajfenbah založio je polovicu Stubice hrvatskom podbanu Ambrozu Gregorijancu, vlastelinu medvjedgradskomu, a polovicu Susjed-grada dijelom Batoru, a dijelom svojoj ženi Uršuli. Jedna njezina kći udala se za Gregorijančeva sina Stjepka. — Ugarski velikaš Bator prodao je sva svoja prava na Susjed-grad i Stubicu Franji Tahiju za 50.000 forinti. Tahi je bio meštar kraljevskih konjušnika

i kapetan u Kaniži. Bio je silovit, ohol i lakom do skrajnosti. Kako je bio lakom, gledao je, da se dočepa i drugoga dijela Susjed-grada i Stubice, koji je bio u rukama udovice Uršule. Ona je s Gregorijancem branila svoje pravo. Tahi je došao u posjed proti svih pravila, i to je izazvalo opće uzbuđenje. Protiv njega započe Uršula parnicu radi nezakonite prodaje. Kad Tahija jednom nije bilo kod kuće, pođe Uršula sa 800 kmetova i potjera Tahijevu porodicu iz Susjed-grada. Tahi se vrati i do godine 1569. zavlada čitavim posjedom, ma da se sabrala cijela knjiga njegovih grijeha i zločina, što ih je počinjao sa kmetovima svojih protivnika. Seljaci su se neprestano tužili i kralj je poslao povjerenike, da ispitaju tužbe. Komisija je preslušala 508 svjedoka, upisala njihove izjave u spis, koji je bio dug preko 6 metara. Zbog te komisije Tahi se još više razbijesni i natjera kmetove, da su mu otkazali poslušnost.

TEČAJ BUNE I SELJAČKI PROGRAM. Do godine 1572. hrvatski su se seljaci dizali samo protiv nasilja Tahija. Oni izjaviše kraljevskim povjerenicima, da se ni pod koju cijenu ne će više povratiti pod Tahijevu vlast, pače pošalju deputaciju u Požun pred kralja, da mu opravdaju svoj postupak. Kad ih je hrvatski sabor proglasio »izdajicama domovine« zbog opiranja Tahijevim bezakonjima, stadoše se seljaci dizati i protiv druge gospode. Po primjeru hrvatskoga seljaštva stade se micati i susjedno slovenačko. Kako je plemstvo iz Slovenije ratovalo u zajednici s hrvatskim plemstvom protiv Turaka, nastade i među njihovim kmetovima neko pobratimstvo, a to su još više podržavali mnogi pribjezi iz hrvatskih zemalja.

Seljaci su se bojali, da ih kralj ne prepusti osveti plemstva, zato se stadoše potkraj godine 1572. organizirati i spremati na oružan otpor. Sastaviše vladu od tri lica, kojoj je bio glava Matija Gubec, seljak iz Stubice. Uza nj su bili Ivan Pasanec i Ivan Magaić. Uz vladu urediše vojsku, kojoj staviše na čelo kao vrhovnog kapetana ili vojvodu Iliju Gregorića, a uza nj još 11 kapetana. On je bio nekada kmet Frankopana Ozaljskih. Turci ga zarobili dva puta, a on

je sretno umakao i naselio se u Brdovcu, koje je spadalo pod Susjed-grad. Bio je dakle vješt oružju i došao je baš u čas bune.

Tko je god pristao uz tu bunu, okitio bi svoj šešir zimzelenom u znak, da je član »muške punte«. Kad su Uršula i zet joj Stjepko Gregorijanec kraljevom odlukom dobili svoju polovicu posjeda, ostavili su seljake na cjedilu.

»Z a s t a r u p r a v i c u!« bijaše geslo pobunjenih seljaka. Njihov je program: u k i d a n j e f e u d a l i z m a, jer vele, da su se digli na oružje »za opću slobodu i jednakost svih staleža, za opće plaćanje poreza i za opću vojnu dužnost na obranu domovine, zatim za dokinuće carina i mitnica u korist trgovine i prometa«, koji su mislili navrnuti na more. Drugi dio seljačkoga programa bijaše — a u t o n o m i j a H r v a t s k e, jer vele: »Pokoravat ćemo se samo caru Maksimilijanu i bratu mu nadvojvodi Karlu. Čim svu gospodu i plemiće smrvimo, osnovat ćemo u Zagrebu carsku vladu. Daće i poreze pobirat ćemo sami, tako ćemo isto sami braniti i Krajinu, za koju se gospoda slabo brinu.« U programu hrvatskih seljaka nalazimo dakle zametke ideja ma devetnaestog stoljeća: ukinuće feudalizma, koji je oborila tek francuska revolucija i ban Jelačić; i potpunu hrvatsku autonomiju (samoupravu), koja poznaje samo ličnost vladarevu zajedničku s ostalim zemljama carstva i više ništa.

Opća buna započela je krajem siječnja 1573. Ilija Gregorić izrađuje ratni plan. Najprije je potražio saveznike, a mislio ih je naći u slovenačkim kmetovima i žumberačkim uskocima. Uskoke je mamio Marko Nožina, Ilijin kum. Kranjska i štajerska gospoda na vrijeme su ugušili pokret svojih kmetova, te se ustanak ograničio samo na hrvatsko Zagorje i na štajerske krajeve oko Sutle. Početkom veljače provalio je Gregorić u Štajersku. Razdijelio je vojsku na dvoje: jedna je imala upasti u Kranjsku pod vodstvom Nikole Kupinića, a s drugom je Gregorić pošao na Celje. No kod Krškoga raspršì Kupinićevu vojsku od 500 seljaka uskočki kapetan Turn, a domalo porazi hrvatske seljake kod Okića

i Samobora podban Gašpar Alapić. Plemićki bijes bijaše grozan. Što nijesu poubijali, to su usput vješali na kuće i stabla; na jednoj kruški visjelo je 16 nesretnih seljaka. Strašno su ih nakazili, jer su im rezali nos i uši, da »nose vječni i ružni spomen na bunu«.

Ban biskup Drašković predviđao je veliku nesreću iz toga pokreta te je bio uvjeren, da će se seljaci umiriti blagim postupanjem kraljevih povjerenika. On je htio pošto poto da zapriječi prolijevanje ljudske krvi, te je slao među seljake svoje ljude, svećenike i svjetovnjake s opomenama, da bace oružje. Obećao im je, da će sam osobno posredovati kod kralja i kod hrvatske gospode, zadao im vjeru i slobodno pismo, da mogu k njemu dolaziti, s njime pregovarati, ali sva su banova nastojanja bila uzaludna. Sabor ih proglasi veleizdajnicima i strašno ih kazni.

Gregorić je bio također potučen i na bijegu u Bosnu uhvaćen i poslan u Beč. Gubec je skupio 16.000 ljudi i zavladao Zagorjem. Podban Gašo Alapić krene sa 5.000 vojske prema Stubici. Dne 9. veljače došlo je do boja, u kojem seljaci podlegnu. Gubec i Pasanec bijahu uhvaćeni, a golemo mnoštvo seljaka poubijeno i povješano uz cestu na drveće. Gupca i Pasanca stigne grozna kazna. Dovedoše ih u Zagreb, Pasancu polomiše kosti na kotaču, a Gupcu kidahu najprije užarenim kliještima živo meso, a zatim ga okrune usijanom željeznom krunom kao tobože »seljačkoga kralja« i najposlije mu rastrgaše tijelo na četvero kao razbojniku. Gregorića poslaše iz Beča u Zagreb, da ga pogube. Ban se Drašković zauzimao za nj i ostale nesretnike, ali plemstvo nije popuštalo, i na ponovnu poruku kraljevu dadoše Gregorića pogubiti. Drašković je kazao, »da je nasilništvo gospode dalo kmetovima povod za ustanak«, te je odmah zatražio od kralja, da ga skine s banske časti, »jer vidim, da se ta služba ne podudara s mojim biskupskim zvanjem«. Još svršetkom iste godine umro je silnik Tahi, koga je »čitava Slavonija proklinjala« kao začetnika bune.

U toj buni palo je najmanje 6.000 ljudi, a mnogobrojna sela ostadoše pusta, razvaljena i spaljena. No

hrvatska se gospoda nijesu opametila; ona su i dalje ugnjetavala seljake još gore; oni su slavili slavlje nad svojom pobjedom. To je raspalilo seljake, te malo da nije buknula nova seljačka buna na imanjima udovice bana Petra Erdedija. Ovaj su se put seljaci primirili, ali se kasnije digoše dva puta za banovanja Nikole Zrinskoga Mlađega u Posavini na imanjima Mirka Erdeda i zagrebačkoga kaptola 1653. Zrinski se zauzimao za kmetove, zato ga ljuto zamrzi porodica Erdedi.

BITKA KOD BUDAČKOGA GODINE 1575. Seljačka je buna navela Turke, da su stali sve žešće navaljivati na Hrvatsku, a naročito susjedni banjalučki Ferhad-paša. Od polovice 16. stoljeća zauzimlju u Bosni važno mjesto članovi porodice Sokolovića. Obnašajući najvažnije službe u Bosni ta je porodica držala u rukama i sudbinu susjedne Hrvatske kroz nekoliko desetaka godina. Od svih se njezinih članova najviše istakao kao osvajač Ferhat-beg; najprije kao kliški sandžak, a od 1574. kao bosanski. Tu je tek došao na glas, i nijedan bosanski sandžak nije bio od njega silniji ni glasovitiji. Već godine 1575. pade sa 3.000 vojske pod Bihać. Ne mogavši ga ovaj put osvojiti pođe dalje robeći i paleći na sve strane. Vojska mu naraste na 12.000 ljudi, i s njom je mislio udariti na Bihać po drugi put. General Herbart Auersperg izda zapovijed, da se svi krajiški kapetani skupe oko grada Budačkoga na rijeci Radonji, pritoku Korane. Skupilo se svega oko 1.000 ljudi krajiške vojske. Dne 22. rujna zametne Herbart bitku s jednom turskom predstražom i pane u boju. Stignu međutim i ostale čete, ali ih Turci raspršе i zarobe preko 2.000 ljudi. Među zarobljenicima bio je i sin generala Auersperga, koga njegovi rođaci otkupe za veliku svotu. S tim novcem sagradio je Ferhat-beg prekrasnu džamiju u Banjoj Luci (Ferhadija).

Ovaj poraz nemilo se kosnu kralja Maksimilijana, ali prije nego je mogao što učiniti za obranu krajine, umre 12. listopada 1576. godine »bez ispovijedi i pričesti«, jer je za cijeloga života dušom prijanjao uz protestante.

RUDOLF

(Od godine 1576. do 1608.)

KRALJEV ZNAČAJ. Maksimilijana naslijedi najstariji mu sin Rudolf, koji je bio okrunjen za hrvatsko-ugarskoga kralja još godine 1572. Kao mladić bio je osam godina na dvoru svoga rođaka kralja Filipa II. u Španiji, gdje je postao gorljiv katolik i stekao mnogo smisla i razumijevanja za znanost i umjetnost. Nije imao smisla za državne poslove. Bio je šutljiv, pun španjolske dostojanstvenosti, ali usto bojažljiv i sjetan. To se s vremenom pretvori u pravu duševnu bolest, a sve je to imalo kobnih posljedica po smjer i razvitak njegova vladanja. Odmah na početku vladanja ode u Prag i zavuče se u kraljevski dvor Hradčane, koji pretvori u veliki muzej starina i umjetnina. Vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj prepusti bratu Ernestu, a sve vojničke poslove dade u ruke stricu Karlu Štajerskomu. Tako je Hrvatska u ova teška vremena imala zapravo tri gospodara: kralja Rudolfa u Pragu, nadvojvodu Ernesta u Beču i nadvojvodu Karla u Gracu.

Još prije Maksimilijanove smrti zatraže ban Drašković i podban Alapić otpust, jer nijesu imali dovoljnih novčanih sredstava za pokriće troškova za obranu domovine. Rudolf ih pozva, da vrše banske poslove do konačnog rješenja.

VOJNA KRAJINA. Kraj ovakvih prilika Hrvatska je gubila komad po komad svoga zemljišta, te je za Rudolfova vladanja spala na najniže grane. Obuhvatala je naime samo komad zemlje između mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Đurđevca, Čazme i Save nešto niže Siska, zatim između Kupe i Kapele. Zaista bili su to »t u ž n i o s t a c i o s t a t a k a n e k a d a s l a v n o g a k r a l j e v s t v a h r v a t s k o g a«, kako su bolno nazivali svoju domovinu oci naši na hrvatskim saborima.

Za obranu ovih ostataka i ostalih austrijskih zemalja osnovana je Vojna krajina. Počeci njezini sižu u doba, kad su Turci iz bosanskoga pašaluka počeli neprestano zalijetati se u Hrvatsku, Kranjsku i Štajer-

sku. Te neprestane navale prisiliše hrvatske velikaše, da drže duž granice stalnu vojsku, smještenu po raznim kraljevskim i gospodskim gradovima. Tu su vojsku uzdržavali uz kralja i gospodari svojih gradova (tako knezovi Blagajski, Krbavski, Zrinski i Frankopani). U dugotrajnim ratovima njihova su imanja poharana, mnogi gradovi propali, silan narod pobjegao pred Turcima, te radi velike oskudice novca oni nijesu mogli dalje da izdržavaju stalnu vojsku. Ferdinand se brinuo oko obrane krajine, da tako obrani austrijske zemlje. Poslije izbora na Cetinu godine 1527. on se obvezao držati oveću vojsku u Kranjskoj za obranu hrvatskih zemalja. Ta obrana bila je i te kako u velikom interesu slovenskih zemalja, jer njihovi staleži izjaviše, da je bolje i pametnije braniti se od Turaka u tuđoj zemlji nego u svojoj. Dakle iz obveze kraljeve i brige nutarnjo-austrijskih staleža razvi se Vojna Krajina. U početku nije ona bila nikakva zasebna oblast, nego su je sačinjavali samo krajiški vojnici, među kojima je bilo četa hrvatskih velikaša i plaćenika austrijskih staleža. Na čelu te krajiške vojske bio je redovito jedan austrijski general. Ta se krajiška vojska dijelila u nekoliko kapetanija, a plaćali su je većinom staleži štajerski, koruški, kranjski i istarski. Oko polovice 16. stoljeća krajiška se vojska razdijeli u dvije Krajine: slavonsku između Drave i Kupe, i hrvatsku između Kupe i mora. Slavonsku su činile kapetanije u Koprivnici, Križevcima i Ivaniću, a hrvatsku u Hrastovici, Ogulinu, Bihaću i Senju.

No pravi život na Krajini poče, kad je kralj Rudolf Krajinu dao u ruke svome stricu Karlu Štajerskomu. Turci su naime u drugoj polovici 16. stoljeća stali uređivati svoju krajinu prema Hrvatskoj utvrđujući gradove na granici i gradeći nove utvrde. To je ponukalo Hrvate, dvor i austrijske staleže, da se ozbiljno pozabave obranom svojih granica. Početkom siječnja godine 1578. zaključe staleži, da se podigne jedna nova tvrđava na hrvatskoj Krajini. Tada je kralj Rudolf prepustio nadvojvodi Karlu uređenje Krajine. Njemu se moradu pokoravati svi zapovjednici, isto tako ban Hrvatske i

Slavonije sa svojim četama, hrvatski staleži sa svojim, pače i pučki ustanak Hrvatske i Slavonije imadu se pokoravati nadvojvodi Karlu u vojničkim poslovima, a u ostalim Rudolfu kao kralju.

Imenovanje Karlovo zapovjednikom sve vojske, pa i banske zadiralo je u prava i ustav kraljevine Hrvatske; to je grubo kršenje ugovora sa strane kralja Rudolfa. Zato se na zahtjev hrvatskoga sabora od 1578. godine morala kraljeva naredba o banovu imenovanju preinačiti prema članu 15. toga sabora tako, da je u naredbu uvršten dodatak, da »nadvojvoda ima raditi po dogovoru s banom Hrvatske i Slavonije, da se ne dogodi što nesaglasno i protivno slobodi kraljevstva«, jer se »naš gospodin ban neće nikako podvrći drugomu kojemu kapetanu protiv ugleda banskoga i naše vjekovite slobode«.

Nadvojvoda Karlo povede vojsku na bosanske Turke, ali njegova vojska bude poražena. Poslije toga poraza obrambena se linija trajno pomakla od Une na Kupu, a jedini Bihać još je i dalje ostao u hrvatskim rukama kao osamljen otok u turskome moru. Tada odredi nadvojvoda Karlo, da se na obranu Hrvatske ima sagraditi jaka tvrđava. Knezovi Zrinski dadoše zemljište, a onda je 13. srpnja 1579. započeto zidanje grada Karlovca; u temelje su mu stavili 900 turskih glava. Izgradnjom Karlovca dobila je hrvatska Krajina stalno sijelo za svoga generala, a Varaždin je bio sijelo generala za slavonsku Krajinu. Tako se dakle stade krajem 16. stoljeća stvarati novi politički teritorij na hrvatskom zemljištu, koji je bio izuzet ispod vlasti hrvatskoga bana i sabora. To će dovesti do velikih trvenja i nesreća. Za obranu Pokuplja imao se brinuti ban i sabor, te se tako počela razvijati Pokupska ili banska Krajina s glavnom tvrđavom Petrinjom.

Uza sve to što su se hrvatski staleži na saboru ogradili protiv svačijih presizanja u vlast bana i sabora, ipak je banu malo pomalo oduzeto vrhovno zapovjedništvo nad hrvatskom vojskom. Radi toga bezakonja položiše svoje časti ban Drašković i podban Alapić, a kralj imenuje banom Krstu Ungnada.

Njegovo banovanje nije bilo nimalo sretno za Hrvatsku. On bijaše bahat tuđinac, siledžija, otimač tuđih imanja i posjeda. On se našao u tako teškom položaju, da nije mogao ništa učiniti za obranu zemlje. Doskora ga zamrzi hrvatsko plemstvo, koje nije htjelo da pod njim služi u vojsci. Radi svoje bahatosti zavadio se i sa Zagrebom, sa krajiškim kapetanima i vojvodama svoje banske vojske, tako da je izgubio svaki ugled. Nije mu drugo preostalo, nego da se zahvali na banstvu. Kralj imenuje banom njegova zeta 26-godišnjega Tomu Erdedija 1584. do 1595., sina bivšeg bana Petra Erdedija. Mladoga bana pozdrave hrvatski staleži s velikim veseljem i oduševljenjem. On se dao svim marom na obranu domovine. Ban Erdedi strašno potuče Turke kod Slunja 1584., zatim kod Ivanića 1586. Koliko su god te pobjede ohrabrile klonule duhove hrvatske, toliko su im zadavali brige njemačke krajiške čete i karlovački general. General se ne htjede pokoravati ni banu ni saboru, pače uze sebi pravo, da smije suditi hrvatskim plemićima (protiv zemaljskih zakona) zatvarajući ih i otimajući im imanja. Njemačka je vojska opet pljačkala i otimala narodu sav živež, nešto od obijesti, nešto jer nije uredno dobivala plaće. Hrvati se tuže kralju i nadvojvodi Karlu, ali sve tužbe uzalud. Skoro potom umre nadvojvoda Karlo (godine 1590.), a uprava Krajine prijeđe u ruke njegova sina Ferdinanda, kasnijega kralja. Kako je bio malodoban, zamjenjuju ga prvih godina nadvojvode Ernest i Maksimilijan, braća kralja Rudolfa. Ta njemačka nasilja stvarala su u Hrvatskoj veliko nezadovoljstvo i slabila otpornu snagu.

BOJEVI OKO SISKA. Od godine 1583. vladalo je primirje između Rudolfa i sultana Murata III. Veliki vezir bio je tada u Carigradu Sinan-paša, rodom Arbanas. On je bio na čelu ratoborne stranke, koja je pošto poto htjela, da se više ne obnovi primirje s Rudolfom. On je najjače utjecao na sultana. Godine 1590. postao je bosanskim beglerbegom ratoborni i krvoločni Gazi Deli Hasan-paša Pridojević, podrijetlom valjda Hercegovac.

Čim je Hasan-paša došao u Bosnu, nastadoše za Hrvatsku crni dani. Kao lični prijatelj velikoga vezira i po njegovu naputku provali Hasan godine 1591. s velikom vojskom sve do Siska. Grad je bio dobro utvrđen i opskrbljen, usto su stale pritjecati u pomoć kršćanske čete, te se Hasan vrati četvrti dan ispod Siska. Za njim krene ban Toma Erdedi i usput zauze svoj djedovski grad Moslavinu, ali paše nije više mogao stići. Za osvetu popali Hasan-paša sav kraj oko Božjakovine i Vrbovca, a onda zauze Ripač na Uni nedaleko od Bihaća. Godine 1592. sastane se hrvatski sabor i stvori zamašan zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku (insurekcija) na obranu domovine i o uzdržavanju vojske, jer su Hasana očekivali na proljeće. Hasan stiže u travnju i stade graditi tvrđavu na utoku Petrinjštice u Kupu u blizini Siska, da ga lakše osvoji. Tako nastane grad Petrinja. Iza toga se vrati i podsjedne Bihać, koji mu se predade deveti dan. Od 5.000 kršćana dadne 2.000 posjeći, a nekoliko stotina djece pokupi i posla u Carigrad, da se odgajaju za janjičare. Od ovoga časa postade Bihać sjedište sandžaka. Tako pade posljednji bedem Hrvatske na jugu 1592. Obrambena linija tekla je sada od Ogulina kroz Karlovac uz Kupu do Siska.

Poslije pada Bihaća potuče Hasan bana Erdedija kod Bresta i udari po drugi put na Sisak. Ni ovaj put nije mogao grada zauzeti, koga je hrabro branio kanonik Mikac sa dva druga. Mikac je pisao u Zagreb o opsadi Siska te veli: »Hasan je prisegao, da ne će otići, dok se ne predamo, i dok se bude znalo, gdje je stajao Sisak. Ali mi ne ćemo, da se o nama govori kao o Lambergu (koji je predao Bihać). Mi ćemo pred svijetom sačuvati slavno ime, kakvo nam je i dosada bilo.« Hasan se zaprijetio Mikcu, da će mu kožu oderati, kad Sisak osvoji i razvali. Hasan je pretrpio teške gubitke i morao se vratiti ispod Siska, ali je na povratku poharao svu zemlju do Turopolja i Okića.

Tako se primače godina 1593. Hasan se dobro spremio i odlučio pošto poto zauzeti Sisak, a zatim Zagreb. Uspjesi i planovi Hasanovi prestraše i Beč. Nadvojvoda Ernest poče sakupljati vojsku. Hasan-paša

pade pod Sisak. Gradu dohrle u pomoć ban Toma Erdedi i karlovački general Andrija Auersperg. Kad se kršćanska vojska približila Sisku, prijeđe Hasan-paša s 10.000 najbolje svoje vojske preko Kupe. Zametne se krvava bitka, u kojoj kršćani ametom potuku Turke zaslugom bana Erdedija. Turci počeše uzmicati preko mosta, ali im Hrvati zapriječe put, te se Turci velikim dijelom potopiše u Kupi. Bitka je trajala otprilike jedan sat. U njoj zaglavi sam Hasan-paša sa dva sultanova rođaka i mnogo turskih odličnika. Velik plijen pade u kršćanske ruke. Na glas o toj slavnoj pobjedi uzradova se sav kršćanski svijet, izdajući o njoj prigodne spise i šaljući banu čestitke i darove.

Bitka kod Siska godine 1593. znamenit je događaj ne samo u hrvatskoj nego i u općoj povijesti, jer je pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada islam našao svoju krajnju sjevernozapadnu granicu prema Italiji, koju nije mogao nikada prekoračiti. U isto doba s tim porazom prestaje hrvatska defenziva (obrana) nakon sto godina bitke na Krbavskome polju (1493.), a počinje doba ofenzive (navale). Velika je šteta, da Hrvati nijesu mogli još bolje da iskoriste poraz Turaka zbog neodlučnosti i kukavičluka njemačkih generala. Ban Erdedi htio je odmah prijeći u ofenzivu i progoniti Turke, ali ga ne htjedoše Nijemci da pomognu.

VELIKI TURSKI RAT 1593. DO 1606. Poraz kod Siska i smrt Hasan-paše uzbune sav Carigrad. Tu uzbunu iskoristi veliki vezir Sinan-paša i prisili sultana, da je Rudolfu navijestio rat. U ovome velikom ratu srećom Ugarska je bila glavno bojište, a u Hrvatskoj su se odigrali neki krupniji događaji samo na početku rata. Radi nesloge vojvoda Turci osvoje Sisak koncem kolovoza 1593. Pad Siska preplaši kralja Rudolfa te on imenuje nadvojvodu Maksimilijana vrhovnim zapovjednikom u Hrvatskoj. Hrvatski sabor odredi opći zemaljski ustanak, te se u srpnju 1594. sabrala vojska od 16.000 ljudi. U to je stigao nakon oklijevanja i dugog zatezanja i Maksimilijan te s banom Erdedijem zauze Petrinju. Pad Petrinje prisili Turke, da su ostavili Sisak. Kako je glavna bosanska vojska ratovala u Ugarskoj,

mogli su sad u Hrvatskoj složnim silama postići velike uspjehe, da su pošli na Kostajnicu i Bihać. Ali se Maksimilijan vrati u Grac, vojska se pak raziđe. Čim to začuju Turci, vrate se natrag i zauzmu ponovo Petrinju i okolišne tvrđave. Ovakav ludi postupak nadvojvodin silno ogorči hrvatsku gospodu i bana. On se potuži kralju Rudolfu, kako njemačke čete pale i kradu po Hrvatskoj kao i Turci, kako njegova vojska nije primila plaće, otkad je postao banom. Kad mu kralj nije htio pomoći, odreče se banske časti još i s tog razloga, što su stranci postajali u Hrvatskoj vojskovođe. Kad je ban iznio te razloge na hrvatskom saboru (u svibnju 1595.), zauze se sabor za njega kod nadvojvode Maksimilijana svojski veleći: »Ako kralj ne bi mogao ugoditi banu, neka nadvojvoda poradi kod kralja, da što prije imenuje novoga bana između domaćih sinova; bana vješta vojevanju, jer ako staleži ne budu imali bana, neka znade vaša jasnost sasvim stalno, da se oni ne će pokoravati nijednomu generalu tuđe narodnosti niti će s njim izlaziti na vojsku, makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će i najskrajnije poduzeti, prije nego im se u tom pogledu okrnji sloboda.« Nato kralj imenuje banovima zagrebačkoga biskupa Gašpara Stankovačkoga i Ivana Draškovića. Kako je Stankovački domalo umro, ostane sam Drašković banom (1596. do 1607.). Hrvati konačno osvoje ponovo Petrinju godine 1595., a time je sva zemlja sjeverno od Kupe zauvijek oslobođena od turskih provala.

Uto su se počeli osjećati plodovi velike papinske akcije protiv Turaka. Tadašnji papa Klement VIII. htio je složiti veliki kršćanski savez, da se kršćani oslobode od Turaka. U taj savez imali bi po papinu planu da stupe: Austrija, Poljska, Rusija, Vlaška, Moldavska i Kozaci. U isto doba trebalo je pobuniti i sve balkanske kršćane protiv Turaka, da olakšaju pobjedu kršćanskoj vojsci. Među Srbima nastade živo komešanje godine 1594., pogotovo kad je veliki vezir Sinan-paša silom odnio tijelo sv. Save iz manastira Mileševa i dao ga

javno spaliti na Vračaru pred Beogradom 27. travnja 1594. To je učinio, da se Srbima osveti i da ih zastraši. Srpski kaluđer Ljubibratić piše o tome papi Klementu godine 1597. ovako: »I kako su Turci odnesli svetog Savu iz Mileševa, njima Bog ne pomaga, ubijaju ih kršćani sa svake strane... I napao je strah odasvuda na njih i govore: veće nije našega carstva.«

Godine 1596. javljaju se pokreti među Hrvatima, Srbima i Arnautima u onim turskim sandžacima, koji su graničili s mletačkom Dalmacijom i Albanijom. U kliškom sandžaku dižu se Poljičani pod knezom Pavićem, u hercegovačkom episkop Pisarion s više knezova, u pećkom sam patrijarh Jovan. Svi su ti pokreti imali velikih poteškoća u tome, što su Mlečani stajali na turskoj strani za cijeloga toga rata i Turke izvješćivali o svemu.

Središte dogovaranja i spremanja protiv Turske bijaše Dubrovnik, a franjevci i dominikanci bili su posrednici između turskih kršćana i kralja Rudolfa. Trebalo je najprije osvojiti Skadar, Hercegnovi i Klis. Zasada su odlučili osvojiti Klis. Pomoću uskoka i Poljičana zauze grad splitski patricij Ivan Alberti u travnju 1596. godine. On ga opskrbi vojskom čekajući ostale kršćanske čete, koje je imao morem dovesti general Juraj Lenković. No prije njegova dolaska opkoli Klis turska vojska. Branitelji su grad branili junački, ali im doskora nestade vode i hrane. Uto dođe Lenković, ali ga Turci nenadno napanu i razbiju i Klis pade opet u turske ruke. Ovaj neuspjeh kod Klisa nadoknadi sjajna pobjeda bana Draškovića kod Petrinje, kojom je izbio Turcima iz glave svaku misao, da će ikada zavladati preostalom Hrvatskom. Iz Karlovca, Senja i Petrinje odsad će Hrvati i kršćani provaljivati u Tursku, da malo pomalo osvoje izgubljene zemlje.

MIR. Papa je kušao, da uzdrži pokret protiv Turske i nadalje, ali se ratuje sve mlitavije. Ratovanje dodija objema strankama, te najposlije sklope mir na ušću rijeke Žitve u Dunav kod Komorana 1606. Taj se mir zove žitvatoročki (madžarski torok = ušće), a sklopljen je na 20 godina. Svaka stranka zadržava, što ima

u svojim rukama, zatim imaću prestati sve provale i pljačkanja na tuđe zemljište; konačno car ili kralj ne će više plaćati sultanu godišnji danak, nego mu jednom za svagda daje 200.000 dukata. Mir žitvatoročki prvi je mir, u kojem su ugarsko-hrvatski kralj i sultan potpuno ravnopravni. Ovim mirom svršuju navale turske; Turska je suzbijena i stalno opada; Hrvati prelaze u navalu i izgrađuju današnju Hrvatsku.

BOČKAJEVA BUNA. Još pod kraj velikoga rata nastade u Ugarskoj opasna buna. Njezini uzroci bili su: kršenje ugarskoga ustava, haranje njemačkih četa i vjerske raspre. Bečka centralna vlada nije nikako dopuštala, da se na saboru izborom popuni palatinsko mjesto, koje je postalo prazno još od godine 1531. Osim toga Ugre je bunilo uplitanje Nijemaca u ugarske poslove. Vjerske su borbe opet nastale radi nesnošljivosti protestanata i katolika. Vođa bune bijaše erdeljski protestant plemić Stjepan Bočkaj. Njega izaberu knezom Ugarske. Novi knez pozove i Hrvate, da ga priznadu svojim vladarom. No Hrvati ga prezirno odbiše, pače zaključe, da se iz Hrvatske izbace svi krivovjerci. Brigu oko toga sabor je povjerio zagrebačkom biskupu Šimunu Bratuliću. Zbog toga Bočkaj pošalje vojsku na Hrvate pod vodstvom Grgura Nemeta. Ali ban Drašković prijeđe Dravu i potuče Nemeta kod Kermenda.

Ova je buna bila vrlo opasna za državu, kad su Turci još u njoj. Kralj Rudolf bio je bolestan i nije shvaćao opasnost te bune. Zato ga braća prisile u Pragu, da je bratu Matiji prepustio Ugarsku, Hrvatsku, Austriju i Moravsku u upravu. Matija započe pregovore sa Bočkajem i utanači s njime mir u Beču 23. lipnja 1606., kojim su uređeni ugarski vjerski poslovi sve do godine 1848. Po tome miru plemstvo i građani mogu slobodno ispovijedati novu vjeru, ali samo u Ugarskoj; protestanti i katolici ravnopravni su.

Svi zaključci toga mira poslani su hrvatskom saboru. Sabor je sve prihvatio, samo je ustao protiv protestanata. Hrvati su primili onaj članak, po kojem je u Hrvatskoj dopuštena samo vjera katolička. Osim toga hrvatski sabor traži, neka bi kralj udesio, da

»odsada u buduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije (= generalate) u Slavoniji i Hrvatskoj dobro zaslužnim vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se povrati stara puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstvu i Krajinama«.

Godine 1608. Rudolf je potvrdio zaključak hrvatskoga sabora o isključivom priznanju katoličke vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, našto on bi proglašen na saboru zakonom. Tako je Hrvatska dobila svoj posebni vjerski zakon, i u njemu treba tražiti prvi načelni sukob Hrvata i Madžara, koji će kasnije bivati sve jači.

Kralj Rudolf nije bio zadovoljan ni s mirom žitvatoročkim. Matija ga prisili na potpis i ujedno se morao odreći i Češke; Rudolfu je ostao samo carski naslov (1611). Iza nekoliko mjeseci Rudolf umre 1612.

MATIJA II.

(Od godine 1608. do 1619.)

BORBA HRVATA ZA KRAJINU. Mirom žitvatoročkim mislili su Hrvati sasvim ispravno, da je sad Krajina suvišna; nije nužno držati toliku vojsku i na nju badava trošiti. Hrvatima je bilo najviše stalo do toga, da se oslobode Nijemaca, koji su počeli da od Krajine stvaraju posebni politički teritorij, koji je izuzet ispod banske i saborske vlasti. Ako se pak Krajina ne smije napustiti radi više sigurnosti, tada neka se povrati materi zemlji Hrvatskoj i banu. Ali nadvojvoda Ferdinand u Gracu nije htio o tome ni čuti, nego je naprotiv nastojao, da i preostalu građansku Hrvatsku i Slavoniju podvrgne svojim krajiškim generalima i kapetanima. To je mislio provesti, kad je ban Drašković u saboru najavio svoj odstup 1606. Protiv toga bezobrazluka Ferdinandova, da Hrvatsku pripoji Austriji, ustali su Hrvati energično. Hrvatski sabor traži preko svojih poslanika na požunskom saboru od novoga kralja, da se iz svih hrvatskih gradova imadu ukloniti svi tuđi vojnički zapovjednici i inostrane čete, a banu da se povrati starodrevna vlast od Drave do mora. Sva ispražnjena časnička mjesta — kaže sabor — imadu se odmah bezuvjetno popuniti domaćim zasližnim sinovima, jer hrvatski su »odlučili radije umrijeti, nego da bi unapredak njima gospodovali tuđinci, ili ma i najmanju službu kod njih vršili na štetu njihove slobode«. Hrvate su poduprli i Madžari, jer su i njih iste nevolje tištile. Kralj Matija II. prihvatio je sve želje hrvatskoga sabora, pače imenovao banom omiljeloga Tomu Erdedija (1608. do 1614.), ali uza sve obećanje ostade u Krajini sve po starom na veliko nezadovoljstvo hrvatskoga plemstva. Razlog je tome uporno opiranje nadvojvode Ferdinanda. Nato Hrvati pošalju poslanstvo u Grac, da se sporazume s Ferdinandom u pitanju Krajine prema krunidbenoj zakletvi kralja Matije. Ali ih nadvozvoda bahato odbije i zaprijeti im, ako »sve ne ostane, kako jest, da će gradove krajiške sebi uzeti kao svojinu«.

Na to bezakonje njegovo planu Hrvati tolikom žestinom, da se i sam gospodin nadvojvoda prepao. Bojao se, da se Hrvati ne dignu na oružje za obranu svojih prava, zato zamoli cara Rudolfa, da on posreduje. Rudolf je započeo pregovore, da se riješi pitanje Krajine prema pravu hrvatskoga kraljevstva, ali su se pregovori otegli i ostalo je sve pri starom. Zato Hrvati izjaviše na saboru godine 1610., da oni doduše znadu, »da bi kralj Matija htio da ispuni njihovu želju, ali ima netko, tko pravi zapreka odgovarajući kralja od toga, pa je i osujetio uspjehe hrvatskih poslanstva u Požunu i Gracu; ali ako se takav rušitelj općih sloboština pronađe, dići će se javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih staleža i redova«. Taj spletkar bio je vjerojatno tadanji slavonski general barun Sigismund Trautmansdorf.

Kralj Matija imenovao je Erdedija banom, ali ga nije dao svečano na saboru ustoličiti (instalirati) poradi potajnoga djelovanja njemačkih krajiških časnika. I to je kršenje starodrevnoga hrvatskoga ustava. Zato se Toma Erdedi odreče banstva po drugi put na saboru godine 1614., a na molbu sabora pridrža upravu zemlje do imenovanja novoga bana. Kralj nato imenuje banom Benedikta Turocija Ludbreškoga. On bijaše odmah

ustoličen, ali bez banderija i plaće za banske čete. Banderij je svilena zastava, koju je kralj predavao banu kod imenovanja u znak vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj. Turoci umre već slijedeće godine, a banom postane Nikola Frankopan Tržački (1616. do 1622.), koji je svečano uveden u bansko dostojanstvo.

USKOCI. Poslije pada Bosne i Hercegovine velik je dio hrvatskoga katoličkog pučanstva pobjegao u Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju ispred Turčina. U Slavoniji zovu ih jednostavno »pribjezima«, a u Dalmaciji »uskocima« (od uskočiti). Neki ih kasnije zovu »Vlasima, Martolozima i Morlacima«. Bilo je više uskočkih skupina, a najpoznatija je ona, koja se iz Bosne i Hercegovine stala oko 1530. god. skupljati oko Klisa kod Splita. Klis je spadao pod Senj, pa je senjski kapetan Petar Kružić te uskoke primio u svoju vojsku. Iz Klisa ti su uskoci često provaljivali u Bosnu, zato su Turci nastojali svim silama, da Klis osvoje. To se i dogodilo 1537., kad je poginuo junački Kružić. Sad se uskoci presele u Senj. S vremenom počeše zvati sve vojnike »uskocima« od Zrmanje do Rječine, od primorja do Brinja i Otočca u unutrašnjosti, jer su svi spadali pod senjsku kapetaniju. Senj je po prirodi vrlo utvrđen, zato je u njemu tada bilo sijelo senjske kapetanije u hrvatskoj Krajini, te je spadao pod upravu ratnoga vijeća u Gracu. Uskoci postadoše sad krajiškim vojnicima te su sa svojim potomcima sačinjavali senjsku gradsku posadu kroz više od 80 godina. No malo pomalo pridružilo se uskocima i mnoštvo pribjeglica iz mletačke Dalmacije, da izbjegnu kazni. Uskoci nijesu dakle jedna čista narodna skupina, nego je to mješavina Hrvata, Srba i Talijana.

Uskoci bijahu veoma smiona čeljad, oboružana puškom, sjekirom i handžarom (veliki nož). Osim toga poznavali su svaki kutić u Velebitu i po otocima. Glavna je njihova snaga na moru, koje je kao stvoreno sa brojnim dragama i otočićima za njihove male i brze lađice. Imali su dobivati četiri i pô forinta mjesečne plaće, ali ta je plaća rijetko dolazila. Kako senjska okolica ne rodi baš ničim, to su uskoci silom prilika morali da prehranjuju sami sebe i svoju porodicu. Budući da se na Krajini neprestano ratovalo, to su se i uskoci najradije zalijetavali u turske krajeve Dalmacije, Bosne i Hercegovine kopnom i morem i tamo tražili plijena. U tome ih je pomagala i Venecija, kadgod je bila u ratu s Turskom. Ali kad je Venecija sklopila mir sa sultanom 1540., sultan je stao strogo tražiti od republike, da ne pomaže uskoke, koji su redovito plijenili turske lađe po Jadranskome moru. Da izbjegnu prikorima porte, uzeše potom Mlečani na svojim lađama da voze tursku robu. To se nije dopalo uskocima, te oni počnu pretraživati mletačke lađe, tražeći od njih tursku robu. Sad javi Sulejman Veneciji, da će on poslati svoju mornaricu u Jadransko more, da učini red. To opet nije išlo u račun Veneciji, te je došlo do uskočko-mletačkoga rata.

Do otvorenog sukoba došlo je s Mlečanima poslije neuspjeha pod Klisom godine 1596., jer su Mlečani skrivili taj neuspjeh. Oni su naime ljuto kažnjavali svoje podanike, koji su kod te vojne na Klis pomagali uskoke i generala Lenkovića, te su mnogi žitelji mletačke Dalmacije i kliškog sandžaka pobjegli u Senj i Vinodol. Zato su uskoci započeli sada zatornu borbu protiv svega, što je mletačko. Oni su se ljuto osvećivali, te je u ovo doba nastala poslovica: »Bog vas čuvao od senjske ruke!« Mlečani su im također vraćali milo za drago, ali ih nijesu mogli ukrotiti. Najposlije se umiješao papa i po njegovu posredovanju pristane Rudolf, da će ih preseliti iz Senja u unutrašnjost. On je poslao generala Rabatu, da uskoke raseli oko Otočca, Brinja, Brloga i Prozora, a u Senj da smjesti njemačku posadu. Rabata je krvavo postupao, poubijao je neke uskočke vojvode, a to je izazvalo bunu, u kojoj Rabata zaglavi. Uskoci stanu opet živjeti starim životom.

Ali mir na ušću rijeke Žitve bijaše težak udarac za uskoke; bilo je strogo zabranjeno svako četovanje po turskim zemljama, a uskoci nijesu dobivali plaće. Nužda ne poznaje zakona, te uskoci počeše opet pljačkati Turke i Mlečane. Dopirali su do Venecije. Nato plane žestoki r a t m l e t a č k o - u s k o č k i 1615. d o 1617., koji se svrši madridskim mirom godine 1617., gdje je

posredovanjem Francuske i Španije riješeno to zamršeno pitanje uskoka. Nadvojvoda se Ferdinand obvezao tim mirom, da će uskoke maknuti iz Senja, njihove lađe spaliti i u Senj staviti njemačku vojsku. Uskoke presele daleko od mora u Žumberak i Otočac, gdje se s vremenom izgubiše među ostalim pučanstvom. Ipak je njihovih porodica dosta ostalo u Senju. Venecija je potrošila u tome ratu 12 milijuna dukata, a »još bi toliko dala, da nije nikada turila ruke u to gnijezdo uskočko«, veli jedan tadanji senator mletački.

DOLAZAK SRBA U HRVATSKE ZEMLJE

Po svome doseljenju u današnju postojbinu Hrvati se smjestiše u sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka, a Srbi uzeše istočni dio. Pisci latinski i grčki zovu ih »Slavenima«, jezik njihov zovu »slavenskim«, a zemlju njihovu »Slavonijom«. Pa i vladari hrvatski i srpski zovu naš jezik »slavenskim«, a nazivi »hrvatski« i »srpski« šire se tek kasnije.

Hrvati i Srbi makar se zvali »Slavenima«, makar govorili jednim jezikom, oni se ipak već na početku svoga dolaska razvijaju u dva politička naroda: svaki izgrađuje svoju državu i crkvu, svoju kulturu i povijest. Među njima u starije doba ne dolazi do sporova; ti će sukobi doći kasnije između ugarsko-hrvatskih kraljeva radi Huma i nekih pograničnih krajeva Bosne, ali više radi patarenstva i imperijalističke ugarske politike na Balkanu nego radi kakvih narodnih opreka između Hrvata i Srba. Baš za Ludovika I. nastaju krvne veze između vladarskih i velikaških porodica hrvatskih i srpskih. Car Dušan Silni udaje svoju sestru Jelenu za Mladena IV. Šubića, toga moćnoga hrvatskog dinasta (1347). I pređašnji jedan Nemanjić Stefan Vladislav udao je kćerku za kneza Đuru Kačića. I Kraljević Marko imao se oženiti jednom Hrvaticom iz roda Šubića, ali je to zapriječio papa. Krajem 16. stoljeća sklapa hrvatska velikaška porodica Frankopana krvne veze sa srpskim despotima Brankovićima. Barbara Frankopanska udala se za despota Vuka Grgurevića (Zmaj-Ognjenog Vuka),

koji je bio unuk Đorđa Brankovića; a Ferdinand Frankopan, brat čuvenoga vojvode Krste Frankopana, uzima Maru, kćerku despota Jovana Brankovića.

PRVE SEOBE SRBA. Već poslije bitke na Kosovu mnogi su Srbi pobjegli u Ugarsku i naselili se na dunavskom otoku Čepelu niže Budima. Kako se središte srpske države sve više pomicalo na sjever od Kosova g. 1389. do pada Smedereva g. 1459., tako je sve veći broj Srba prelazio preko Dunava i Save; pogotovu kad je despot Stefan Lazarević dobio od kralja Sigismunda imanja po Srijemu i Ugarskoj. Ta je imanja naslijedio i njegov sestrić Đorđe Branković. Velik dio Srba preselio se u hrvatske i ugarske zemlje poslije g. 1459., kad je Mehmed II. srpsku despotovinu učinio turskim pašalukom.

Odličniji Srbi stupili su u službu ugarsko-hrvatskih kraljeva i odlikuju se kao vođe u borbi protiv Turaka. Kralj Matija Korvin visoko je cijenio Srbe kao dobre vojnike, pa ih je naseljavao po južnoj Ugarskoj, da brane granice državne od Turaka. On je god. 1471. imenovao Vuka Grgurevića srpskim despotom u Ugarskoj i povratio mu dobra, što su ih Brankovići otprije držali, osim toga dao mu Bijelu Stijenu kod Daruvara i Lonjsko polje. Narod je Vuka prozvao Zmaj-ognjenim Vukom. Srpski je svijet mislio, da je despotovina sad obnovljena u Ugarskoj, te je u masama selio u Srijem, Bačku i Banat. U četiri godine 1479. do 1483.) preselilo ih se do 200.000. Despota Vuka naslijedila su braća Đorđe i Jovan. Despot Jovan udao je kćer Maru za Ferdinanda Frankopana. Za borbe između Zapolje i Ferdinanda Habsburškoga ti Srbi igraju odlučnu ulogu. Najposlije su i ti Srbi došli pod Tursku, kad je Sulejman osvojio Budim i Slavoniju. Sad su mnogi prešli u službu Habsburgovaca, te srpska despotovina traje i dalje samo po imenu. Kad je umro despot Stjepan Berislavić g. 1535., tada je Ferdinand imenovao despotom srpskim junačkoga Pavla Bakića, ali taj je poginuo u borbi s Turcima, prije nego mu je o tom došla vijest. Imao je mnogo imanja po sjeverozapadnoj Ugarskoj, a podržavao je žive veze sa Srbima u Turskoj.

VLASI. Od ovih Srba treba razlikovati »Vlahe«, koje su Turci sa sobom vodili iz Makedonije i ostalog Balkana, da nasele hrvatske opustošene zemlje. Turci su naime običavali brojnim provalama, pustošenjem i četovanjem da rastjeraju kršćansko stanovništvo, pa da mogu onda gradove lako osvojiti. Da im osvojena zemlja ne ostane pusta, naprosto su doveli Vlahe iz južne Srbije i Makedonije, da im služe kao neredovite čete i da im zemlju obrađuju. Tako su Vlasima naselili sjevernu Dalmaciju, sjeverozapadnu Bosnu, susjednu Hrvatsku i zapadnu Slavoniju (sandžak pakrački). Tu ih je bilo mnogo, pa su taj kraj prozvali »Malom Vlaškom«. Ti Vlasi na granici oprošteni su od desetine i rabote, te plaćaju samo carski harač. Budući da su bili između dvije vatre i u vječitom ratovanju, bilo im je vrlo teško. Potkraj 16. stoljeća počinju i oni da sele u hrvatske krajeve, da izmaknu turskom pritisku. Naseljuju ih slavonski generali u bjelovarskom i križevačkom kotaru.

Tih Vlaha došlo je mnogo u Bosnu odmah poslije njezina pada. Zemlja je bila pusta, pa su ih Turci naselili. Slovenac Kuripešić putovao je godine 1531. iz Beča u Carigrad u carskom poslanstvu kroz naše krajeve pa veli, da je u kraljevini Bosni našao tri naroda i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci, koji su vjere rimokatoličke; drugo su Srbi, koje zovu »Vlasima«, »Čičima« ili »Martolozima«. Ti dolaze od Smedereva i Beograda, a vjere su pravoslavne. Treći su narod pravi Turci.

Ovi su Vlasi starosjedioci u balkanskim zemljama. Oni su stari Rimljani iz Dardanije i gornje Mezije te su pređi današnjih Rumunja. Radi česte provale barbarskih naroda preko Dunava oni su bježali u naše krajeve. Bavili su se uglavnom stočarstvom, a kasnije i ratarstvom. Radi toga su mnogi počeli zvati »Vlasima« sve čobane i težake. Kako su doseljeni Srbi u 16. i 17. stoljeću bili pastiri i ratari, a usto pravoslavne vjere kao i Vlasi, onda su i Srbe naprosto zvali »Vlasima«.

Ove Srbe-Vlahe zovu u Ugarskoj i Slavoniji još i Rascijonima ili Racima po imenu srpske države Raške. Živući ti Srbi i romanski Vlasi zajedno kroz toliko stoljeća oni su se izmiješali ženidbom i stvorili poseban tip srpsko-vlaški ili cincarski, kako ga neki zovu.

PEĆKA PATRIJARŠIJA GODINE 1557. Kad je u Turskoj popustila stega, bivao je život kršćana iz dana u dan sve teži. Tako je bilo i kod Srba, koji su ostali u staroj državi srpskoj. Sjetiše se onih dana, kad su bili gospodari u svojoj kući i u svojoj narodnoj državi, te se u njih porodi čežnja, da se oslobode od Turaka.

Tu su misao podržavali budnom svećenici i kaluđeri, koji su veličali slavnu prošlost srpsku. Oni su jedini ostali s narodom u Turskoj, da mu budu nada i utjeha. Tursko je gospodstvo potpuno uništilo gospodu i vlastelu, koji su i skrivili propast države; svi su staleži izjednačeni, svi su jedan narod — demokratija. Narod i svećenstvo bili su prepušteni sami sebi, usko su se držali i pomagali se, kako su znali i mogli.

Kad je srpskim narodom zavladalo najviše nezadovoljstvo i kad je nastala težnja za oslobođenjem, baš u taj čas sklapa srpska crkva sporazum sa sultanom. Taj je sporazum bio dobar za narod i imao je velikih i dobrih posljedica za srpsku budućnost. Bilo je to u doba, kad se Turska nalazila na vrhuncu moći i slave. Veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, poturčeni Bošnjak, sklonuo je Sulejmana II., da je obnovio srpsku patrijaršiju u Peći g. 1557. Prvim patrijarhom postade Sokolovićev brat Makarije. On je proveo uređenje srpske crkve, te je pod svoju vlast skupio sve Srbe, što ih je god bilo u turskoj državi. On osnuje dvije biskupije za Srbe u Hrvatskoj i Ugarskoj, a te su: požeško-cernička sa sjedištem u Orahovici u Slavonji, i dabro-bosanska sa sjedištem u Sarajevu. Pećki patrijarsi mnogo su putovali po narodu, slali su u sve krajeve svoje episkope, koji su pohađali manastire, svećenstvo i narod. Tako su svi bili u uskoj vezi. Svećenstvo kao jedini nešto obrazovani stalež podržavao je među Srbima svijest o slavnoj prošlosti, o jedinstvu i zajednici svih Srba, ma gdje bili. Kako je ta pećka patrijaršija obuhvatala gotovo sve Srbe do Budima, bila je ona nacionalno snažnija nego u doba Dušanovo. Pećki je patrijarh bio ne samo duhovna glava srpskoga naroda, nego i političko središte.

FERDINAND II.

(Od godine 1619. do 1637.)

Kralj Matija bio je boležljiv i bez djece, te je pred smrt svakako nastojao, da osigura nasljedstvo u svim svojim zemljama i kraljevinama svome stričeviću nadvojvodi Ferdinandu štajerskomu. U tu je svrhu sazvao državni sabor krajem god. 1617. u Požun sa zadaćom, da izabere i okruni ugarsko-hrvatskim kraljem nadvojvodu, koji je bio okrunjen za češkoga kralja već u lipnju god. 1617. Ali s njime su Hrvati došli u oštar sukob radi Vojne Krajine, pa će njegov izbor vezati uz teže uvjete. Da ih predobije, dvor je dao svečano uvesti u bansko dostojanstvo Nikolu Frankopana s punom vojničkom vlasti i kraljevskim banderijem (barjakom). Požunski se sabor sastao tek u ožujku god. 1618. radi kraljeve bolesti. Staleži ugarski i hrvatski bili su vrlo ljuti na kršenje njihova ustava i njihovih prava, te su nakon dugoga i burnoga raspravljanja jedva izabrali Ferdinanda za kralja. Ali je sabor odgodio krunisanje za čitav mjesec i po dana, jer je htio, da najprije iznese sve svoje tegobe i da novi kralj dadne tvrdo obećanje, da će ih ukloniti. Hrvati su opet zatražili, da se banska vlast obnovi u starom opsegu od Drave do mora, da se Krajina vrati Hrvatskoj, da se ban imenuje odmah karlovačkim generalom, jer se to mjesto baš tada ispraznilo, da se na taj način Krajina povrati pod bansku vlast. Ferdinand je Hrvatima izdao posebnu krunidbenu zavjernicu, da će ispuniti sve hrvatske želje, kada dođe na prijesto. Poslije toga okrunjen je god. 1618 ugarsko-hrvatskim kraljem. Kralj Matija II. umre god. 1619., a ostavi Ferdinandu prijesto i 30-godišnji rat. Taj je rat buknuo u Češkoj zbog vjerskih smutnja, a u taj se rat umiješala gotovo cijela Evropa.

Ferdinandovo vladanje ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom, koga su Madžari proglasili svojim kraljem, a Turci ga pomagali. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici; oni bi obično bitku započeli i završili. U vojsci

glavnoga zapovjednika Valenštajna Hrvate je vodio ban Juraj Zrinski (1622. do 1626.), otac braće Nikole i Petra. On umre nenadno u 28. godini života. Poslije banove smrti Hrvate su predvodili u 30-godišnjem ratu razni carski generali. Potkraj toga rata sudjelovali su u bojevima i braća Nikola i Petar Zrinski (za vladanja Ferinanda III.) ističući se junaštvom.

PITANJE VOJNE KRAJINE. Krunidbenom zavjernicom zakleo se Ferdinand II. Hrvatima, da će ispuniti njihove želje, kad stupi na prijesto: da će za časnike u Krajini namještati napola Hrvate, napola ljude iz svojih zemalja; da će u Krajini poštivati posjed hrvatske gospode i uvesti ih u starodavna njihova prava i običaje; da će obnoviti bansku vlast od Drave do mora; da u Krajini ne će držati tuđe vojske; da će gradove vratiti starim njihovim vlasnicima, a krajišnici da će se pokoravati hrvatskoj gospodi. Ali ne održa kraljevske svoje riječi. Mnogo su tome krivi i doseljeni Srbi, koje su njemački časnici huškali protiv Hrvata. Kad je naime god. 1623. došlo povjerenstvo, da banu preda Krajinu, pobune generali i kapetani s privolom Ferdinandovom Srbe šireći glasine, da će odsada biti kmetovi gospode hrvatske i rimskih popova, koji će im vjeru oteti. Srbi se sastanu u Rovišću i zavjere se, da će radije umrijeti negoli pod popove i plemiće.

VLAŠKI ZAKON. Da se tim njemačkim lažima stane na kraj, stvorio je hrvatski sabor vlaški zakon god. 1629., koji glasi:

Slobode vlaškim sinovima. Ako se dragovoljno priklone hrvatskoj državi, imat će ove sloboštine:

1. ne će ići na tlaku i ne će se držati za kmetove.
2. gospodi zemaljskoj davat će ono, što su do toga vremena davali generalu i kapetanu, ili ono, kako se s gospodom pogode drugim putem.
3. na obranu države i svoje slobode davat će državi onu pomoć, kako se sa državom pogode.
4. pokraj svoje slobode pokoravat će se zemaljskoj gospodi.
5. što se tiče vojevanja, u tom će se pokoravati gospodinu banu, ili onom državnom gospodinu, koga će

ban zajedno sa saborom postaviti, tako da će on zapovijedi primati od gospodina bana.

6. vlaški će sinovi biti pravi članovi hrvatske države i živjet će po njezinim zakonima.

POVELJA. Kad je Ferdinand vidio, da bi moglo doći do sporazuma između Hrvata i Srba, izda im povelju god. 1630., po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje oni će sami sebi birati seoske knezove, a knezovi će opet zajednički birati suca i njegove prisjednike; slušat će samo generala i kapetane, koje im general odredi; zemlje, što ih uživaju, njihova je svojina. Zato služe caru kao vojnici. Tako dolaskom Srba i nasiljem bečke vlade postade Krajina poseban politički teritorij (oblast), gdje ne vrijede zakoni kraljevstva hrvatskoga. — To cjepkanje i onako malene Hrvatske navede Hrvate, da su se stali sve tješnje prislanjati uz Ugre na obranu ustava i domovine.

FERDINAND III.

(Od godine 1637. do 1657.)

Ferdinanda II. naslijedio je sin mu Ferdinand III. Vjerolomni Ferdinand II. zadao je dosta gorkih Hrvatima, kad im je oteo Vojnu Krajinu, a s njegovim sinom nasljednikom imat će još težih borba i neprilika. Već potkraj svršetka 30-godišnjeg rata bečki je dvor posve javno išao za tim, da ukine ugarski i hrvatski državni ustav i da obje države pretvori u jednostavne austrijske provincije (zemlje), kao što je učinio i sa Češkom poslije bjelogorske bitke god. 1621. Ovom bitkom Česi su izgubili svoju državnu samostalnost i svoj zemaljski ustav. Češka ostade austrijskom pokrajinom sve do propasti Austrije godine 1918. Radi toga morao se ban Nikola Zrinski energično boriti za svoju sudbenu vlast (1647. do 1664.). Usto je nastojao svim silama da se dokopa karlovačkoga generalata, ali uzalud. Makar da su se obje stranke obvezale mirom žitvatoročkim, da će kazniti i zabraniti svako četovanje svojih četa u tuđim zemljama, ipak bosanski Turci nijesu mirovali. Braća

Zrinski Nikola i Petar hrabro su ih suzbijali od svojih posjeda. Ali ni to Beču nije bilo drago, jer je dvor u njima gledao jake protivnike svojim težnjama, da skrši gospodu hrvatsku i njihov zemaljski ustav. Tako nastade vrlo napeto stanje između hrvatskih staleža i njemačkih časnika, koji se usto isticahu velikom obijesti u prkos Hrvata. To će malo kasnije dovesti do sudbonosne katastrofe Zrinskih i Frankopana.

LEOPOLD I.

(Od godine 1657. do 1705.)

Ferdinanda III. naslijedi mlađi mu sin Leopold I., jer mu je stariji sin Ferdinand umro još prije njega. Leopold je bio mlad, slaba tijela, mučaljiv i neodlučan; no inače ga resila iskrena nabožnost i skroman život. Bio je nažalost okružen slabim i nevaljalim savjetnicima. Kako nije imao nikakva samostalna suda, bez promišljanja je potvrđivao njihove prijedloge, koji su često puta bili bezbožni i sudbonosni. U naknadu za to imao je niz velikih i slavnih vojskovođa, koji proslaviše carsko oružje u turskim ratovima i pribaviše mu naziv Leopold Veliki.

PRVI TURSKI RAT OD G. 1663. DO 1664. Bečki je dvor živo želio da živi u miru sa sultanom, zato je neprestano produljivao žitvatoročki mir. Radi toga nije ni dopuštao Zrinskim, da se brane od turskih provala, da ne bi tim sultana razjarili. Ta Beču je bilo dosta, što je Turke odbio od austrijskih granica. Ali uza sve to dođe do prvoga turskoga rata radi Erdelja. Tamo je naime austrijska stranka izabrala knezom Ivana Kemenjija, a turska Mihajla Apafija. Glavni carski vojskovođa u Ugarskoj bijaše Rajmund Montekukuli, a u Hrvatskoj i jugozapadnoj Ugarskoj ban Nikola i brat mu Petar Zrinski. Braća zanosno pozdrave rat, jer su u njemu gledali spas Hrvatske i njezino proširenje. Još godine 1660. htjede Nikola da navali na tursku Kanižu, ali mu dvorsko vijeće to strogo zabrani. Tada on sagradi Novi Zrinj na utoku Mure u Dravu, da bude obranom Hrvatskoj i njegovu Međumurju, jer je Hrvatska s te strane

bila nezaštićena. Za velikoga rata slavno potuče sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Turaka, kad htjedoše provaliti u Štajersku. U isto doba potuče brat mu Petar sa 2.500 ljudi Alipašu Čengića sa 10.000 vojske kod Otočca. Početkom 1664. upane ban Nikola u južno-ugarsku Podravinu, zauzme Bobovišće, Pečuh i dopre do Osijeka, gdje spali glasoviti Sulejmanov most preko Drave. Most je bio dug šest kilometara, a gradilo ga je 30.000 radnika šest godina. Nije sav izgorio. Sva se Evropa divila ratnoj slavi Zrinskih. Zbog toga okrene slijedeće godine veliki vezir Ahmed Ćuprilić s golemom vojskom ravno na njega, podsjedne Novi Zrinj i osvoji ga 30. lipnja krivnjom vrhovnog vojskovođe Montekukulija, koji nije mogao gledati ratnu sreću i slavu Zrinskih. Poslije razorenja Novoga Zrinja krene vezir na sjever prema Beču. Ali ga u kolovozu godine 1664. ametom potuče Montekukuli uz pomoć francuskih četa kod Sv. Gotharda na rijeci Rabi. To je jedna od najsjajnijih pobjeda kršćanskih i početak onoga niza srećnih vojna, što slomiše tursko carstvo. Poraz Turaka bio je tako strahovit, da je turska vojska bila posve nesposobna za otpor, te su je kršćanske čete mogle lako progoniti sve do Dunava i Save. Ali kukavno i neodlučno ratno bečko vijeće nije htjelo da se rat nastavi, nego ono ponudi mir. Mir je sklopljen u obližnjem Vašvaru na 20 godina. Po tome miru Turcima je ostalo sve, što su imali, a da sramota bude veća, Leopold im se obvezao platiti 200.000 talira. Turci su se samo obvezali, da ne će podupirati ni hrvatskih ni ugarskih nezadovoljnika. Zbog toga sramotnog mira prelila se čaša mržnje i ogorčenja, koja se kroz desetke godina punila protiv njemačkoga nasilja, a to je dovelo do zrinsko-frankopanske urote.

UROTA I PROPAST ZRINSKIH I FRANKOPANA

(30. travnja 1671.)

Nezadovoljstvo Hrvata i Madžara protiv Beča bilo je veliko. Habsburgovcima je glavna misao, da budu u Hrvatskoj i Ugarskoj apsolutni (neograničeni) gospodari. Pokušali su da uvedu neki centralni parlamenat, u

koji bi sve zemlje slale svoje zastupnike, da vijećaju o zajedničkim poslovima. Ugarska i Hrvatska su otklonile taj lukavi pokušaj. Već je Ferdinand pokušao da uvede središnje urede u Beču: d v o r s k o r a t n o v i j e ć e, t a j n o v i j e ć e, koje je odlučivalo o svim važnijim poslovima cijele države, zatim d v o r s k u k o m o r u i d v o r s k u k a n c e l a r i j u. Hrvati, Česi i Ugri imali su u tim uredima posebna odjeljenja, ali ih je kralj podredio središnjim. Oni nijesu mogli po svom ustavu dopustiti, da se o njihovim poslovima raspravlja izvan njihovih sabora, zato i nijesu tamo slali svojih ljudi. Tako su Nijemci odlučivali o nama a bez nas. Iz tih ureda nastadoše kasnije zajednička ministarstva bivše austro-ugarske monarhije.

Ova centralizacija bečkoga dvora stvarala je duboko nezadovoljstvo i kod Hrvata i kod Madžara. Jasno je bilo i jednima i drugima, da sva bečka politika ide za tim, kako će Ugarsku i Hrvatsku učiniti austrijskim pokrajinama, kako su učinili i sa Češkom poslije nesretne bitke na Bijeloj Gori god. 1621. Ta neiskrena i nasilna politika bečkoga dvora kopala je kroz sto godina duboki jaz između Nijemaca s jedne, a Hrvata i Madžara s druge strane. Hrvati su bili ogorčeni protiv Beča i radi Vojne Krajine. Bahati postupak njemačkih generala, nemoralan život njemačkih časnika, pljačka mnogobrojnih njemačkih četa u Hrvatskoj i Ugarskoj silno je uzrujavalo i vrijeđalo Hrvate i Madžare. Tome su zlu mogli jedino da doskoče sabori, barem donekle, ali ih dvor nije htio sazivati. Dvor je htio da iskoristi svaku priliku, kako će što više poniziti glavne velikaše hrvatske i ugarske, da na taj način zada što jači udarac ustavu Ugarske i Hrvatske.

To se najjasnije pokazalo baš kod vašvarskoga mira. Pobjeda kod sv. Gotharda godine 1664. jedna je od najsjajnijih kršćanskih pobjeda. Ta je pobjeda napunjala kršćanska srca velikim veseljem i nadom, da će kršćanske čete konačno polomiti krila i istočnome zmaju. Koliko je oduševljenje morala proizvesti ta pobjeda u Hrvatskoj i Ugarskoj! Hrvati i Madžari vidjeli su u toj pobjedi spas svoje domovine i oslobođenje

braće ispod turskoga jarma. Svak je očekivao oslobođenje Hrvatske i Ugarske kao gotovu činjenicu.

No kako se morao da prenerazi sav kršćanski zapad, kad je čuo za sramotni vašvarski mir!? Koliku su bol i tugu morali da osjete tek Hrvati i Madžari, kad su vidjeli, da su im tim mirom razbijene sve nade za oslobođenje potlačene im domovine! Svak je morao jasno uvidjeti, da je uzalud prolivena tolika kršćanska krv, a to jedino zbog ružnih spletaka bečkoga dvora. I njemački su se staleži ljutili, što je mir sklopljen potajno, bez njihove privole i sudjelovanja.

Ni Ugri ni Hrvati nijesu bili pozvani na sklapanje mira, kako je to tražio njihov ustav. Oni su dobro znali, da je bjelogorska bitka uništila državnu samostalnost Češke i Moravske. Još jedino u Ugarskoj i Hrvatskoj car nije vladao apsolutno. Hrvati i Madžari bili su odmah na čistu, da je spletkom bečkoga dvora sad na njih red došao. Znali su, da je bečki dvor vašvarskim mirom zaigrao očajnu borbu, da Ugarsku i Hrvatsku pretvori u nasljedne austrijske pokrajine.

OTPOR HRVATA I MADŽARA. Na toliko bezakonje bečkoga dvora tko da ne skoči pravednim gnjevom osvete? Petar Zrinski upravo se spremao da oslobađa Bosnu, a Beč mu je pomrsio račune! Uzrujanost i nezadovoljstvo Hrvata i Madžara došlo je do vrška. Hrvati i Madžari ne htjedoše priznati vašvarskoga mira, nego zatražiše od bečke vlade, da povuče sve njemačke čete iz Ugarske i Hrvatske, da smjesta sazove sabor u Požun, da sabor riješi sva sporna pitanja i da o njima stvori svoje zaključke. Lukavi dvor nije se htio na to ni da obazre. U Beču su upravo uživali, da Ugarska i Hrvatska što više pate od Turaka, »jer samo strah turski drži ih u njemačkoj kordi« (pokornosti), govorahu. Sve dosad se obično držalo, da Beč ne može da oslobodi Ugarsku i Hrvatsku, a vašvarski je mir stvorio opće uvjerenje, da ih ne će da oslobodi. Ne će zato, jer je bečki dvor imao veliko nepovjerenje prema Hrvatima i Madžarima, a osobito prema braći Zrinskima, Nikoli i Petru.

Kad uvidješe nezadovoljni Hrvati i Madžari, da Beč ne će da napusti vašvarski mir, odluče sebi pomoći na drugi način. Oni su morali prihvatiti dvoboj, jer je to tražio spas njihove domovine. Oni se spremahu na krajnji otpor. Nezadovoljnicima stade na čelo tadašnji hrvatski ban Nikola Zrinski, najpopularniji čovjek i u Ugarskoj i u Hrvatskoj. Uza nj bijahu glavne kolovođe još: Franjo Vešelenji, ugarski palatin, Đuro Lipaj, ostrogonski nadbiskup, banov brat Petar Zrinski, žena mu Katarina i njezin brat Krsto Frankopan. Oni odluče da skinu Leopolda sa ugarsko-hrvatskoga prijestolja i da sebi izaberu drugoga kralja, »j e r M a d ž a r i i H r v a t i s l o b o d n i o d B e č a l a k š e ć e d o m o v i n u s v o j u o s l o b o d i t i o d T u r a k a«.

PREGOVORI SA LUDOVIKOM XIV. Braća Zrinski baciše tada odmah pogled na Francusku. Već 150 godina bijaše ona u borbi s Habzburgovcima. Na jesen g. 1664. pođe K a t a r i n a Z r i n s k a potajno u Veneciju te izjavi francuskom poslaniku biskupu Petru de Bonzy, da su braća Zrinski spremni da se stave pod zaštitu Ludovika XIV. Ako ih kralj primi, voljni su dići bunu, jer je plemstvo ogorčeno. Na ovu ponudu odgovori Ludovik preko svoga ministra vanjskih poslova Lionea, da s radošću prihvaća ponudu Zrinskih, te ujedno naloži svome poslaniku u Veneciji, da nastavi pregovore i da ih zaključi pravim tajnim ugovorom. Skoro stiže u Veneciju Petrov kapetan Franjo Bukovački, koji preda francuskom poslaniku spomenicu, u kojoj Zrinski nude krunu sv. Stjepana Ludoviku XIV. Bukovački zatraži, da Ludovik pošalje vojsku i brodovlje u Bakar. Sa sjedinjenom francuskom i hrvatskom vojskom moći će Zrinski da provedu svoje namjere.

SMRT BANA NIKOLE. Za vrijeme tih pregovora pogibe nenadno ban Nikola Zrinski u lovu dne 18. studenoga 1664. Ovu tužnu vijest primili su u čitavoj Hrvatskoj, Ugarskoj i ostaloj kršćanskoj Evropi sa velikom žalošću. Nikola Zrinski bio je bez sumnje najpozvaniji i najsposobniji vođa narodnoga pokreta za oslobođenje Ugarske i Hrvatske. Zato je njegova smrt bila najteži udarac za nezadovoljnike.

Poslije smrti Nikoline postao je banom brat mu Petar Zrinski. On je sad preuzeo stvar u svoje ruke nastavivši pregovore sa francuskim poslanikom u Beču Gremonvilom, jer je kralj Ludovik XIV. želio, da se započeti pregovori dovrše. No u isto je vrijeme Gremonvil pregovarao sa carem Leopoldom o diobi španjolske baštine. Kad se Ludovik sporazumio sa Leopoldom, onda je, razumije se, prekinuo veze sa nezadovoljnicima. Gremonvil izjavi banu u ime kralja Ludovika XIV. ovo: »Neka se od Njegova Veličanstva više ne nada ni najmanjoj potpori, jer se on s njim rastaje zauvijek«. Tako je Petar Zrinski bio žrtva neiskrene politike Ludovika XIV.

PREGOVORI SA POLJSKOM. Poslije neuspjeha sa francuskim kraljem obrati se ban na novoizabranoga poljskoga kralja Mihajla Višnioveckoga. Poslao je svoga poslanika s uputom, u kojoj Petar piše među ostalim i ovo: »B e č k a v l a d a d r ž i, d a o n a i m a d a t r a ž i u n e m i r u d r u g i h s v o j m i r, u n e s r e ć i d r u g i h s v o j u s r e ć u, a u i s t r e b l j e n j u s l o b o š t i n a i u p o t p u n o m p o d j a r m l j e n j u U g a r s k e i H r v a t s k e s v o j u v e l i č i n u i s l a v u. N e m a v l a d e n a s v i j e t u — kaže Zrinski — k o j a b i b i l a t a k o p o k v a r e n a i k o j a b i t a k o p o g a n e o s j e ć a j e g o j i l a s p r a m B o g a i p r a v a n a r o d â, k a o š t o j e o v a, a k o d t o g a j e n a j g o r e t o, š t o n e m a n a d e, d a ć e s e t o i k a d a p o p r a v i t i.«

Nažalost Zrinski nije uspio ni u Poljskoj. Ban je bio upravo bijesan. Iznevjerila ga Francuska, Poljska mu izmakla, pa ni od Madžara se nije mnogome nadao, a dolaze mu sigurni glasovi, da će Turska sad poslije sklopljena mira sa Venecijom okrenuti svu svoju silu na Hrvatsku, a naročito na omraženoga joj Zrinskoga. Usto je sigurno znao, da će ga Beč naprosto žrtvovati ne mareći za njegovu propast.

PREGOVORI SA SULTANOM. Da odvrati očitu propast od sebe i od Hrvatske, šta je mogao Zrinski drugo da učini u taj kobni čas, nego da pokuša da se

sam sa Turčinom nagodi. Pošalje dakle svoga poslanika Bukovačkoga k sultanu, da traži savez.

Doista savez je bio zamišljen najidealnije, ukoliko je to bilo moguće s Turčinom i u ono doba. Bukovački je predložio sultanu u ime bana Petra Zrinskoga uz druge ponude još i ove: 1. Ugarska i Hrvatska dolaze pod sultanovo pokroviteljstvo, a plaćat će godišnji danak od 12.000 talira. Ta se svota ne smije nikada povisiti. U ime sultanovo vladat će Ugarskom i Hrvatskom Petar Zrinski i njegovi potomci. Po izumrću njegova koljena izabrat će Ugarska i Hrvatska same sebi novu dinastiju (vladalački dom). 2. Sultan ima da prizna Ugarskoj i Hrvatskoj vjeru, staru slobodu i ustav. Bila je osigurana i velika turska pomoć; pače, ako ustreba, cijela će turska vojska pomagati, da Ugarska i Hrvatska dođu do slobode.

Za ove ponude bile su zagrijane sve paše, a najviše sam sultan. Ali nažalost sultan se nije usudio da išta poduzme bez privole velikoga vezira Ahmeda Ćuprilića, pa stoga pošalje Bukovačkoga k njemu na otok Kretu. Vezir nije vjerovao Zrinskome pa je javio sultanu u Solun, da nije zgodno započeti rat s Austrijom zbog Zrinskoga. Neka ne daje Zrinskomu nikakve faktične pomoći, već neka ga samo ohrabri. U tu svrhu neka mu piše laskavo pismo i neka mu dade kićeni naslov: »Vrhovni vojskovođa kršćanskih četa u otomanskoj carevini.«

U tome i leži podlo izdajstvo i propast Zrinskoga. Bukovački je bio uvjeren, da je savez već posve gotova činjenica, a međutim je i Beč sve saznao od svoga poslanika Kazanove o njegovoj audijenciji kod sultana. Sultan reče Bukovačkome, da će njegov gospodar Zrinski primiti odgovor turske vlade preko bosanskoga paše.

KATASTROFA. — Savez svoj s Turčinom javi ban odmah svome zetu Franji Rakociju u sjevernu Ugarsku veleći: »Tu stojimo svi pripravni, samo čekamo čas, kad će oganj da plane.« Ban pozove iz Čakovca sve svoje podanike na vjernost obećavši im ukinuće kmetstva i rabote, a zamoli svoga prijatelja srpskog epi-

skopa u Marči Gavru Mijakića, da digne Vlahe na Krajini. Uto je i Krsto Frankopan došao u Zagreb i s golim mačem pozvao građane, da se pridruže banu Zrinskome.

No domala je Zrinski uvidio, da ga Turčin vara. Ali nije se dalo više pomoći, sve je bilo prekasno. Beč je pratio svaki korak banov i spreman je dočekao njegov udarac. Petrova je sudbina bila zapečaćena. Da odvrati propast svoju i svoga naroda, pokušao je Zrinski još zadnje sredstvo: ponudio je Leopoldu izmirenje. Pošalje u Beč zagrebačkoga biskupa Borkovića, da pregovara. Leopoldovi ministri lažno su uvjeravali bana preko Borkovića, da mu se ništa ne će dogoditi, jer su htjeli samo da ga domame u Beč, a već su davno bili zaključili da ga potpuno unište. »U interesu dobre stvari«, zaključiše u sjednici, »može Njegovo Veličanstvo da hini prema čovjeku, koji ga je u rđavoj namjeri tako gadno prevario.« Na temelju toga morala bili su pobornici narodne slobode stavljeni pred posebni njemački sud, u njemačkoj zemlji protiv jasnih zakona hrvatskoga ustava. Car Leopold veli biskupu Borkoviću, da kaže Zrinskomu, »koliko ga car voli«, a u isto vrijeme piše svome poslaniku u Madrid ovako: »Naučit ću ih već pameti, udarit ću ih po prstima, da će im glave otpasti.« Doista čim su Zrinski i Frankopan stigli u Beč, bace ih u tamnicu, a onda ih premjeste u Bečko Novo Mjesto. »Obojica su u krleci«, piše Leopold i govori o smicanju njihovih glava. Ministri ih Leopoldovi već osudili na smrt, a sud je imao samo da obavi puku formalnost. Tajno vijeće zamolilo je »Njegovo Veličanstvo, da smrtnu kaznu potvrdi, baš kao što je Ferdinand II. odobrio sudbenu odluku protiv buntovnika čeških iza bjelogorske bitke«. Hrvatsku je dakle imala stići sudbina Češke. Leopold je osudu potvrdio.

Dne 30. travnja 1671. poginuše oba ta hrvatska velikaša u Bečkom Novom Mjestu. Istoga dana pade u Beču glava Franje Nadaždija, dvorskog ugarskoga suca, premda se je bio s dvorom izmirio. Iza nekoliko mjeseci uhvate i pogube Štajerca grofa Tatenbaha, koji je bio pristao uz Zrinskoga. Samo je Petrov zet Rakoci dobio pomilovanje platiyši za nj 400.000 forinti. Gavru Mijakića episkopa zatvorili su u tvrđu Glac u Šleskoj, gdje je doskora umro. Svi su kapetani Zrinskoga bili pomilovani, samo je Franjo Bukovački odbio pomilovanje i umro u Turskoj. Jedva da su Zrinski i Frankopan došli u Beč, već je general Spankau provalio u Zrinski Čakovac, uhvatio Katarinu Zrinsku, odveo je u Graz, bacio u tamnicu Šlosberg, gdje je poludila i umrla u najvećoj bijedi god. 1673. Petrova sina Ivana također bace u tamnicu Šlosberg, gdje umre godine 1703. Nikolin sin Adam pogine u boju kod Slankamena g. 1691. Krsto Frankopan bio je posljednji muški član svoga roda.

Katastrofa u Bečkom Novom Mjestu zatre dvije stare i slavne porodice, od kojih je »p o r o d i c a Z r i n s k i h d a l a H r v a t s k o j 16 p o t k r a l j e v a i l i b a n o v a«, kako to veli mletački poslanik javljajući svojoj vladi njihovu pogibiju. Osuda za Zrinskoga veli: »Sagriješio je više od ostalih, jer je htio da bude ono, što i Njegovo Veličanstvo, to jest nezavisni kralj Hrvatske, te je stoga doista zaslužio, da dobije na glavu mjesto krune krvnički mač.«

OBUSTAVA BANSKE ČASTI. Tom katastrofom popela se njemačka prevlast u Hrvatskoj na vrhunac. Dvor se pače posluži izlikom, da su se Hrvati i Madžari pobunili kao narod, a ne kao tek pojedinci, te odluči Ugarsku i Hrvatsku pretvoriti u »nasljedne zemlje austrijske« poput Češke. Najprije oduzme Hrvatskoj cijelo Primorje, pošto su već prije razgrabili sav imutak Zrinskoga i Frankopana. Cijelo Primorje od Rijeke do Senja bilo je vlasništvo Zrinskih i Frankopana. Sav taj posjed zaplijeni državna bečka blagajna i prodade ga austrijskoj unutrašnjoj komori za pô milijuna forinti g. 1692. God. 1749. kupi to Primorje od komore bečka banka, a pet godina kasnije sjedini ga Marija Terezija sa tako zvanim austrijskim primorjem, to jest sa Istrom, Trstom i Rijekom. Tako ostane do 1776. Senj i Bag pripadao je Vojnoj Krajini, te Hrvatska nije imala ni pedlja svoga mora. Time je znatno stradala trgovina hrvatska, jer su je priječile mitnice austrijske komore.

Dvor je sad naumio da Hrvate odvoji od Madžara i da Hrvatsku učini jednostavnom austrijskom pokraji-

nom, to jest, da joj dokine ustav. Car je doduše povjerio vođenje banskih poslova Nikoli Erdediju i biskupu Borkoviću, ali je zapravo predao svu vlast karlovačkom generalu Ivanu Herbersteinu. Taj je imao zadaću, da Hrvatsku sjedini s austrijskim nasljednim zemljama odvojivši je prije od Ugarske. Herberstein osnuje među Hrvatima austrijsku stranku, za koju predobije nešto nižega plemstva, koje je bilo upleteno u urotu zrinsko-frankopansku, i krajiške časnike. Nastojanju se njegovu odupre visoko plemstvo sa Nikolom Erdedijem na čelu. Sabor zatraži od Leopolda, da imenuje bana s potpunom banskom vlasti, ali dvor odgovori obustavom banske časti nekoliko nedjelja poslije smaknuća Zrinskoga i Frankopana.

Zaprepaštenje i strah bijaše toliki, da se niko nije usudio prosvjedovati protiv kršenja ustava i zemaljskih sloboština. Prilike su bile mnogo gore nego za cara Josipa II. Zrinski i Frankopan bili su vođe svoga naroda, bili su predstavnici volje i narodne snage, zato ih Beč uništi do temelja. Znao je neprijatelj, ako ostane ma samo jedan njihov član, taj će podržavati žilavi otpor Hrvata protiv Beča. Nad Hrvatskom se dakle nadviše tmurni oblaci. Preplašenost i zdvojnost zavlada na sve strane, a bahati je Nijemac palio gore i od samih Turaka. Poniženje, sramotu i mučeništvo ispaćene Hrvatske teško je opisati. Nema nepravde, nasilja i bezakonja, koje nije pretrpjela iskrvarena duša hrvatskoga naroda.

Niže se plemstvo, pogotovu krajiški časnici, obrate na cara pismom, da Hrvatsku odcijepi od Ugarske i da je sjedini s austrijskim nasljednim zemljama. Njemačka se prevlast u Hrvatskoj popela na vrhunac. Pa ipak dvor nije proveo svoju nakanu; pače je iste godine imenovao Nikolu Erdedija banskim namjesnikom s potpunom banskom vlasti i potvrdio sva prava hrvatskoga kraljevstva.

Godine 1672. podigoše madžarski protestanti bunu, jer ih je Leopold progonio. Pod dojmom ugarske bune počne Leopold popuštati i u Hrvatskoj te imenuje Erdedija banskim namjesnikom. Kad je na čelo ustanka stao

mladi Emerik Tököli, zaprijetila je pogibao, da zahvati i Hrvatsku, jer se Tököli bio oženio udovicom Rakocijevom, kćerkom Petra Zrinskoga. Da odvrati tu pogibao, imenuje kralj banom Nikolu Erdedija (1680. do 1693.) te ga dade svečano ustoličiti na hrvatskom saboru.

Ideja Zrinskog i Frankopana, to jest ideja narodnog oslobođenja predvodila je naš narod i kasnije kroz puna dva i pô vijeka, davala mu snagu, da ne klone, podržavala u njemu nadu, da ustraje u borbi za slobodu. I hrvatski se narod rado sjećao svojih vođa i mučenika, jer je u njima gledao utjelovljenje samoga sebe. Zahvalni narod odužio se dostojno svojim herojima, čim je došao do slobode. Prvi veliki čin njegov bio je, da je prenio kosti Zrinskoga i Frankopana u slobodnu domovinu, da se ispune riječi našega velikoga pjesnika Petra Preradovića, koji pjeva:

»U tvom polju daj im groba,
Tvojim cvijećem grob im kiti.«

Prijenos njihovih mrtvih kostiju iz Graca u Zagreb bio je nada sve veličanstven i oduševljen. To je bilo rijetko narodno slavlje, kako ga naša povijest možda jedva pamti. Taj se veličanstveni prizor odigrao 30. travnja 1919. Mrtvi ostanci njihovi počivaju privremeno u zagrebačkoj katedrali (prvostolnoj crkvi) kod velikoga oltara.

VELIKI RAT ZA OSLOBOĐENJE

(Od godine 1683. do 1699.)

Pri izmaku vašvarskog mira prevlada u Carigradu ratoborna stranka, te sultan Mehmed IV. navijesti Leopoldu rat u nadi, da će tursku moć opet podići do stare slave. Turcima je dobro došla madžarska buna Tekelijeva, koju su oni i pomagali. Veliki vezir Kara Mustafa pođe na čelu goleme vojske od 250.000 momaka i 300 topova ravno na Beč. Beč je bio u velikoj stisci, jer nije više bilo Zrinskih, da zaustave golemu vojsku tursku. Beč bi sigurno pao Turcima u ruke, da u zadnji čas ne

stiže u pomoć poljski kralj Ivan Sobjeski. Turci bijahu ametom potučeni godine 1683. pod zidinama Beča. Turska vlast bijaše skršena zauvijek.

Poraz pod Bečom bio je znak za opći ustanak. Tako se rodi »veliki rat za oslobođenje« (1683. do 1699.). Taj rat vodi »Sveta liga«, koju sklopiše papa Inocent XI., car Leopold, Venecija, Poljska i najposlije stupi u nju i ruski car Petar Veliki. Rat se vodio od Dunava do Crne Gore na tri glavna bojišta. Ugarsku je oslobodila carska vojska, Hrvatsku i Slavoniju ban Erdedi, Dalmaciju Venecija, a Poljaci su prodrli u Vlašku i Moldavsku. Mletačku su vojsku sačinjavali samo Dalmatinci, koje su potpomagale hajdučke čete Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića. U Slavoniji se istakao osobitim junaštvom slavonski franjevac fra Luka Ibrišimović, a u Lici pop Matija Mesić. Kršćanske su vojske svugdje sjajno napredovale. Do godine 1687. najveći je dio Ugarske, Hrvatske i Slavonije bio očišćen od Turaka. Budim je pao god. 1686., a Beograd, »ključ Ugarske« odmah je zatim pao u carske ruke. Ban je zauzeo Dubicu i provalio u Bosnu. God. 1687. padoše sve redom: Kostajnica, Novi na Uni, Zrin, Osijek, Valpovo, Požega, Orahovica, Đakovo i Vukovar.

POŽUNSKI SABOR. Nakon sjajne pobjede kod Haršanja nedaleko od Mohača odluči dvor, da pobjede svoje vojske i jaki dojam oslobođenja Ugarske i Hrvatske upotrebi u svoju korist, te odmah sazove sabor u Požun god. 1687. Tu postigne, da je kuća Habsburg bila proglašena nasljednom u muškom koljenu po pravu prvorodstva u Ugarskoj i Hrvatskoj, a ujedno je dokinut 31. članak »Zlatne bule« od godine 1222., po kome je ugarsko i hrvatsko plemstvo moglo oružjem prisiliti kralja na točno vršenje njihova ustava.

Međutim svrgoše Turci Mehmeda IV. i učine sultanom njegova brata Sulejmana III. (1687. do 1691.). Ali to nije ništa koristilo, jer su carske čete prodrle u Srbiju sve do Niša, zatim prema Sofiji, prema Kosovu sve do Velesa. Carski proglas pozove Srbe, Bugare, Arbanase i druge kršćanske narode, da se pridruže carskoj vojsci protiv Turaka. Odazovu se jedino Srbi pod patrijarhom

svojim Arsenijem Crnojevićem. Ali u zao čas! Stari neprijatelj Habsburgovaca francuski kralj Ludovik XIV. nije mogao gledati sjajni uspjeh njihov u velikom turskom ratu te navali na Leopoldove zemlje na Rajni. Leopold je morao sad povući znatan dio vojske na zapad, a to je Turcima dobro došlo. Carske se čete ne mogoše održati u Srbiji, nego ih Turci protjeraše preko Save i Dunava. S njima prijeđe i Arsenije Crnojević sa 37.000 srpskih porodica u nadi, da će se sa pobjedonosnom carskom vojskom doskora vratiti. Ali o povratku nije zasad bilo više ni govora, te se Srbi nasele po Srijemu, Baranji, Bačkoj i Banatu uz Dunav sve do Budima. Ta seoba bijaše prava propast za Srbe, jer su staru domaju posjeli Arbanasi, te je Srba ostalo u staroj Srbiji jedva jedna petina. Odatle je velik postotak Arnauta u našoj državi.

MIR U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA 1699. Slijedeće godine provali Sulejman u Ugarsku, ali bio je do nogu potučen kod Slankamena. Vrhovni carski vojskovođa princ Eugen Savojski razbije novoga sultana Mustafu III. kod Zente na Tisi 1697. Turska je bila prisiljena da traži mir. Mir je konačno sklopljen u Srijemskim Karlovcima god. 1699. i to između Leopolda i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Po tom miru zapadne Leopolda sva Ugarska osim Banata, Hrvatska do Une i južnog Velebita i Slavonija osim jugoistočnog Srijema. Erdelj presta biti posebna kneževina te se sjedini s Leopoldovom Ugarskom, a knez Mihajlo Apafi dobio je za to godišnju plaću. Venecija je opet dobila ono, što je u tom ratu osvojila: Knin, Sinj i Vrgorac. Sad se ime Dalmacije protegne i na te krajeve, koji su se sve do toga časa zvali Hrvatskom.

POSLIJE MIRA. Hrvati su pošli u ovaj veliki rat s najvećim nadama, jer su se nadali oslobođenju svoje domovine i ujedinjenju hrvatskih zemalja. Ban Erdedi htio je pošto poto da Bosnu oslobodi. Ali nažalost karlovački mir nije ispunio te hrvatske nade. Hrvati su očekivali povoljniji čas za oslobođenje preostalih hrvatskih zemalja. Njima nije bilo pravo, što se Venecija ugnijezdila u Dalmaciji i što je u ovom ratu stekla hr-

vatske krajeve. Nije to bilo u interesu ni Leopoldu. On je sad pozvao Hrvata Pavla Rittera-Vitezovića, da istraži i dokaže njegova vladarska prava na sve hrvatske zemlje. Vitezović je napisao dva djelca: »Oživjela Hrvatska« i »Dva stoljeća rasplakane Hrvatske«. U ovom zadnjem djelu opisuje herojsko doba hrvatskoga naroda.

VELIKA HRVATSKA. Vitezović je dokazivao nesamo na osnovu historijskoga prava, nego i narodnoga, na koje zemlje Hrvati imadu pravo. On je prvi izradio hrvatski politički program u djelu »Oživjela Hrvatska«. Tu on dokazuje, dokle su se nekoć potezale granice hrvatske države. On veli: Sav je narod od Đura i Budima na sjeveru, Koruške na zapadu, do Crnoga mora na istoku, Epira i Tesalije na jugu samo jedan narod u etnografskom smislu; to jest: jedan jezik, jedna krv. Taj narod neki zovu Ilirima, drugi Slovinima, a treći opet Hrvatima, a sve su to sinonimi, razna imena za jedno te isto. Vitezović zove sav taj narod Hrvatima, a jezik hrvatskim. On razlikuje dvije Hrvatske: Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Bijelu Hrvatsku čini Primorje od Raše do Bara, Zagorje (Bosna i Hercegovina), Međumurje između Save i Drave, zatim Planinska Hrvatska (Koruška, Kranjska i Štajerska). Crvenu Hrvatsku čini: Srbija, Bugarska, Makedonija i Trakija. Djelo je posvetio Leopoldu I. i sinu mu Josipu I. kao »kraljevima čitave Hrvatske«; Josip je bio naime već okrunjen hrvatsko-ugarskim kraljem.

Vitezović je dakle otac ideje o Velikoj Hrvatskoj.

Međutim Hrvati su bili vrlo nezadovoljni s Bečom. Karlovački je mir oslobodio veliki dio domovine, sve je više nestajalo neprestanoga vojevanja, naročito na Krajini, te je zaista mogao i morao da nastane novi život za hrvatski narod. I bilo je vrijeme, da malo odahne od stoljetne borbe. Hrvati su se nadali, da će se sa materom zemljom, to jest sa banskom Hrvatskom ne samo Pounje sa Bihaćem nego i sjeverna Dalmacija i zapadna Bosna ujediniti. Ali Beč nije dao Hrvatima ni onih zemalja, što su ih osvojili u tome velikom ratu. To je zemljište bilo ponajviše opustošeno i naseljeno novim

žiteljstvom, u prvom redu Srbima. Dvor je i Liku i Slavoniju dao dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijalnoj oblasti kao carskom fisku (blagajni). Pa ni Venecija nije htjela ništa čuti, da izruči Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije na sjeveru Neretve. Šta više, Nijemci su u osvojenoj Slavoniji tako nečovječno postupali s narodom, da je on bježao natrag u Bosnu pod Tursku ili se odmetao u hajduke. Istom kad je Franjo Rakoci II., sin Jelene Zrinske, Petrov unuk i vojvoda erdeljski, podigao bunu, a u Beču se pobojaše za vjernost Hrvata, zadovolji Leopold željama Hrvata utoliko, da je posebnim dekretom ukinuo varaždinsku Krajinu, a bansku je proširenu do Une doista predao u upravu bana Adama Baćana g. 1703. Ali u stvari je ostalo sve pri starom, jer je dokinuće varaždinske Krajine odgođeno zbog rata za španjolsku baštinu, koji je tada buknuo između Leopolda i francuskoga kralja Ljudovika XIV. Rat je trajao od 1700. do 1714., te je Austriji trebalo mnogo vojske, koje je Krajina najviše davala.

JOSIP I.

(Od godine 1705. do 1711.)

BUNA FRANJE RAKOCIJA. Leopold je umro god. 1705., a naslijedio ga stariji sin Josip I., muž veoma darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova se vladanja buna Rakocijeva popela na vrhunac, kad je na njegov prijedlog sabor njegovih madžarskih privrženika g. 1707. proglasio Habzburšku kuću lišenom ugarske krune. Taj je korak bio sudbonosan, te je unio zabunu i neslogu u njegove redove, a usto ga prisiliše i porazi na ugovaranje s kraljem Josipom. Te je pregovore dovršio hrvatski ban Ivan Pafi, jer je Josip nenadano umro 1711. Mir je sklopljen u Satmaru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla. Njime je proglašena opća amnestija (pomilovanje) i ponovo protestantima zajamčena sloboda vjere. Tim je mirom konačno kuća Habzburška postala pravi gospodar u Ugarskoj i Erde-

lju. No vođa madžarski Franjo Rakoci nalazio se tada u Rusiji i Poljskoj te ne htjede priznati mira. Iseli se najprije u Francusku, a onda u Tursku. Tu je umro u Rodostu na Mramorskom moru 1735. Mati mu Jelena Zrinska udala se drugi put za Imbru Tekelija, s kojim je pošla poslije velikoga turskoga rata u progonstvo i umrla u Maloj Aziji; pokopana je u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada 18. veljače 1703. I Rakoci je pokopan uz nju. Troškom ugarske vlade prenesene su njihove kosti u Ugarsku u Košice god. 1906.

CENTRALISTIČKE TEŽNJE MADŽARA. Satmarskim mirom počinje novo doba u političkom životu Ugarske. Poslije 200 godina borbe interesi staleža i vlade prvi se put složiše. Prestadoše bune i vjerska trvenja, a vlada i staleži osjetiše potrebu naprednog uzgajanja naroda u duhu XVIII. stoljeća. Mjesto borbe dođoše težnje za reformama u duhu naprednoga vremena. Bečka vlada htjela je te reforme da iskoristi za se, ali su i staleži gledali da se njima okoriste. No sve do godine 1790. volja je vlade bila jača.

Hrvatska nije bila upletena u Rakocijevu bunu, ali su se posljedice satmarskoga mira i nje ticale. U borbi protiv Beča postadoše odnosi između Hrvatske i Ugarske opet tješnji, jer su vladine reforme duboko zadirale i u narodni i politički život hrvatski. U ovoj borbi pojavi se težnja kod Madžara, da Hrvatsku što jače svežu uz oslobođenu i proširenu Ugarsku, a osobito da podrede njezino zakonodavstvo ugarskome. Već god. 1708. pokušali su ugarski staleži da stvore zaključak na požunskom saboru, da kralj ubuduće potvrđuje samo takve članke hrvatskoga sabora, koji se »ne kose sa pozitivnim zakonima Ugarske«. No taj su prijedlog o »suglasju« (concordantia) hrvatskih zakona sa ugarskim spriječili hrvatski poslanici i nenadni razlaz sabora radi kuge.

HRVATI SE ODUPIRU MADŽARSKIM TEŽNJAMA. Među Hrvatima pojavila se struja, koja je htjela da se u borbi sa Bečom traži što uži oslon na Madžare. Mnogi su hrvatski velikaši bili u rodbinskim vezama sa madžarskim, te su za borbe s Bečom stali Ugarsku

smatrati svojom prvom, a Hrvatsku tek drugom domovinom. Protivna stranka stala je zazirati od Madžara, pogotovu kad su Madžari izašli sa svojim centralističkim težnjama. Među Hrvatima i Madžarima pojaviše se prve nesuglasice već radi posebnoga vjerskoga zakona za Hrvatsku od 1608., a to se nepovjerenje jednih prema drugima sad još više povećalo.

To se još više pokazalo na crkvenom polju. Madžarima su zapela za oko crkvena dobra, pa su nastojali da ih dobiju u svoje ruke. Godine 1632. htjeli su madžarski biskupi ukinuti hrvatske učevne zavode u Rimu, Bolonji i Beču i pretvoriti ih u jedan središnji na način madžarskih zavoda. To je spriječio odvažni i plemeniti zagrebački biskup Benko Vinković. Tako su se od madžarske pohlepe sretno obranili i hrvatski Pavlini. Uto je pokušao i zagrebački biskup Martin Brajković Senjanin, da zagrebačku biskupiju podigne na čast samostalne nadbiskupije. U tu svrhu poslao je papi u Rim Klementu XI. kanonika Nikolu Gotala, ali rana smrt biskupova god. 1708. učini kraj ovomu značajnom koraku.

ČLANCI KRALJEVSTVA SLAVONSKOGA. Živa samosvijest o samostalnom položaju Hrvatske i njezinim pravima navede hrvatski sabor, koji se sastao u Varaždinu 30. kolovoza 1701., da izabere pet stručnjaka, koji će iz saborskih zapisnika i ostalih spisa povaditi za javne poslove najpotrebnije članke i akte i dati ih štampati u zemaljskoj tiskari. Taj je zbornik doista odštampan pod gornjim naslovom. Toliko se upotrebljavao, da se nije sačuvao ni jedan primjerak.

KARLO III.

(Od godine 1711. do 1740.)

Josipa I. naslijedio je brat mu Karlo III. a bio je prije toga određen za španjolskoga kralja. Na glas o bratovoj smrti vrati se iz Španije u Beč. Odmah sazove krunidbeni sabor u Požun. On je u taj čas bio jedini muški član habzburške porodice. Radilo se tko će ga naslijediti na kraljevskom prijestolju. Zakon iz god. 1687. izričito je govorio, da Hrvati i Ugri imadu pravo

birati drugoga kralja, kad Habzburgovci izumru u muškom koljenu. Josip I. ostavio je samo dvije kćeri. Pitanje o nasljedniku Karlovu zanimalo je uvelike dvor i podanike. Dvor je sigurno pomišljao i na žensku lozu, ali je to bilo nezgodno predložiti s obzirom na raspoloženje Ugarske i Hrvatske. Pitanje su trebali da potaknu sami podanici.

PRAGMATIČKA SANKCIJA. Doista Hrvati su ga prvi stali da samostalno rješavaju. Hrvati su bili neraspoloženi prema centralističkim madžarskim težnjama.

Zagrebački biskup grof Emerik Esterhazi sazove visoko plemstvo u biskupski dvor na sabor 9. ožujka 1712. Staleži su vijećali o političkim poslovima, u prvom redu raspraviše pitanje nasljedstva. Taj je sabor imao u isto vrijeme da izabere svoje poslanike za krunidbeni sabor u Požunu, gdje će iznijeti svoje želje i tegobe. Iza vijećanja od pet dana zaključi sabor, »da će se povjeriti onoj i onakvoj ženskoj lozi roda austrijskoga, koja će posjedovati ne samo Austriju, nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovati u Austriji«. Ovaj su zaključak hrvatskoga sabora objasnili njegovi odaslanici u adresi na samoga kralja Karla ovako: »Kod primanja naše koristi ne će nas zastrašiti, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nijesmo podanici. Nekada smo imali svoje rođene, a ne ugarske kraljeve. *Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami od svoje volje pokorismo ne kraljevstvu, nego kralju njihovu.* Njihova kralja također priznajemo, *dok bude gospodar Austrije*, ako se pak zgodi, da to ne može biti, ne ćemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora (to jest onoga, što im ga daje zakon od g. 1687.), niti poruku, *kao da smo dužni nerazrešivo slijediti Ugarsku; slobodni smo, ne robovi.*«

Taj se saborski članak (VII.) obično zove *hrvatska pragmatička sankcija* od g. 1712. On kaže, da državna zajednica između Ugarske i Hrvatske

stoji samo u ličnosti kraljevoj (personalna unija); čim nestane zajedničkoga vladara, nestaje i državne veze između Hrvatske i Ugarske.

Kad je hrvatsko odaslanstvo predalo kralju ovaj saborski zaključak, naložio je Karlo, da se sastane tajna konferencija glavnih austrijskih kraljevih pouzdanika i da povede o tome raspravu. Konferencija je prihvatila hrvatski saborski zaključak i izrazila želju, da se njime pokuša djelovati i na ugarske staleže, da bi i oni stvorili sličan zaključak. No Madžari su bili neprijateljski raspoloženi prema Hrvatima i njihovu zaključku, zato Karlo i nije dao sankcije (potvrde) hrvatskomu dekretu, nego je samo »odobrio, prihvatio i potvrdio« taj dekret i obećao u ime svoje i svojih nasljednika poštivanje i vršenje svih hrvatskih prava. Na požunskom saboru nijesu Madžari htjeli ni da čuju za to, nego su uporno tražili, da se ponovo uzakoni sloboda izbora nove dinastije iza izumrća muškoga roda Habzburgovaca i da kralj dovoljno osigura ugarske staleže, da se ne će odijeliti nijedan dio ugarskoga kraljevstva. Hrvati zatražiše nato, da se uzakoni pravovaljanost svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru bez obzira na to, da li se slažu ili ne slažu s ugarskim zakonima. Nato je Karlo raspustio sabor radi kuge, a ti prijedlozi ne dobiše sankcije kraljeve; samo je Karlo Hrvatima zajamčio sva njihova »prava, privilegije i sloboštine«.

PRAGMATIČKA SANKCIJA KAO KUĆNI ZAKON. Karlo je dne 19. travnja 1713. sazvao svečanu sjednicu svojih tajnih savjetnika, predložio kućni zakon o redu nasljedstva u kući austrijskoj po pravu prvorodstva. Taj se zakon zove »*Pragmatička sankcija*«. Pragmatička sankcija sadrži tri točke: 1. zemlje i kraljevine roda Habzburškoga ne smiju se nikada dijeliti; 2. ako Karlo ne ostavi sina, dolaze na prijestolje njegove kćeri i zakoniti im potomci po pravu prvorodstva; 3. kad izumre i ta loza, onda će krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I. i njihovi potomci.

UGARSKI SABOR OD 1714. DO 1715. Poslije proglašenja pragmatičke sankcije sazove Karlo ugarski sabor u Požun. Ugarski staleži ne htjedoše primiti pra-

gmatičku sankciju, već zajamčiše sebi (zak. čl. III.) pravo slobodnog izbora po izumrću muške loze habzburške. Sabor je također bez otpora prihvatio hrvatsku želju o pravovaljanosti svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru. Ugarski sabor ne smije se miješati u hrvatske poslove. To je onaj glasoviti **članak** 120. **od godine** 1715. On je odsad **jedan od najznatnijih prava kraljevstva hrvatskoga** i jasan dokaz hrvatske državne samostalnosti.

PRVI TURSKI RAT 1716. do 1718. Poslije nekih uspjeha protiv Rusa Turci odlučiše nadoknaditi gubitke, koji su ih snašli mirom u Srijemskim Karlovcima. Turci stanu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i Dalmaciji. Venecija sklopi savez sa Karlom III. Vrhovni carski vojskovođa bio je opet princ Eugen Savojski, koji ametom potuče Turke kod Petrovaradina 1716. i kod Beograda god. 1717. Turci nato sklope **mir u Požarevcu na Dunavu 21. srpnja 1718.** To je najsjajniji mir, što ga je ikada sklopila kuća habzburška. Tim mirom dobila je Austrija zapadnu Vlašku do Alute, zatim Banat, sjevernu Srbiju, desnu obalu Save i Une u Bosni sve do podnožja planina. Venecija steče opet Imotski i Dalmaciju u današnjem svom opsegu.

UGARSKA PRAGMATIČKA SANKCIJA. Karlo uze nastojati svom snagom, da osigura prijestolje svojoj kćeri Mariji Tereziji. Tečajem g. 1720. i ostalih godina priznale su tu sankciju sve države evropske osim Bavarske i Saske. Karlo je htio po tom da i Ugarska to prizna. Sazvao je sabor u Požun, 1722. Ugarski staleži uvidjeli su, da će je morati najposlije priznati, pa su je priznali već prije, nego je na saboru i stavljen prijedlog, koji je potvrđen od kralja g. 1723. Sabor priznaje ujedno **nerazdjeljivost** zemalja krune sv. Stjepana od Austrije, a kralj njima prizna opet pravo slobodnog izbora po izumrću ženske loze. Oba ta članka postadoše sada temeljnim zakonom u odnosu Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama. Taj je odnos raskinuo hrvatski sabor istom 29. listopada 1918.

VOJNA KRAJINA I BEOGRADSKI MIR GODINE 1739. Hrvatski su staleži neprestano tražili, da se dokinu Krajine i da ban vlada svom hrvatskom zemljom. Karlo je međutim trebao mnogo vojske, te je generalima povjerio privremeno uređenje njihovo.

Pod kraj vlade Karlo se opet zapleo u rat s Turcima. Nije više bilo Eugena Savojskoga, pa njegovu vojsku stiže poraz za porazom. Mir je sklopljen u Beogradu godine 1739., po kojem Karlo izgubi u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve, što je bio stekao požarevačkim mirom.

Karlo III. umro je godine 1740. kao posljednji muški član habzburške dinastije.

MARIJA TEREZIJA

(Od godine 1740. do 1780.)

Marija Terezija bila je izvanredne tjelesne ljepote i velikih duševnih sposobnosti. Premda su svi znali, da će nju zapasti prijesto, začudo niko je nije upućivao u vođenje državnih poslova. Ali svojom oštrom pronicavošću brzo se snašla u državnim poslovima.

NASLJEDNI RATOVI I TRENKOVI PANDURI. Premda su sve države priznale pragmatičku sankciju, ipak se protiv Marije Terezije diže pruski kralj Fridrik II. Fridriku se pridruže Bavarska i Francuska. Tako se započe nasljedni rat 1741. do 1748., u kome su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju i kao redovita krajiška vojska i kao dobrovoljačke čete. Među dobrovoljcima se osobito ističu Trenkovi panduri iz Slavonije. Više su godina vojevali u Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj. Bili su osobito hrabri i smioni. Većinom su bili turski odjeveni, da zadadnu veći strah. Imali su »tursku bandu«, iz koje se s vremenom razvila današnja vojnička glazba. Bili su junaci, a mnogi su neprijatelji optuživali Trenka kod kraljice radi tobožnjih okrutnosti. Marija Terezija ga baci na doživotnu tamnicu u Špilbergu (Moravska), gdje umre g. 1749. Tobožnje okrutnosti Trenkovih pandura lijepo je prikazao Šenoa u pjesmi: »Kakvu Hrvati djecu jedu?«

POSTANAK SLAVONIJE I KONAČNO UREĐENJE KRAJINE. Hrvati su odavno tražili, da se oslobođene zemlje sjedine s materom zemljom i da dođu pod bansku

vlast. Kraljica je to obećala već na požunskom saboru god. 1741. Riječ je djelomično ispunila g. 1745., kad je obnovila tri slavonske županije: virovitičku, požešku i srijemsku, to jest današnju Slavoniju i sjedinila ih s Hrvatskom. Ali je slavonska Posavina preuređena u Vojnu Krajinu. To proširenje Vojne Krajine prouzroči konačno i stalno uređenje čitave Krajine. Cijela je Krajina podijeljena na regimente, i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, đurđevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Regimente su se dijelile na bataljune, kompanije i općine (= okružja, kotari i općine). Zakoni, škole i jezik bili su njemački. Svaki je Krajišnik od 16 do 60 godine bio vojnik. Tako je sama Krajina mogla dići 50.000 vojnika.

PREUREĐENJE SLAVONIJE. Nastalo je pitanje, kako da se uredi Slavonija. Madžari su stali tvrdokorno tvrditi, da su obnovljene županije oduvijek bile njihove. Zato iznesoše njihovi pristaše na požunskom saboru prijedlog, da te županije šalju po dva poslanika na ugarski sabor, kako to čine i ugarske županije. Ugarski su staleži prihvatili prijedlog i uzakonili ga (zak. čl. 23. od 1751.). Uzalud se opirahu hrvatski staleži, dokazujući, da je Slavonija oduvijek sastavni dio Hrvatske osim u tursko doba. Teškom mukom izradiše, da im se priznalo to pravo, pa tako sve tri županije ostadoše i dalje pod banskom vlasti šaljući usto još i na hrvatski sabor svoje zastupnike. Slavonski velikaši, župani i biskupi imali su također na hrvatskom saboru virilni glas i mjesto.

SEDMOGODIŠNJI RAT 1756. DO 1763. U nasljednom ratu izgubila je Marija Terezija Šlesku. Nije mogla da preboli gubitak te bogate pokrajine pa se opet zaratila sa Fridrikom Pruskim. I u tome ratu sudjelovali su Hrvati i Srbi u znatnom broju. Svršetkom toga rata povrati se mir i konačno su i neprijatelji priznali pragmatičku sankciju.

REFORME I CENTRALIZACIJA. Velikaši i više svećenstvo vršili su državne poslove i imali su u rukama glavni dio zemlje, ali nijesu plaćali poreza. Sav državni teret snosilo je siromašno seljaštvo, koje je bilo

kmet i rob zemaljske gospode. Visoko plemstvo htjelo je da upravo vladarski vlada nad svojim kmetovima. Radi jedinstva zemlje i vlasti u državi započela se u XVII. i XVIII. stoljeću oštra borba između vladara i plemstva. Iz te borbe izašli su vladari pobjednicima, apsolutistima, jedinim gospodarima u državi. Protiv njihova feudalnoga apsolutizma sa svim njegovim povlasticama, nepravdama i teretima, pod kojima je stenjalo 90% žiteljstva, digao se u Francuskoj u XVIII. stoljeću čitav niz duhovitih pisaca, koji su državu i društvo htjeli preporoditi novim idejama i reformama. Temeljno načelo tih francuskih filozofa bijaše ovo: vladari su u državi zbog naroda, a ne narod zbog vladara. Oni se moradu jednako brinuti za sav narod, a ne samo za jedan odabrani stalež. Glavne su njihove ideje: s l o b o d a, j e d n a k o s t i b r a t s t v o. Za neke su se njihove ideje zagrijali i pojedini evropski vladari, među njima Marija Terezija, a napose sin joj Josip II.

Marija Terezija znala je odabrati vrsne ljude pomagače, s kojima se dala na reforme u državi. Kod toga je postupala blago i oprezno. Nastavila je pojačanom težnjom politiku svojih predaka, da iz svih svojih zemalja stvori jedinstvenu državu: da naime skupi svu vlast u svojim rukama i da iz Beča kao središta upravljaju svom državom. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskim brzo je i lako provela, dok je ugarski i hrvatski ustav sapinjala veoma lagano i lukavo.

Najprije je ukinula sabor g. 1764., koji joj nije dao poreze u tolikoj visini, kako je ona tražila. Svoju volju dojavljivala je pojedinim ugarskim i hrvatskim županijama onako, kako je to činila s austrijskim i češkim zemljama. Plemstvo je bilo vrlo uzbuđeno. Lukava i energična carica znala je da plemstvo predobije i da slomi njegov otpor. Ona je osnovala g. 1764. red sv. Stjepana, kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču »Terezianum« kao odgojilište za mlade plemiće, zatim uredi ugarsku tjelesnu gardu (stražu), sastavljenu jedino od ugarskih i hrvatskih plemića. Njihove je roditelje pozivala u Beč na dvor, gdje ih uze obasipati častima i naslovima. Usto je razvijala

na dvoru sjajne zabave i predstave, koje su ugarsko i hrvatsko plemstvo znatno privlačile u Beč i ostale gradove. Tu je početak ponjemčivanja našega plemstva i njegova otuđivanja svome narodu. Njemački i francuski jezik preuzeše mah, a tako običaji, način života i odijevanja. Mladi plemići odgajajući se u Beču družili su se sa Njemicama, njima se većinom i ženili. Njemački se govorilo i pisalo. Tako se većina hrvatskog plemstva otuđila narodu i izgubila narodnu svijest.

Isto je tako carica polaskala i visokom svećenstvu, kad je s dopuštenjem pape Klementa XI. uzela naslov »apostolski kralj« g. 1758. To ju je ovlastilo da imenuje biskupe i nadbiskupe, dakako uz papinu potvrdu; pače i kanonike. Kad je tako oplela velikaše, plemiće i visoke crkvene dostojanstvenike, oni su joj rado ispunjavali i onake želje, koje su se protivile pravima i interesima domovine.

HRVATSKO KRALJEVSKO VIJEĆE. Kad se hrvatsko plemstvo bilo toliko zaboravilo i odnarodilo, kad je izgubilo ugled i u narodu i na dvoru, kad je dobilo jak udarac, da naime plaća polovicu poreza od svote, što ju je seljaštvo plaćalo, tim se nezgodnim njegovim položajem do kraja okoristi Marija Terezija, da ukine starodrevni hrvatski ustav. Ona dade i hrvatske županije urediti na ugarsku, kako su već bile slavonske uređene. Župane imenuje ona, a ne ban, kako je dosad bio običaj. To je uzbunilo staleže, ali ona im je zadala još jači udarac, kad je u sporazumu sa banom grofom Franjom Nadaždijem osnovala k r a l j e v s k o v i j e ć e god. 1767. To vijeće bilo je slično ugarskom namjesničkom vijeću, koje je osnovao Karlo III. već g. 1723. Na čelu toga vijeća bio je ban kao predsjednik i uza nj šest savjetnika, dva tajnika i više nižih činovnika. To je vijeće prva hrvatska zemaljska vlada, jer je ono bez sabora izdavalo naloge (primajući ih često iz Beča) pojedinim županijama. Vijeće je bilo dakle i zakonodavna i izvršna vrhovna vlast u Hrvatskoj, te je sabor bio suvišan. Nije ga kraljica sazivala već od g. 1764.

Hrvati su bili radi toga silno uzbuđeni, jer su prozreli bečku politiku. Staleži su se bojali za svoje inte-

rese i mislili su, da će Hrvatska na taj način postati jednostavna austrijska pokrajina kao i Češka. Kraljica ih je uvjeravala posebnim dopisom, da je Hrvatsko kraljevsko vijeće posve ravnopravno ugarskomu, i da njime nipošto ne misli krnjiti prava kraljevstva hrvatskoga. Koliko su god Hrvati s nepovjerenjem gledali u to vijeće, u toliko su opet Madžari radili rukama i nogama, da se ono podvrgne Ugarskomu namjesničkomu vijeću. Tako se doista i zgodi, kad kraljica popusti madžarskim spletkama i ukine Hrvatsko kraljevsko vijeće godine 1779. Ali nije njegovu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su Hrvati tražili, nego ga je podvrgla ugarskomu vijeću. U to vijeće mogao je doći ban, da dadne glas i svoje mišljenje u hrvatskim poslovima. Time je Hrvatska bila prvi put podvrgnuta izravno ugarskoj vladi neustavnim činom same kraljice. Hrvatska nije više ravnopravna nego podređena Ugarskoj. Zaslijepljeno plemstvo nije vidjelo, kamo to smjera, a odnarođeni velikaši ili nijesu marili za to, ili su sami bili grobari hrvatske samostalnosti. Madžari su počeli time graditi jedinstvenu madžarsku državu od Karpata do Jadrana, u kojoj će se Hrvatska izgubiti. U tome ih je pomogla Marija Terezija, koja je udarila eto temelj dualizmu bivše Austro-Ugarske.

RIJEKA. Posljedice te podložnosti Hrvatske Ugarskoj najjasnije se pokazaše kod grada Rijeke. Rijeka sa svojim zemljištem pripadala je nekoć hrvatskoj državi, koja se sterala sve do ušća Raše. God. 1139. došla je u posjed knezova Duinskih (kod Trsta); bila je dakle dio vojvodine Koruške. Između god. 1337. i 1365. pripadala je porodici knezova Frankopana. God. 1467. došla je u posjed porodice Habzburgovaca, pa joj ostade sve do g. 1776. Za habzburškoga gospodstva bila je Rijeka poseban politički teritorij, kojim je upravljao kapetan. Kad su konačno zaplijenjena zrinsko-frankopanska imanja g. 1670., uredi bečki dvor od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje; u njoj je grad Rijeka od god. 1712. bila slobodna luka (poput Trsta) sa posve svojom gradskom upravom.

Tako je ostalo do godine 1776., kad je Marija Terezija na nagovor sina cara Josipa II. u interesu Vojne Krajine odlučila da Rijeku opet vrati Hrvatskoj, ali da joj mjesto toga oduzme bansku Krajinu (s Petrinjom i Glinom). Ovu je namisao kraljica javila hrvatskoj vladi ručnim pismom, da je odlučila, »neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelovi kraljevini Hrvatskoj«. Slijedeće godine sjedini s Hrvatskom još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu i od čitavoga toga primorja osnuje novu hrvatsku županiju zvanu severinsku sa sjedištem u Mrkopalju.

Međutim Marija je Terezija željela, da Rijeka i nadalje zadrži svoj autonomni položaj kao slobodna luka u interesu pomorske trgovine. U tom se smislu obrati kraljica i na Rijeku i na hrvatsku vladu. Ove se sporazumješe i staviše kraljici ovaj prijedlog: »Neka se grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kano odijeljeno i svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo.« To kraljica potvrdi god. 1779.

Ali kad je kraljica dokinula hrvatsku vladu i podredila je ugarskoj, onda je i Rijeka došla pod ugarsku vladu. Na tome su Madžari kasnije zasnovali svoju teoriju, da im je naime Marija Terezija naprosto predala Rijeku izlučivši je tobože iz teritorija Hrvatske.

Marija Terezija umrla je g. 1780. i ostavila dva sina.

CAR JOSIP II.

(Od godine 1780. do 1790.)

KARAKTERISTIKA JOSIPOVA VLADANJA. Marija Terezija udala se g. 1736. za vojvodu Franju Lotarinškoga. Iz toga braka potekoše joj dva sina Josip i Leopold. Josip je postao njemačkim carem g. 1765. i njezinim suvladarom, kad mu je prepustila vojsku i financije. Još za života materina proputovao je cijelu državu, da se na svoje oči uvjeri o narodnim potrebama. On je već tada izradio svoj program, koji će provesti, kad stupi na prijestolje. On je jasno pokazao, da u njemu živi drugi duh nego u majci mu. Kad je stupio na prijestolje, većina je naroda slutila, da promjena na prijestolju

znači i promjenu sistema, ma da je posebnim pismom uvjeravao hrvatske i ugarske staleže, da će njihova prava poštivati. Nastup njegov na prijesto primili su potišteni slojevi s velikim nadama, ali vladajući razred sa zabrinutošću i nepovjerenjem.

Tako je i bilo. Kad je stupio na prijestolje, bilo mu je 40 godina. Premda je na njegov odgoj imao snažna utjecaja otac mu prosvijetljeni car Franjo, ipak je duševno više sličio materi. Doduše nije bio jake tjelesne građe, ali je ipak htio da gotovo neprestano vodi državne poslove. Radio je dnevno deset sati i kazivao za se, da je prvi činovnik države, i da je dobar vladar samo onaj, koji je pravi pravcati upravni činovnik, koji ne daje samo upute, nego se miješa u sve državne poslove nastojeći da u svemu bude lično obaviješten. Uzeo je za uzor pruskoga kralja Fridrika II. On je prvi Habzburgovac, koji je stupio u neposredni lični dodir s vojskom. Zabacio je španjolsku nošnju svojih pređa i stalno se nosio na vojničku. Bio je bez sumnje jedan od najumnijih vladara austrijskih te je najviše doprinio za kulturni napredak zaostale carevine. Muž jaka duha i odlučne volje uzeo je za zadaću da preporodi i unaprijedi zaostalu državu u svakom pogledu. Htio je da državu oslobodi od feudalnih okova i da stegne vlast crkve te na osnovu modernih filozofskih misli da državu povede putem duhovnog napretka i gospodarskog blagostanja. Pokušao je da pomiri zavađene narode, da unese čovječnost i pravednost u zakone i običaje, da stvori zdrav i jak seljački i građanski stalež ukinuvši kmetstvo i unapređujući obrt i trgovinu. Htio je da svoje narode učini bogatim i kulturnim u svakom pogledu želeći poći stopama kralja Matijaša Korvina. On je naumio da svoju državu učini modernom i jakom, a to je mislio postići time, da je učini potpuno jedinstvenom uništivši političku moć staleža. Svijestan svoje carske i neograničene vlasti — koja stoji nad svim zakonima — kao i iz istinske ljubavi i brige za dobrobit svojih podanika počeo je da smiono provodi reforme na svim poljima. Glavni njegov cilj pri tome bio je, da stopi i ujedini sve habzburške zemlje u jednu jaku i moćnu

državu. Da satare političku premoć ugarskih i hrvatskih staleža, nije se htio ni da okruni za hrvatsko-ugarskoga kralja. On je skupio svu vlast u svojim rukama i nije htio da je i s kim dijeli. Njegovo geslo bijaše: »Sve za narod, ali ništa s narodom«. On ruši feudalni sistem, koji se ne da složiti sa duhom vremena i s financijskom politikom moderne države; ukida feudalna prava i privilegija plemstva, oslobađa seljaka i osigurava mu pravnu jednakost i ličnu slobodu, raspoređuje porez prema imetku, unapređuje obrt i trgovinu, gradi putove i kanale i otvara škole svake vrste.

CRKVENE REFORME. Car je htio da skrši premoć katoličke Crkve, njezino svećenstvo da učini državnim činovništvom, zatim da zbliži pojedine vjere. Čim je stupio na prijestolje, javio je ugarskoj dvorskoj kancelariji, da u vjerskim stvarima postupa slobodnije. Već je tada odlučio protestantima dati potpunu ravnopravnost. Dne 25. listopada 1781. izda patent (ukaz) o vjerskoj toleranciji (snošljivosti). Sve su vjere ravnopravne: svi mogu postići sve državne službe, svi mogu osnivati svoje crkvene općine, slobodan je prijelaz na protestantizam. Car veli, da želi tim patentom postići »bratsku slogu među pučanstvom države različitih vjera«. I Židovi su stekli potpunu ravnopravnost, samo im je car nametnuo njemački jezik i njemačka prezimena. Sad su se počeli seliti u Hrvatsku; 1785. osnovaše prvu općinu u Varaždinu, a 1806. u Zagrebu. Srbi su također osnovali u Zagrebu svoju crkvu g. 1793.

Poslije toga patenta počeo je car da provodi dalekosežne promjene u katoličkoj Crkvi. Izdao je naredbu, po kojoj je Crkva morala pasti potpuno pod nadzor države. Ta je naredba posve ograničila općenje biskupa sa papom, i mogla su se čitati samo ona papina pisma, koja bi kralj odobrio. Zatim je odredio crkvene obrede, blagdane, procesije, postove, odredivši pače, koliko će svijeća gorjeti kod mise. To grabljenje crkvene vlasti navelo je papu Pija VI., da lično ode u Beč, ne bi li cara odvratio od tih reforama. Papin put izazvao je u cijeloj Evropi velik dojam, ali je ostao bez uspjeha. Godine 1784. dao je popisati sve crkvene dohotke svjetovnoga

i redovničkoga svećenstva. Nije više nikako dopuštao, da biskupi i svećenici vrše kakvu civilnu službu. Godine 1782. ukinuo je sve muške i ženske crkvene redove osim onih, koji su se bavili njegovanjem bolesnika i školom. Svu je njihovu imovinu zaplijenio i predao ugarskom namjesničkom vijeću, da je upotrebi za vjerozakonski i školski fond. Tada su ukinuti u Hrvatskoj glasoviti pavlinski manastiri u Lepoglavi i Remetama (1784.), pa Klarisa u Zagrebu i toliki drugi širom Hrvatske i Slavonije. I odgoj svećenstva stavio je pod strogi nadzor države osnovavši u tu svrhu jedno zajedničko sjemenište. Takvo je bio osnovao u Zagrebu za Hrvatsku, ali ga brzo ukinuo i spojio sa peštanskim, koje je imalo služiti za cijelu Ugarsku i Hrvatsku.

POLITIČKE REFORME. Još kad je caru bilo 19 godina, namisli prigrabiti neograničenu vlast svih svojih zemalja na 10 godina i bez ičijega pitanja provesti sve svoje namjere. Doista je to učinio, čim je stupio na prijestolje. On je imao jasan politički cilj pred očima: da dovrši djelo svoje matere, to jest da sve zemlje stopi u jednu njemačku državu. Mnogo je putovao upoznavši se sa željama i potrebama puka i svih društvenih slojeva. Ali baš u ovo doba počeli su nicati različni spisi, koji su se žestoko obarali na ustav. Oni su govorili: krunisanje je puka crkvena ceremonija bez značenja; kraljevska krunidbena zavjernica (prisega) kralja ne veže; sabor je štetan po državu, prava i privilegiji plemstva ne vrijede i vladareva je dužnost da ih dokine. Ovako su Josipa odgajali službeni i neslužbeni ljudi. On je htio da Ugarskoj i Hrvatskoj ostane neograničeni gospodar bez ikakvih obveza. Znao je, da će time doći u teški sukob sa staležima. Josip započe odmah da provodi svoje osnove, koje je davno promozgao. Osim toga mogao je da računa na velik broj ugarskih i hrvatskih velikaša, koji će ga pomoći.

UKINUĆE KMETSTVA. Najprije je pokušao u Erdelju da ukine kmetstvo, ali odgovor bijaše otvorena buna tamošnjih Rumunja. Sad se car uvjeri, da se to krupno pitanje ne da provesti bez dobre uprave. Car je vidio, da čitav staleški sistem i staro zakonodavstvo

treba naprosto dokinuti zauvijek. Osobito je mrzio županije, jer su one njegove naredbe samo primale, a nijesu ih izvodile. G. 1783. sve časti i službe u Ugarskoj i Hrvatskoj podijeli Nijemcima, a domaće činovništvo premjesti u austrijske zemlje. Svu vlast skupio je u Beču, a u pojedinim zemljama ostavio je samo vrhovne vlasti, koje su morale točno raditi pod vodstvom bečke vlade. Da pokaže svoju volju i odlučnost, dao je prenijeti u Beč krunu sv. Stjepana, koju je bacio u muzej, u carsku riznicu među druge krune. To je izazvalo veliko uzbuđenje u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj, ali njega to nije ništa smetalo.

NJEMAČKI JEZIK. Josip II. izda naredbu g. 1784., da će ubuduće njemački jezik biti službenim u cijeloj državi. G. 1786. postaje uredovnim jezikom u svim hrvatskim i ugarskim županijama. Na to skoče sve županije s velikim protestom. Sad car ukine županije, a Ugarsku i Hrvatsku razdijeli na 10 okružja. Tom je prilikom Slavonija potpala pod Pečuh. Na čelu okružja stoji carski povjerenik (komisar). On je imenovao podžupane i sve ostalo niže činovništvo. Sad je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balaša bijaše zapravo carev povjerenik vladajući nasilno bez sabora.

Kad je ovako preudesio cijelu upravu, u k i n e k m e t s t v o 25. k o l o v o z a 1785. u Ugarskoj i Hrvatskoj zauvijek. Kmetovi su bili u svemu slobodni i ravnopravni vlasteli, ali nažalost nijesu postali vlasnicima zemlje, koju su obrađivali. Zatim je rastavio sudstvo od uprave. Nadalje je dokinuo smrtnu kaznu i mučenje (torturu), popravio i ubrzao sudski postupak. Preustrojstvo uprave i sudstva htio je okruniti poreznom reformom, to jest općim plaćanjem poreza. U tu je svrhu dao popisati pučanstvo i izmjeriti zemlju g. 1788. uz vojničku silu. Za Hrvatsku je bilo od odlučne važnosti još to, što je Josip ukinuo severinsku županiju i stvorio ugarsko primorje od tri kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a upravljao je njime riječki gubernator.

TURSKI RAT I SLOM CAREVIH REFORAMA. Josip II. svojim reformama došao je u sukob s narodnom sviješti, koju su uzbudili valovi francuske revolucije. Ta ga je svijest i oborila uz pomoć međunarodnih prilika, u koje se bio car zapleo.

Najkobniji bio je svakako t u r s k i r a t (1787. do 1791.), u koji se Josip upustio kao saveznik ruske carice Katarine II. Oni su se bili dogovorili o diobi Turske. Josipa bi zapala Srbija, Bosna i Hercegovina, ostalo Rusiju. Car je sabrao upravo ogromnu vojsku od 245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova. Carev vojskovođa Laudon zauzeo je i Beograd, ali je vojna ostala bez uspjeha. Među vojskom se pojavila kužna bolest, od koje je i car obolio u srijemskim močvarama. Trebalo je dakle novaka, hrane i novaca za daljnji rat. Županije uskratiše pomoć i car bude prisiljen sazvati sabor. Ugarska i Hrvatska stajahu na pragu bune. Josip opozove sve svoje reforme osim one o ukinuću kmetstva i vjerske tolerancije. Posebnom naredbom vrati Ugarskoj i Hrvatskoj onakav ustav, kakav je zatekao, kad je stupio na prijestolje. Osim toga obeća sazvati krunidbeni sabor tijekom god. 1790. i vrati krunu sv. Stjepana u Budim. Ali dan prije nego je kruna stigla, umre car Josip II. 20. veljače 1790.

POD VLADARIMA DO PROPASTI HABSBURŠKE KUĆE

Od godine 1790. do 1918.

VLADARI IZ KUĆE HABSBURŠKO-LOTARINŠKE

Leopold II.	1790. do 1792.
Franjo I.	1792. do 1835.
Ferdinand V.	1835. do 1848.
Franjo Josip I.	1848. do 1916.
Karlo IV.	1916. do 1918.

LEOPOLD II.

(Od godine 1790. do 1792.)

Cara Josipa naslijedi mladi mu brat Leopold. Vladanje u habzburškoj monarhiji preuzeo je u veoma teškim prilikama; s jedne strane imao je rat s Turskom, a s druge veliko nezadovoljstvo i ogorčenje Madžara i Hrvata. Trebalo je dakle umiriti uzbuđene duhove, sklopiti mir i osigurati državu od sudbonosnih kriza.

SAZIV SABORA U BUDIM. Leopold je poručio Hrvatima i Madžarima, da će svoje vladanje započeti sazivom sabora i krunisanjem. Čim je stigao u Beč, izdade na njih proglas, gdje im javlja, da je nastupio hrvatsko-ugarski kraljevski prijesto na osnovu Pragmatičke sankcije, i sazivlje sabor u Budim. Na tome saboru, veli, treba izabrati palatina (madžarski ban), sastaviti kraljevsku zavjernicu i obaviti krunisanje. U isto doba sklopio je mir s Turskom u Svištovu 1791., jer ga je na to prisilila snažna Pruska.

Leopold je tim donekle umirio Ugarsku i Hrvatsku, ali se u njima počeo javljati nacionalizam i bujan politički život. Deseti dan iza dolaska u Beč imenovao je grofa Ivana Draškovića hrvatskim banom (1792. do 1806). Kad se sastala napokon zagrebačka županija, župan Nikola Škrlec osudi bečki apsolutizam. Škrlec

traži zaštitu u starim uspomenama ugarsko-hrvatske državne nezavisnosti, a zaštitu protiv germanizacije traži u preporodu narodnoga jezika. U to vrijeme počeli su Madžari da govore samo madžarski, a Hrvati hrvatski. Samo je nacionalizam zahvatio Madžare kudikamo jače nego Hrvate, a to će kasnije dovesti među njima do potpunoga preloma.

NEPROMIŠLJENI ZAKLJUČCI HRVATSKOG SABORA. Pod utjecajem tog ogorčenja na Josipov apsolutizam sastao se hrvatski sabor, da bira svoje poslanike za krunidbeni budimski sabor. Već prije njegova sastanka stvorio je političko raspoloženje zagrebački župan Nikola Škrlec, kad je na skupštini zagrebačke županije oštro napao bečku vladu i njezin apsolutizam, gaženje ustava i nepriznavanje sabora i kazao ove riječi: »Zato treba da se nerazrešivom vezom sjedinimo s Ugarskom; onda ne će više vlast egzekutivna moći prelaziti svojih granica.« I doista, kad se sastao hrvatski sabor malo zatim, zaključio je ove sudbonosne zaključke:

1. Za Ugarsku i Hrvatsku ima se obrazovati zajednička vlada, koja će pomnjivo paziti i bdjeti, da se ništa ne zgodi, što bi se protivilo zakonima i ustavu Ugarske i Hrvatske.

2. Sve dotle pak neka ovo šest hrvatskih županija prima naloge od ugarske vlade.

3. Napokon sabor zaključi još, da se daća za uzdržavanje vojske, koja se ravno daje kralju, mora raspravljati ubuduće i prihvatiti jedino na ugarskom saboru, ali odjelito od ugarske.

S tim zaključcima pođu hrvatski poslanici na budimski sabor. Sabor je dao uputu, da u svemu imadu strogo paziti na čuvanje posebnih prava hrvatskoga kraljevstva (tako i u pitanju protestanata u Hrvatskoj), a u zajedničkim poslovima ugarsko-hrvatskim da se pokoravaju većini glasova.

Međutim Madžari su izgradili svoj politički program: jedinstvena velika madžarska država od Karpata do Jadrana sa narodnim madžarskim jezikom i obilježjem. Zato uzeše odmah na budimskom saboru u

pretres madžarski jezik, da njime govore u saboru. Protiv tome ustadoše Hrvati, te sabor sutradan zaključi, da zastupnici, koji ne znadu madžarski, mogu govoriti latinskim jezikom.

Sad je trebalo sastaviti kraljevsku zavjernicu prije samoga krunisanja. Većina je sabora htjela imati takvu zavjernicu, u koju bi došlo sve, što bi moglo osigurati nezavisnost Hrvatske i Ugarske. Rasprava je trajala 6 nedjelja, a Leopolda još nijesu pozvali na krunidbu. Leopold javi međutim saboru, da ne će druge diplome, već onu Marije Terezije ili Karla III. Staleži su htjeli iz ovih obiju sastaviti treću, ali Leopold, da smekša staleže, dopusti južnougarskim i hrvatskoslavonskim Srbima crkveni sabor, koji se održao u Temišvaru i uredi im dvorsku »ilirsku« kancelariju.

To je bilo krivo Madžarima, jer su Srbi zatražili od Leopolda svoju posebnu vojvodinu s despotom na čelu. Sad uzeše Madžari tražiti još više, da se madžarski jezik uvede kao službeni u sve urede. Tome se opet žestoko opru Hrvati, napose ban Erdedi i zagrebački biskup Vrhovac. Ban reče, da će se na taj način oba kraljevstva zavaditi, a biskup izjavi, da je nepravedno i nedostojno, da im nameću svoj jezik. Isto se tako Hrvati opriješe zahtjevu Madžara, da se protestanti mogu slobodno seliti u Hrvatsku. Nato uzeše Madžari svojatati Slavoniju za se, ali ih Hrvati u svemu odbiše za ovaj put.

POŽUNSKI SABOR. Staleži su bili prisiljeni da prime zaključke bečkoga dvora. Godine 1790. sastao se sabor u Požunu, koji je prihvatio diplomu ili kraljevsku zavjernicu Marije Terezije i Leopolda okrunio krunom sv. Stjepana. Zatim se prešlo na reforme. Leopold je tražio da se reforme provedu u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj na opće državno i narodno dobro. No staleži su brižno čuvali svoje interese, a napose su se pozabavili državopravnim pitanjima.

Najznatniji su državopravni saborski članci ovi: Član. X. o b v e z u j e k r a l j a, d a ć e U g a r s k u i H r v a t s k u d r ž a t i z a p o s v e n e z a v i s n u d r ž a v u, koja ima svoju slobodu i svoj ustav. Čl. XVI.

zabranjuje svaki tuđi jezik kao službeni; zasad ostaje latinski jezik kod oblasti, a madžarski se uvodi u gimnazije, akademije i sveučilište. Kralj ne može samostalno tražiti novaka, hrane i novaca za vojsku; to može da odobri samo sabor. Tim su člancima Hrvati i Madžari mislili, da su dovoljno zaštitili svoj ustav.

HRVATSKI SABORSKI ČLANCI 58. i 59. Poslije toga sabor je prešao na »želje i tegobe« Hrvata, kako su ih oni istakli na zagrebačkome saboru. Budući da je kralj bio na strani Madžara, požunski je sabor stvorio za Hrvate dva pogubna članka 58. i 59. koji glase ovako: Čl. 58. uzakonjuje, da hrvatske županije imaju i dalje primati naredbe od ugarskoga namjesničkoga vijeća i da u tom vijeću bude namješteno razmjerno Hrvata, a i ban da ima prema svojoj časti dostojno mjesto i glas, kada dođe u to vijeće; inače ban raspravlja o autonomnim poslovima hrvatskim sa saborom hrvatskim, koji će sazvati sa kraljevom privolom. — Čl. 59. određuje, da će se s voljom kraljevom unaprijed vazda o ratnoj daći hrvatskoj raspravljati u saboru ugarskom, ali napose, a ne zajedno sa daćom ugarskom, te se nigdje osim u tom saboru ne može porušiti.

HRVATSKI SABOR OD GODINE 1791. Poslije požunskoga sabora sastao se hrvatski, da primi izvještaj svojih poslanika sa požunskog sabora. Postupak Madžara izazvao je veliko negodovanje kod Hrvata. Još ih je više uvrijedilo, što je kralj Leopold svojom rukom kljaštrio njihove prijedloge u korist Madžara, te zaključe, da se madžarski jezik uvodi u škole kao neobvezatan predmet, to jest neka ga uči, tko misli da će od njega imati kakvu korist. Ali sabor odredi, da se hrvatski jezik ima učiti u svim gimnazijama i akademiji.

POSLJEDICE 58. I 59. ČLANKA. Ugarski sabor pokazao je, da su Hrvati ovisni o madžarskoj saborskoj većini u t. zv. zajedničkim poslovima. No kud i kamo bijahu sudbonosniji članci 58. i 59., koji su zadali osobito težak udarac hrvatskoj samostalnosti kao posebnom kraljevstvu. Po mišljenju Madžara sad je nestalo ravnopravnosti između Hrvatske i Ugarske; Hrvatska je zapravo sastavni dio Ugarske. I zaista je svu vlast

prigrabilo ugarsko namjesničko vijeće, kome je na čelu odsada do g. 1848. uvijek bio jedan nadvojvoda Habzburgovac. Ban i hrvatski sabor izgubili su gotovo svu vlast i svako političko značenje. Sabor se odsada sastajao samo u oči ugarskoga sabora, da izabere svoje poslanike, a poslije ugarskoga opet da sasluša njihov izvještaj. Ban je postao napokon oruđe ugarske vlade.

Leopold je umro god. 1792. sklopivši mir s Turskom u Svištovu i savez s Pruskom protiv Francuske.

FRANJO I.

(Od godine 1792. do 1835.)

FRANJIN ZNAČAJ. Leopolda naslijedi na prijestolju najstariji mu sin Franjo I. (1792. do 1835.) u 24. godini života. Premda je bio sin slobodoumnoga Leopolda II., Franjo je kroz cijeli život ostao veliki prijatelj staroga reda i poretka (konservativac). Bio je pravi apsolutist kao i Josip I., te je mrzio politički utjecaj staleža. To njegovo nepovjerenje prema novim idejama još su više povećali krvavi događaji francuske revolucije. Nije mogao nikako da shvati nove misli, koje su kružile cijelom Evropom, a ni potrebe novoga vremena. Zato je politiku njegovu konačno vodila samovolja. Inače je bio gorljiv katolik, šutljiv i ozbiljan, gvozdene ustrajnosti i volje, neumorne marljivosti i savjesnosti u državnim poslovima. Vladao je 43 godine. Bio je gotovo u neprekidnim ratovima s Francuskom i u neprestanom sukobu sa svojim podanicima, napose s Hrvatskom i Ugarskom.

POČETAK VLADANJA. Franjo je sazvao odmah krunidbeni hrvatsko-ugarski sabor, na kome je zatražio vojske i novaca, jer mu je Francuska navijestila rat. Sabor je dao Franji, što je tražio, a Franjo za uzvrat potvrdi zakon, kojim se madžarski jezik uvodi u madžarske škole kao obvezatan, a u hrvatske kao neobvezatan predmet. Kako su nastupili ratovi sve do 1815., svi su poslovi bačeni u pozadinu, a Ugarska i Hrvatska dođoše opet pod neograničen utjecaj Beča. Ugarsko i hrvatsko plemstvo napunjao je strah i užas od francuske

revolucije te je u tome bilo potpuno istoga mišljenja sa Franjom I.

FRANCUSKI RATOVI 1792. DO 1815. Stoljetne nepravde i nezapamćeni državni dugovi prouzročiše u Francuskoj krvav pokret, koji se zove revolucija. Narod je ustao da oružjem u ruci dođe do jednakosti, slobode i bratstva. Mnoge su države pomagale bjegunce i isticale, da će s oružjem povratiti u Francuskoj stari poredak. Tako nastanu ratovi, koji su trajali od 1792. do 1815. Francuske su vojske prodrle u Njemačku i Italiju te su odnosile pobjedu za pobjedom. Veliko oduševljenje francuskih revolucionaraca i pobjedonosne francuske vojske iskoristi do kraja general Napoleon Bonaparte. On preuze vrhovnu komandu u sjevernoj Italiji nad francuskim četama i održa nad Austrijancima nekoliko odlučnih pobjeda. Austrija i Pruska sklopile su prve savez protiv Francuske, jer je Marija Antoaneta, kći Marije Terezije, bila žena posljednjeg francuskog kralja Ljudevita XVI. Tome savezu pristupale su kasnije gotovo sve evropske države osim Turske, Danske i Švicarske. Ali sav je teret rata pao na Franju I., jer su ostale države opet istupale iz saveza. Franjo se morao boriti na dvije strane: u Njemačkoj i Italiji. Vodio je pet ratova, a u njima su u velikom broju sudjelovali Hrvati i Srbi.

MIR U KAMPOFORMIJU 1797. Carev brat Karlo potukao je Francuze i prebacio ih preko Rajne, ali mu je sav taj uspjeh uništio Napoleon, koji je prodro s vojskom sve do u Štajersku do Judenburga i zaprijetio samome Beču. Franjo sklopi s njim najprije primirje u Ljubnu, a onda mir u Kampoformiju god. 1797. Franjo prepusti Napoleonu Lombardiju s Milanom i Belgiju, a za to dobije Istru, Dalmaciju, Boku Kotorsku i Veneciju do Adige. Napoleon je oborio Veneciju 12. svibnja 1797., i tako je prestalo mletačko gospodstvo nad hrvatskom obalom.

NAPOLEON CAR. Franjo je opet pokušao ratnu sreću, ali nije uspio. Napoleon je međutim iz temelja preuredio Francusku, vratio joj mir, za kojim je toliko čeznula nakon deset godina krvavoga ratovanja. Narod

mu je dopustio, da vlada kao vladar i da se proglasi »carem Francuza« s pravom nasljedstva.

CAREVINA AUSTRIJA. Napoleon je u Njemačkoj ukinuo mnoštvo malih duhovnih i svjetovnih vladarčića. Kad je Franjo vidio, da se sva južna Njemačka dala pod Napoleonovo okrilje i da uopće gubi Njemačku, uze naslov »car austrijski« god. 1804. — da ne bude manji od Napoleona. Kad je Napoleon potukao vojsku cara Franje i ruskoga cara Aleksandra I. kod Slavkova u Moravskoj (u trocarskoj bitci), sklopi Franjo s njime mir u Požunu (g. 1805). Po tom miru izgubio je Franjo južnu Njemačku, Tirol s Voralbergom, Veneciju, Istru i Dalmaciju.

Kasnije je Napoleon sklopio savez sa ruskim carem u Tilži g. 1807., po komu su oni jednostavno podijelili Evropu među se. Austrija se našla u teškom položaju, zato se Franjo spremao svom žurbom, da za vremena odvrati pogibao, koja mu je prijetila. Tako se opet zarati s Francuskom. Napoleon je doduše bio potučen prvi put u životu kod Asperna i Eslingena na Moravskom polju g. 1809., ali je taj poraz doskora popravio, kad je Franjinu vojsku potukao kod Vagrama (Moravska). Car Franjo morade sklopiti mir u Beču godine 1809. Tim mirom izgubi Goricu, Trst, Istru, Kranjsku, Korušku do Drave i Hrvatsku s desne obale Save do ušća Une kod Jasenovca. Sve te zemlje sjedini Napoleon u I l i r s k e p r o v i n c i j e ili I l i r i j u, koja je činila zasebnu pokrajinu francuskoga carstva.

Samo četiri godine ostala je Ilirija u Francuskim rukama. Napoleon je htio postati gospodarom cijele Evrope, pa se zaratio i s Rusijom g. 1812. Ali je u Rusiji doživio poraz, gdje je ostavio gotovo pô milijuna ljudi. Taj poraz bio je odlučni čas, da se na nj dignu svi potlačeni evropski narodi. Prvi se digao Franjo, premda mu je malo prije dao kćerku Mariju Lujzu za ženu. Napoleon bude najprije poražen kod Lajpciga g. 1813., te je izgubio svu Njemačku. Saveznici provale za njim u Francusku, gdje ga prisile, da se morao odreći carske krune god. 1814. i otići u zatočenje na otok Elbu. Nakon godinu dana Napoleon se potajno vratio u Francusku,

koju je za čas svu oduševio i za se predobio. Ali bude poražen u Belgiji. Saveznici ga uhvate, kad je htio da bježi u Ameriku. Oni ga osude na zatočenje i pošalju ga na otok sv. Helene, južnoj Africi na zapad. Tu je umro 5. svibnja 1821. Tu je također uvidio sve ništavilo ljudske slave i veličine, lijepo se s Bogom izmirio, pobožno se pričestio i svu nadu stavio u svoga Spasitelja.

Bečki je kongres od g. 1815. uredio baštinu francuske revolucije. Franjin ministar knez Meternih pribavio je na kongresu Austriji prvu riječ. Austrija je opet dobila među ostalim i ilirske zemlje.

DALMACIJA

STANOVNIŠTVO. Dalmacija je ostala u vlasti mletačkoj od 1420. do 1797., dakle preko 300 godina. Za toga dugotrajnog vladanja mletačkoga promijenilo se stanovništvo u Dalmaciji samo utoliko, što se naselilo dosta mletačkih plemića i građana u Zadar, Split i Trogir, pa na otoke Rab i Cres. Svi su drugi stanovnici bili Hrvati, a mirom u Srijemskim Karlovcima g. 1699. proteglo se ime Dalmacije s mletačkom vlašću sve do granice današnje Bosne i Hercegovine, pa su tako došli pod mletačku vlast i Srbi, koji su se za turskoga vladanja bili naselili oko rijeke Krke od Knina do Skradina.

UPRAVA. Mletačka je uprava bila uredila Dalmaciju ovako: Na čelu zemlje bijaše g e n e r a l n i p r o v i d u r, a uza nj nešto činovništva, koje je vladalo okružjima. Providurova vlast bila je neograničena. Na čelu okružja stoje k n e z o v i (c o n t e), koji imadu uza se k a n c e l a r a za sudbene, a k a m e r l e n g a za novčane poslove. Gradovi su imali autonomiju (samoupravu), koju su im zajamčili posebni statuti (zakoni, uredbe). Glava je gradu k n e z, a imenovala ga je mletačka vlada. Gradska je uprava u rukama plemića i građana. — Seljaštvo je bilo organizirano po okruzima. Svako je selo imalo svoga h a r a m b a š u, koji je vršio vojničke i građanske poslove. Najveći teret seljaku bijaše porez i vojna služba. Porezi nijesu bili baš pre-

veliki, ali je vojnička služba bila teška. Svako je gorsko okružje vojnička jedinica za se; zovu je krajina. Osim te krajiške vojske, uzdržavala je Venecija o svome trošku još 11 pukovnija pješaka i dvije konjanika.

TRGOVINA I OBRT. Za Dalmaciju Mlečani nijesu ništa učinili za 300 godina svoga vladanja. Još su joj i šume posjekli. Iz Dalmacije mogli su ljudi izvoziti samo vino. Sve se ostalo moralo najprije odvesti u Mletke, tamo platiti carinu, pa dalje voziti. Isto su tako Dalmatinci mogli nabavljati nužne stvari samo iz Venecije; jedino su mogli slobodno trgovati sa Turskom preko Bosne.

CRKVA. Dalmacija je imala dvije nadbiskupije i deset biskupija. Te su biskupije bile malene; tako je na pr. osorska imala samo 4 župe sa 6.000 duša. Od crkvenih redova bijahu u Dalmaciji osim ženskih samo dva: franjevci i dominikanci. Osobitih su zasluga za kulturni i politički život stekli franjevci, koji su se istakli nesamo u nauci i pastvi nego i na maču pod Kninom, Sinjem i Hercegnovim. U to je doba Dalmacija brojila oko 200.000 stanovnika. Srbi su potpadali u crkvenoj upravi pod crnogorskoga vladiku, a ostali su dobili svoga episkopa istom za Napoleona.

PAD VENECIJE. Kad je Napoleon zaratio na cara Franju I., Venecija se našla u vrlo nezgodnu položaju. Htjela je pošto poto da sačuva svoju slobodu, pa se kolebala između Austrije i Francuske. Kad je došlo do primirja u Ljubnu, zatraži Napoleon od Franje, da mu prepusti Lombardiju, a on će njemu dati mletačke zemlje. Tako je i bilo. Napoleon je htio da se zavadi s Venecijom, a to mu nije bilo teško. Najprije zatraži od mletačkoga senata, da raspusti vojsku. Dva dana kasnije veliko vijeće mletačko izjavi, »da prestaje njegova vlast«. Tako nestane bez kapi krvi »kraljice Jadranskoga mora«, jer su je sramotno srušila najviše njezina rođena djeca. Upravu grada preuzme narodno zastupstvo od 60 ljudi, koji su bili pristaše Francuza.

DALMACIJA TRAŽI SJEDINJENJE S HRVATSKOM. Glas o nenadanom padu mletačke republike duboko se dojmi njezinih podanika u Dalmaciji, osobito

kad su čuli, da su njom zavladali »jakobinci, čifuti ili žudije«. To prouzroči nemire među seljaštvom i nižim građanstvom, te nastade prava anarhija i nered. Plemstvo i imućnije građanstvo trebalo je zaštite, a i prosti je puk tražio novoga gospodara. Kod svećenstva i obrazovanih ljudi probudi se svijest, da je Dalmacija kolijevka negdašnje hrvatske države te zato treba da i sad stupi s Hrvatskom u državnu zajednicu. Građani splitski, trogirski i šibenički poslaše poslanstvo u Kaštel-Gomilicu k učenomu popu Ignjatu Bakotiću, da im savjetuje, što da čine. On im reče: »Do sada ste bili podanici mletačke republike i njoj ste bili obvezani prisegom. Sada možete sebi birati novoga gospodara, i ja vam savjetujem, uzmite ugarsku krunu, da se tako kao dio hrvatske države, s kojom ste u stara vremena bili zajedno, opet združite.«

Sastane se u Karinu i zbor franjevaca, da vijećaju, kakvo će stanovište zauzeti. Vođa im je bio fra Andrija Dorotić. Oni sastave adresu (spomenicu) na kralia Franju I. U toj adresi vele franjevci, kako su se na njih obratile 84 župe sa željom, da se opet združe s pukom kraljevstva hrvatskoga, a tako žele i pravoslavni Srbi na usta svoga generalnog vikara Gerazima Zelića. Tako se dakle čitava Dalmacija izjavi za sjedinjenje s majkom Hrvatskom. Izaberu svečano poslanstvo, koje je imalo poći u Beč, da caru Franju predadnu spomenicu i da mu kažu svoje želje. Na čelu čitavoga toga pokreta za sjedinjenje s Hrvatskom stajahu splitski nadbiskup Ćipiko, knez Draganić-Vrančić, makarski biskup Blašković, franjevac o. Andrija Dorotić i pravoslavni generalni vikar Gerasim Zelić.

Doista poslanstvo krene u Beč 17. srpnja, da se pokloni caru Franji. Jedva što su došli u Senj, sastanu se s krajiškim pukovnikom Kazimirom. On im reče, da je suvišno ići u Beč, jer do koji dan dolazi carska vojska u Dalmaciju da uspostavi mir i red. Ujedno se Kazimir obvezao poslanstvu, da će na bana grofa Ivana Erdedija poslati njihovu predstavku, u kojoj od cara Franje traže sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Dne 25. srpnja 1797. prispije u Zadar carski general Hrvat Mato Rukavina sa 4.000 Hrvata krajišnika na 72 broda, te je dočekan s urnebesnim klicanjem naroda. Isti dan izdao je Rukavina proglas na narod, u kojem mu je zajamčio sva stara prava i slobоštine zemlje, a onda je skinut mletački barjak i razapet carski. Rukavina krene duž obale, a Kazimir pođe u unutrašnjost zemlje od Knina do Imotskoga. Svuda ih je narod burno dočekao. Narod se je s početka bunio protiv carske vojske, jer o Nijemcima nije htio niko ni čuti. Nato se je Rukavina uspinjao na crkvene propovjedaonice i tumačio narodu hrvatskim jezikom, da je on rođeni Hrvat iz Like, da je car Franjo ujedno kralj ugarsko-hrvatski i da on traži Dalmaciju jedino na temelju hrvatskoga državnoga prava. Tada se narod umirio i sav se izjavio za sjedinjenje s Hrvatskom. Tako je radio i Kazimir.

General Rukavina odmah je javio bečkoj vladi odlučni zahtjev naroda, da se odmah sjedini sa Hrvatskom, i krenuo dalje duž obale. Kad je zauzeo i Boku Kotorsku, vratio se u Zadar. Tu ga je dočekalo iznenađenje. Ni kralj Franjo ni njegov ministar vanjskih poslova Tugut nijesu htjeli ni čuti za to sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, jer tobože »poradi sadašnjega stanja stvari ne može da bude ni govora o sjedinjenju ili sličnim rješenjima«. Oni su imali pred očima novi apsolutizam, pa se Hrvatska nije smjela ojačati. Zato se ministar Tugut požurio pa imenovao za Dalmaciju posebnoga carskoga povjerenika, grofa Turna, i zemlju izravno podvrgao bečkoj centralnoj vladi. Kad se Rukavina povratio u Zadar, predali su mu samo vojničke stvari, a komisar grof Turn dobio je građansku upravu i uputu iz Beča, da ima stati na put »nezgodnoj želji Dalmatinaca da se sjedine s Hrvatskom«. Grof Turn uze odmah da provodi zloglasnu austrijsku politiku u Dalmaciji podupirući i jačajući Talijane i talijanaše na štetu Hrvata. Tu je politiku provodila bečka vlada sve do propasti Austrije 1918., a Hrvatima je nanijela time neizmjernu štetu, jer ne bismo izgubili Istru, Rijeku i dio Dalmacije. Prvo austrijsko vladanje trajalo je do kraja 1805. i nije se ni u čem razlikovalo od mletačkoga osim nekih reforama (preinaka) u sudstvu i školstvu.

DALMACIJA U RUKAMA FRANCUZA. Požunskim mirom od 1805. izgubio je car Franjo Dalmaciju. Kad je nije htio sjediniti s Hrvatskom, kako je to tražio hrvatski sabor, zatim ugarsko-hrvatski g. 1802., i adresa Dalmatinaca, sad ju je morao prepustiti Napoleonu. Napoleon je tražio Dalmaciju najviše zato, da može udariti na Rusiju s juga, s kojom se je mislio zaratiti, a Turska bi mu kao prijateljska i saveznička zemlja propustila vojsku. Rusi su znali za te Napoleonove osnove, pa su gledali stoga, da Francuze maknu iz Dalmacije. Kad su Francuzi pod vodstvom generala Molitora zaposjeli sjevernu Dalmaciju do Neretve, već je Boka Kotorska bila u rukama Rusa i Crnogoraca. Nato zauzmu Rusi još otok Korčulu i nastojahu predobiti Dubrovčane na svoju stranu. Dubrovnik se dugo kolebao između Rusa i Francuza, dok se senat nije konačno odlučio za Francuze dopustivši francuskoj vojsci prolaz u Boku, budući da Francuzi nijesu tu imali brodovlja. Ali tu se ljuto prevariše. Čim je francuska vojska od 1500 ljudi ušla u grad 26. svibnja 1806., zauze general Loriston gradske kule i učvrsti se u njima. Tako ga je uputio car Napoleon. Na taj način svrši republika dubrovačka poslije tisućuljetne slobode, a samo 11 godina poslije suparnice svoje Venecije. Dubrovnik ostade u rukama Francuza usprkos velikog naprezanja Rusa i Crnogoraca, da im ga otmu. Nato predade Napoleon vojničko zapovjedništvo u Dalmaciji vještomu generalu Augustu Marmontu, a građansku upravu umnomu, ali taštom Mlečaninu Vicku Dandolu.

VICKO DANDOLO. Dandolo je stekao velike zasluge za kulturni napredak Dalmacije. Čim stiže u Zadar, izdade javni proglas narodu na talijanskom i hrvatskom jeziku. Veli, da ga među njih vode »čiste i poštene misli«. Dao se upravo grozničavom žurbom na korjenite reforme, koje će tu zapuštenu i uništenu zemlju preporoditi na nov život. Najprije uvede moderno sudstvo odijelivši ga posvema od uprave. On Dalmatincima veli:

»Brzo i pravedno sudovanje, valjana i dobra uprava na osnovi zakona i dobrohotnosti, podupiranje i pridizanje poljodjelstva, obrta i trgovine, sve su to stvari, koje mi najviše na srcu stoje.« On je tu riječ pošteno iskupio preporodivši Dalmaciju u malo godina iz sredovječnoga mrtvila na bujan i pomlađen moderni život. Prvo obilježje toga preporoda bio je »Kraljski Dalmatin«, prve hrvatske novine (12. srpnja 1806.) na hrvatskom i talijanskom jeziku. Dandolo je proputovao zemlju, da se lično upozna sa njezinim potrebama.

UPRAVA. Središte cjelokupne uprave sa talijanskim kao službenim jezikom bijaše zemaljska vlada u Zadru, zvana providurija. Na čelu vlade stajaše providur. Dandolo nije bio samostalan upravitelj, nego je podvržen talijanskomu potkralju, te je Dalmacija bila sastavni dio kraljevine Italije. Vlada je imala šest odjeljenja, kojima su bili na čelu odjelni predstojnici, i to za pravosuđe, unutarnju upravu, financije, vojne poslove, školstvo i računovodstvo. Usto su bila još i dva nadzornika, policajni i vojni. Svima je šef bio glavni tajnik, desna ruka providurova i njegov zamjenik u potrebi. Zemlja je bila razdijeljena u četiri okružja: zadarsko, šibeničko, splitsko i makarsko. Okružja se raspadala na kotare, kotari na općine. Kod izbora vijećnika i uprave pazilo se samo na sposobnost, a ne na staleške razlike i privilegije.

Kad je Napoleon sklopio mir s Rusima u Tilži godine 1807., zapala ga je Boka Kotorska. Doskora je ukinuo i republiku dubrovačku (31. siječnja 1808.), pa je za njih odredio posebnoga providura, kome podredi četiri okružja: Cavtat, Ston, Lopud i Kotor, i dva kotara: Erceg-Novi i Budvu. Vlada je u Zadru imala još savjetodavno vijeće od 48 članova. Sudstvo je posve odijeljeno od uprave. Pred sudom sve su stranke ravnopravne.

GOSPODARSTVO. Dandolo je grozničavom žurbom radio, da Dalmaciju gospodarski pridigne. Po njegovu nagovoru ukine Napoleon nepravedni zakon, po kome seljaci u Zagorju nijesu bili vlasnici zemlje, koju su obrađivali, nego samo doživotni pravoužitnici u muš-

kom koljenu, plaćajući desetinu od prihoda. Sad su seljaci postali vlasnici svoje zemlje, ali je desetina i dalje ostala kao porez davan u prirodu. Da se narod uputi u obrađivanje zemlje i u obrt, dizao je Dandolo zasebne škole za to i davao nagrade. Dozvao je iz Italije gospodarske vještake, koji su obilazili zemljom i narod upućivali u ratarstvo. Isto se tako brinuo za pošumljivanje, stočarstvo, za slobodno sađenje duhana, krumpira, za isušivanje močvara, snizio carinu na vino, ulje i ribu, izgradio majstorske ceste, uredio poštu i t. d. Od rimskih vremena nije bilo tolikoga broja izgrađenih cesta u Dalmaciji, a ni toliko općenog blagostanja kod svih slojeva naroda.

ŠKOLSTVO. Naročitu je pažnju obratio Dandolo dalmatinskom školstvu. Podigao je 19 osnovnih škola po svim većim mjestima za dječake i 14 za djevojčice, zatim 7 gimnazija, 8 obrtnih škola, 4 sjemeništa za svećenstvo i licej u Zadru, koji je bio kao neko sveučilište za izobrazbu činovništva. Dandolo se pobrinuo i za Srbe, te je na njegov prijedlog Napoleon potvrdio episkopa, konsistorij i sjemenište s godišnjom potporom od 15.000 franaka za sve i dopustio uređenje od 40 župa »bogoštovlja grčkoga«. Prvi episkop bijaše Benedikt Kraljević sa sijelom u Šibeniku.

ILIRIJA

Godine 1809. upustio se car Franjo ponovo u rat s Napoleonom. Napoleon je bio potučen u velikoj bitci kod Asperna, zatim kod Eslingena, ali je on kasnije carevce porazio kod Vagrama i Franju prisilio na mir u bečkom carskom dvorcu Šenbrunu 14. listopada 1809. Tim mirom izgubio je Franjo Dalmaciju, Istru, zapadni dio Koruške, Kranjsku i Hrvatsku s desne obale Save. Sve je te zemlje ujedinio Napoleon u Ilirske provincije ili Iliriju. »Kraljski Dalmatin« (službeni list koji je izlazio u Zadru) zove ih »Države Slovinske« ili »Zemlja Slovinska«. Ilirija je bila autonomna pokrajina francuskoga carstva. Sijelo vlade i guvernera (upravitelja) bijaše Ljubljana. Prvim guvernerom bijaše

maršal francuske vojske August Marmont, čovjek vrlo obrazovan i pravedan. Marmonta je Napoleon odlikovao već prije nasljednim naslovom »vojvode dubrovačkoga«. Tada je Dandolo ostavio svoje mjesto u Zadru god. 1810. Marmont je imao neograničenu vlast u vojničkim i novčanim poslovima. S velikom strogošću očistio je zemlju od razbojnika. Marmont je ostao do g. 1811.

Iza Marmontova odstupa stigao je Napoleonov dekret (ukaz) o uređenju Ilirije. Ona se dijeli na šest civilnih (građanskih) pokrajina: Koruška, Kranjska, Istra, civilna Hrvatska, Dalmacija, Dubrovnik, a sedma je pokrajina vojnička Hrvatska. U vojničku Hrvatsku nije Napoleon htio dirati, jer je i njemu trebalo hrabre hrvatske vojske. Ta onih je 6 pokrajina davalo samo 18.000 momaka, a sama Vojna Krajina davala ih je 16.000.

UPRAVA. Na čelu uprave stajao je gubernator. Glavni su mu doglavnici intendant (vrhovni nadzornik) financija i povjerenik za pravosuđe. Ta trojica i još dva suca prizivnoga ljubljanskoga sudišta čine m a l o v i j e ć e. Ono je određivalo smjer unutarnjoj politici, jer je bilo vrhovno sudište. Službeni je jezik bio francuski, ali je već Marmont htio uvesti još i hrvatski (ilirski) kao službeni u saobraćaju sa strankama i u domaćem djelokrugu. On je znao hrvatski, jer je bio u Dubrovniku tri godine i vrlo zavolio dubrovački govor. Poveo je sa sobom u Ljubljanu mladoga opata Antu Sivrića, da podučava francuske časnike u hrvatskom jeziku.

ŠKOLSTVO. Da bi se moglo uredovati hrvatski, naročito u vanjskoj službi, trebalo je domaćih sinova, koji govore i hrvatski i francuski. Tome je mogla da pomogne samo škola, koju je Marmont usavršio na osnovi Dandolova rada. Tri su vrste škola: osnovne, gimnazije i liceji, zatim središnje (centralne) škole (u Ljubljani i Zadru). U nižim je gimnazijama nastavni jezik bio materinski, u višim francuski ili talijanski. Za ove je škole slovenski pjesnik Valentin Vodnik napisao gramatiku slovenskoga jezika, a pop Šime Starčević hrvatsku »Novu ričoslovcu«. Marmont je uveo još jednu novost, što je mjesto Dandolova »Kraljskoga Dalmatina« stao izdavati »Službeni telegraf Ilirskih provincija«

na francuskim, njemačkom i hrvatskom jeziku. Glavna središnja škola prenesena je iz Zadra u Dubrovnik, u bivši isusovački samostan, pa se u njoj uz latinski, francuski i talijanski jezik učio još i hrvatski (ilirski), a predavao ga je učeni Apendini.

PAD FRANCUSKE PREVLASTI. Napoleon se zaratio s Rusijom, ali u zao čas po se. Stigao ga potpun poraz i na nj se sada digla cijela Evropa. Sad je nestalo i njegove Ilirije, i njezine zemlje dođoše opet u ruke cara Franje. Hrvatsku i Dalmaciju zauzeo je general barun Franjo Tomašić u jesen 1813., a Dubrovnik i Boku general Todor Milutinović. Sad se proširi ime Dalmacije na svu zemlju od Zrmanje do Budve. Sve su te zemlje došle ravno pod Beč kao i Vojna Krajina; pače ni građansku Hrvatsku nije car vratio pod bansku vlast, nego je podvrgne njemačkoj vlasti u Ljubljani. To je silno razjarilo Hrvate, koji su i onako pretrpjeli silnu štetu u krvi i novcu u Napoleonskim ratovima. Tek god. 1822. vratio je car Franjo civilnu Hrvatsku pod bana, ali bez kvarnerskih otoka.

IDEJA NARODNOSTI. Vladanje francusko u našim zemljama bilo je prekratko pa nije moglo da preokrene naše životne i političke prilike. Ali je ipak urodilo idejom narodnosti i zbliženja južnih Slavena, i ta će ideja biti odsada najjača obrana naša protiv svih neprijatelja. U Iliriji našli su se zajedno Slovenci, Hrvati i Srbi (makar i djelomično), hrvatski i slovenski jezik došao je u škole i urede, domaći sinovi zauzeli su uglavnom sva činovnička mjesta — i to se duboko dojmilo hrvatskog naroda; probudilo mu svijest, da smo i mi sposobni za samostalan kulturan i politički život.

DUBROVNIK

Povijest Dubrovnika može se podijeliti na tri doba. Prvo doba (bizantsko) ide od početka njegova do god. 1205; u to je vrijeme bio većinom pod vrhovnom vlasti Bizanta. Drugo doba (mletačko) ide od 1205. do 1358., kad je pod vrhovnom vlasti Mletaka. Treće doba ide od 1358. do 1808. To je doba samostalnosti, i to najprije

pod zaštitom ugarsko-hrvatskih kraljeva (do god. 1526), a onda pod prividnim protektoratom sultanovim (do godine 1684.). To je doba sjaja, moći i književne slave dubrovačke. God. 1808. učiniše Francuzi kraj njegovoj stoljetnoj slobodi.

POSTANAK. Postanak Dubrovnika pada negdje u doba doseljenja Slavena na Balkan, koji su osvojili i razorili stari rimski grad Epidaur (današnji Cavtat). Tada su beskućni građani Epidaura pošli 10 km sjeverozapadno i na poluotoku dubrovačkom osnovali novi grad Ragusium god. 614., koji su Slaveni prozvali D u b r o v n i k o m. Položaj mu je bio vrlo zgodan, jer se s mora lako prilazi k njemu, a s kopna ga štiti brdo sv. Srđ, a opet ne sprečava saobraćaj sa nutarnjim našim kraljevima. Plodna zemljišta bilo je vrlo malo, pa su se građani dali gotovo jedino na trgovinu i ribarstvo. Da osiguraju slobodu trgovanja, morali su tražiti zaštitu jačega, koga su priznali svojim vrhovnim gospodarom. Diplomatska im je vještina i okretnost i bila u tome, da su znali u pravi čas naći toga zaštitnika. Jedino na taj način mogao je Dubrovnik sačuvati svoju slobodu sve do Napoleona.

POLITIČKI POLOŽAJ. Dubrovnik je u prvo doba bio dio bizantske Dalmacije do g. 1202., jedino od g. 1185. do 1192. priznavao je vrhovno gospodstvo normanskih kraljeva u južnoj Italiji. Ali i u to doba Dubrovnik je bio uglavnom slobodna trgovačka republika, a vrhovništvo bizantsko bilo je više prividno.

Poslije pada Bizanta Dubrovnik je došao pod vlast mletačku (1205. do 1358.). Primao je knezove iz Mletaka, isprva do smrti njihove (do g. 1237.), a onda su se mijenjali svake druge godine. Knez je bio glava gradskoj upravi. Obveze prema Mlecima bijahu iste kao i prema Bizantu: mora davati pomoći, ako ustreba; inače je samostalan: ima svoj grb, zastavu, novac, udara svoje pečate na ugovore, što ih na svoju ruku sklapa sa stranim državama. Kao član mletačke republike smije trgovati po svim stranama mletačkim, a to je i stvorilo njegovo blagostanje. Uzalud kušaju vladari srpski, da ga skuče pod svoju vlast; on im se uvijek sretno odhrvao,

pače dobio je od njih i zemlje. Žiteljstvo je bilo romansko, ali od XI. stoljeća stade se u nj naseljavati sve to više Slavena. U burno doba hrvatskih i srpskih zemalja u prvoj polovici XIV. stoljeća naseli se mnoštvo plemićkih porodica njihovih, koje Dubrovnik potpuno pohrvatiše.

U NAPONU SNAGE. Kad je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik prisilio Veneciju, da se odrekla svih prava na Dalmaciju zadarskim mirom g. 1358., dadoše se Dubrovčani pod okrilje ugarsko-hrvatskih kraljeva sve do g. 1526. Ti kraljevi nijesu imali u gradu svoga zastupnika, pa je Dubrovnik zaista bio slobodan. Trgovina mu se raširi daleko kopnom i morem, grad zadobije najveći opseg, blagostanje i snaga dođoše do vrhunca. Imao je s predgrađem 40.000 stanovnika; a građani se razasuli po naseobinama sve do Carigrada, Smirne, Kaira, Sirakuze i Firence. Po čitavom su Balkanu imali svoje rudnike, iz kojih su dobivali zlata, srebra, olova itd. Od polovice XIII. do sredine XV. stoljeća razmakne on svoje granice sve do Boke Kotorske na jug i do Neretve na sjever zajedno sa Stonskim ratom (rt) i otocima Mljetom i Lastovom.

UPRAVA. Dubrovnik je vlasteoska (aristokratska) republika kao i Venecija. Na čelu je uprave k n e z ili r e k t o r, koga poslije godine 1358. biraju između dubrovačke vlastele, ali samo na mjesec dana, da se koja porodica ne bi dočepala trajne vlasti. Knez upravlja gradom i kotarom njegovim. Uza nj je m a l o v i j e ć e od sedam lica, a to su najuglednije dubrovačke porodice. Ono se brine za obranu i prehranu grada, za zdravstvene prilike i nadzire kneza u svim poslovima državnim. Izvanje poslove obavlja s e n a t ili v i j e ć e u m o l j e n i h. U njemu sjedi knez, članovi maloga vijeća i suci, u svemu oko 40 ljudi. Najvišu vlast ima v e l i k o v i j e ć e, kamo dolaze svi plemići, koji su navršili 18 godina života. Veliko se vijeće sastaje jedamput na mjesec, da bira kneza, malo vijeće i više članova, da odlučuje o miru i ratu ili da pomiluje osuđene na smrt; ono izdaje zakone, određuje porez i carine.

Od činovnika su najznatniji bilježnici (notarii). Oni dopisuju s izvanjim svijetom na latinskom i talijanskom jeziku; za slavenski je jezik posebni slavenski kancelar. To je dopisivanje bilo vrlo često i opsežno, te je baš u tim dubrovačkim pismima sačuvano mnogo povijesti južnih Slavena, za koju bez njih ne bismo ništa znali.

SIJELO KULTURE. U XVI. i XVII. stoljeću čitava je Hrvatska jedan golemi vojnički tabor, u kome se nalazio sav narod na ratnoj nozi u boju s Turcima. Najveći je dio hrvatske zemlje u turskim rukama, a tužni »ostaci ostataka negdašnjega kraljevstva hrvatskoga« vodili su očajnu borbu za opstanak. No Dubrovnik je kroz cijelo to vrijeme živio u miru i obilju, pa je zato u njemu procvala znanost i umjetnost. Taj preporod stare grčke i rimske nauke i umjetnosti pod imenom humanizma i renesanse silno je djelovao na preokret duševnog života na Zapadu, naročito u Italiji. Taj preporod došao je i u Dalmaciju, a sjedište mu je bilo baš u Dubrovniku. U Dubrovniku se pojaviše brojni učenjaci svake ruke i pjesnici, koji su proslavili sebe i svoj grad. Nijedan grad na svijetu, vele, nije toliko učinio za opću kulturu čovječanstva koliko Dubrovnik prema svojim silama. Zato ga naši i prozvaše »Slovinskom Atenom«.

TURSKI PROTEKTORAT. Kad je g. 1526. ugarsko-hrvatski kralj Ludovik II. poginuo na Mohaču, nastala je za Dubrovnik velika opasnost kao i za ostale naše zemlje. Ali okretni Dubrovčani i tu se snađoše. Zamoliše vrhovnu sultanovu zaštitu, za koju će mu plaćati godišnji danak. Sultan Sulejman rado prihvati to i dopusti Dubrovčanima da slobodno trguju po svim zemljama turskoga carstva. Jedan jedini put zaprijeti Dubrovniku smrtna pogibao, kad ga je sultan Muhamed IV. htio uništiti g. 1678., ali dubrovačka lukava diplomacija to spriječi.

POTRES GOD. 1667. Dubrovnik je više puta stradao od potresa. Najžešći je bio g. 1667., kad je taj cvatući grad pretvorio u gole ruševine. Dne 6. travnja na Veliku srijedu između 5 i 6 sati ujutro uzdrma jedan jedini

jaki udarac čitavim gradom i pokopa preko 5000 ljudi u ruševinama. S pomoću pape i zapadne Evrope podiže se opet iz rasula, ali se nije više nikada popeo do prijašnje moći i slave. God. 1724. imao je samo 7000 žitelja. Tako je životario sve do god. 1808., kad mu je Napoleon Veliki oteo slobodu i pripojio ga kraljevini Italiji. Godine 1814. dođe s ostalom Dalmacijom u ruke cara Franje I.

DRUGO DOBA FRANJINA VLADANJA

(Od godine 1815. do 1835.)

Bečki je kongres g. 1815. uredio Evropu protjeravši Napoleona u zatočenje na otok sv. Helene i oborivši francusku prevlast. Knez Meternih pribavio je Austriji na tome kongresu prvu riječ.

OBNOVLJENI APSOLUTIZAM. Meternih je bio dugo Franjin prvi ministar (1809. do 1848.) te je zapravo on bio vladar, a ne car Franjo. Bio je obrazovan, duhovit i radin, ali silovit i samovoljan. Već god. 1811. predlagao je Franji, da obustavi ugarsko-hrvatski ustav i da zavede apsolutizam. Tada se carevina nalazila u teškom nutarnjem i vanjskom položaju, pa Franjo nije smio da uvede apsolutizam radi zapletaja međunarodnih. Ali poslije bečkoga kongresa god. 1815. bile su prilike povoljnije, te Franjo zavede strogi apsolutizam, kome je duša bio knez Meternih (Meternihov apsolutizam). Za Ugarsku i Hrvatsku nastadoše opet teška vremena. Ništa se nije smjelo pisati ni govoriti proti tome, pače ljudi se nijesu smjeli baviti filozofijom, poviješću ili prirodnim naukama, već jedino glazbom, istočnim jezicima i sličnim »neopasnim« predmetima. Franjo nije htio da ima obrazovanih ljudi nego pokornih činovnika, pa su zato škole bile većinom prazne. Hrvati i Madžari pokušaše u županijskim skupštinama da dignu glas protiv tolikoga bezakonja, ali car pošalje u županije svoje povjerenike, a ti uzeše pomoću vojske da silom provode kraljeve naredbe. Radi toga zavlada političko mrtvilo i opća zastrašenost. Ugarska i Hrvatska bile su duboko uzbuđene i nezadovoljne radi bankrota, u kome

su izgubile 320 milijuna forinti. Požunski sabor ustao je protiv toga tolikom ogorčenošću, da ga je kralj raspustio g. 1811. i nije ga više sazivao sve do g. 1825. Tada je naime buknula revolucija u Italiji i Španiji, pa je Franji trebalo 30.000 vojnika iz Ugarske i Hrvatske, da tu revoluciju uguši. Tu vojsku pokušao je da skupi naredbenim putem, ali protiv toga digoše hrvatske i ugarske županije toliku viku i otpor, da je Franjo morao sazvati sabor 11. rujna 1825., jer porez i vojsku mogao je samo sabor da određuje i daje. Saziv sabora značio je zapravo pad apsolutizma.

POŽUNSKI SABOR OD 1825. DO 1827. Prije požunskoga sabora sastao se hrvatski sabor u Zagrebu, da bira svoje poslanike. Izabrani su Stjepan Ožegović i Antun Kukuljević za donju, a Alojzije Bužan za gornju kuću. Hrvatski sabor traži preko svojih poslanika od cara i kralja Franje, da sjedini Dalmaciju i Vojnu Krajinu s Hrvatskom, zatim da tri slavonske županije plaćaju u buduće porez onako, kako ga plaćaju i hrvatske, jer pripadaju banskoj upravi. Meternihov apsolutizam i inače ih je toliko zastrašio, da i na ovome saboru prevladava mišljenje, kao i na onome od god. 1790., to jest da se hrvatski ustav može obraniti od bečkoga bezakonja samo u tijesnoj zajednici s Ugarskom.

Požunski je sabor vijećao pune dvije godine i obnovio je one zakonske članke od g. 1791., kojima se imao učvrstiti stari ustav, naročito da se svake treće godine ima sazivati sabor, jer jedini on može kralju da dadne vojsku i ratni porez. I ovom su prilikom zatražili Madžari, da se madžarski jezik uvede u sve škole i urede u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tome se zahtjevu odupriješe Hrvati tolikom žestinom, da je u Hrvatskoj i nadalje latinski ostao službenim, a za madžarski rekoše, »da će činiti sve, da mladež hrvatska nauči madžarski«. Doista hrvatski sabor od 10. rujna 1827. zaključi, da se madžarski jezik u školama ima učiti obavezatno.

MUNICIPALNA PRAVA. Hrvati su pošli još dalje ususret Madžarima, kad su neke županije, a potom i hrvatski sabor od g. 1830. stvorili zaključak, da požunski sabor stvori zakon o obvezatnom učenju madžarskoga jezika u hrvatskim školama, ali latinski da i dalje ostaje službenim u Hrvatskoj. Ali da taj zakon ne bi u nikojem slučaju oslabio državopravnu vezu između kraljevine Hrvatske i kraljevine Ugarske, izdao je Josip Kušević, prvi bilježnik (protonotar) hrv. kraljevstva, po odredbi sabora knjižicu pod naslovom »Jura municipalia« (Prava kraljevine Hrvatske), u kojoj dokazuje na osnovu isprava, kako je Hrvatska uvijek bila zasebna država. Tu Kušević prikazuje razvoj hrvatskoga državnoga prava počevši od doseljenja Hrvata, pa za doba hrvatskih narodnih vladara, naročito tumači ugovor Hrvata s Kolomanom od g. 1102. i zaključuje na temelju brojnih zakona, koje su sabori stvorili tijekom stoljeća i kraljevi potvrdili sve do u najnovije vrijeme, da je H r v a t s k a u v i j e k b i l a r a v n o p r a v n a U g a r s k o j, d a k l e s a m o s t a l n a i s a v e z n a k r a l j e v i n a. Ta je knjižica izazvala kod Madžara ogorčenje, buran i zloban smijeh, kao nešto nesavremeno.

Kad su hrvatski poslanici stigli na požunski sabor g. 1830., našli su kod Madžara takvo neprijateljsko raspoloženje, kakvu se nijesu nipošto nadali. Sabor je uzeo takav stav protiv Hrvata, da se tim časom počinje ona borba između Hrvata i Madžara, koja je godine 1848. došla do svoga vrška. Car Franjo sazvao je sabor, da mu još za života okruni sina Ferdinanda za kralja. Poslije krunidbe sabor stvori zaključak, da se madžarski jezik ima uvesti u sve urede kao službeni, a onda zatraži, da se protestantima dade građansko pravo i u Hrvatskoj, a to znači, da se dokine posebni hrvatski vjerski zakon od god. 1608. Rasprave su tekle tako burno, da su Madžari stali tvrditi, da je »Hrvatska dio Ugarske, koja mora da sluša svoju mater-zemlju«, i da nije nikakva »savezna kraljevina«. Hrvati su otklonili madžarski jezik, ali pitanje protestanata nije riješeno nego je preneseno na budući sabor. Radi toga nijesu hrvatski poslanici ni iznijeli onaj zaključak hrvatskoga sabora, da naime požunski sabor stvori zakon o obvezatnom učenju madžarskoga jezika u Hrvatskoj.

Kad se potom sastao hrvatski sabor, da čuje izvještaj požunskih poslanika, ovi mu izjaviše: »Madžari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; za ovaj put obranismo još naše zakone, no ozbiljno se bojimo, da to na budućem saboru više ne će biti moguće.« Da se ta bojazan hrvatskih poslanika nije ispunila, uzrok je narodni preporod.

HRVATSKI NARODNI PREPOROD

NACIONALIZAM. Preporod hrvatskoga naroda u prvoj polovini XIX. stoljeća djelo je općega preporoda evropskih naroda toga vremena. Krajem osamnaestoga stoljeća nastaje u Evropi jedan neobično velik i snažan pokret, koji je značajan za politički i kulturni život svih evropskih naroda. Taj se pokret zove u politici n a c i o n a l i z a m (narodnost), a u književnosti r o m a n t i z a m.

Taj je pokret proveo u prvoj polovici XIX. stoljeća duboke i korjenite promjene na svim područjima narodnoga života: to je doba duševnoga preporoda i materijalnoga napretka cijele Evrope. Te velike i zamašne promjene na političkom, kulturnom i socijalnom polju uvelike su plod francuske revolucije od g. 1789. Sve do toga vremena ideji narodnosti nije bilo ni traga, pa su narodnosne opreke bile gotovo i nepoznate. Društvo se dijelilo po staležima, a ne po narodnosti. Evropsko se plemstvo osjećalo kao jedna cjelina, gotovo kao jedan narod spram svojih neplemenitih podanika, s kojima nije htjelo da ima išta zajedničko. Plemstvo je bilo nosilac sve vlasti i časti u zemlji te je ljubomorno pazilo na svoje staleške razlike. Čestitoga seljaštva i razvijenoga građanstva nije bilo nigdje, nego su svi bili robovi feudalne gospode. Jednak je položaj imala raja u turskome carstvu. Sav državni teret morao je da snosi kukavni kmet, premda nije imao svoje zemlje. Usto je vladarski despotizam (neograničena vladavina) postao upravo nesnosan.

Filozofija XVIII. stoljeća traži, da među ljudima vlada vjerska snošljivost, jer narodi se dijele po krvi

i jeziku, a ne po vjeri. Nadalje ta filozofija uči, da narodi nijesu privatno vlasništvo svojih vladara, te ne mogu prelaziti s oca na sina kao baština, a pogotovu da ih njihov vladar ne može prodati, založiti ili darovati kome hoće. Jedan narod treba da se okupi u jednu državu, makar se sad nalazio pod raznim vladarima, jer država postoji radi naroda, a narod ima pravo da uredi sebi vladu, kakvu hoće i koja mu najbolje odgovara. Ta nauka traži nadalje jednakost svih staleža na osnovu: jednaka prava i jednake dužnosti za sve. Traži, da zemlja ne bude vlasništvo samo feudalaca (gospode), nego da pripada svim članovima jednoga naroda.

Te su ideje širili filozofi i književnici u svojim spisima, te one brzo zahvatiše i široke narodne slojeve. Kad je tlo bilo pripravljeno, istupiše narodni predstavnici odlučno, da obore stari i truli državni uređaj (sistem), te da postave društveni život francuskoga naroda na nove i zdrave temelje. Narod treba da se oslobodi ropstva, u koje su ga bili sapeli viši razredi i kraljevska vlast. To je postigao revolucijom od god. 1789. Narod je došao do slobode, ali je prolio rijeke krvi i počinio grozna barbarstva (divljaštva).

Nove ideje širili su sada odlični umovi: učenjaci, politici, književnici i novinari po svim zemljama boreći se za ustav s lozinkom francuske revolucije: bratstvo, jednakost i sloboda. Te misli prodrješe u sve evropske narode još u prvoj polovici XIX. stoljeća i urodiše političkim i narodnim pokretom, koji zahvati sve narode bivše habzburške monarhije. Počeše se tek sada buditi iskre narodne svijesti i javljati narodnosne opreke. Cilj je tim nacionalnim borbama bio, ili da se pojedine države oslobode ispod drugih država (na pr. Srbija i Grčka od Turske, Poljska od Rusije, Belgija od Nizozemske), ili da se raskomadani dijelovi jednoga naroda ujedine u svoju narodnu državu kao na pr. Njemačka i Italija.

ROMANTIZAM. Uporedo sa nacionalizmom nastade novi pokret u književnosti, koji se zove romantizam. On je glavni tvorac narodnosti kod evropskih naroda i njihove narodne kulture. Romantizam prikazuje u knji-

ževnosti narodni život. Romantičari počeše razvijati nove misli o narodu, književnosti i umjetnosti uopće. Oni su stali u književnosti da poljepšavaju narodnu povijest, da iznose svijetle primjere otaca, da obožavaju prosti narod, njegovu prošlost i sadašnjost, njegov život, običaje, tradiciju (predanje), vjeru, jezik i odijelo, ali sve su to pisali sa najvećim oduševljenjem, razigranošću mašte, sa najzvučnijim riječima, samo da što više ljude zanesu.

Tako su pisali romantici i kod ostalih naroda, poglavito kod Nijemaca. Njemački književnici uzeše iznositi nove i moderne misli o narodu i njegovu jeziku, o njegovoj prošlosti, književnosti i narodnom ponosu; osobito su opisivali srednji vijek, kad je njemački narod igrao tako veliku i odlučnu ulogu. To su njemački preporoditelji pripovijedali najviše zato, da ojačaju narodni osjećaj i svijest o jedinstvu i zajednici njemačkoga naroda, pa da obore francusku prevlast i francusku kulturu. Kad je Napoleon bio potučen u Rusiji, podiže se čitava četa njemačkih pjesnika, koji su budnicama i rodoljubnim pjesmama potpaljivali u njemačkom narodu oduševljenje za rat protiv Francuske. Oni su najzanosnijim riječima govorili o rodoljublju i materinskom jeziku kao o najvećem blagu svakoga naroda.

SLAVENSKI ROMANTICI. Taj narodni i književni pokret zahvatio je poput jakog vihora sve zemlje i narode evropske, pa mu se ni Slaveni nijesu mogli oteti. Za Slavene je imalo veliko značenje djelo njemačkog filozofa Johanna Gottfrieda H e r d e r a »Ideje u filozofiji ljudske povijesti«, gdje napose govori o Slavenima. Taj slavni Nijemac proučavajući razvoj ljudske kulture i evropske civilizacije (obrazovanosti) došao je do ovih zaključaka: Latinski narodi stvorili su prvu evropsku kulturu, a to je stara grčka i rimska kultura. U srednjem vijeku glavni su tvorci kulture germanski narodi, a eto krajem 18. stoljeća počeše se ljudi uopće odvraćati od kulture; Ruso, francuski filozof, uči, da je kultura pokvarila ljude, zato treba da se opet povrate u primitivno (sirovo) stanje, to jest k prirodi. Herder veli: sada dolazi red na Slavene, da preuzmu vodstvo u

kulturi čovječanstva. Taj blagi i čovjekoljubivi filozof vidio je, da Slaveni nastavaju najljepše i naplodnije krajeve Evrope, pa kako su marljivi i radini, proreče im sjajnu budućnost, »kad se jednom od sna probude i oslobode ropskih lanaca na čitavom prostoru od Jadranskoga mora do Karpatskoga gorja, od Dona do Mulde«.

U tome općem pokretu i proučavanju narodne prošlosti počeli su romantici da poučavaju i Slavene. Sad se pojaviše na obzorju slavenske nauke sjajne zvijezde: Durih, Dobrovski, Šafarik, Kolar i Kopitar. Dobrovski — »patrijarha i otac slavistike« — počeo je da znanstveno proučava prošlost Slavena i da hvata veze, koje postoje među raznim slavenskim jezicima.

ŠAFARIK. U tome pogledu još je značajniji rad Slovaka Šafarikov i Kolarov. Šafarik, rodom Slovak, živio je dugo kao profesor na srpskoj gimnaziji u Novom Sadu od g. 1819. do 1832. Napisao je djelo »Povijest slavenskih jezika i književnosti u svim narječjima«. Tu on govori o pradomovini Slavena, njihovu podrijetlu i prošlosti, o vjeri i običajima, te iznosi njihovo stanje u tridesetim godinama 19. stoljeća. Drugo mu je djelo »O podrijetlu Slavena«, u kojem raspravlja o najdavnijoj prošlosti svih Slavena. On veli, da su Slaveni starosjedioci u Evropi. Prema tome Iliri i Tračani, koji su jednoć obitavali u našim zemljama, bili bi po njemu Slaveni i naši pređi.

Šafarikova su djela netočna, jer su to tek počeci naučnoga rada bez izvora i naučnih pomagala. Ali su ipak oduševila slavensku mladež, kojoj je prvo djelo i posvetio. I drugo je djelo ostavilo dubok dojam na slavenske i neslavenske učenjake.

KOLAR. Još je više utjecao na preporod slavenskih naroda i književnosti slavni pjesnik i filozof Jan Kolar, također Slovak. Uopće bilo je malo ljudi, koji su imali tako široko slavensko osjećanje i srce kao on. Pod riječju »naš narod« on je razumijevao i obuhvatao sve Slavene. Imao je osobitu ljubav za našu narodnu pjesmu i štokavsko narječje. Podržavao je stalne veze s našim ljudima, osobito s Gajem i Vukom Stefanovićem

Karadžićem. Tražio je, da svi južni Slaveni prime štokavsko narječje za svoj književni jezik. Ispjevao je zbirku pjesama pod naslovom »K ć i S l a v e« te je po njoj postao otac slavenske uzajamnosti. Tražio je književnu i kulturnu zajednicu svih Slavena. Svojim člankom »o književnoj uzajamnosti među narodima i narječjima slavenskim« stvorio je ideju slavenske veličine i ponosa, čime je ispunjao ojađenu dušu potlačenih Savena čvrstom nadom u oslobođenje i spas. On je naučio Slavene međusobnoj ljubavi i poštovanju.

VUK KARADŽIĆ. Vuk Stefanović Karadžić, rodom Srbin, i Slovenac Kopitar također su silno utjecali na naš narodni i književni preporod. On je Vuka uveo u svoje romantične ideje, upućivao ga u književni rad, tražio mu veze u Rusiji i Njemačkoj, njegova djela saopćivao učenoj Evropi i pravio čitavu propagandu za našu narodnu pjesmu. I doista Vuk je izdanjem »Narodnih pjesama«, »Male gramatike« i »Rječnika« preko Kopitara izazvao udivljenje učene Evrope za naš jezik.

LJUDEVIT GAJ. Za te nove ideje stali su se zagrijavati i hrvatski mladići, osobito oni, koji su bili na naucima u stranome svijetu. Naročito je važno omladinsko središte tada bio Štajerski Gradac, gdje su se oko 1827. nalazili kao đaci: Ljudevit Gaj, Fran Kurelac, Dimitrije Demeter i Mojsije Baltić. Još je tu bilo đaka Slovenaca, Hrvata i Srba. Ti mladići mnogo su vidjeli i naučili u svijetu, prateći budno nacionalni rad i osvještenje pojedinih naroda, videći kolika pogibao prijeti njihovu narodu od Nijemaca i Madžara, zadojeni sveslavenskim idejama svojih učitelja Šafarika i Kolara, začarani Vukovim izdanjima narodnih pjesama, osnovaše u Gracu omladinsko društvo g. 1827., koje prozvaše »Ilirski klub«. U tome đačkom društvu zatitraše prvi snovi o našem narodnom preporodu. Tu su učili naš narodni jezik (štokavštinu) čitanjem Kačića i Vukovih pjesama, vježbali se u književnom radu i pripravljali se za uzvišeni svoj posao. Gaj veli za Demetera i Boltića: »Oni su bili prvi od našinaca, koji su sa mnom baš kao kroz san u budućnosti gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti.«

Iz Graca otišao je Gaj u Peštu na sveučilište. Tu se lično upoznao sa Kolarom i Šafarikom. Ta dva preporoditelja češkog i slovačkog naroda raspiriše u njem još više vatru rodoljublja, te Gaj postade odsada pravim apostolom ideje sveslavenske uzajamnosti. On je stvorio plan o izdavanju hrvatskih novina, o promjeni pravopisa, o uvedenju jednoga književnoga jezika, jer su to temelji, bez kojih je nemoguće narod preporoditi. Gaj je izdao knjižicu »Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisanja« 1830. U toj knjižici zagovara misao književnoga jedinstva s ostalim Slavenima, u prvom redu sa Srbima i Slovencima. Od toga dana postade Gaj priznati vođ hrvatske omladine.

Gaj je bio velik govornik, historik, pravnik, okretan organizator i vješt novinar. Dojam njegova govora bio je silan i neopisiv. Imao je takvu snagu i divnu vanjštinu, da je slušatelje naprosto začaravao. Zato je njegov ugled bio neograničen, pogotovo kad se iz Lajpciga vratio kao doktor filozofije i stalno se nastanio u Zagrebu.

»NOVINE HORVATSKE«. Gaj se odmah dao na rad. Pokušao je da okupi oko sebe sve darovite ljude, osobito mladež. Čaru njegova govora i žarkom razlaganju njegovu o silnom i velikom slavenstvu, o narodnom preporodu, o narodnoj književnosti i jeziku nije se mladost mogla da otme, nego se upravo oduševila za te ideje. Te nove misli dale su se najlakše raširiti preko novina i knjiga. Zato Gaj zatraži g. 1832. od vlade da može izdavati političke novine i književni prilog. Madžarska vlada znala je, da će to biti velik udarac za njezinu politiku u Hrvatskoj, zato je zapriječila izdavanje novina. Poslije raznih okapanja Gaj je ipak uspio i prvi broj »Novina Horvatskih« izađe dne 6. siječnja 1835. sa književnim prilogom »Danica«.

ILIRIZAM. Novine su štampane starim pravopisom i kajkavskim narječjem, da se predobiju stari ljudi, građani i književnici za nove ideje. Hrvatska je inteligencija radosno primila i »Novine« i »Danicu«, te je Gaj primao zanosna pisma sa raznih strana u znak priznanja i odobravanja. Kad je taj pokret uhvatio u narodu zdrav

korijen, i kad se narod upoznao sa sveslavenskim idejama i težnjama južnih Slavena, onda je Gaj g. 1836. promijenio i pravopis i narječje u »Novinama« i »Danici«. Na to su ga silili i vanjski događaji. Madžari su uprli sve sile, da Hrvate pomadžare. Gaj je znao, da za tu tešku borbu treba pripraviti sav narod i udružiti sve njegove sile.

Sad je trebalo naći jedno zajedničko ime, koje će obuhvatiti i Hrvate i Srbe i Slovence. U tome imenu nijedan narod ne bi izgubio svoga imena, ali bi opet svi imali i zajedničko ime. Gaj i drugovi mu izabraše ime »i l i r s k o«, jer da stanujemo u negdašnjim ilirskim zemljama. Šafarik je pisao, da su Slaveni starosjedioci u Evropi, i da su onda Iliri naši predi. Osim toga car je Napoleon bio sastavio svoju Iliriju iz Dalmacije, Istre, Slovenije i Hrvatske od Save do mora. Ime ilirsko bilo je poznato i ugarskim Srbima, jer ih je bečki dvor zvao tim imenom. Tako dakle početkom g. 1836. izađoše Gajeve »Ilirske narodne novine« i »Danica ilirska« sa značajnim geslom: »Narod bez narodnosti jest tijelo bez kosti«. Mjesto starog pravopisa uveden je novi (današnji), mjesto kajkavštine došla je u književnost štokavština kao naš književni jezik.

GROF JANKO DRAŠKOVIĆ. Gaj i drugovi bili su zaneseni svojim uspjehom. Člancima i budnicama stali su širiti narodnu svijest i u najnižim slojevima. Njihove su ideje dobivale pristaša iz dana u dan. Grubi nasrtaji Madžara na požunskim saborima kopali su nepremostivi jaz između Ugarske i Hrvatske. Plemstvo i svećenstvo počelo se priklanjati omladini. Redovi se narodnih boraca množili od dana do dana. U četu Iliraca stupa i sijedi grof Janko Drašković. Taj je muž duže živio u Parizu, upoznao se sa modernim idejama, pa je s mladenačkim žarom pristao uz mlade preporoditelje; da ih pomogne moralno i materijalno. On je postao politički vođa narodnoga pokreta. On je izdao 1832. uoči požunskoga sabora politički spis »Disertaciju« (razgovor), u kojoj svjetuje hrvatskim poslanicima za požunski sabor, da traže od kralja, neka u jednu političku cjelinu pod imenom »Velike Ilirije« skupi ove zemlje: Hrvatsku, Dalmaciju, Vojnu Krajinu, Rijeku i Bosnu, a milošću kraljevom neka joj se pridruže još Kranjska, Štajerska i Koruška. U toj jedinstvenoj državi treba da je službeni jezik samo »ilirski«, to jest štokavština, a vrhovnu vlast u ime kraljevo neka vrši ban. Njegova vlast treba da se obnovi onako, kako je nekoć bila, a ban mora uživati narodno povjerenje.

HRVATSKI SABOR OD GODINE 1832. Taj novi duh osjetio se i na hrvatskom saboru od g. 1832., koji se sastao uoči požunskoga. Skroz je drukčije raspoloženje ovoga sabora nego u onoga od 1830., kad su staleži zaključili da uvedu obvezatno učenje madžarskoga jezika u hrvatskim školama. Tada su staleži bili mlitavi i potišteni, a sada su srčani i ratoborni. U to vrijeme bijaše ban barun F r a n j o V l a š i ć (1832. do 1840.), odlučan i iskren prijatelj hrvatskoga naroda. On izabere na saboru generala Jurja Rukavinu za potkapetana kraljevine Hrvatske, a Rukavina se nato zahvali u saboru hrvatskim jezikom. To je izazvalo neopisivo oduševljenje i burno klicanje kod staleža; to je prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru poslije toliko vjekova. — Poslije njega ustane član banskoga stola, zagrebački kanonik grof Karlo Sermaž, koji prikaza politički položaj ovako: »I doista, ako ne ćemo da sami sebe varamo, moramo priznati, da sva nakana Madžara ide za tim, da sve naše pradjedovske običaje i zakonito stečena prava i povlastice, što smo ih nastojali da kroz vjekove utvrdimo i sačuvamo, svojom nama dušmanskom premoći na saboru dokinu, kraljevstvo naše mnogo starije negoli je Ugarska razvale, i da mu ostave samo prazno ime.«

Ovaj je snažni govor otvorio oči mnogim hrvatskim velikašima i staležima, pa su izabrali za poslanike na požunskom saboru najjače ljude: grofa Janka Draškovića za gornju, Hermana Bužana i Antuna Kukuljevića za donju kuću. Sabor daje svojim poslanicima odrešitu i samosvijesnu uputu, koja glasi: 1. u protestantskom pitanju imadu se držati dosadašnjega hrvatskoga stanovišta; 2. imadu nadalje Madžarima kazati, da su se Hrvati od svoje volje podvrgli ugarskoj vladi samo

dotle, dok Hrvatska ne bude prostranija, da uzmogne sama uzdržavati svoju samostalnu vladu; 3. neka poslanici traže od kralja, da obnovi bansku vlast u starom ugledu i moći sjedinjenjem Vojne Krajine, Rijeke i Dalmacije; 4. glede ubiranja polovice ratne daće hrvatski će poslanici izjaviti, da će Hrvati povući natrag zak. čl. 59. od godine 1791. i da će o toj daći opet raspravljati na hrvatskome saboru, gdje joj je jedino i mjesto, ako bi Madžari pokušali da diraju u ovo pravo Hrvata; 5. latinski jezik ostaje i nadalje službenim jezikom u Hrvatskoj. »Ako bi pak poslanici vidjeli, da se uzalud naprežu, onda neka istupe iz ugarskoga sabora, pa će se kraljevina Hrvatska poput Erdelja sama pobrinuti za svoja prava.«

POŽUNSKI SABOR GODINE 1832. I raspoloženje požunskoga sabora bilo je skroz drukčije nego onoga iz god. 1830. Madžari su bili posve osviješteni, pa su htjeli da zgodnim reformama u duhu novoga vremena sredovječnu feudalnu Ugarsku pretvore u modernu državu. U saboru su bila tri odlična madžarska politika, koji su bili u stanju da sve te reforme provedu. To su: zastupnik zaladske županije Franjo Deak, velik govornik, rodoljub i okretan politik; zatim grof Sečenji, koji je g. 1825. prvi progovorio u saboru madžarskim jezikom, i barun Nikola Vešelenji, jedan od najvatrenijih Madžara i potomak onoga saveznika Petra Zrinjskoga.

Prvo pitanje, kojim se požunski sabor pozabavio, bijaše kmetstvo. Donja kuća zaključi, da se kmetstvo posve dokine, a tako i rabota, »da puk dobije pravo vlasništva i građanstva, pa da se tako stvori narod«. Donjoj se kući pridruži i gornja, pa tako zakonska osnova bi prihvaćena. Knez Meternih nagovori cara Franju, da tu osnovu ne potvrdi »kao revolucionarnu i demokratsku«. Konačno je odlučeno, da seljak-kmet može slobodno seliti i od rabote se otkupiti novcem. — Drugo je pitanje bilo protestantsko, ali mu se Hrvati oduprieše braneći svoj vjerski zakon. Nato uzmu Madžari tvrditi, da su tri slavonske županije madžarske, a tako Rijeka i »ugarsko« primorje. Hrvati spasoše i ovaj put svoje pravo, a ban Vlašić izjavi u gornjoj kući:

Rijeka s primorjem hrvatska je ne samo po historijskom i zemljopisnom položaju nego i po zdravom razumu, jer nije moguće, »da bi Madžari mogli imati ondje preko Hrvata ikakvih prava«.

Za vrijeme tih burnih rasprava umre kralj Franjo I. 2. ožujka 1835. iza 43. godišnjeg vladanja.

FERDINAND V.

(Od godine 1835. do 1848.)

Ferdinand je bio čovjek dobar, blag i plemenit u duši. Ali s druge strane opet bio je boležljiv i slab, te su ga morali okružiti nekim odličnim ličnostima, da mu budu prvi savjetnici. Toj »državnoj konferenciji« bio je na čelu knez Meternih, a uza nj i kraljeva braća nadvojvode Ludovik i Franjo Karlo.

BORBA ZA JEZIK. Požunski sabor nije ni prekidao svoje zasjedanje nego je nastavio rad na reformama. Kad je na red došlo jezično pitanje, zatraže Madžari od Hrvata, da madžarski jezik imadu uvesti u svoje škole od petoga razreda gimnazije pa dalje kao nastavni jezik. Nadalje da madžarski moradu za deset godina naučiti svi, koji hoće da stupe u državnu službu. Hrvati se tome prijedlogu opriješe, ali ih nadglasaše obje kuće (gornja i donja) stvorivši zaključak, da se u Hrvatsku i Slavoniju uvodi madžarski jezik kao službeni. Hrvati zamole kralja Ferdinanda, da ih zaštiti od madžarskoga bezakonja. Herman Bužan izjavi u saboru, da se Hrvati »ne će odroditi od svojih otaca, već narodnost svoju čuvati svim dopuštenim sredstvima, a municipalna prava njihova da na osnovi zakona (zak. čl. 120. od g. 1715.) nikad ne mogu biti predmetom rasprave u ugarskom saboru, koji nema prava, da se miješa u nutarnju upravu Hrvatske... Hrvati se ne bore za mrtvi latinski jezik, nego z a s v o j e p r a v o, jer oni sami mogu sebi odrediti službeni jezik koji hoće, pače i h r v a t s k i, a taj je baš u posljednje doba veoma napredovao.« Kralj je malo zatim zaključio požunski sabor, a Hrvati i Madžari razišli su se kao otvoreni protivnici. Među njima pukao je duboki jaz poslije sedam stoljeća zajedničkoga

života, i taj je jaz bivao sve širi i dublji iz dana u dan. Poslije toga sastao se hrvatski sabor, primio izvještaj svojih poslanika i zahvalio kralju, što je potvrdio hrvatska municipalna prava.

POŽUNSKI SABOR OD 1839. i 1840. Nakon tri godine kralj je opet sazvao požunski sabor. Hrvatski je sabor izabrao svoje poslanike: Andriju Markovića za gornju, Aleksandra Dominića i Hermana Bužana za donju kuću. Sabor je dao poslanicima značajnu uputu o promjeni kraljevskoga naslova. Dosad je naime bio običaj, da se u kraljevu naslovu navodi ovako: na pr. Ferdinand V. kralj Češke, Ugarske i pridruženih strana i t. d. Sad Hrvati traže ovakav naslov: Ferdinand V. kralj Ugarske, Češke, D a l m a c i j e, H r v a t s k e i S l a v o n i j e, jer se time bolje izražava politička samostalnost Hrvatske. Isto tako moradu se oduprijeti protestantskome pitanju i madžarskome jeziku u Hrvatskoj, a tražiti sjedinjenje Vojne Krajine i Dalmacije s Hrvatskom.

Čim se sastao požunski sabor, iznesu Madžari prijedlog, da se madžarski jezik ima uvesti u sve škole i urede u Hrvatskoj kao službeni jezik, pače i u Vojnoj Krajini. Zatim ugarska vlada ima da izdaje sve zakone i okružnice jedino na madžarskom jeziku za Ugarsku i Hrvatsku. Na tu navalu izjavi Herman Bužan u ime Hrvata ovo: »Staleži i redovi hrvatski i slavonski ne idu toliko za tim, da sebi sačuvaju latinski jezik, koliko o n o p r a v o, po kojemu mogu sami sebi da određuju svoj službeni jezik, pa stoga pronađu li možda jednom za zgodno, zamijenit će latinski jezik svojim narodnim.«

Sama misao, da Hrvati kane danas sutra uvesti svoj narodni jezik kao službeni, uzbudila bi kod Madžara pravi bijes, jer im je razbijala osnovu o velikoj madžarskoj narodnoj državi od Karpata do mora. Zato su ih riječi Bužanove raspalile toliko, da su svi bez iznimke poricali Hrvatima pravo da mogu uvesti hrvatski jezik kao službeni u svojoj domovini. Oni zaključe i odrede d e s e t g o d i š n j i r o k, do kojega se ima i u Hrvatskoj i Slavoniji započeti madžarski uredovati. Na glas o ovoj raspravi uzbuni se sva Hrvatska i Slavonija. Županijske skupštine odaslaše kralju Ferdinandu »krepke« predstavke s molbom, »da bi Njeg. Veličanstvo uskratilo svoje odobrenje svim (požunskim) saborskim zaključcima, koji se protive narodnosti i municipalnim pravima kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a naročito onomu o uvedenju madžarskoga jezika«. Zagrebačka županija zaključi na prijedlog grofa Janka Draškovića, da se u kralja opet izmoli p o s e b n a h r v a t s k a v l a d a, to jest, da se Hrvatska odruži u upravi od Ugarske. I ban Vlašić pred smrt upravi na kralja molbu, da od Hrvata ukloni »posve strani« madžarski jezik. Doista kralj nije potvrdio taj madžarski zaključak

STOLICA ZA HRVATSKI JEZIK. Snažni istup Hrvata odbije madžarske navale na Slavoniju i primorje, spasi hrvatsko stoljetno pravo, da Hrvatska plaća samo polovicu ratnoga poreza, što ga plaća Ugarska, i da protestantima nema mjesta u Hrvatskoj. Jedino u pitanju kmetstva Madžari su pobijedili. Kad se potom god. 1840. sastao hrvatski sabor pod predsjedanjem zagrebačkoga biskupa Haulika, zamjenika banova, primi sa zadovoljstvom izvještaj svojih poslanika na požunskom saboru, a onda zaključi, neka se zamoli kralj, »d a s e u k r. z a g r e b a č k o j a k a d e m i j i i p o s v i m g i m n a z i j a m a u r e d e s t o l i c e č i s t o g a n a r o d n o g a j e z i k a«, jer staleži smatraju svojom dužnošću, »d a i n a š j e z i k š t o v e ć m a u z g o j i m o, d a s e t a k o i s t a k n e t i p n a š e n a r o d n o s t i«. Ovo je prvi saborski zaključak poslije toliko vjekova stvoren u korist procvata hrvatskoga jezika, a svjedoči, da je duh narodnosti prodro u sabor među staleže i redove, među hrvatsku gospodu.

DRUŠTVENI ŽIVOT. Gaj i drugovi gledali su, da što jače razviju hrvatski društveni život, jer jedino tim može se narod zbiljski preporoditi. Gaj je odavno mislio, da po primjeru Madžara osnuje narodni muzej s knjižnicom. On predloži, da se osnuje »Društvo prijatelja ilirske prosvjete«, a taj prijedlog poduprieše županije i sabor. No vlada se ugarska nije žurila, da potvrdi pravila toga društva. Zato su naši Iliri proveli

društvenu organizaciju u čitaonicama. Prva je osnovana u Varaždinu g. 1837., druga u Karlovcu, treća u Zagrebu g. 1838. Tu su se sastajali narodni radnici, razgovarali se o politici i književnosti; proučavali narodni jezik, čitali knjige i časopise i oduševljavali se za rad. Kolo vodi zagrebačka čitaonica s predsjednikom grofom Jankom Draškovićem. U svome prvom programnom govoru on je odredio čitaonici veliku zadaću. Iz te se čitaonice razvilo »Gospodarsko društvo« g. 1841., koje i danas postoji; zatim Matica Ilirska g. 1842., današnja Matica Hrvatska; a napokon i Hrvatsko kazalište.

MADŽARONSKA I ILIRSKA STRANKA. Kad je hrvatski sabor stvorio zaključak o hrvatskom jeziku, to je još više oduševilo mlade rodoljube za rad. Oni su za nekoliko godina izgradili temelje svoga narodnoga i kulturnoga života. Taj neočekivani preokret u mišljenju hrvatskoga plemstva i sabora, taj nagli uspjeh Gaja i drugova mu na svim područjima narodnoga života, to snažno probuđenje hrvatske narodne svijesti osupnu Madžare i prenerazi ih. Oni se dadoše odmah na posao, da taj rad i napredak Iliraca ili hrvatskih narodnih preporoditelja ometu. Trebalo im je da sve svoje prijatelje i pristaše u Hrvatskoj slože i organiziraju u jednu stranku kao protutabor Ilircima (panslavistima, sveslavenima). Sve do god. 1840. u Hrvatskoj nije bilo nikakve političke stranke, koja bi naime imala svoj izrađen program (cilj) i organizaciju. Madžari osnuju u Hrvatskoj svoju »h o r v a t s k o-u g a r s k u s t r a n k u« g. 1841. Vođe joj bijahu braća Juraj i Levin Rauh i turopoljski komeš (župan) Antun Danijel Josipović. Oni osnovaše u Zagrebu svoju »kazinu« kao protutabor ilirskoj čitaonici. Tu stranku narod prozove »madžaronskom«, »madžaronima«. Politički program njezin bijaše, da ukine ime »ilirsko« tobože u korist i spas imena »horvatskoga«, a zapravo zato, jer je Madžarima bilo toliko mrsko i štetno; zatim da makne novi pravopis i književni jezik u korist kajkavštine, i konačno da se »Horvati« odreknu svojih municipalnih prava, da se utope u jedinstvenoj madžarskoj državi, da prime madžarski jezik, da se odreknu hrvatskoga sabora, te da

županije izravno šalju poslanike u ugarski sabor. Dakle ta je stranka išla za potpunim uništenjem hrvatske državne samostalnosti i za pomadžarenjem hrvatskoga naroda.

Hrvatski preporoditelji bili su dakle prisiljeni, da se udruže u narodnu »ilirsku stranku«, jer je prijetila velika pogibao, da će im madžaroni uništiti sve plodove mukotrpnoga rada. Tako ih prilike prisiliše, da se bave više politikom nego kulturnim i književnim radom. Ilirska stranka primila je politički program grofa Janka Draškovića, a taj traži ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u jednu državnu cjelinu, kojom će vladati ban sa saborom u ime kraljevo. U književnosti tražila je kulturnu zajednicu sa Srbima i Slovencima.

ZABRANA IMENA ILIRSKOG. Osnutak obiju stranaka doveo je odmah do sukoba među njima. Nastala je ogorčena borba, tko će dobiti županije u ruke; jer tko ima županije, taj ima većinu u saboru. Kod obnove činovništva (restauracije) u županiji križevačkoj i varaždinskoj Ilirci su dobili većinu, a poslije žestoke borbe i u županiji zagrebačkoj, jer su madžarone izigrali na vrlo lukav način. Madžari i madžaroni bili su radi toga upravo bijesni. Oni su vidjeli, da je duž Dunava i Drave podignut silan bedem protivu njihovih težnja, da naime pomadžare Hrvate i da Madžarsku prošire sve do Jadranskoga mora. Oni su sada digli upravo paklenu hajku protiv Iliraca i u Hrvatskoj i u Madžarskoj. Počeli su ih opadati i klevetati kod ugarske vlade i kod bečkoga dvora, da su u službi Rusije, da će dići revoluciju, da će osnovati »ilirsko carstvo« pod zaštitom Rusije. Kralj je nato imenovao banom Erdeljca grofa Franju Halera, čovjeka dvoru odana, komu je državna korist bila na srcu nada sve. Njega je dvor poslao, da uredi zamršene hrvatske prilike. Protiv Iliraca bio je i ugarski palatin nadvojvoda Josip. Ban se nije mogao snaći u tome neredu, pa predloži kralju, da bi bilo zasad najbolje, ako se z a b r a n i i m e i l i r s k o. Ilirizam je prodro u sve hrvatske zemlje pa i u Bosnu, gdje su ga franjevci objeručke dočekali. Nastalo je narodno gibanje među franjevcima i katolicima, pa se carigrad-

ska vlada potužila u Beču na to. Radi tih razloga zabrani ilirsko ime kralj Ferdinand 11. siječnja 1843. Gaj je morao »Ilirske novine« pretvoriti u »Narodne novine«, a ilirska stranka nazove se »narodnom strankom«. Zabrana imena ilirskoga najteže je pogodila Gaja, koga su počeli sada mnogi okrivljivati, te on odsada igra tek sporednu ulogu u javnom životu hrvatskom. Njega će skoro zamijeniti mladi Ivan Kukuljević, kao što je starca Janka Draškovića zamijenio Metel Ožegović.

BORBA NA POŽUNSKOM SABORU. Poslije tri godine sazvao je kralj požunski sabor za g. 1843. Prije njega sastao se hrvatski sabor. Na njemu se proslavio Ivan Kukuljević, kad je prvi zastupnički govor izrekao na hrvatskom jeziku. Tom je zgodom predložio saboru, da hrvatski jezik uvede mjesto latinskoga u sve urede i škole. Zastupnici su saslušali govor sa najvećom pažnjom i oduševljenjem, ali ban Haler i visoko plemstvo rekoše, da još za to nije došao čas. Sabor se imao sastati dne 22. travnja, ali su madžaroni doveli 800 oboružanih seljačkih plemića iz Turopolja protiv dosadašnjeg običaja, jer ti plemići-seljaci nijesu nikada na sabor dolazili. Ban odgodi sabor, a Turopoljci se vrate kući. Poslije toga sabor se sastao 2. svibnja i izabrao je poslanike za požunski sabor: za gornju kuću Hermana Bužana, a za donju Karla Klobučarića i Metela Ožegovića.

Na požunskom saboru odmah je došlo do oštrog sukoba s Madžarima radi jezika. Kad je Ožegović počeo govoriti latinski, prekine ga donja kuća tražeći, da govori samo madžarski. Kad se to ponovilo nekoliko puta, ostave Hrvati sabor, održe konferenciju s banom Halerom i zatraže uputu od hrvatskih županija. Za odsuća njihova zaključe Madžari, da će ubuduće u Ugarskoj i Hrvatskoj biti jedini službeni jezik madžarski, a iza deset godina, da nitko ne može dobiti ni državnu ni crkvenu službu, ako ne zna madžarski. Po nagovoru palatina nadvojvode Josipa kralj je to pitanje riješio tako, da će iza šest godina (dakle od g. 1850.), hrvatski poslanici u saboru govoriti madžarski, ali da u Hrvatskoj

i nadalje ostaje latinski jezik. U pitanju protestantskom Hrvati su opet pobijedili. Kralj je zaključio sabor prije reda godine 1844.

SRPANJSKE ŽRTVE GODINE 1845. Poslije požunskog sabora imalo se riješiti za Hrvatsku najteže i najzamršenije pitanje, a to je restauracija ili izbor novoga činovništva za zagrebačku županiju. Ako je madžaroni dobiju u ruke, narodna bi stranka silno štetovala. Trebalo je popisati sve plemiće (osobito seljačke), koji imadu pravo glasa. Na to se potrošilo nekoliko mjeseci. Kad je ban Haler potvrdio listu madžaronsku, njihova je pobjeda bila već osigurana; pobijedili su sa 315 glasova. Poslije izbora dođe na Markovom trgu do sukoba sa vojskom. Ona je pucala, te je tom prilikom bilo 14 mrtvih ljudi. To su srpanjske žrtve 29. srpnja 1845.

Do sukoba je došlo više slučajno, ali je ipak narodna stranka gledala u banu Haleru krvnika svoje braće i prekinula s njim svaki doticaj, tako da je županija zagrebačka došla potpuno u madžaronske ruke. Ban zatraži od kralja svoj otpust, a podžupan Žuvić održi županijsku skupštinu. Na njoj je bio gospodar komeš Josipović, pa su prema njegovu prijedlogu stavljeni ovi zaključci: da se obustave »Narodne novine«, da se Gaju oduzme tiskara, da uvede stari pravopis i kajkavština, a štokavština da se ostavi Slavoniji, »jer ne postoji zajednički hrvatsko-slavonski jezik«, i da se seljačkom plemstvu »potvrdi pravo«, da lično dolazi na hrvatski sabor s pravom mjesta i glasa. Svojim zastupnicima za hrvatski sabor Kolomanu Bedekoviću i Josipu Brigljeviću dadoše uputu, da se imadu protiviti svim prijedlozima, koji bi išli za oslabljenjem veza između Ugarske i Hrvatske, a osobito da se protive obnovi samostalne hrvatske vlade. No najveći grijeh počini ta skupština, kad je pročitala zaključke požunskoga sabora, i to najprije na madžarskom a onda na latinskom jeziku. Time je pogazila najbitniju točku hrvatskoga ustava, jer je to jedino pravo hrvatskoga sabora.

HRVATSKI SABOR OD GODINE 1845. I 1847. I Beč je uvidio svu pogibao za se pobjedom madžarona u zagrebačkoj županiji. Zato kralj Ferdinand izdade

rješenje, da na saboru imadu mjesto i pravo glasa samo oni, koje ban pozove, i koji su zastupnici oblasti (županija, gradova i kaptola). Kad je pročitano to rješenje, izide Josipović sa Turopoljcima iz sabora sa bijesom i ne priznavajući zaključke sabora. Sad je narodna stranka gledala, da se sabor uredi tako, da madžaroni ne mogu dobiti na njem većinu. Isključili su seljačko plemstvo, a mjesto i glas dobili su sad i srpski episkopi. Sabor zaključi konačno: 1. neka se zamoli kralj, da Hrvatskoj vrati samostalnu vladu, kakvu je imala za Marije Terezije (1767—1779.); 2. da se akademija podigne na potpuno sveučilište; 3. da se zagrebačka biskupija uzvisi na samostalnu nadbiskupiju nezavisnu od Ugarske.

Pred požunski se sabor opet sastao hrvatski 18. listopada 1847. U to je doba sva Ugarska bila uzavrela bujnim narodnim životom, a na čelu je pokreta stajao radikalni Lajoš Košut. On je tražio samostalnu demokratsku a ne stalešku Ugarsku, s vladom odgovornom saboru narodnih zastupnika. Ta se Ugarska proteže od Karpata do Jadrana, u kojoj je samo jedan politički narod i to madžarski. S Austrijom je veže samo kraljeva ličnost (personalna unija).

HRVATSKI SLUŽBENI JEZIK. Kad je hrvatski sabor vidio to raspoloženje kod Madžara, tada je i on pregnuo da stvori takve zaključke, koji će Hrvatsku osloboditi od madžarskoga gospodstva. Prije svega izabere Hermana Bužana za gornju, a Metela Ožegovića i Josipa Bunjika za donju kuću požunskoga sabora. Tada zaključi sabor, da se hrvatski jezik ima »uzvisiti na onu čast, vrijednost i valjanost, koju je dosad uživao latinski jezik«. Obnovio je također ove zaključke sabora od 1845. o samostalnoj zagrebačkoj nadbiskupiji, o sjedinjenju Dalmacije i Rijeke s Hrvatskom, a konačno dade uputu požunskim poslanicima, koja im nalaže, da imadu braniti hrvatska prava kao i pripadnost Primorja i Slavonije Hrvatskoj.

To je posljedni staleški hrvatski sabor, koji je položio temeljni kamen velikoj zgradi narodnoga preporoda, što ga započe Gaj s drugovima. Sav državni i

društveni život osniva se ubuduće jedino na hrvatskom narodnom jeziku. — Upravo se moramo diviti državničkoj mudrosti i političkomu taktu naših preporoditelja, kako su oni tim sredstvima znali predobiti visoko i otuđeno hrvatsko plemstvo za narodnu stvar, kako su znali, dokle smiju nategnuti političke žice, da ne rinu domovinu u veliku propast.

POŽUNSKI SABOR OD GODINE 1847. DO 1848. Požunski je sabor lično otvorio kralj Ferdinand i pozdravio ga na madžarskom jeziku. Kraljev govor na madžarskom jeziku prvi put poslije toliko vjekova izazvao je među Madžarima neopisivo oduševljenje. Sabor je odmah za uzvrat jednoglasno izabrao palatinom nadvojvodu Stjepana, sina Josipova, te na prijedlog komeša Josipovića uzeo tužbu zagrebačke županije, da su hrvatski poslanici »nezakoniti«, jer su tobože izabrani »s isključenjem plemstva« od nekakve »skupštine od 60 ljudi«. Hrvatski poslanici izjaviše, da se na osnovu zakonskog članka 120. od g. 1790. i 58. od g. 1791. ugarski sabor ne može miješati u nutarnje poslove kraljevine Hrvatske. No Madžari se nijesu na to obazirali, nego prihvate tužbu i upute je posebnom odboru, da je prouči i onda da sabor o njoj izvijesti. Košut je predsjedao tome odboru. On pozove preda se hrvatske zastupnike, da im sudi, ali oni ne htjedoše ni doći. Iz osvete uzme sabor u pretres zakonsku osnovu »o madžarskom jeziku i narodnosti«. Ta je osnova određivala da »Ugarsko primorje« ima dopisivati s ugarskim oblastima madžarskim jezikom, a s domaćim u madžarskom i talijanskom (samo ne u hrvatskom). Slavonskim se županijama daje rok od 6 godina, kad moradu početi madžarski da uređuju. Zatim svi ugarski novci imadu biti providjeni ugarskim grbom i madžarskim natpisom; kod svih građanskih financijalnih i vojničkih javnih zavoda, onda u »ugarskim lukama, na brodovima ugarskih trgovaca i na drugim ugarskim brodovima« ima se upotrebljavati jedino ugarski grb i ugarska zastava, a madžarske natpise dobivaju i svi službeni pečati. Sve se ovo tiče i Hrvatske (bez Slavonije), koje oblasti i sudišta imadu odmah dopisivati sa svim ugarskim obla-

stima i sudištima jedino madžarski, a za domaću potrebu mogu se služiti i latinski! Time su Madžari htjeli izigrati zaključak hrvatskoga sabora o hrvatskom službenom jeziku. Napokon traži ta osnova, da se madžarski mora obvezatno učiti u svim hrvatskim školama, pače i u pučkim. Obje kuće prihvatiše tu osnovu, a hrvatski se poslanici obrate na kralja s molbom, da je ne potvrdi.

PAD METERNIHA I UGARSKO MINISTARSTVO. Baš ovaj čas bukne revolucija u Parizu dne 24. veljače 1848. (veljačka revolucija), koja otjera kralja Ludovika Filipa i proglasi »drugu republiku«. Ova je revolucija bila znak za opću uzbunu u Evropi, ali nijednu zemlju nije tako duboko potresla kao staru i trulu habzburšku državu. Ta veljačka revolucija snažno je odjeknula u požunskom saboru. Tu je na prijedlog Košutov zaključila donja kuća, da se kralju pošalje adresa, neka bi Ugarskoj dao posebno ministarstvo i potvrdio sve saborske članke. Deset dana kasnije (dne 13. ožujka) bukne u Beču buna, koja obori Meterniha i njegov apsolutizam. Kralj odmah proglasi slobodu štampe i obeća austrijskim narodima ustav i odgovornu parlamentarnu vladu. Kad je to obećao Austriji, morao je obećati Ugarskoj i Hrvatskoj. Sad prihvati Košutovu adresu i gornja kuća, a onda zatraži cijeli sabor preko deputacije ukinuće kmetstva i staleštva općim plaćanjem poreza i sabor sastavljen od narodnih poslanika, ugarsku narodnu vojsku, odgovorno i od Austrije nezavisno ministarstvo. Kralj je primio poslanstvo i obećao vladu. Nju je sastavio grof Ljudevit Baćani 23. ožujka, i u njoj je Košut preuzeo financije, a Deak pravosuđe. U tome ministarstvu nije bio nijedan Hrvat. Sabor je sa svom žurbom stvarao zakone, koji su osiguravali nezavisnost Ugarske. Ti zakoni (članak V.) ne poznaju više hrvatskoga sabora niti samostalne Hrvatske, nego određuju, da hrvatske županije imadu izravno slati sve svoje zastupnike na ugarski sabor, koji se ima svake godine sastajati u Pešti. Županija virovitička slat će 4 zastupnika, srijemska 3, požeška 2, Rijeka s Bakrom 1, Hrvatska 18, hrvatska Krajina 8, slavonska 3. Kralj Ferdinand došao je u Požun u pratnji brata nadvojvode Franje Karla i

njegova sina Franje Josipa te je 11. aprila potvrdio sve te zakone, osim onoga o »madžarskom jeziku i narodnosti«. Hrvatima je dopustio da se uz madžarski grb i zastavu mogu služiti još svojim grbom i svojom zastavom. Nato je kralj zaključio posljednji ugarski staleški sabor opet kratkim madžarskim govorom, a hrvatski poslanici otišli su kući s uvjerenjem, da Hrvatsku čekaju burni dani.

HRVATI MADŽARI GODINÂ 1848. I 1849.

BAN JELAČIĆ. Čim su stigle u Zagreb vijesti o padu kneza Meterniha i o slobodi štampe i o ustavu, što ga je vladar obećao svojim narodima, pa kad su Hrvati saznali, da su Madžari dobili sve, što su tražili, sastanu se rodoljubi u »Narodnom domu« da vijećaju o stvarima domovine. Odluče poslati u Beč svečano poslanstvo, koje će zamoliti kralja, neka imenuje banom popularnoga baruna Josipa Jelačića, pukovnika prve banske regimente, neka ujedini s Hrvatskom Vojnu Krajinu, Dalmaciju i Rijeku, neka imenuje odgovornu vladu nezavisnu od Ugarske, neka uredi stalni po narodu birani sabor, neka ukine posljednje ostatke kmetstva i staleštva i neka uredi stalnu hrvatsku vojsku. Skupštinu su sazvali Gaj i Kukuljević. Već prije njihove skupštine stigao je u Beč hrvatski politik barun Franjo Kulmer i svjetovao kraljeva brata nadvojvodu Ivana, da Jelačića imenuju banom. Dne 23. ožujka izišao je dekret, kojim se doista Jelačić imenuje banom ali ujedno generalom i zapovjednikom obiju banskih regimenta.

Imenovanje Jelačićevo banom označuje krizu odnosa između Hrvatske i Ugarske. Budući da u novo ugarsko ministarstvo nije ušao nijedan Hrvat, znali su Hrvati, da se sad radi o opstanku Hrvatske. Stoga je ponovo odlikovanje bana Jelačića podmaršalom i zapovijedajućim generalom u Hrvatskoj i Vojnoj Krajini izazvalo opću radost i velike nade. Te nade ojačaše još više, kada je ban izdao na sve hrvatske oblasti pismo (cirkular) 19. travnja, »da svako poglavarstvo i općina ima djelovati pod ličnom odgovornosti u svom djelo-

krugu, dok se ne sastane hrvatski sabor, i ni od koga primati nikakvih službenih naloga (naime od ugarske vlade), nego se u svemu obraćati jedino i isključivo na mene, kao na vrhovnoga zemaljskoga poglavara, postavljenoga od kralja.« Time je Hrvatska prekinula stoljetne veze s Ugarskom. Dne 18. svibnja raspisao je ban izbore u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj Krajini za 191 zastupnika, a virilisti su pozvani banskim pismom.

Već prije raspisa izbora izdao je Jelačić posebni proglas na narod, u kojem ističe, da ga je kralj imenovao banom suglasno s voljom naroda i da se sve želje, što ih je hrvatski narod podnio kralju, osnivaju i na njegovu srcu. Za odnos s Madžarima ban veli u proglasu: »Treba da uznastojimo, kako bi naš odnošaj prema ugarskoj kruni stavili na novi temelj u duhu slobode, samostalnosti i jednakosti i to onako, kako se pristoji slobodnom i junačkom narodu. Dotle treba prekinuti svaki obzir na sadašnje madžarsko ministarstvo. Veliko djelo državnoga preporoda ima se izvesti zakonitim i naravnim putem, t. j. putem našega sabora, gdje će se izjaviti i saslušati volja svega naroda. Stoga će biti glavna moja briga, da se što prije sazove narodni sabor, pa da bude na temelju narodnoga zastupanja sastavljen onako, da se po njemu i kroz njega uzmogne pojaviti prava volja svega naroda bez razlike staleža.«

Međutim dvor je radi bečke revolucije bio pobjegao u Insbruk (Tirol). Na kralja Ferdinanda stali su Madžari raznim spletkama toliko uplivati, da se kralj pokolebao u sklonosti prema Hrvatima. Nije znao omjeriti politički položaj i predvidjeti razvoj prilika, pa je pozvao bana Jelačića u Insbruk i zabranio mu držati sabor bez izričitoga kraljeva dopusta. Ali bansko vijeće nije dalo banu, da ode iz Hrvatske. Nato on sazove sabor dne 5. lipnja. To je prvi narodni hrvatski sabor, koji je pokazao toliko oduševljenje za bana Jelačića, kakvoga nikada dosad nije bilo. To se pokazalo prigodom banova ustoličenja (instalacije), koju je obavio srpski patrijarh Josip Rajačić, jer je zagrebački biskup Haulik boravio tada izvan Hrvatske. Prigodom te banove instalacije očitovao se na osobit način bratski sporazum između Hrvata i Srba.

Ban je održao sjajan govor veleći: »Ponosio sam se i uvijek radovao, što me je hrvatska majka u hrvatskoj domovini rodila.« O odnosu prema Madžarima reče, da ti odnosi mogu biti samo na temelju slobode, jednakosti i bratstva. »U onom slučaju, kad bi se Madžari i dalje protiv nas i naših suplemenika u Ugarskoj ponašali ne kao braća nego kao tlačitelji, tada neka znadu, da smo im mi pripravni makar i s mačem u ruci dokazati, kako je prošlo vrijeme, da jedan narod gospoduje nad drugim.« Patrijarh Rajačić pozdravio je bana s pozivom, neka smiono brani »opće naše blago: slatku slobodu naroda, milu našu narodnost, čast i slavu trojedne kraljevine«.

Potom je na saboru pročitan izvještaj požunskih zastupnika, ali nijesu pročitani zakoni ugarskoga sabora od g. 1848., nego je sam sabor ukinuo kmetstvo i zaključio opće plaćanje poreza. Glede uređenja cijele države sabor je zagovarao federaciju (savez država) poput Švicarske s nezavisnim narodnim vladama, ali sa središnjim saborom u Beču za vanjsku politiku, vojsku, financije i trgovinu. Nadalje zaključi sabor, da se banska vlast ima obnoviti od Drave do mora ujedinjenjem hrvatskih zemalja. Za posrednika između kralja i Hrvatske bude izabran barun Franjo Kulmer, u koga je dvor imao naročito povjerenje.

BANSKA VLADA. Međutim razviše Madžari veliku agitaciju po Slavoniji protiv Jelačića i Hrvata. Stoga krene ban u Slavoniju, da je opet čvrsto sveže s materom zemljom. Jedino je Osijek držao s Madžarima. Madžari su bili silno zabrinuti istupom bana Jelačića. Pokušali su izmirenje s njim preko nadvojvode Ivana. Radi toga ode ban u Beč, te na konferenciji (dogovoru) s madžarskim ministrima iznese ove uvjete pomirbe: 1. ugarska ministarstva rata i financija treba da se sjedine sa centralnom vladom u Beču; 2. ostala ugarska ministarstva Hrvati će priznati samo onda, kad im se zajamči potpuna nutarnja nezavisnost s općom upotrebom hrvatskoga jezika, pa i na hrvatsko-ugarskom saboru. Madžari ne prihvatiše ovih uvjeta, a ban se vrati u Zagreb s uvjerenjem, da će brzo doći do oru-

žanog sukoba s Madžarima. Velikom je žurbom stao kupiti i opremati krajiške čete, a Rijeku zaposjedne vojničkom silom. Rijeka je odsada sastavni dio Hrvatske sve do g. 1867. — Prije polaska u boj osnovao je u Zagrebu bansku vladu sa pet odsjeka: za pravosuđe, unutarnju upravu, bogoštovlje i nastavu, za bojne poslove i financije, a pod taj su odsjek spadali još trgovački i gospodarski poslovi. Banskim je namjesnikom učinio Mirka Lentulaja.

RAT S MADŽARIMA. Prije nego je navijestio ban rat, odigrao se značajan prizor u hrvatskom saboru, koji je vrijedno zabilježiti, da se vidi žar i zanos naših slavnih otaca za svoju domovinu. Ban je naime u saboru kazao, da može skupiti oko 40.000 vojske, ali nema novaca za rat. Čim je on kazao: »Ali dajte mi sredstava za uzdržanje vojske«, svi zastupnici i članovi sabora uzeše svoje novčarke pa su stavljali na sto pred bana sav zlatni i srebrni novac i ostalu zlatninu i srebreninu. Tako je arhimandrit Ilić iz manastira Gomirja skinuo s vrata zlatni križ i lanac, a gospođe s galerija skidale su zlatne narukvice, naušnice (minđuše), prstenje, igle i ure (satove) i davale ih na oltar domovine. Poslije svih priprava navijesti Jelačić rat Madžarima ovako: »Mi hoćemo jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti, što živu pod ugarskom krunom. Budući da ugarsko ministarstvo drži, da ne može pristati na ove uvjete, nalaže nam čast i dužnost, da pokušamo zadnje: da se latimo oružja, pa što Bog da i sreća junačka.«

U Varaždinu se sabralo 40.000 vojnika, većinom krajišnika, koji dočekaše bana sa najvećim oduševljenjem. Jelačić prijeđe Dravu 11. rujna, uđe u Čakovac i proglasi Međumurje sastavnim dijelom kraljevine Hrvatske. Potom krene preko Kaniže i Stolnoga Biograda prema Budimu, jer je madžarska vojska pred njim neprestano uzmicala. Zbog ovoga banova istupa preda ugarsko ministarstvo demisiju (ostavku) kralju Ferdinandu. Madžarski sabor povjeri Ludoviku Košutu (sa još dvojicom ministara) vođenje državnih poslova, a 16. rujna izabra ga i predsjednikom odbora »za zemaljsku obranu«. Tim činom (izborom odbora) počinje

madžarska revolucija 1848. do 1849. Košut je grozničavom brzinom stao organizirati narodni otpor našavši u madžarskoj inteligenciji valjane suradnike, a u zanesenim narodnim masama nepresušivo vrelo snaga. Međutim se stavio na čelo madžarske vojske sam palatin nadvojvoda Stjepan u želji, da krene protiv Jelačića, ali mu poručiše iz Beča, da ne dira u bana. Nato je palatin predao vrhovno zapovjedništvo nad ugarskom vojskom generalu Mogi, a sam otišao u Beč i odrekao se palatinske časti. On je posljedni ugarski palatin.

General Moga odmah je krenuo s vojskom na Jelačića, koji je ostavio Stolni Biograd i primicao se Budimu. Između Pakozda i Velenceja došlo je 28. rujna do bitke. Desno krilo i središte hrvatske vojske održalo je potpunu pobjedu, ali se lijevo madžarsko krilo nije dalo pokrenuti, pa je tako bitka ostala neodlučna. U Beču je buknula revolucija, u kojoj pogibe ministar rata Latour, a dvor pobježe u Olomuc. Kralj imenuje Jelačića povjerenikom i vrhovnim zapovjednikom sve carske vojske i u Ugarskoj i pozove ga, da oslobađa Beč. Ban zaposjedne do nekoliko dana otporni Beč sa Vindišgrecom. Beču je pohrlio u pomoć madžarski general Moga, ali ga Jelačić ametom potuče kod Švehata. Beč se nato predao. Tako Jelačić napusti svoju prvašnju odluku, da zauzme Budim i da obračuna s Madžarima, a ode da spasava Habzburgovce, koji će se domalo pokazati najnezahvalniji stvorovi i njemu i hrvatskom narodu. Čim se Beč predao, preuze upravu u državi veliki nazadnjak knez Vindišgrec. On imenuje ministrom predsjednikom svoga šurjaka kneza Švarcenberga. I Košut je zbacio Mogu, a zapovjedništvo predao mladom i sposobnom generalu Arturu Gergeju.

FRANJO JOSIP I.

(Od godine 1848. do 1916.)

Stara monarhija tresla se u temeljima te joj je prijetila propast i rasulo. Slabi kralj Ferdinand vidio je svu težinu svoga položaja, pa se odrekao prijestolja u korist svoga sinovca 18. godišnjeg Franje Josipa I. dne 2. prosinca 1848.

MADŽARSKA REVOLUCIJA 1848. do 1849. Nastup svoj na prijestolje najavi novi vladar proglasom na svoje narode, u kome veli, da želi vladati »na osnovi ravnopravnosti svih narodnosti monarhije, jednakosti svih državljana pred zakonom i sudjelovanjem narodnih zastupnika kod zakonodavstva«. Još istoga dana (2. prosinca) imenova car Franjo Josip Jelačića upraviteljem Rijeke, jer je njegovu »krepkom i zgodnom postupku uspjelo, da na Rijeci uzdrži carsku vlast i zakonito stanje«; zatim ga posebnim dekretom (odlukom) imenova građanskim i vojničkim gubernatorom (upraviteljem) Dalmacije. Tako je ban poslije toliko vjekova u svojoj ruci ujedinio veliku većinu hrvatskih zemalja. Konačno car imenuje vrlog rodoljuba baruna Franju Kulmera hrvatskim ministrom u bečkom ministarstvu, da bude zakoniti posrednik između dvora i hrvatske vlade.

Ova imenovanja izazvala su kod Hrvata veliko zadovoljstvo, jer su se bar donekle ispunili njihovi zahtjevi od 1847. i 1848. Naprotiv Madžari su bili upravo bijesni. Njihov sabor sastao se u Pešti (dakako bez Hrvata) dne 5. srpnja 1848., pa kad je saznao kasnije za promjenu na prijestolju, izjavi dne 9. prosinca, da »bez obavijesti, znanja i privole sabora nitko ne može jednostrano raspolagati posjedom ugarskoga kraljevskoga prijestolja«. Stoga je sabor pozvao zemlju, da ne sluša nikoga, koga ne priznaje »zakon, ustav i sabor«. Car zapovjedi Jelačiću i Vindišgrecu, da oružjem slome otpor Madžara. Oni doista u zimskoj vojni zauzmu doskora Budim i Peštu, pošto je Jelačić potukao madžarskoga generala Perczela kod Moóra, a Gergeja kod Tetenija. Malo prije preseli se madžarski sabor u Debrecin. Košut je ponio sa sobom krunu sv. Stjepana i ostale kraljevske znakove. On brže bolje sastavi novu vojsku, a dođoše mu u pomoć i neki stranci, tako Poljaci grof Dembinski i Bem. Ali je Vindišgrec tu vojsku potukao kod Kapolne nedaleko od Jegra 26. i 27. veljače tako, da se Madžari povukoše na lijevu obalu Tise. Vindišgrec je mislio, da su Madžari posve razbijeni te javi dvoru, da je »uništio buntovne horde«. Car uze ovaj

izvještaj kao istinit. On je mislio, da su Madžari slomljeni, da je rat dovršen, pa da može vladati na svoju ruku.

OKTROIRANI USTAV OD 4. OŽUJKA 1849. Taj novi ustav zove se »nametnuti«, jer ga je car nametnuo bez sudjelovanja sabora. On nije ništa drugo nego obnova staroga carskog sistema na osnovi centralizacije i germanizacije (ponjemčivanja). On poznaje samo jedno nerazdjeljivo »carstvo austrijsko«. Zakone za cijelu državu izdaje car tobože sa zajedničkim središnjim saborom u Beču, a zakone za pojedine zemlje izdaje sa zemaljskim saborima. Taj ustav učini Hrvatsku i Slavoniju posve nezavisnima od Ugarske, a Dalmaciju pozva, da se s njima sporazumi o ujedinjenju.

Oktroirani ustav izazvao je u Hrvatskoj veliko ogorčenje. Hrvati su očekivali iz dana u dan potvrdu saborskih zaključaka od 1848. pogotovu poslije tolike prolivene krvi. Stoga bansko vijeće javi Jelačiću, da ono ne će proglasiti taj novi ustav, jer »nikada nije izjavio naš narod, da će starinski od pređa svojih zadobljeni i zakonom i prisegom potvrđeni zemaljski ustav odbaciti i njega se posve odreći«. U tome smislu bansko vijeće sastavi spomenicu, koju Ivan Kukuljević preda caru. Ali carevi savjetnici rekoše Hrvatima, ako se ne pokore novom ustavu, da će ih stići ista kazna kao i buntovne Madžare.

UGARSKA NEZAVISNA DRŽAVA. Taj ustav pokopao je ne samo ugarske zakone od 1847./48. nego i sav stoljetni rad ugarskoga zakonodavstva. Zato je on otjerao Madžare u skrajni otpor. Košut je grozničavom brzinom sakupljao nove čete, kojima je daroviti general Gergej na proljeće počeo navalu, potjerao carsku vojsku i zauzeo na juriš Budim 21. svibnja 1849. Košut je malo prije učinio vrlo sudbonosan korak, kad je sazvao ugarski sabor u Debrecin, gdje je pročitan i jednoglasno prihvaćen tako zvani »manifest (proglas) neodvisnosti«, kojim se proglašuje porodica Habzburška lišenom ugarskoga prijestolja. Obje saborske kuće stvore o tome zajednički zaključak 19. travnja. Sada sabor izabere Košuta predsjednikom-gubernatorom Ugarske.

KONAC REVOLUCIJE. VILAGOŠ. U takvim prilikama ne preosta caru Franji Josipu drugo nego da primi pomoć ruskoga cara Nikole I., koji je bio zakleti neprijatelj svake revolucije. Ruski general knez Paskijević upane u Ugarsku sa dvije strane, iz Galicije (preko Dukle) i iz Vlaške u Erdelj sa 200.000 momaka. Austroruska vojska brojila je 270.000, a madžarska 152.000 ljudi. Paskijević, Jelačić i carski general Hajnau potukoše Madžare u nekoliko bitaka. Košut pobjegne u Tursku, a Gergej se preda u Vilagošu Rusima. Kolovođe revolucije platili su glavom, ukoliko su bili pohvatani. Dne 6. listopada strijeljan je ministar predsjednik grof Ludovik Baćani u Pešti, a isti je dan obješeno u Aradu 13 generala. Jedini je Gergej pomilovan na želju ruskoga cara. Time je svršila madžarska revolucija.

APSOLUTIZAM. Poslije sloma madžarske revolucije banskom vijeću nije preostalo drugo nego da proglasi nametnuti ustav od 4. ožujka 1849. kao temeljni državni zakon. Od godine 1849. do 1859. vladalo je cijelom državom samo bečko ministarstvo. Ono je uredilo krajem 1849. i srpsku vojvodinu s Temišvarom kao glavnim gradom, a s njom je združen i jedan dio Srijema (iločki i rumski kotar), ali je Hrvatskoj povraćeno Međumurje, »dok se o tom ne stvori konačno odluka putem državnoga zakonodavstva«. Početkom 1850. uvedeno je u cijeloj državi oružništvo (žandarmerija), od kojega je na samu Hrvatsku došla čitava jedna regimenta (1000 ljudi). Zatim su uvedeni u Hrvatskoj: monopol duhana, biljezi, austrijska zemljarina i sudstvo po austrijskom načinu. Kod sudstva su se razlikovali: kotarski sudovi, županijski sudovi, banski stol (zemaljsko sudište) u Zagrebu, a vrhovno sudište bilo je u Beču. Sa sudom uvedeni su i austrijski građanski i kazneni zakonik i postupak. Ta se djela nijesu slagala sa tadanjim hrvatskim prilikama, te su ljudima donijeli stotinu jada. Dne 7. travnja 1850. potvrdio je car zaključke hrvatskoga sabora od 1848., ali tako, da ih je preinačio prema novom (oktroiranom) ustavu od 4. ožujka 1849., naročito što se tiče sabora i vlade, jer je ta potvrda proglasila sabor raspuštenim, a vladu je

podložila bečkoj centralnoj vladi. Samo za hrvatski jezik veli, »da i nadalje valja narodni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji kao poslovni jezik kod tamošnjih oblasti«. U lipnju 1850. dobila je Hrvatska novu političku upravu »bansku vladu«, kojoj je ban na čelu. Zemlja je razdijeljena na 6 županija: riječku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku i osječku, kojima su stajali na čelu carsko-kraljevski župani. U školstvu povišena je sada gimnazija na 8 razreda s hrvatskim nastavnim jezikom, a na akademiji ukinuta je filozofija, te se učilo u njoj samo pravo tri mjesto dvije godine. Sve je ovo bilo samo prijelaz na čisti apsolutizam, koji se započe dokinućem oktroiranog ustava 31. prosinca 1851.

BAHOV APSOLUTIZAM. GERMANIZACIJA. Glava trećega austrijskog apsolutizma u posljednih sto godina bijahu ministri Aleksandar Bah (nutarnji poslovi), Antun Šmerling (pravosuđe) i grof Leon Fun (bogoštovlje i nastava). Prvi je apsolutizam cara Josipa II. (1780. do 1790.), drugi cara Franje I. dotično kneza Meterniha (1815. do 1825.) i ovaj treći cara Franje Josipa I. i njegova ministra Baha, po kome se i zove Bahov apsolutizam (1851. do 1859.). Taj je apsolutizam izazvao u cijeloj državi veliku zlovolju i sve je Baha proklinjalo. Ban Jelačić trpio je strašne duševne boli, jer je ostavio na ratnim poljanama do 40.000 Hrvata za spas carske kuće, a ta nezahvalna dinastija evo čim kazni nebogu Hrvatsku. Da odvrati koliko toliko zlo od naroda, ostao je i nadalje na čelu vlade, koja se ne zove više banska vlada nego »car.-kralj. namjesništvo«. Zemlja se odsada do g. 1861. dijelila na 5 okružja sa car. kr. okružnim predstojnicima na čelu, a okružja se opet dijelila na kotare sa kotarskim predstojnicima. — Službeni jezik u svim uredima bijaše n j e m a č k i (od g. 1854. pa dalje). Sad je bečka vlada opet oživjela ideju cara Josipa II., da sva važnija mjesta popuni tuđincima. Činovnik je u Hrvatskoj mogao biti samo onaj, koji je dobro znao njemački, a nije bio »politički sumnjiv«, a takvih je bilo vrlo malo. Hrvati su izgubili gotovo sve službe, a došli su Nijemci, ponijemčeni Česi i Slovenci. Ostalo je u službi nešto i Hrvata, bilo iz nužde,

bilo iz častoljublja, i ti se zovu »Bahovi husari«. Ti su stranci i domaći izrodi provodili nove zakone sa svom strogošću, što je stanje naroda učinilo još težim. Sada su škole ponijemčene, činovništvo, a dosta i cijelo društvo. Malo je plemstvo ukinućem kmetstva i rabote izgubilo zemlju, za nju je dobilo državne obveznice, koje je moglo unovčiti samo uz veliki gubitak. Tako osiromašilo jagmilo se za državnim službicama. Najteža bolest tadanjega društva bijaše doušivanje, uhodarstvo i štreberstvo, koje je rastrovalo sav javni život. Bilo je zabranjeno svako sastajanje, a sloboda štampe posve je uništena. »Narodne Novine« postale su vladinim listom a Gaj njihovim urednikom. Bio je preko glave zadužen, pa je morao progutati i tu gorku pilulu. Nije ih uređivao prema volji vlade, koja mu se za to često prijetila. No ipak to mu je znatno umanjilo ugled pored svih velikih zasluga njegovih. Književnost je bila prigušena, te je među Hrvatima zavladala teška potištenost i zlovolja.

DOBRE STRANE APSOLUTIZMA. Ipak je apsolutizam donio Hrvatima nekih dobrih plodova. To je u prvom redu otkinuće zagrebačke biskupije od Ugarske. Oko toga je mnogo radio ban Jelačić, te je napokon bečka vlada predložila papi Piju IX. da zagrebačku biskupiju uzvisi na čast nezavisne nadbiskupije. On je to i učinio 11. prosinca 1852. podvrgnuvši joj senjsku, đakovačku i križevačku (unijatsku) biskupiju. Bez ovoga krupnoga događaja ne da se ni zamisliti onaj veliki napredak Hrvata od 1860. do danas, ne samo na kulturnom nego i na političkom polju. Najveća dobit toga vremena jest Josip Juraj Štrosmajer, koga je nastojanjem bana Jelačića car imenovao đakovačkim biskupom 18. studenoga 1849. — Drugo dobro bijaše ukinuće kmetstva, jer je sada seljak postao vlasnik zemlje, a time se silno podiglo narodno blagostanje. K tome pridolazi još i opće plaćanje poreza i jednakost pred zakonom svih staleža. Konačno se Hrvatska trajno oprostila u upravi, sudstvu i školstvu ugarskoga vrhovništva.

PAD APSOLUTIZMA. Pod teškim pritiskom apsolutizma bio je zamrô sav javni život. Ipak nije u hrvat-

skom narodu nestalo političke svijesti i smisla za ustavnu slobodu. On ju je očekivao iz dana u dan. Ona je došla prije nego su se rodoljubi i nadali. Dovela ju je bezglava financijska i vanjska politika bečke vlade. Makar da su prihodi u cijeloj državi znatno porasli, ipak su se pravili veliki državni dugovi. Oni su narasli god. 1858. na 2 milijarde i 439 milijuna forinti. Vlada nije mogla da nađe zajma kod svojih naroda nego tek 70 milijuna forinti. Mnogo je toga novca otišlo na nedopušten način. To je državu dovelo do bankrota, koji je povećala još više luda vanjska politika Austrije. Ta se najjasnije očitovala prigodom krimskoga rata (1854. do 1856.). U tome ratu zapadnih vlasti protiv Rusije Austrija nije znala da sačuva nepristranost, nego je istupila protiv Rusije zaboravivši pomoć rusku g. 1849. protiv Madžara. Isto tako nije znala da predobije ni zapadne vlasti, naročito Francusku. Kad je sardinski kralj Viktor Emanuel sa svojim ministrom Kavurom preuzeo zadaću, da ujedini Italiju, onda mu je priskočio u pomoć francuski car Napoleon III. Radi toga dođe do rata, u kome Austrija bude potučena kod Solferina 24. lipnja 1859. i izgubi Lombardiju. Osim toga pritisnu je veliki državni dug. Država je išla ususret bankrotu (propasti). Sada 22. kolovoza 1859. car Franjo Josip I. otpusti Baha, a to je značilo pad apsolutizma.

SMRT BANA JELAČIĆA. Još prije pada Bahova apsolutizma umro je veliki hrvatski ban grof Josip Jelačić 20. svibnja 1859. Trpio je velike duševne muke, što je nezahvalna Austrija tako pritisla Hrvatsku, koju je on tako žarko ljubio. On je duže vremena radi toga poboljevao, dok konačno nije sasvim poludio od velike žalosti. On je sigurno jedna od najizrazitijih ličnosti hrvatske prošlosti, a napose najjači i najglasovitiji čovjek u XIX. stoljeću. Poslije toliko vjekova u njemu se opet našao ban, za kojim je stajalo cijelo hrvatstvo od Drave do Kotora i od Beograda do mora, pače ga i turska Bosna sa zanosom spominjala i pjevala: »Do dva, do tri dana, eto nama Jelačića bana«. I crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš pisao mu, da je njega sudbina postavila na čelo svih južnih Slavena, i nudio

mu svoju pomoć u ratu proti Madžarima. Sam je ban za se kazao: »Moje ime pripada povijesti; ona će o meni pričati, ali o onom, što sam na srcu nosio, o tom ne će ona moći ništa kazati.«

HRVATSKA PREMA AUSTRIJI I UGARSKOJ

(Od godine 1859. do 1868.)

OKTOBARSKA DIPLOMA. Car Franjo Josip bio je potučen kod Solferina 1859. On je vidio duboko nezadovoljstvo svojih naroda radi apsolutizma i blizu propast države, ako i dalje potraje tako. Zato izda odmah iza poraza proglas na svoje narode, u kojem obeća »suvremeno poboljšanje u zakonodavstvu i upravi«. Dne 5. ožujka 1860. sazove u Beč tako zvano »pojačano državno vijeće«, to jest pored stalnih carevih savjetnika pozvao je još 38 odličnika iz cijele države. Iz Hrvatske bi pozvan biskup Štrosmajer, Ambroz Vranicani, a iz Dalmacije knez (conte) Franjo Boreli. Vijeće se sastalo pod predsjedanjem nadvojvode Rajnera 31. svibnja, a zaključeno je 28. rujna. Kad se raspravljalo o uređenju države, izbila su dva mišljenja: federalističko i centralističko. Federalista je bilo 34, a centralista 16. Za ove rasprave zatraži biskup Štrosmajer, da se Hrvatskoj vrati hrvatski jezik u sve urede i škole, i da se Dalmacija sjedini sa Hrvatskom. Na to se osvrne konte Boreli i reče, da je u Dalmaciji doduše više Hrvata nego Talijana, ali da još nije vrijeme za sjedinjenje. Štrosmajer mu dokaže, da je Dalmacija dio kraljevine Hrvatske i Slavonije, da je sav narod za jedinstvo, samo mu se protivi talijanska inteligencija. Time je Štrosmajer udario temelj hrvatskoj narodnoj stranci u Dalmaciji, dok je Boreli začetnik autonomaške talijanske stranke.

BAN ŠOKČEVIĆ. Bana Jelačića naslijedi na banskoj stolici general grof Ivan Koronini. On je vladao tek pô godine, jer ga naslijedi podmaršal barun Josip Šokčević (1860.—1867.), dobro poznat u Hrvatskoj kao zamjenik bana Jelačića u vojničkim poslovima. Čim stiže u Zagreb, izjavi, da ga je car opunovlastio da

hrvatski jezik uvede u urede. Omraženo tuđinsko činovništvo ostavi Hrvatsku, a domaći sinovi zapremiše njihova mjesta. Skinuti su sada njemački natpisi sa zgrada, a i njemačkom je kazalištu odzvonilo zauvijek u Zagrebu. Već tim započe se politički život buditi. Rodoljubi nijesu bili zadovoljni, što su Gajeve »Narodne novine« postale vladinim listom, te oni osnovaše nezavisno glasilo »Pozor« (1. listopada 1860.). To je zapravo list biskupa Štrosmajera. Sad se uzelo pomišljati na stranački život, jer je politika dobila mah kad je car izdao proglas ili tako zvanu listopadsku diplomu dne 20. listopada 1860. Ona je odgovor carev na zaključke nedavnoga »pojačanoga državnog vijeća«, jer radi »o uređenju unutarnjih državopravnih prilika monarhije«. Vraćen je njom ustav Ugarskoj i Hrvatskoj, a obećan je i ostalim zemljama. Car u toj diplomi veli, da postoje neki zajednički poslovi cijeloj monarhiji, i njih treba da car rješava sa zajedničkim centralnim saborom u Beču. Drugi su poslovi zemaljski, koje car rješava u sporazumu sa saborom pojedinih zemalja. Car je također naložio posebnim otpisom banu Šokčeviću, da mu pošalje prijedlog o sastavu hrvatskoga sabora i kako da se uredi odnos između Hrvatske i Ugarske. Drugim je otpisom na austrijskoga ministra predsjednika obnovljena ugarska dvorska kancelarija.

BANSKO VIJEĆE. Ban je sazvao u Zagreb bansko vijeće ili konferenciju za 26. studenoga. Pozvao je 55 najumnijih tadanjih hrvatskih politika, koji su vijećali sve do 17. siječnja 1861. Odmah na prvoj sjednici zaključi vijeće, da se pošalje caru u Beč posebno poslanstvo, koje će zamoliti: 1. da se hrvatski jezik uvede u sve škole i urede; 2, da se osnuje hrvatsko-slavonska kancelarija po uzoru obnovljene ugarske; 3. da se imenuju župani pojedinih županija; 4. da se s Hrvatskom sjedini čitava Dalmacija, Krajina, Kvarnerski otoci i tri od starine hrvatska kotara od Istre (Volosko, Labin i Novigrad), a njihovi zastupnici da dođu na slijedeći hrvatski sabor. Tu je predstavku sastavio Ivan Mažuranić. — Car je deputaciju primio 2. prosinca vrlo milostivo, a već 5. prosinca dade joj pismeni odgovor:

jezik se hrvatski uvodi odmah u sve javne poslove kao službeni, a u Beču se osniva privremeno hrvatski dvorski dikasterij (odsjek u bečkom ministarstvu za hrvatske poslove); ban će odmah predložiti uređenje županija i velike župane. Glede sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom car je kazao, da je voljan zadovoljiti želji Hrvata, pa stoga nalaže, da se u tu svrhu pozovu izaslanici iz Dalmacije na bansku konferenciju (vijeće). O Istri i otocima nije kazao ništa. Bansko je vijeće primilo carev odgovor radosno, potom se razišlo, dok dođu zastupnici iz Dalmacije. Ali su ih uzalud čekali; oni nijesu došli. General Mamula, dalmatinski namjesnik, odvraćao je Dalmatince na razne načine, da ne idu u Zagreb, a onima, koji su htjeli ići, nije dao putnice. Sad su se dalmatinski rodoljubi složili u »narodnu stranku«, koja je tražila sjedinjenje sa Hrvatskom. Vođe joj bijahu Dr. Miho Klaić i don Miho Pavlinović. Međutim je car imenovao Ivana Mažuranića predsjednikom hrvatskoga dvorskoga dikasterija i sedam velikih župana, među njima Iv. Kukuljevića zagrebačkim i biskupa Štrosmajera srijemskim. Ali u isto su vrijeme Madžari uspjeli, da je ukinuta srpska Vojvodina, a Međumurje vraćeno zaladskoj županiji na veliko ogorčenje Hrvata. Mažuranić je zato dao ostavku, koju je kasnije povukao. Isto su tako Madžari s pomoću talijanaša izazvali na Rijeci nerede, tražeći, da se Rijeka pripoji neposredno Ugarskoj. Radi toga je ban Šokčević proglasio nad njom opsadno stanje, a time je hrvatska stvar štetovala. Tako se opet stao širiti jaz između Hrvata i Madžara, koje je Bahov apsolutizam bio malo izmirio.

VELJAČKI PATENT. Madžari nijesu bili zadovoljni listopadskom diplomom, jer im nije vratila ustav od 1848. Zato su nastojali svim silama i raznim spletkama preko visokoga plemstva da se Austrija ne pretvori u saveznu državu. Radi toga podupru austrijskog ministra Šmerlinga, koji je imao izraditi novi ustav, u kome ne će biti federalizma. Šmerling je bio centralist i velikonijemac, pa se bojao, da bi federativna Austrija izgubila premoć u Njemačkoj. On skloni cara, da je izdao veljački patent kao tumač listopadskoj diplomi (26. veljače 1861.), a uistinu je išao za centralizmom. Car veli, da ima u Beču i dalje ostati centralna vlada i centralni parlamenat (sabor) sa dvije kuće za čitavu državu. Za Dalmaciju kaže car: »Budući da još nijesmo izrekli konačne odluke o državopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije spram kraljevina Hrvatske i Slavonije, ne može zasada još da potpuno stupi u krepost onaj po nama izdani zemaljski red za našu kraljevinu Dalmaciju.«

SABORI OD 1861. Veljački patent pozvao je ugarski, hrvatski i dalmatinski sabor, da pošalju svoje zastupnike u bečki parlamenat. Izbori za ugarski sabor donijeli su ogromnu većinu liberalnoj stranci Franje Deaka. Ona nije htjela da ima s Austrijom išta zajedničko osim kralja (personalna unija), i tražila je Ugarsku od g. 1848. Radi toga je Franjo Josip raspustio ugarski sabor uz vojničku pomoć.

Dalmatinski sabor imao je da pošalje svoje izaslanike u hrvatski sabor u Zagreb, da urede pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Ali vlada je dalmatinska tako nasilno provela izbore, da su talijanaši dobili 31 mandat, a Hrvati i Srbi samo 12. Razumije se, da ni vlada ni talijanaši nijesu htjeli ni čuti za sjedinjenje s Hrvatskom, zato dalmatinski sabor nije ni birao poslanike za hrvatski sabor nego samo za bečko carevinsko vijeće. Nato Hrvati i Srbi pošalju posebno poslanstvo caru u Beč i zatraže bezuvjetno sjedinjenje s Hrvatskom. No sve se razbi na otporu centraliste Šmerlinga.

Sastao se i hrvatski sabor u Zagrebu. Izbori provedeni su po Jelačićevu izbornom redu od g. 1848. U sabor su došli najumniji tadašnji hrvatski politici, književnici i rodoljubi osim Gaja, koji je propao na izborima u Zagrebu. Kod otvorenja 15. travnja bijaše na okupu 135 zastupnika i virilista. Na saboru nije bilo zastupnika Vojne Krajine, Srijema (samo 2 mjesto redovitih 15) i Rijeke, gdje niko nije bio izabran, ma da su izbori bili raspisani. Prva zadaća sabora bijaše, da ustoliči bana Šokčevića. Instalirao ga je zagrebački nadbiskup Haulik. Sad je prva misao saboru bila njegova

cjelokupnost, zato odasla caru svečanu deputaciju s adresom (spomenicom), kojom moli, da car odredi, neka Vojna Krajina odmah pošalje zastupnike birane po izbornom redu od g. 1848.; neka se grad Senj odcijepi od vojničke vlasti i učini kr. slobodnim gradom; neka se s Hrvatskom odmah združi cijela Dalmacija s Kvarnerskim otocima i hrvatska Istra. Car je primio deputaciju 9. svibnja, a slijedeći dan izdao naređenje, da Vojna Krajina bira zastupnike i da ih pošalje na sabor. No imadu se odmah kući vratiti, čim se svrše u saboru državopravna pitanja. Za Dalmaciju nije ništa kazao, premda su u saboru sjedila dva njezina sina grof Medo Pucić i Stjepan Ivičević na prijedlog biskupa Štrosmajera na počasnom mjestu, a Milić, Pavlinović, Tripković i Klaić prisustvovali su sjednicama kao gosti, dok su dvojica bili izabrani zastupnici (grof Niko Pucić u Križevcima, a Luka Botić u Đakovu).

Dok su se obavljali izbori u Srijemu i Vojnoj Krajini, sabor je stvorio više zamašnih zaključaka. U državopravnom pogledu stvorio je dva znamenita zaključka: Prvim zaključkom proglasio je izdajicom domovine svakoga onoga, koji bi bez dopuštenja hrvatskoga sabora sudjelovao u stranom zakonodavnom tijelu. To je bilo upereno protiv toga, što je ugarska dvorska kancelarija pozvala 28 hrvatskih velikaša na ugarski sabor. Drugi je članak zamašniji. Franjo Josip I. javio je naime hrvatskom saboru, da je sio na prijesto, jer je kralj Ferdinand V. »položio krunu«, a Franjo Karlo odrekao se prava nasljedstva. No hrvatski se sabor nije tim zadovoljio, nego je zatražio, da mu se državni spisi, koji se odnose na taj čin, priopće onako, kako je to bilo saopćeno i ugarskomu saboru. Doista sabor je te spise primio, o njima vijećao u tajnoj sjednici, onda u javnoj sjednici zaključio, da su odreknuća kralja Ferdinanda i nadvojvode Franje Karla u redu i da nasljedstvo ide Franju Josipa. Nadalje veli sabor u tome zaključku ovo: »Sabor mora i nehotice primijetiti, da bi se spomenute isprave o odreknuću imale po propisu čl. 3. od godine 1790./91. za 6 mjeseci predložiti saboru kraljevine Ugarske i saboru trojedne kraljevine.«

Sabor je zatim stvorio zaključke o pokroviteljstvu »Jugoslavenske akademije«, za koju je biskup Štrosmajer dao 50.000 forinti, preuredio upravu, naučnu osnovu za pučke i srednje škole, zakon o gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, zakon o uređenju zadruga i seljačkih dioba, o službenom jeziku hrvatskom i zakonski članak o sveučilištu i o trošku za njega. Međutim stignu u sabor i zastupnici Srijema i Vojne Krajine. S njima uđoše i Srbi kao znatan faktor u hrvatskoj politici. Krajiški zastupnici pošalju caru predstavku, da Vojnu Krajinu sjedini s majkom Hrvatskom.

Sad je sabor imao da riješi najvažnije pitanje cijele hrvatske politike, a to je odnošaj Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji. Sabor stvori zaključak u tome pogledu, u kojem veli, da je »u s l i j e d d o g a đ a j a o d g o d i n e 1848. p r a v n o p r e s t a l a s v a k a s v e z a i z m e đ u H r v a t s k e i U g a r s k e, a s a m o l i č n o s t z a j e d n i č k o g a v l a d a r a i k r u n i s a n j a, d a k l e k r u n a, o s t a l a j e j o š d a l j e k a o o n a k o p č a, k o j a i h v e ž e. Uza sve to ipak je Hrvatska voljna stupiti s Ugarskom u realnu uniju, ali tek onda, kad Ugarska pravovaljano prizna samostalnost i nezavisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost.« Traži dakle ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, državnu ravnopravnost u svim zajedničkim poslovima i potpunu nezavisnost u političkim, školskim, vjerskim i sudskim stvarima.

Taj je zaključak stvorila saborska većina (pristaše nekadašnje ilirske stranke). Protiv toga zaključka iznesena su dva protuprijedloga: 1. Madžaroni traže državnu zajednicu s Ugarskom bez ikakvih uvjeta. 2. Eugen Kvaternik reče: Hrvatska nema nikakve veze ni s Austrijom ni s Ugarskom, može s njima da ima samo neke zajedničke poslove. Hrvatska treba da pregovara samo sa svojim kraljem o ujedinjenju hrvatskih zemalja bez obzira na Ugarsku i Austriju. Za Hrvatsku traži dakle potpunu samostalnost. Uza nj pristane dr. Ante Starčević i Petar Vrdoljak. To je početak hrvatske stranke prava.

Poslije toga uze sabor u pretres odnošaj prema Austriji, t. j. prema carevinskom vijeću. Svi jednoglasno

zaključe 3. kolovoza, da »Hrvatska i Slavonija ne sudjeluju u državnom vijeću«, a dne 5. kolovoza većinom glasova (69 : 46), da »Hrvatska nema nikakvih zajedničkih poslova s Austrijom«. Budući da su u Beču najviše očekivali, da će se Hrvati izjaviti za centralno bečko carevinsko vijeće, sad poslije saborskog zaključka car raspusti hrvatski sabor. Ipak je potvrdio 42. članak koji govori o odnošaju s Ugarskom. Taj članak (42. od g. 1841.) bijaše odsada onim temeljem, na kojem su politički radili biskup Štrosmajer, Rački, Mrazović, barun Kušlan i Perkovac, koji se složiše u narodnu stranku, ali su ih po listu »Pozor« obično zvali »Pozorašima«.

SAMOSTALNA STRANKA. Nijesu svi rodoljubi stupili u Narodnu stranku. Mažuranić, koji je postao hrvatskim kancelarom, nadbiskup Haulik, Kukuljević, Ambroz Vranicanji i Makso Prica osnovaše »Samostalnu stranku«, koja je tražila realnu vezu s Austrijom, jer će na taj način, mišljahu, prije doći do ujedinjenja Hrvatske. Kad je ministar Šmerling vidio, da među Hrvatima ima stranku, raspiše nove izbore za sabor godine 1865. No samostalci su dobili samo trećinu mandata. Kako je Šmerling bio nesretan i u vanjskoj politici, odstupi, a naslijedi ga grof Rikard Belkredi. Odmah po izborima zahvali se Mažuranić na kancelarstvu. Zamijeni ga unionist (madžaron) general Emil Kušević. — Mažuranić je stekao velikih zasluga na polju prosvjete, uprave i sudstva. Za njegove je vlade Hrvatska dobila najviše svoje sudište — Stol sedmorice g. 1865. On je izradio, da je car potvrdio zak. čl. 58. od 1861., po kojem je narodni jezik službeni u Hrvatskoj; on mu je dao i naziv »hrvatski« mjesto »jugoslavenski«, kako je bio sabor predložio. On je bio za pregovore s Austrijom, jer je vidio, da će se najposlije Ugarska s njom sporazumjeti na štetu Hrvata. Tako je i bilo.

Protiv carevinskog vijeća izjavila se još Ugarska i Češka, pa je car opozvao veljački patent, dok se ne sporazumije s Ugarskom i Hrvatskom.

Hrvatski se sabor sastao 12. studenoga 1865. Najprije je pročitan kraljev otpis (reskript), kojim car poziva sabor, da se izjavi o zajedničkim poslovima cijele

monarhije i da izašalje svoje zastupnike na krunisanje na ugarski sabor. Sabor odgovori caru adresom, u kojoj izjavi, da su Hrvati spremni »zajedničke poslove cjelokupne monarhije- riješiti u zajednici s kraljevinom Ugarskom, ali samo kao jednak i ravnopravan faktor (čimbenik) s kraljevinom Ugarskom«. To je adresa (spomenica) narodne i samostalne stranke. Čim je adresa prihvaćena, ostaviše krajiški zastupnici sabornicu, da se u nju više ne povrate. Na tu adresu odgovori car opet dopisom, kojim poziva sabor, da izabere regnikolarnu (kraljevinsku) deputaciju, koja će pregovarati s deputacijom ugarskoga sabora »nesamo zbog međusobnoga državopravnog odnošaja nego i zbog odnošaja prema cjelokupnoj monarhiji«. Za Krajinu car priznaje, da je sastavni dio Hrvatske, ali radi vojničkih potreba treba da ostane još u njoj sadanje stanje. Za Dalmaciju pak veli, da je ne može sjediniti s Hrvatskom prije nego se urede odnosi između Hrvatske i Ugarske i cjelokupne monarhije.

Nato je sabor izabrao 12 zastupnika između narodne i samostalne stranke za regnikolarnu deputaciju s izjavom, ma da ugarski sabor još uvijek nije izjavio, da priznaje zemljišnu cjelokupnost Hrvatske i njezinu samostalnost u smislu članka 42. od godine 1861. Ta je deputacija pošla odmah u Peštu, a predsjedao joj je biskup Štrosmajer. Predsjednik ugarske deputacije bio je grof Antun Majlat. Raspravljale su obje deputacije puna dva mjeseca, ali se ni u čem nijesu složile. Madžari su predviđali, da će doskora doći do rata između Austrije i Pruske, a taj bi im rat mogao donijeti sve što hoće. Tako je i bilo. Napose nijesu htjeli Hrvatima nikako priznati Rijeku i Međumurje. Nato su Hrvati otišli kući, a biskup je Štrosmajer rekao: »Nas Madžari ne žele imati uza se kao ravnopravan narod, već pod sobom kao podložan.« Madžari su imali dva saveznika: madžarone u Hrvatskoj i austro-pruski rat.

NAGODBE

AUSTRO-UGARSKA NAGODBA OD GOD. 1867. Poslije raspusta ugarskoga sabora madžarsku je politiku vodio Deak. On je govorio, da se bečkoj vladi ne

vrijedi približavati, dok je vanjski događaji ne prisile na popuštanje.

Deak je vješto vodio Madžare i doveo ih do potpune pobjede. Kad se otvorio ugarski sabor 1865.—1866., on predloži, da sabor izabere 67 zastupnika, koji će sastaviti prijedlog »o uređenju zajedničkih poslova s Austrijom«, to jest, koji će ustanoviti uvjete nagodbe.

U ratu je Austrija potukla Talijane kod Visa (Tegetof) i Kustoce, ali su Prusi do nogu porazili Austriju u Češkoj kod Kraljičina Graca god. 1866. Ta je bitka odlučila sudbinom Austrije. Posredovanjem francuskoga cara Napoleona sklopi Franjo Josip mir s Pruskom u Pragu. Po tome miru izgubi Austrija Veneciju i odreče se svakoga uplitanja u poslove Njemačke. Vodstvo Njemačke preuzela je Pruska i njezina dinastija Hoencolern.

Austrija je bila na raskršću, hoće li poći putem federalizma (savez država) ili dualizma, to jest austro-madžarskoga savezništva. Car Franjo Josip pitao je svoje savjetnike za mišljenje. Pitao je i biskupa Štrosmajera, a on mu je rekao, da se osloni na Slavene i da Austriju pretvori u saveznu slavensku državu. Car odvrati: »Ne! Nikada ne! Volim biti stražmeštar pruski nego car slavenski.« Car pozove Deaka na dogovor i oni se sporazumješe. Deak preporuči caru grofa Julija Andrašija, da sastavi madžarsku vladu. Sad je Saksonac Fridrik Bajst postao ministrom vanjskih poslova te je i on svjetovao cara, da se nagodi s Deakom, to jest, da se odluči za dualizam. Dualizam je zagovarala svom snagom i carica Jelisaveta. Naprotiv ministar predsjednik Belkredi predlagaše federalizam, to jest savez od ovih 5 država: 1. češke (Češka, Moravska i Šleska), 2. poljske (Galicija i Bukovina), 3. južnoslavenske (Slovenci, Hrvati i Srbi), 4. ugarske (Ugarska s Erdeljem) i 5. austrijske (sve ostale zemlje). Protiv Belkreda ustadoše i Madžari i Nijemci, koji volješe međusobno vlast podijeliti nego je dati još i Slavenima. Belkredi je dao ostavku, a Bajst ga zamijenio pridržavši još i vanjske poslove.

Tako se rodi austro-ugarska nagodba g. 1867. Po njoj čine Austro-ugarsku monarhiju dvije pole: carevina Austrija i zemlje krune sv. Stjepana. Zajedničko je objema polama: vladar, vanjski poslovi, vojska s mornaricom i davanje novaca za pokriće zajedničkih poslova. Sve se rješava u delegacijama (odborima carevinskoga vijeća i ugarskoga sabora). Premda je car toliko puta obećao Hrvatima Dalmaciju, ipak ju je po toj nagodbi zadržao za Austriju, a Hrvatsku je prepustio Ugarskoj, da se s njom nagodi.

HRVATSKI SABOR GOD. 1866. DO 1867. Hrvatski se sabor sastao 19. studenoga 1866. Hrvati su znali za pregovore između Deaka i Bajsta. Car je tražio od sabora rješenje državopravnih odnosa. Većina je sabora znala, da se ne će moći nagoditi s Madžarima, zato iznese prijedlog, da se pokuša nagodba s Austrijom oslanjajući se na ministra Belkredija, koji je bio za federaciju. Međutim su se u Beču nagodili s Madžarima, i car pozove hrvatski sabor, da pošalje svoje zastupnike na ugarski sabor i na krunisanje. Sabor odgovori caru 18. svibnja 1867., da na ugarski sabor ne može poslati svojih poslanika, jer još nije uređeno pitanje o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj. Nato je car raspustio hrvatski sabor i okrunio se za ugarsko-hrvatskoga kralja bez sudjelovanja Hrvata 8. lipnja god. 1867.

HRVATSKO-UGARSKA NAGODBA GOD. 1868. Radi toga zahvali se Šokčević na banskoj službi, a zamijeni ga barun Levin Rauh, komu je car naložio, da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu onako, kako su Madžari tražili 1866. Sad su nastali strašni progoni pravih Hrvata, to jest Narodne stranke i svih onih, koji su bili protivnici zajednice s Ugarskom. Madžaroni dobiju većinu u hrvatskom saboru. Kralj je povećao broj virilista, a ograničio broj biranih zastupnika. On je potvrdio novi oktroirani izborni red 22. listopada 1867., po kome su madžaroni dobili 52 zastupnika, a Narodna stranka samo 14. Toliki je bio pritisak vlade na narod! Sabor se sastao 8. siječnja 1868. U ime opozicije (Narodne stranke) izjavi dr. Jovan Subotić, da opozicija ostavlja sabor s prosvjedom protiv svih zaključaka ovoga nezakonito sastavljenog sabora i protiv podređenja trojedne kraljevine kraljevini Ugarskoj. Dr. Subotić bio je vođa Srba iz Hrvatske, koji su tada radili

sporazumno sa Štrosmajerovom Narodnom strankom. Srbi su se tada pokazali zahvalnima prema Hrvatima, koji su im u saboru od god. 1867. priznali potpunu ravnopravnost ovim riječima: »Sabor trojedne kraljevine svečano izjavljuje, da trojedna kraljevina priznaje srpski narod, koji u njoj stanuje, kao narod istovjetan i ravnopravan s hrvatskim narodom.«

Kad je Narodna stranka ostavila sabor, ostali su u njem sami madžaroni, koji 30. siječnja izabraše kraljevinsku deputaciju od 12 članova. Ova se sastane s istobrojnom ugarskom deputacijom, s kojom sklopi nagodbu.

U toj se nagodbi na početku ističe, da je sklapaju ravnopravni faktori »kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevina Hrvatska i Slavonija za izravnanje državopravnih pitanja, koja su postojala među njima«. Dalje se veli, da se nagodba sklapa na temelju ugarske Pragmatičke sankcije od god. 1722./23., po kojoj su zemlje krune sv. Stjepana nerazdružive. Dakle sasvim protivno čl. 42. od god. 1862., na kome je pregovarala Narodna stranka. Glavne su točke hrvatsko-ugarske državopravne nagodbe ove: 1. Ugarska i Hrvatska čine jednu državu prema Beču i prema drugim državama (dakle u vanjskoj politici); ali u svim nutarnjim poslovima Hrvatska je država za se, a Ugarska za se. U tom se smislu i veli u nagodbi, »da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod imajući posebni svoj teritorij«. Budući da su Hrvatska i Ugarska državna zajednica, imadu zajedničko krunisanje vladarevo »jednom istom krunom i jednim istim krunidbenim činom«, a tako i krunidbenu kraljevu zavjernicu, ali ipak tako, da se njezin original (izvornik) osim na madžarskom jeziku »ima sastaviti još i na hrvatskom i kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji izdati i u njemu zajamčiti cjelokupnost i zemaljski ustav tih kraljevina«. Zbog toga je krunidbena zavjernica Franje Josipa I. tek sada sastavljena na hrvatskom jeziku i odaslana hrvatskom saboru. U toj se kraljevoj zavjernici veli glede ujedinjenja svih hrvatskih zemalja ovo: »Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrima joj kraljevina, što su već natrag stečene, pa i one, što

će Božjom pomoći odsele biti natrag pribavljene (dakle Bosna i Hercegovina), pripojit ćemo u smislu krunidbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimam joj kraljevinama.«

2. Hrvatska naknadno priznaje austro-ugarsku nagodbu kao gotov čin, ali se odlučno ograđuje, »da se ubuduće slični temeljni zakoni i nagodbe mogu stvarati samo zakonitim sudjelovanjem kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«.

3. Hrvatska je potpuno samostalna (autonomna) u zakonodavstvu i upravi, u svim poslovima unutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosuđa, to jest u svim onim granama javnoga života, koje su bile u hrvatskim rukama još od godine 1848. i god. 1861.

4. Svi ostali poslovi proglašuju se zajedničkima, a vodit će ih zajednička ministarstva financija, poljodjelstva, trgovine i domobranstva. O tim zajedničkim poslovima raspravlja »zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune«, na koji šalju Hrvati 29 svojih poslanika u donju a 2 u gornju kuću, i te bira hrvatski sabor između svojih članova. Zajednički opet sabor bira između hrvatskih poslanika 5 u delegacije.

5. Na svim ovim saborima Hrvati se mogu služiti hrvatskim jezikom, i kroz to vrijeme hrvatska će se zastava vijati uz madžarsku i na saboru i na delegacijama.

6. U autonomnim poslovima služi hrvatski barjak i sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ali providen krunom sv. Stjepana. U zajedničkim pak poslovima dolaze oba grba: hrvatski i ugarski.

7. Svi hrvatski porezi idu u zajedničku blagajnu ministarstva financija, i odatle Hrvatska dobiva godišnje 2,200.000 forinti za svoje autonomne poslove za deset godina, jer se financijalna nagodba ima obnavljati svake 10. godine.

8. Hrvatskoj pripada Vojna Krajina i »današnja« Dalmacija, a ugarski sabor preuzima obvezu, da će podupirati njihovo sjedinjenje s Hrvatskom.

9. Bana će imenovati kralj »na prijedlog i uz protupotpis zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga ministra pred-

šjednika«, ali je ban ipak odgovoran samo hrvatskome saboru.

10. Ukida se u Beču hrvatska dvorska kancelarija i mjesto nje »ima se za iste kraljevine imenovati posebni dalm.-slav.-hrvatski ministar bez lisnice kod središnje vlade u Budimpešti«, ali »odgovoran zajedničkom saboru«.

11. Ban ne može više biti vojničko lice.

12. Kod zajedničkih ureda u Hrvatskoj (kod financija, pošte, brzojava, državnoga šumarstva i željeznica) hrvatski je jezik službeni i Hrvati su činovnici, »ukoliko to samo bude moguće«.

13. Ovu nagodbu mogu promijeniti ili ukinuti samo oba faktora, koji je sklopiše; to jest hrvatski i ugarski sabor po dogovoru.

Glede Rijeke nijesu se mogli složiti, jer su i madžaroni branili hrvatsko pravo. Nato je Deak predložio, da se sada sklopi nagodba bez rješenja riječkoga pitanja, i da se to prepusti kralju, koji će ga riješiti u zgodan čas.

SABORI. KRPICA. RIJEČKO PITANJE. Ovu zakonsku osnovu nagodbe prihvatila je ugarska delegacija jednoglasno, a hrvatska većinom glasova. Nato se sastao hrvatski sabor i 24. rujna 1868. primio nagodbu bez rasprave o pojedinim točkama. Četiri dana kasnije sastao se i ugarski sabor, koji nije primio nagodbu onako, kako su se obje kraljevinske deputacije bile složile glede Rijeke, da se naime pitanje Rijeke prepušta samome kralju, da ga on riješi u zgodan čas prema svojoj uviđavnosti. Ugarski je sabor nagodbi dodao ovaj dodatak: »Grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa se prema tome ima njoj odmah i pripojiti.« Ali je i hrvatski sabor dva dana prije ugarskoga zamolio kralja, da Rijeku pripoji Hrvatskoj, »kojoj i pripada po neoborivom pravu«.

Sad je kralj pokušao sporazum između ugarskoga i hrvatskoga sabora ovako: Rijeka ne pripada ni Hrvatskoj ni Ugarskoj, nego je zasebno tijelo, koje pripada kruni Ugarskoj, a o gradskoj upravi neka se sporazume oba sabora sa samim Riječanima. Ovako izmijenjen tekst primio je ugarski sabor, unio ga u hrvatsko-

ugarsku nagodbu i poslao kralju na potvrdu. Ali je kralj već prije bio potvrdio hrvatski tekst, koji je bio sastavljen onako, kako su se bile nagodile obje regnikolarne deputacije. Sad su u Beču jednostavno na taj hrvatski original prilijepili cedulju, na kojoj je bio napisan novi tekst onako, kako ga je kralj predložio i ugarski sabor primio. Kralj je to sad potvrdio i poslao hrvatskom i ugarskom saboru. Hrvatski je sabor onda to primio 17. studenoga. Isti dan kralj je potvrdio i madžarski original hrvatsko-ugarske nagodbe, koja tako postade »zajednički temeljni zakon kraljevina Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije« kao zak. čl. I. od 1868. za Hrvatsku, a zak. čl. 30. za Ugarsku.

RIJEČKI PROVIZORIJ. U svibnju 1869. sastala se 4 Hrvata, 4 Madžara i 4 Riječanina, da riješe riječko pitanje, kako je kralj predlagao. Već prije toga Madžari su poduzeli sve moguće preko talijanaša i svojih privrženika, da na Rijeci učine kraj vlasti bana Šokčevića. Oni su to i postigli raznim uzbunama. Kad je ban Šokčević radi toga bio proglasio na Rijeci prijeki sud, tada je kralj imenovao Madžara Eduarda Čeha za posebnoga svoga povjerenika na Rijeci, i to na prijedlog madžarona Kuševića, hrvatskoga kancelara u Beču. Tim su imenovanjem Madžari doista dobili Rijeku u svoje ruke. Hrvati i Madžari nijesu se mogli u tome složiti, jer su uz Madžare pristajali Riječani, te hrvatski poslanici staviše prijedlog, da se regnikolarne deputacije odgode do zgodna vremena, a dotle da Rijekom upravlja zajednička ugarsko-hrvatska vlada. Madžari nijesu više nikada sazvali tih deputacija, nego su Rijeku zadržali u svojim rukama sve do propasti Austro-Ugarske godine 1918.

REVIZIJA NAGODBE. U čitavoj Hrvatskoj nastalo je veliko ogorčenje protiv nagodbe, jer se njom nijesu ni izdaleka ostvarile želje hrvatskoga naroda; pače izgubio je i one stečevine iz god. 1848. Da stiša to nezadovoljstvo, došao je car Franjo Josip I. s caricom Jelisavetom u Hrvatsku i pohodio sve veće gradove. Narodna je stranka vodila očajnu borbu s banom Rauhom, a taj se laćao svih mogućih sredstava protiv nje.

Šta više, njegovim je nastojanjem hrvatski sabor proglasio pobijanje nagodbe »zločinom smetanja javnoga mira« pače i »veleizdajom«. Ali badava! Narodna je stranka izdavala u Vojnoj Krajini list »Zatočnik« pa je u njemu iznosila neke prljave svari Rauhove. Rauh je bio prisiljen, da je tuži sudu, ali je petrinjski regimentski sud narodnu stranku proglasio nevinom. Rauh je morao odstupiti sa banske stolice, a naslijedi ga Koloman Bedeković, koji je odmah proveo saborske izbore. U njima je narodna stranka sjajno pobijedila: od 65 mandata dobila je 51, madžaroni 13, Dr Ante Starčević 1. Odmah zatim kralj je dokinuo đurđevačko-križevačku Vojnu krajinu i spojio je s banskom Hrvatskom. I ta je dala 9 mandata narodnoj stranci.

18 TEMELJNIH ČLANAKA. Pobjedi narodne stranke prijale su i međunarodne tadašnje prilike. Pruska je pobijedila Francuze god. 1870. i osnovala njemačko carstvo. Austrija je bila posve izgurana iz Njemačke i bila je upućena samo na svoje narode. Ali većina je u državi tražila da se Austrija uredi federalistički i da se zadovolje Slaveni. Tada Česi, Poljaci i Slovenci ostaviše bečko carevinsko vijeće. U Dalmaciji je narodna stranka dobila većinu nad talijanašima: narodna 28 a talijanaši 15 mandata u srpnju godine 1870. Zaslugom biskupa Dobrile i Dinka Vitezića s Krka budila se lagano hrvatska svijest u Istri i po otocima.

Novi austrijski ministar grof Karlo Hohenvart predloži caru, da sazove češki sabor, da prizna češko državno pravo i da obeća, da će se okruniti za češkoga kralja i položiti krunidbenu prisegu, a kralj je na to i pristao. Sad se sastanu češki prvaci i u sporazumu s Hohenvartom slože 18 temeljnih članaka, po kojima bi se Češka, Moravska i Šleska ujedinile u posebno državno tijelo, kao i Madžarska.

Ova velika promjena značila je pad dualizma, zato se protiv nje digoše i austrijski Nijemci, ministar vanjskih poslova Bajst i Madžari s ministrom predsjednikom Andrašijem. Hrvatski je sabor bio triput zaredom odgođen. To odgađanje veoma je uzrujalo pobjedonosnu narodnu stranku, pa zato izdade ona 20. rujna na narod proglas, u kojem naglasi, »da se nagodba od god. 1868. ne može smatrati pravovaljanom«, jer je sklopljena »bez sudjelovanja većega dijela našega naroda«, naročito Vojne Krajine.

Nekako u isto doba pokuša Dr Eugen Kvaternik s Vjekoslavom Bahom, da oko Plaškoga i Rakovice na Kordunu digne bunu proglasivši Hrvatsku nezavisnom državom (8. listopada 1871.), ali već treći dan biše obojica ubijeni s još nekoliko drugova. Ovaj neuspjeli pokušaj iskoriste sad kod kralja s uspjehom ministri Bajst i Andraši protiv Slavena uopće u monarhiji, pa tako češki temeljni članci nijesu dobili potvrde, a hrvatski su poslovi prepušteni ugarskoj vladi, da ih uredi po volji. Ministar Hohenvart odmah je odstupio.

Tek 15. siječnja godine 1872. sastao se hrvatski sabor, koji je Mažuranića izabrao svojim predsjednikom. Nato ustane ban Bedeković i pročita kraljev otpis, kojim se sabor raspušta radi proglasa narodne stranke od 20. rujna. Bedeković je odstupio, a banskim namjesnikom postao Antun Vakanović. Madžari su mu povjerili zadaću, da povede nove izbore. On je doista upotrebio sve metode i nasilja Rauhova, ali je opet narodna stranka dobila 47 mandata, a madžaroni 28. Vakanović je popravio poraz time, što je u sabor pozvao 47 virilista, sve samih madžarona, pa je tako narodna stranka ostala u saboru u manjini. U monarhiji se međutim dualizam učvrstio; Andraši postade ministrom vanjskih poslova, a u Ugarskoj ga zamijenio ministar Lonjaj. Položaj narodne stranke bio je dakle težak, zato se ona odazove pozivu ministra predsjednika Lonjaja, da se sporazumije s ugarskom vladom i s madžaronima. Narodna je stranka pristala uz uvjet, da se nagodba izmijeni (revidira). Šest narodnjaka i šest madžarona stupe u kraljevinsku deputaciju i stadoše pregovarati s ugarskom deputacijom od 12 članova. Glavni zahtjevi hrvatski bijahu: 1. da hrvatski poslanici na ugarskom saboru biraju sami između sebe 5 članova u delegacije, a ne da ih bira cijeli sabor; 2. da bana imenuje kralj bez prijedloga i supotpisa ugarskoga ministra predsjednika; 3. da Hrvatska sama upravlja svojim financijama. No Madžari su odbili sve te zahtjeve. Sad je biskup Štrosmajer ostavio s nekim članovima deputa-

ciju i nije htio više da pregovara s Madžarima. Ostali članovi primiše staru nagodbu od 1868. jedino s tom razlikom, što će sad Hrvatska dobivati 40% od svojih novaca za svoje nutarnje potrebe mjesto predašnjih 2,200.000 forinti. Tu nazovi reviziju nagodbe primio je zatim hrvatski sabor sa 79 protiv 10 glasova (5. rujna 1873.). Od ovog časa biskup Štrosmajer nije više nikada došao ni na hrvatski ni na ugarski sabor. Madžaroni su ušli u narodnu stranku pa su je posve pomadžaronili i ostali na vladi sve do god. 1906.

HRVATSKA DO PROPASTI AUSTRO-UGARSKE

(Od godine 1873. do 1918.)

BAN IVAN MAŽURANIĆ OD GODINE 1873. DO 1880. Revizija nagodbe nije mogla nikoga da zadovolji. Beč i Pešta podijelili su vlast u državi, bili su jaki, a međunarodne prilike bile su opet takve, da im Slaveni nijesu mogli oteti tu vlast. To je znala i narodna stranka, koja je konačno primila reviziju nagodbe. Narodna stranka nije tim napustila borbu za slobodu i cjelokupnost Hrvatske, ali je silom prilika morala ta državopravna pitanja da zasad odgodi. Trebalo je prije zemlju preporoditi gospodarski, upravno i kulturno i čekati odlučan čas za političku borbu.

Prva dobit te revizije nagodbe je imenovanje hrvatskog pjesnika Ivana Mažuranića banom uza sav otpor Madžara. Mažuranić je prvi pučanin na banskoj stolici, jer su tu službu obnašali dotle samo velikaši. Mažuranić je bio veliki rodoljub, te je odlučio da Hrvatsku preporodi u svakom pogledu, da je učini modernom i evropskom državom. Doista to je i postigao za sedam godina svoga banovanja u velikoj mjeri. Još prije njegova imenovanja bila je Krajina razvojačena, te je dobila upravu sličnu hrvat. zem. vladi u Zagrebu. Tim je nestalo glavne zapreke, da se sjedini s materom zemljom Hrvatskom. Ban je to tražio svakom prigodom, ali nije postigao. Hrvatski državni ustav osigurao je zakonom od 10. siječnja 1874., po kome može hrvatski sabor da pozove bana i odjelne predstojnike na odgovornost za svaki propust ili čin proti zemaljskom ustavu. Njima

će suditi »kraljevinski sud«, koji se bira na hrvatskom saboru između najuglednijih ličnosti u zemlji. Zatim je upravu posve odijelio od sudstva. Ban je prestao biti predsjednikom stola sedmorice, koji je preuređen. Posebnim zakonom osigurao je slobodu štampe i uveo porotni sud u tiskovnim parnicama. Isto je tako zakonom osigurao i pravo sastajanja (skupština). Početkom siječnja 1874. kralj je potvrdio zakon o hrvatskom sveučilištu, koje se otvorilo 19. listopada 1874. Mažuranić je zakonom odredio, da sva djeca moraju ići u pučku školu.

Za sav taj golemi rad našao je Mažuranić potpore u saboru, u kome zapravo i nije bilo opozicije sve do god. 1878., kad je Ante Starčević svojom saborskom adresom udario temelj »stranci prava«. Ban je izgubio mnogo na popularnosti radi Bosne i Hercegovine. U tim zemljama ustao je narod godine 1875. na oružje, da zbaci tursko gospodstvo. Javno je mišljenje u Hrvatskoj tražilo, da se Austro-Ugarska zarati s Turskom. Mažuranić se čuvao, da ne prekorači granice svoje vlasti. Kad je zaključkom berlinskog kongresa Austrija zaposjela te dvije zemlje, upravio je hrvatski sabor na kralja adresu, u kojoj među ostalim veli i ovo: »Zadatak, koji je monarhija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine, mogao bi se trajno osigurati samo onda, ako se organizacija zadobivenih pokrajina malo pomalo tako udesi, kako bi se s vremenom mogla pripojiti na organizaciju kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državopravnom odnosu prema kraljevini Ugarskoj.« Nadalje traži adresa bezodvlačno sjedinjenje Dalmacije, Krajine i uređenje riječkog pitanja.

Čim su Madžari doznali za tu adresu, odmah su digli viku i zatražili od kralja, da podijeli ukor hrvatskom saboru. Madžari i Nijemci već su prije odlučili, da su Bosna i Hercegovina njihove zemlje. Zato je kralj i odgovorio hrvatskoj deputaciji, koja mu je adresu predala, da je hrvatski sabor prekoračio svoju vlast govoreći o Bosni i Hercegovini.

Uto je isteklo 10 godina nagodbe s Ugarskom, pa se financijalna nagodba morala obnavljati svakih deset godina. Hrvati su tražili, da se financijalna nagodba

izmijeni u korist Hrvatske. Madžari ne htjedoše ni čuti. Mažuranić izda spomenicu, u kojoj izjavi, da ne može ostati na banskoj stolici, ako se Krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom i ako Hrvatska ne dobije svoje financije. Madžari to jedva dočekaše (1880.). Mažuranića naslijedi grof Ladislav Pejačević (1880. do 1883.). Pejačević provede sjedinjenje Krajine 1881. i financijalnu nagodbu. No on se već na početku vlade raskrsti s jednim dijelom narodne stranke zbog madžarizacije u Hrvatskoj. Madžar Anton David, financijski ravnatelj u Zagrebu, otvori tečaj, u kojem će financijski činovnici učiti madžarski jezik. Njihovo unapređenje ovisi o poznavanju madžarskog jezika. Radi ove »Davidove škole« istupiše 22 poslanika iz narodne stranke i osnovaše »nezavisnu narodnu stranku«, kojoj je »Obzor« bio glasilo. To su tako zvani »obzoraši«. Kraljevim manifestom (proglasom) od 15. srpnja 1881. proglašeno je sjedinjenje Krajine s Hrvatskom. Tako se napokon ispuni davna želja naših otaca nakon teške borbe od 300 godina s nevjernim bečkim dvorom i austrijskim bezakonjima.

SPOR RADI GRBOVA. Poslije ovoga radosnog događaja nastade u Hrvatskoj silno ogorčenje protiv Davidova madžariziranja i kršenja nagodbe. On je naime na zapovijed zajedničkoga ministra financija dao skinuti hrvatske natpise sa svih financijskih ureda u Zagrebu, a mjesto njih postavi grbove s hrvatskim i madžarskim natpisima god. 1883. Ban Pejačević ode u Beč i potuži se na tu nezakonitost, ali madžarsko ministarstvo zaključi, da se imadu odmah uspostaviti dvojezični natpisi na svim tim uredima, koje su Zagrepčani bili skinuli. Pejačević dade ostavku. Franjo Josip i carica Jelisaveta stadoše otvoreno na stranu Madžara. Po nagodbi hrvatski je ustav bio osiguran tako, da se novi izbori imadu provesti za 3 mjeseca od raspusta hrvatskog sabora. Ali Franjo Josip pogazi i to, te on mjesto bana dade Hrvatima generala Hermana Ramberga za kr. komisara (povjerenika). On uz vojničku silu uspostavi dvojezične natpise (grbove). Nemiri nastadoše u cijeloj zemlji. Tada komisar uspostavi t. zv. nijeme grbove, to jest bez ikakva natpisa. Ti su ostali

sve do bana Pavla Rauha (1908. do 1910.). Izvan Zagreba ostali su grbovi s hrvatskim natpisom.

KHUEN HEDERVARY 1883. DO 1903. Dne 1. prosinca 1883. imenuje kralj banom Kuena Hedervarija, rođaka ministra predsjednika Tise. Program svoga banovanja označio je ovim riječima: »Moje rodno mjesto leži ondje (Nuštar u Slavoniji), ali moja je postojbina ovdje (mjesto Hedervar u đurskoj županiji, u Ugarskoj); ali i ovdje i ondje jedna je domovina.« Da su Ugarska i Hrvatska jedna domovina, jedna država, to je Kuen rekao i u hrvatskom saboru. On je prvi ban, koji je izrekao misao jedinstvene madžarske države od Karpata do mora. To je smatrao svojom životnom zadaćom, i tu je misao provodio kao hrvatski ban punih 20 godina.

KUENOVA NASILJA I METODE. Narodna je stranka primila Kuena s velikim nepovjerenjem. Ali joj je Kuen kazao, da će postati komisarom, ako mu ne stvori većinu u saboru. Stranka je bila madžarizirana, pa je Kuena uzela za vođu. Kuen je dobio sve moguće ovlasti da Hrvatsku umiri. Nema toga nasilja i bezakonja, koga se nije latio u borbi sa »strankom prava« i »obzorašima«. Ali je opet bio toliko lukav i drzovit, da je svako nasilje kušao obraniti zakonom. Znao je vješto uhvatiti ljude ondje, gdje su najslabiji. Ako ih je trebalo pridobiti, onda ih je unapređivao i davao im odlikovanja. To su lažni rodoljubi i ljudi bez značaja. Ako ih nije mogao mitom pridobiti, onda ih natjerao grubim nasiljima, bacao ih iz službe, ništio pojedince i čitave stranke. Najjače mu je sredstvo bilo, da zavadi ljude s ljudima, stranku sa strankom, narod s narodom. U borbi protiv Hrvata uhvatio se naše ranjave pete — srpskoga pitanja. U to se naime doba počela stranka prava silno širiti. Sve što je u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini hrvatski mislilo i osjećalo sve do najnovijeg vremena, sve je to bio živi pravaš. Nesreća je bila u tome, što je vođa stranke prava dr Ante Starčević tvrdio, da u hrvatskim zemljama nema Srba, nego da su to sve Hrvati. Srbi opet nijesu nikada htjeli da prime zajedničko ime s Hrvatima, nego su Hrvate zvali Srbima. Sad se raspalila borba, koja je Kuenu dobro

došla. U svojoj mržnji na Hrvate Srbi su postali slijepo oružje u rukama Kuenovim u borbi protiv Hrvata. Kuen im je zato dao sva važnija mjesta u državnoj službi. Taj se postupak zove »Kuenov sistem« (način vladanja). Osim toga bilo je u zemlji sva sila špijuna i klevetnika, koji su rastrovali sav javni život.

Kad se je okružio tim kukavicama i nekarakterima, dao se Kuen na rad, kako će skršiti protivnike u saboru. Ponajprije je promijenio saborski poslovnik, po kome je predsjedniku sabora data sva vlast nad narodnim poslanicima. On je mogao pojedine zastupnike isključiti iz sabora na 60 s j e d n i c a. Zatim je uveo »kloturu«, to jest, ako jedan zastupnik sa deset drugova predloži, da se prekine rasprava o kojem pitanju nakon tri dana debate, onda se rasprava prekida. Debate o tome više nema, a glasa se ustajanjem.

IZBORI I NASILJA U SABORU. Godine 1884. proživjela je Hrvatska prve Kuenove izbore. Jedina je zadaća svih činovnika i kuenovaca bila, da proturaju vladine ljude na izborima. No uza sav pritisak opozicija ušla jaka u sabor: od 110 mandata pravaši su dobili 25, obzoraši 13, a zastupnika izvan stranaka bilo je 3.

To je bila dosta jaka opozicija, koja je vladi pravila neprilika. Zato je predsjednik sabora isključivao pravaše sa sjednica, dok im žandari nijesu zakrčili put u sabornicu. Dne 3. listopada 1885. napanu pravaši bana u sabornici tvorno. Zastupnik Grga Tuškan stavio je naime prijedlog, da se ban Kuen stavi pod optužbu, jer je na prosti zahtjev ravnatelja peštanskog arhiva dao u Peštu prenijeti spise bivših hrvatskih samostana i spise o imanjima porodice Zrinskih i Frankopana. Ti su spisi bili u Beču do godine 1790. u komorskom arhivu, onda su došli u Budim, a iz Budima ih je ban Jelačić prenio u Zagreb, kad je zauzeo Peštu godine 1849. Kuen je nato rekao u saboru, da on sumnja, da li je to bio pošten posjed Hrvatske. Zato je došlo do zaglušne buke u saboru i do velike gužve, te je David Starčević nogom udario bana u sjedalo. Radi toga su David Starčević i Josip Gržanić bili isključeni iz sabora na 60 sjednica i po sudu osuđeni na tri mjeseca tamnice. Banski je stol

kaznu povisio na pet mjeseci. Grgu Tuškana osudili su na dvije godine tamnice.

NOVI IZBORNI RED. Odsada je Kuen mirno vladao gotovo sve do godine 1900. Da mu sabor mnogo ne smeta, dao je izglasati novi izborni red, po kojem je broj izbornih kotara spao na 90, a census, to jest porez kod izbornika porastao. Smanjen je i broj virilista u saboru (prelata, župana i velikaša) na 45. Prema povišenom porezu, jedva da je 2% čitavoga stanovništva imalo na izborima pravo glasa (od 2½ milijuna žitelja glasalo ih je oko 45.000). Izborne kotare Kuen je opet tako zaokružio, da je u većini vlada odlučivala. Osim toga dao je pravo glasa zajedničkim činovnicima, a ti su u većini bili Madžari. U nekim je kotarevima broj izbornika bio tako malen, da je pomoću činovnika vlada imala većinu. Kotar Perušić na pr. imao je u svemu 61 izbornika, Srb 74, Gračac 74, Karlobag 75, Korenica 81 i t. d. Kotarski predstojnici morali su osigurati vladina kandidata protuzakonito sastavljenim listinama, nasiljima, često puta i prolijevanjem krvi. Tko se više istakao za vladina kandidata, taj je mogao očekivati i veću nagradu. Slobodu štampe je uništio zapljenom, globom i zatvorom. Kad bi slučajno opozicija dobila nešto više zastupnika, on bi uništio onoliki broj njezinih mandata, koliko mu je nužno bilo, i proveo nove izbore.

PRIKRAĆIVANJE HRVATSKE. U financijama je Hrvatska zlo prolazila. Kad se nagodba financijska sklapala, nije se pitalo, koji su i koliki su prihodi Hrvatske, pa da od toga dobije 45% za svoje nutarnje potrebe. Madžari su krili hrvatske prihode i pitali Hrvatsku, koliko joj treba, a oni će tobože naći za to vrela. Ako bi Hrvatska imala dobiti nešto preko toga, onda su Madžari svotu od 45% snizili na 44%. Tu su štetnu nagodbu morali Hrvati produljivati, jer Madžari nijesu popuštali, a Kuen je imao većinu u saboru.

MADŽARIZACIJA. Uz ostala zla Kuenova nadošla je još i madžarizacija, kojoj su vrata širom otvorena. Kuen je dao izglasati zakon »o preustrojstvu pučke škole«, po kojem su se mogle madžarske škole nesmetano otvarati i širiti. U realne gimnazije uveden je madžarski jezik kao obligatan predmet; u zajedničke urede

dolazili su većinom sami Madžari, osobito na željeznicama..

Sve je to izazivalo u narodu veliko ogorčenje i neraspoloženje. Kad je Franjo Josip I. došao u Zagreb godine 1895., ogorčena sveučilišna omladina spalila je pred njim madžarsku zastavu na Jelačićevu trgu, da javno protestira protiv Kuena i nagodbe. Hrvatski sveučilištarci bili su kažnjeni, utamničeni i protjerani sa sveučilišta. Sad su za inat nicale madžarske zastave sve redom, a to je narod još više razdraživalo. Ali i tome dođe kraj. Kad je god. 1903. na novoj zgradi željezničkog prometnog ravnateljstva u Zagrebu osvanuo madžarski natpis, buknuše nemiri u zemlji. Dne 11. travnja dođe do krvi u Zaprešiću radi madžarske zastave na kolodvoru. Kuen je bunu ugušio oružanom silom, tamnicama i zatvorima. Na mnogim je mjestima proglasio prijeki sud. Kod gušenja bune poginulo je 17 ljudi, 100 ih je ranjeno, a preko 1000 ležalo ih u tamnicama. Ogorčenje na toga silnika bilo je golemo, te je pukim slučajem izmakao atentatu na Tijelovo godine 1903. Morao je ipak da ide iz Hrvatske. Za nagradu kralj ga imenova ministrom predsjednikom ugarske vlade. Hrvatska je odahnula oslobodivši se 20-godišnjeg pašovanja ovoga tirana i zlotvora. Naslijedi ga na banskoj stolici grof Teodor Pejačević (1903. do 1907.).

ZBLIŽENJE HRVATA I SRBA. Zloglasnom banu Kuenu pošlo je za rukom, te je rastrovao sav politički i društveni život u Hrvatskoj pa je mogao pašovati mirno kroz 20 godina. Radi toga nastala je opća klonulost u hrvatskom životu, a narod se stao seliti. Omladina sa sveučilišta glasno je prosvjedovala i pred carem prikazala pravo raspoloženje hrvatskoga naroda. Ta je omladina bila kažnjena i protjerana sa hrvatskog sveučilišta. Jedan dio otišao je u Prag, gdje je zatekla sličan pokret kod Čeha. Iz mrtvila Čehe je stao buditi Masarik sa drugovima. Oni se nazvaše realistima i naprednjacima, to jest oni računaju sa stvarnošću; hoće točno da znadu: što je češko, što njemačko; kolika je njihova snaga, kolika opet nemoć; koji je moguć odnos između Čeha i Nijemaca u Češkoj; šta je zapravo narod i kakav je njegov odnos u općoj ljudskoj zajednici, koji je način

rada najzgodniji, da narod dođe do političkih svojih prava. Češki naprednjaci došli su do spoznaje, da odnos Čeha i Nijemaca treba riješiti. Način rada mora biti bezuvjetna trijeznost i istinitost.

Naši su đaci vidjeli taj novi rad kod Čeha. Narod je razdijeljen u dva neprijateljska tabora: hrvatski i srpski. Kuen je predobio Srbe za se i pomoću njih tlačio je Hrvate. A ni sami opet Hrvati nijesu bili složni. Hrvati su sanjali o svojoj staroj državi, a Srbi o Dušanovu carstvu; Hrvati su imali katoličku tradiciju, prošlost, a Srbi opet pravoslavnu. Dok su se oni među sobom ovako borili i vrijeme tratili, dotle su Nijemci i Mađari mogli mirno pašovati u našoj zemlji. Omladina je vidjela, da je to kobno i za Hrvate i za Srbe. Ona je došla do uvjerenja, da treba najprije znati, što možemo, a što ne možemo. Treba nastojati, da se postigne zbliženje između Hrvata i Srba. Oni moraju biti složni, moraju se gospodarski i prosvjetno ojačati i tek onda će narod doći do svoje političke slobode. Ta omladina htjela je da provede promjenu hrvatske politike po uzoru češkom.

NAPREDNA STRANKA. I ti naši omladinci pokrenuli su već u Pragu god. 1897. časopis »Hrvatsku Misao«, u kojoj su počeli kritikovati sav naš javni život. Kad su se vratili u Hrvatsku, odružiše se u »Hrv. pučku naprednu stranku«, koja je počela izdavati svoje glasilo »Pokret«. Zovu ih i »pokretašima«. Nažalost ti su »pokretaši« unijeli u narod veliku sablazan i zabunu, jer su stali nesmiljeno progoniti vjeru i katoličku crkvu. Većinom su sami bili liberalni, valjada i bezbošci, i nećudoredna života, pa su trovali i naš narod. — Od njih se odijelio Stjepan Radić, koji je sa bratom Antom osnovao »Hrvatsku pučku seljačku stranku« sa glasilom »Dom«.

Naprednjaci su nastojali oko sporazuma Hrvata i Srba. Osobito je mnogo oko toga nastojao Fran Supilo, da dođe do sporazuma i sa mađarskom opozicijom. Ta je misao dozrela, kad je u Ugarskoj propala na izborima liberalna stranka, koja je vladala Ugarskom još od godine 1876.

RIJEČKA REZOLUCIJA. Dne 2. listopada 1905. sastane se na Rijeci oko 40 zastupnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre i stvore tako zvanu riječku rezoluciju, koja je postala osnovom nove hrvatske i srpske politike. Ta rezolucija glasi ovako:

»Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj plod borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe do potpune državne samostalnosti.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već zato, što svaki narod ima pravo, da slobodno i nezavisno odlučuje o svojem biću i o svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se uporedo s ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskom i ugarskom narodu, a tim će se udariti temelj trajnom sporazumu obaju naroda.

Hrvatski su zastupnici uvjereni, da se trajni sporazum između naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije točnim i strogim vršenjem prava hrvatskoga naroda, sadržanim u hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te promjenom odnošaja, što pripadaju u područje posala, koji su danas Hrvatskoj zajednički s Ugarskom, kao i sa zapadnom polom monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbijeđen samostalni politički, kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak.«

ZADARSKA REZOLUCIJA. Srpski opozicionalni zastupnici iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na sastanku u Zadru dne 17. listopada 1905. stvoriše zadarsku rezoluciju:

»Potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka, svijesni o zamašnosti današnjeg općeg političkog položaja u monarhiji, i uzevši u obzir stajalište, zauzeto od hrvatskih zastupnika na riječkoj konferenciji, izjavljuju, da će poduprijeti današnji pokret madžarskog naroda, kojemu bi, zajednički s Hrvatima, i faktičnu potporu ponudili, kad bi sa strane madžarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garancije, da će se one zauzeti, kako bi se uz njihove opravdane zahtjeve ispunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njezinog državno-pravnog položaja, da joj se

zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijski opstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporaciju (sjedinjenje) Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zajamčena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj stranci na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim.«

HRVATSKO-SRPSKA KOALICIJA. Nakon tih rezolucija nastala je nova politička stranka pod imenom hrvatsko-srpska koalicija. Ta je stranka istupila na izbore godine 1906. i dobila relativnu većinu. Znači, da je našla odziva i kod Hrvata i kod Srba. Budući da nije imala apsolutnu većinu, morala se nagoditi sa banom Pejačevićem, koji je bio predstavnik unionista (madžarona) i pouzdanik bečkoga dvora. On je ostao banom, a odjelnim predstojnicima postali su članovi koalicije. Ban je bio lojalan prema koaliciji. Vlada se sa puno volje dala na rad. Izglasala je zakon o čistoći izbora, o nazivu mjesta i prebivališta u Hrvatskoj i Slavoniji, (da se istisne madžarizacija hrvatskih mjesta iz zajedničkih službenih ureda) i osigurala je slobodu štampe.

Vodeći politički krugovi u Beču i Pešti odmah su zapazili pogibelj od hrvatsko-srpske koalicije, koja je našla vezu sa Košutovcima (madžarskom opozicijom) i koja je kvarila temelje njihove politike, koja se osnivala na poznatom načelu: »divide et impera« (zavadi i vladaj). Osobito je dvor bio iznenađen ovim gestom Hrvata. Car je odmah pokušao da razbije tu koaliciju hrvatsko-srpsko-madžarsku. On je dao predsankciju za zakonsku osnovu o »željezničarskoj pragmatici«, koju je na zajedničkom saboru predložio ministar Košut, i koja je htjela protiv § 57. nagodbe uzakoniti madžarski jezik na hrvatskim željeznicama kao službeni. Protiv toga bezakonja vodila je hrvatsko-srpska koalicija žestoku borbu na peštanskom saboru, a time je stekla velike simpatije kod Hrvata. Usprkos toj žilavoj borbi peštan-

ski je sabor prihvatio željezničarsku pragmatiku, te je car žurno zakon o službenom madžarskom jeziku odobrio i u život uveo. Tim je postigao dvoje: 1. zavadio je Košutovce i Hrvate i tako u zametku ugušio opasnu urotu Hrvata i Madžara proti Beču; 2. kaznio je Hrvate dokazavši im glasno, da oni mogu svoju autonomiju sačuvati samo oslonom na njega, a ne na mrske mu madžarske Košutovce i Srbe.

Ali Hrvati nijesu htjeli taj mig carev da razumiju. Oni su ostali vjerni koaliciji sa Srbima. Sad je slijedio udarac za udarcem iz Beča.

BAN PAVAO RAUH. Ban Pejačević morao je odstupiti radi željezničarske pragmatike, koja je grubo kršila hrvatsku autonomiju. I koalicija je izgubila vlast. Novi ban Rauh proveo je nato izbore, ali ga je koalicija potpuno potukla, jer je stekla 57 mandata, a ban ni jednoga.

Sjajna pobjeda hrvatsko-srpske koalicije učinila se i Beču i Pešti vrlo opasna, jer se baš tada spremala aneksija Bosne i Hercegovine. Radi toga računalo se, da bi bilo vrlo nezgodno za austro-ugarsku politiku, da koalicija ima hrvatski sabor u svojim rukama. Taj bi bez sumnje tražio pripojenje Bosne Hrvatskoj, a to Beč ni Pešta nijesu imali ni na kraj pameti. Zato se hrvatski sabor nije ni sastao, nego je raspušten, a Rauh je vladao kao komisar.

Da se opravda pred Evropom ovaj apsolutizam i nasilje u Hrvatskoj, Beč i Pešta su preko Rauha upriličili veleizdajnički proces protiv Srba, a donekle i protiv Hrvata u koaliciji. Kod sudbenog stola u Zagrebu bila su optužena 53 Srba zbog veleizdaje, da su naime bili plaćenici srpske vlade iz Beograda i da su širili velikosrpsku misao.

Malo zatim je godine 1909. bečki profesor Friedjung javno optužio u bečkoj novini »Neue Freie Presse« vođe hrvatsko-srpske koalicije zbog nedopuštenih veza sa Beogradom. Dokaze dalo mu je bečko ministarstvo vanjskih poslova. No oba su ta procesa svršila porazno za Beč, te je Rauh pao sa banske stolice.

BAN NIKOLA TOMAŠIĆ OD GOD. 1910. DO 1912. Rauha naslijedi na banskoj stolici N. Tomašić. On uze

odmah da pregovara sa koalicijom. Nekako se nagode. On pristane na to, da se Košutova pragmatika proglasi za očitu povredu nagodbe i da se ta povreda popravi. Ujedno donese novi izborni red, te je broj birača porastao sa 50.000 na 190.000. Ali madžarsko ministarstvo ne htjede da ukloni željezničarsku pragmatiku, te dođe do sukoba bana i koalicije. Ban preda demisiju, ali mu je Pešta ne uvaži. On osta i dalje banom, ali slobodnih ruku prema koaliciji. On raspusti sabor, provede nove izbore, koji koaliciji donesoše relativnu većinu. Sad je Tomašić odstupio, a naslijedio ga Slavko Cuvaj (1912. do 1913.), koji je bio slijepo oruđe bana Kuena. On raspusti sabor i uze vladati kao komisar bez sabora, bez programa i bez proračuna. Narod odgovori atentatom, kome Cuvaj sretno umakne.

BAN IVAN ŠKERLEC OD 1913. DO 1917. Uto dođoše balkanski ratovi g. 1912., koji su Srbiju silno proširili. Beč je bio osupnut nenadnim srpskim uspjesima. Ti su ratovi snažno odjeknuli i kod Hrvata, te se bilo bojati, da će Srbija sebi privući austrijske Srbe i dio Hrvata. Uto je došao na čelo ugarske vlade grof Stjepan Tisza. On otpusti Cuvaja, a upravu preda dru Unkelhajseru. Nagodi se sa hrvatsko-srpskom koalicijom povrativši se na stanje godine 1907. t. j. kako je bilo prije zakonske osnove o željezničarskoj pragmatici. Tisza se doduše nagodio s koalicijom, ali joj nije dao vlasti, nego je komisarom postao barun Ivan Škerlec, starinom Turopoljac.

Sva politika u Hrvatskoj poslije balkanskoga rata nije ništa drugo nego neprestano kušanje, jer Beč i Pešta uopće nijesu znali, što da čine. Jedno im je bilo jasno, da naime ne smiju dati vlast u Hrvatskoj koaliciji, jer su mislili na svjetski rat. I doista koalicija nije više dobila vlasti kao godine 1906., nego je naprosto podupirala činovničku vladu Škerleca, koji je postao banom. Sva je nesreća koalicije kroz cijelo to vrijeme (1913. do 1917.), da ne zna, što se sprema, da ne sluti o ratu, i da ona u tom slučaju ne može doći na vladu.

Prema sporazumu s koalicijom novi je ban proveo naredbu o nazivu mjesta u Hrvatskoj, zatim je došla nova željeznička pragmatika bez madžarskoga jezika i

provedeni su novi izbori. U tim je izborima koalicija dobila apsolutnu većinu, 54 mandata, Starčevićeva stranka (Milinovci) 11, Frankovci 9, madžaroni 9 i Radić 3 mandata.

SVJETSKI RAT 1914. DO 1918. Teški su dani stigli koaliciju početkom velikoga svjetskoga rata. Sabor je bio usred posla, kad stiže vijest, da je u Sarajevu poginuo austrijski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand i žena mu Sofija na Vidovdan 28. lipnja 1914. Sabor je bio odgođen na neizvjesno vrijeme, a domalo započe strašni rat, i osvanuše crni dani za hrvatski narod. Narodi se Evrope razdijelili u dva golema tabora. Na jednoj strani stoje: Rusija, Francuska, Engleska, Italija i Srbija (antanta), a na drugoj: Austro-Ugarska, Njemačka, Turska i Bugarska (centralne vlasti).

Kancelar njemačkoga carstva Betman Holveg odmah je izjavio, da je ovaj veliki rat konačni obračun između Slavena i Germana (Nijemaca). Zato je položaj našega naroda u tome ratu bio upravo očajan. Odmah na početku rata pohvatano je mnogo hrvatskih i srpskih zastupnika i zatvoreno u tamnice. Taj njemački pritisak samo je jačao misao konačnoga našeg odcjepljenja od Austrije i Madžarske. Tu je misao izrazio i predsjednik hrvatskoga sabora dr. Pero Magdić 14. srpnja 1915., kad je rekao: »Moram naglasiti nepokolebljivo uvjerenje čitavoga ovoga sabora, kao predstavnika naših narodnih i političkih težnja, da će prinesene žrtve uroditi plodom, bude li ostvaren onaj neprekidni i stalni zahtjev naroda za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo na osnovu narodnoga načela te pozitivnoga i historijskoga prava.«

Vlada je sazvala sabor, da se izjavi protiv Italije, koja je stupila u rat, da nam otme Istru i Dalmaciju; isto tako da osudi proglas Jugoslavenskog odbora u Londonu. Sabor je osudio Italiju, ali nije osudio Jugoslavenskog odbora.

ODBOR EMIGRACIJE. Već na početku rata, baš u krajnji čas umakli su neki naši zastupnici i ljudi u inozemstvo. Među njima su bili između ostalih: Dr Ante Trumbić, Fran Supilo, dr Potočnjak i dr Hinkovič. Većina ih se našla na početku rata u Rimu, gdje su

izabrali »Odbor emigracije iz jugoslavenskih zemalja«. Oni su izdali proglas veleći, da je sadašnji rat austrijski i madžarski, a ne hrvatski i slovenski. Zatim su plamenim riječima pozivali Slovence, Hrvate i austrijske Srbe, da se upisuju u »Jadransku legiju« na osvetu.

JUGOSLAVENSKI ODBOR. Ti su se naši ljudi konačno udružili u stalni Jugoslavenski Odbor u Londonu 1. svibnja 1915. Predsjednik mu je dr. Ante Trumbić. Kad je Italija stupala u rat na stranu Antante, tražila je londonskim ugovorom naše primorske zemlje. Na to je nažalost pristala bila i Rusija. Sad je Jugoslavenski Odbor izradio posebnu spomenicu, u kojoj je izložio položaj Juž. Slavena u Austro-Ugarskoj i težnje našega naroda. Tu je spomenicu predao Trumbić engleskoj, francuskoj i ruskoj vladi, a 17. svibnja predao je manifest (proglas) Jugoslav. Odbora britanskom narodu i parlamentu. Manifest veli, da se Srbi, Hrvati i Slovenci mole za pobjedu Antante i da s pouzdanjem čekaju od nje spas južnih Slavena. Taj je manifest imao da osudi hrvatski sabor, ali ga ne osudi.

Jugoslavenski je Odbor imao zadaću, da obavijesti Antantu o teškim prilikama južnih Slavena u Austro-Ugarskoj, o njihovim težnjama za zajedničkom i slobodnom državom, zatim, da organizira naše iseljenike u Americi. Ti su iseljenici zapravo i financirali Jugosl. Odbor.

KARLO IV.

(Od godine 1916. do 1918.)

U jeku rata umro je car Franjo Josip I. u dubokoj starosti dne 21. studenoga 1916. nakon 68 godina vladanja. Naslijedi ga Karlo IV. (1916. do 1918.). Našao se u veoma teškim prilikama. U državi je vladalo silno nezadovoljstvo Slavena i ostalih potlačenih naroda. Baš malo prije njegova nastupa na prijestolje poslužila je bojna sreća centralne vlasti, jer su Ruse protjerali iz Galicije i Srbiju pregazili. Sad su austrijski Nijemci i Mađari podigli glavu i odlučili Slavene sasvim potlačiti. Odlučili su naime Galiciji dati neku autonomiju, da nje-

zini poslanici ne dolaze u bečko carevinsko vijeće. Tada bi austrijski Nijemci imali u vijeću većinu nad Česima, Slovencima i Hrvatima iz Istre i Dalmacije. Protiv toga udara stvore Česi »narodnu svezu«. Car Karlo se htio pošto poto osloboditi saveza sa Njemačkom, ali nije mogao. Taj ga je savez vukao u sigurnu propast poput teškog olova.

VILSON. U taj čas stupila je u rat i sjeverna Amerika, i to protiv centralnih vlasti. Njezin predsjednik Vilson htio je da pomiri zavađene narode Evrope. On je stavio uvjete u 14 točaka. Ti su uvjeti bili vrlo idealni, pravedni za sve, osobito za male i potlačene narode, ali su opet bili upereni proti velikih država i gospodujućih naroda. Centralne su vlasti napokon ponudile mir dne 11. siječnja 1917. Uto se sastao i hrvatski sabor u ožujku. On je stajao pod utjecajem Vilsona i pod odgovorom Antante na ponude mira. Antanta je tražila ne samo, da se upostavi Belgija, Srbija i Crna Gora, da se isprazne sve zemlje, koje su zaposjele središnje vlasti, nego je tražila još slobodu za Slavene, Talijane i Rumunje u Austriji. Tada su i sve stranke hrvatskog sabora zatražile slobodu i jedinstvo hrvatskih zemalja, dotično sjedinjenje južnih Slavena, samo su se razilazile u načinu.

Međutim se srušio u Rusiji carski režim, što su češki poslanici jednodušno pozdravili. Ruski se kolos oborio mimo svakog očekivanja. Revolucija je oborila carstvo, povukla rusku vojsku sa fronte i zatražila mir od centralnih vlasti. To je iznenadilo austrijsku vladu i ona sazove carevinsko vijeće, koje se nije sazivalo od 1914. Još su više iznenadile i dvor i vladu izjave Slavena u tome vijeću dne 30. svibnja 1917. U ime češkoga naroda ustao je zastupnik Stanjek i osudio dualizam (gospodstvo Nijemaca i Madžara). Tada je dr Anton Korošec u ime Hrvata i Slovenaca (Jugoslavenskog kluba) zahtijevao na osnovu narodnoga načela i hrvatskoga državnog prava ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo pod žezlom habzburške dinastije. Kasnije

je iz rezolucije izbačeno ono »pod žezlom habzburške dinastije«. To je glasovita »svibanjska deklaracija«. Ta je izjava sad postala temeljem cjelokupnoj politici Hrvata, Slovenaca i Srba unutar granica Austro-Ugarske. Takvu je izjavu dala u hrvatskom saboru i Starčevićeva stranka prava uz odobravanje ostalih stranaka. Ove izjave prenerazile su Beč i Peštu.

BAN ANTUN MIHALOVIĆ. Car Karlo otpusti sileđžiju ministra Tiszu, a ministrom predsjednikom postane grof Esterhazi. On pozove bana Škerleca, da preda ostavku. Banom htjede učiniti opet Pavla Rauha, a ministrom za Hrvatsku učini grofa Ivana Zičija. To je prvi put od nagodbe 1868., da je Madžar postao hrvatskim ministrom. To je izazvalo veliko ogorčenje u Hrvatskoj. On popusti i banom postane Ante Mihalović (1917.—1918.), član hrvatsko-srpske koalicije.

KRFSKA DEKLARACIJA GODINE 1917. Još je veće iznenađenje za bečke i peštanske krugove bila »krfska deklaracija« (20. svibnja 1917.). Ona je posljedica rada Jugoslavenskog odbora. Taj odbor i srpska skupština konačno su se sporazumjeli, da se rat vodi za ujedinjenje južnoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj sa kraljevinom Srbijom. Jugoslavenski odbor imao je zadaću, da uvjeri Antantu i Ameriku, da Hrvati, Slovenci i austrijski Srbi sami žele i hoće, da se sjedine sa Srbijom. Kad je Amerika stupila u rat, a carski se režim u Rusiji srušio, nastala je nova međunarodna situacija. Jugoslavenski je program morao dobiti službeni oblik barem u glavnim crtama, jer se sigurno računalo sa rasulom Austro-Ugarske. Jugoslavenski odbor sastao se na Krfu sa srpskom vladom i predsjednikom srpske skupštine, da utanači glavne točke buduće zajedničke jugoslavenske države. Ta krfska deklaracija zove tu državu »kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca«. Njom će vladati dinastija Karađorđevića. Ona obuhvata sav teritorij (zemljište), na kojem žive Hrvati, Srbi i Slovenci u neprekinutoj cjelini. Sva tri će naroda biti ravnopravna, a ustav će donijeti ustavotvorna skupština sa kvalificiranom većinom. Tu su deklaraciju potpisali: Nikola Pašić u ime srpske vlade i dr Ante Trumbić u ime Jugoslavenskog odbora.

Za svibanjsku deklaraciju nije imao smisla ni Beč ni Pešta. Bilo je jasno, da je rat izgubljen, a ipak nijesu htjeli izaći u susret željama Slavena. No dok su Njemačka i Austrija raspravljale sa ruskim revolucionarcima o miru, stigla je na taj kongres u Brest-Litovsku poruka američkog predsjednika Vilsona. U 10. točki te poruke veli Vilson: »Pucima Austro-Ugarske, kojih mjesto želimo da vidimo obezbijeđeno i zajamčeno među narodima, treba pružiti najslobodniju priliku za autonoman razvitak.« (18. siječnja 1918.).

Ta Vilsonova poruka ohrabrila je Hrvate, Srbe i Slovence, da zatraže za sebe samoodređenje. To je izjavio dr Korošec u ime jugoslavenskoga kluba u spomenici, koju je poslao predsjedništvima njemačke, austro-ugarske, ruske i ukrajinske delegacije, koje su pregovarale o miru u Brest-Litovsku. Sastadoše se neki političari hrvatski, srpski i slovenski u Zagrebu dne 2. i 3. ožujka 1918., te se i oni izjaviše za jedinstvenu i nezavisnu južnoslavensku državu. Za to se izjavila i Bosna i Hercegovina. Zatražiše udruženja svih stranaka i osnutak »Narodnog vijeća« od 24 člana. U to vijeće imali su ući najistaknutiji članovi i politici pojedinih stranaka. Oni su imali da preuzmu vrhovnu narodnu politiku u svoje ruke.

Opet se u svibnju sastane nekoliko jugoslavenskih političara, koji osnovaše odbor od 10 lica, da provede narodnu organizaciju. Slične odbore stadoše osnivati i u Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini. Svi su oni pripravljali organizaciju naroda za odlučan čas, koji se primicao. To je ponukalo grofa Stjepana Tiszu, da se zaputio kroz Hrvatsku, Dalmaciju i Bosnu, da se lično uvjeri o raspoloženju naroda i da se dogovori sa bosansko-hercegovačkim prvacima o sjedinjenju Bosne s Ugarskom. Ali su mu ti prvaci predali spomenicu, u kojoj najodlučnije odbijaju i samu pomisao sjedinjenja s Ugarskom. — Kad je malo zatim Austrija pozvala sve zaraćene i neutralne države na povjerljiv i neobvezatan dogovor o miru, sve su naše stranke (osim hrvatsko-srpske koalicije i stranke prava) izjavile, da austro-ugarska vlada može tu da govori samo u ime Nijemaca

i Madžara, a Slaveni traže samoodređenje, koje treba da bude zajamčeno međunarodnim ugovorom.

NARODNO VIJEĆE. Uto je došlo napokon do narodne organizacije. Dne 5. i 6. listopada 1918. sastali se izaslanici Hrvata, Srba i Slovenaca iz svih naših zemalja bivše Austro-Ugarske, koji u dogovoru sa koalicijom osnovaše Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Predsjedništvo Narodnog Vijeća i središnjeg odbora bilo je ovo: Predsjednik dr Anton Korošec; potpredsjednici Svetozar Pribičević i dr Ante Pavelić; tajnici dr Mate Drinković, dr Srđan Budisavljević i dr Ivan Lorković. Temeljni zajednički program Narodnog Vijeća jest: ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i nezavisnu državu uređenu demokratski.

Car Karlo uvidio je sad svu opasnost za svoju dinastiju. Htio je u posljednji čas, da spasi državu, pa je izdao manifest na svoje narode, u kojem veli, da će Austriju pretvoriti u saveznu državu, ali opet tako, da će zemlje krune sv. Stjepana ostati u cjelini, t. j. da Hrvatska i dalje ostaje u sklopu s Ugarskom. Ali je to bilo prekasno. Uto je i Vilson odgovorio u ime američke vlade, da su narodne težnje južnih Slavena za samostalnom i nezavisnom državom posve opravdane (18. listopada). Dne 19. listopada otklonilo je Narodno vijeće carev manifest i zatražilo ujedinjenje južnih Slavena na cijelom narodnom području u potpuno suverenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Narodno Vijeće izjavi također, da su ga ovlastile sve stranke i skupine, da preuzme vlast u svoje ruke. »Odsada ne će uopće u narodnim pitanjima nijedna stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više voditi nikakve posebne politike ni zasebno stupati u pregovore s faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti ubuduće jedini predstavnik i odlučni činilac Narodno Vijeće.«

PROPAST AUSTRO-UGARSKE GODINE 1918.

Srpska se vojska reorganizirala u Solunu, a došle su joj u pomoć i dobrovoljačke jugoslavenske divizije, da se zajednički bore protiv Austrije. Ta je udružena vojska uz pomoć saveznika probila solunski front i prisilila neprijatelja na uzmak. Austrijske i bugarske čete bježale su kao bez glave. Sva je vojska bila raspuštena, jer je bila čula, šta se kod kuće sprema, i da se Austrija nalazi u rasulu. Doista Austro-Ugarskoj se približavao zadnji čas upravo nevjerojatno. Ministra Burijana zamijenio je u vanjskoj politici ministar grof Andraši. Na 28. listopada obavijestio je tajnika Vilsonova Lassinga, da je Austro-Ugarska poduzela sve priprave, da narodi njezini mogu ubuduće posve nesmetano odrediti i provesti svoj budući razvoj prema vlastitoj svojoj želji. Austrija je potpisala time svoju smrtnu osudu, a potpisao ju je sin onoga ohologa Andrašija, koji je prije 51 godinu stvorio Austro-Ugarsku.

ZAKLJUČAK HRVATSKOGA SABORA 29. LISTOPADA 1918. Kad se čulo za taj Andrašijev korak, odluči Narodno Vijeće u Zagrebu, da proglasi nezavisnost Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Cijelu se noć 28. na 29. listopada radilo za taj veliki i svečani čin, koji je ravan sudbonosnim godinama 1102. i 1527., kad je hrvatski narod slobodno odlučivao svojom sudbinom. Na 29. listopada digao se gotovo sav Zagreb na noge i došao na historijski Markov trg, gdje je vijećao hrvatski sabor. U svečanom času pojavi se na balkonu sabornice hrvatski ban Mihalović i progovori narodu, kako je došao dan hrvatske slobode i kako će odsad biti vrhovna vlast Narodno Vijeće.

Istoga dana 29. listopada 1918. otvorio je predsjednik hrvatskoga sabora dr Bogdan Medaković u 10 sati sa zanosnim govorom svečanu sjednicu hrvatskoga sabora. U sabor su došli također i zastupnici dalmatinski, bosansko-hercegovački i istarski. Dakle u saboru su bili predstavnici hrvatskoga naroda iz svih hrvatskih zemalja. Tu je hrvatski sabor stvorio ove zaključke:

»I. Hrvatski državni sabor na temelju potpunoga prava narodnoga samoodređenja, koje je danas priznato

od svih zaraćenih vlasti, stvara ovaj zaključak: svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrešuju se.

Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba (zakonski članak I. od god. 1868.), a isto se tako ukidaju i ništetnim proglašuju svi kasniji njeni dopunjci ili revizije tako, da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ne ima s kraljevinom Ugarskom ni pravno ni faktično nikakvih zajedničkih poslova.

II. Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuje se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi.

Opća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa naprijed određenom kvalifikovanom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako o formi vladavine, tako o unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.«

Zatim je hrvatski sabor zaključio još ovo: »Sabor kao predstavnik kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije smatra objavu Narodnoga Vijeća od 19. o. mj. za sebe obvezatnom, te izjavljuje, da priznaje Narodnom Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast.«

Sabor je sve to jednoglasno prihvatio. T i m č a s o m p r e s t a j e s v a k a v l a s t H a b z b u r g o v a c a i k r u n e s v. S t j e p a n a n a d D a l m a c i j o m, H r v a t s k o m, S l a v o n i j o m i R i j e k o m i p r e l a z i u r u k e N a r o d n o g V i j e ć a.

Poslije toga krenuo je cijeli sabor u crkvu sv. Marka, gdje je otpjevan svečani »Tebe Boga hvalimo«.

SADRŽAJ

ISPRAVI! *Na str. 289. naslov „Hrvati Madžari godinâ 1848. i 1849.“ treba ispraviti ovako: „Hrvati i Madžari godinâ 1848. i 1849.“*

Naslovnu stranicu na omotu nacrtao Kamilo Ružička